У 9у2
Солд

В.Ф. СОЛДАТЕНКО

У ПОШУКАХ СОЦІАЛЬНОЇ Й НАЦІОНАЛЬНОЇ ГАРМОНІЇ

Ескізи до історії українського комунізму

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

В.Ф. СОЛДАТЕНКО

У ПОШУКАХ СОЦІАЛЬНОЇ Й НАЦІОНАЛЬНОЇ ГАРМОНІЇ

(ескізи до історії українського комунізму)

Наукова бібліотека
ім. М. Максимовича
КНУ
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
1651561
н-І - контрольний примірник Ц 27.00

КИЇВ – 2006

УДК 63.3(4Укр)6-8
С60

Рекомендовано Вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
(протокол № 3 від 13 квітня 2006 р.)

В.Ф. Солдатенко
С60 У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). – К.: Світогляд, 2006. – 479 с.
ISBN 966-8837-13-4

Пропонована книга є спробою підійти до маловивченого й досі недостатньо осмисленого феномена – українського комунізму – не тільки через аналіз його організаційно оформлених груп і течій, а, здебільшого, через з'ясування причин, відтворення процесів народження й еволюції ідей, непростого досвіду їх втілення в життя. Яскравими й переконливими виявами унікального історичного явища стали сторінки життя й творчості непересічних особистостей, політичних і державних діячів – Г. Пятакова, В. Винниченка, М. Скрипника.

Видання розраховане на всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

УДК 63.3(4Укр)6-8

© В.Ф. Солдатенко, 2006
© Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

ISBN 966-8837-13-4

ЗМІСТ

Вступ 4
I. Національний комунізм і Україна:
контури феномена 33
II. Г. Пятаков: "Наше завдання – організувати
повстання" 105
III. В. Винниченко: "Віддати себе на служіння
комунізмові" 197
IV. М. Скрипник: "Національна справа мусить
бути поставлена цілком ясно" 273
Висновки та міркування 404
Додатки: 409
1. Зразки творчої спадщини
Г. Пятаков 409
- Итоги Первого Съезда 410
- Итоги и перспективы 414
В. Винниченко 424
- Лист до українських робітників і селян 424
- Докладная записка ЦК РКП 430
- Центральному Комитету Коммунистической
партии Украины 436
М. Скрипник 441
- Донбас і Україна (З історії революційної боротьби
на Україні 1917 – 1918 рр.) 441
- Нариси підсумків українізації обслуговування
культурних потреб нацменшостей УРСР, зокрема російської 447
2. До історичної оцінки
І. Дзюба 475
- Українізація та її розгром 475
Про автора 479

ВСТУП

Справжньої історії унікального історичного явища – українського комунізму до цього часу не написано.

Самому феномену вкрай не поталанило. В суспільній практиці він не зміг вийти на домінантні позиції. Відсторонення ж його з політичної арени – "зняття з порядку денного", а ще простіше – ліквідація як ідеологічно-організаційного напрямку нерідко видається за принципову неспроможність, утопічне марення.

Як явище паліативне (однак – зовсім не еклектичне), український комунізм викликав критичні тлумачення в працях радянської історіографії. Історики КПРС, історики Комуністичної партії України незмінно кваліфікували прихильників національно-комуністичних поглядів як зрадників інтернаціоналістської політики, відступників від соціальних пріоритетів, класового підходу, що допускали невиправдані збочення у бік національних чинників[1].

Найнаочніший приклад тому – ставлення до більшовика-ленінця М. Скрипника. В партійних документах 30-х років минулого століття на нього була покладена головна відповідальність за помилки у здійсненні національної політики в УРСР під час здійснення політики українізації, поширювались твердження про наявність в його публікаціях численних помилок, пов'язаних, передусім, з перебільшенням ролі національного питання. Так на довгі роки і десятиліття один із найкристальніших комуністів став "ворогом народу", був силоміць вилучений з вітчизняної історії.

І дуже непросто він повертався в свідомість українства.

Під час першої хвилі реабілітацій, що здійснювалась після XX з'їзду КПРС, черга, здавалось, мала дійти (не могла не дійти) і до М. Скрипника. Однак, у затяжній справі реабілітації видатного партійця і державного діяча існують серйозні суперечності, неясності, недомовки тощо. Безпосередньо Миколу Скрипника тоді (в 50 – 60-ті роки) не реабілітовували (бо ж і не репресували – він випередив події і наклав на себе руки сам).

Однак в той час реабілітовували десятки і сотні тих, хто так чи інакше "пов'язувався" слідчими органами з ім'ям, діяльністю М. Скрипника. Зокрема, у відповідь на настійні домагання співробітників Інституту історії партії при ЦК Компартії України Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР 21 жовтня 1969 р. повідомив, що рішенням Військової Колегії Верховного Суду СРСР ще від 11 вересня 1958 року відмінено звинувачення ряду осіб, притягнутих у свій час до відповідальності у справі "УВО".

"В констатуючій частині визначення указано, – "дипломатично" сповіщалось у листі КДБ, – що справу про існування на території УРСР розгалудженої контрреволюційної організації "УВО" органами слідства було сфабриковано... Колишні співробітники ГПУ України... за фальсифікацію справ і незаконні арешти засуджені до розстрілу"[2].

Оскільки єдине і конкретне, що врешті інкримінувалося М. Скрипнику, це лише певні, значною мірою – опосередковані зв'язки з деякими із осіб, що входили до "Української військової організації" ("звили за його спиною гніздо"), а до діяльності "УВО" він взагалі не причетний, то можна було гадати, що у "справі М. Скрипника" цілком логічно можна поставити крапку.

Відбиттям загальної ситуації стало те, що ім'я М. Скрипника почало час від часу з'являтись у пресі. Його просто не можна було замовчувати. Проте, не відпускаючи ситуації "на самоплив", ЦК КПРС з наближенням 90-річчя від дня народження М. Скрипника ухвалив спеціальну постанову.

У відповідності до неї Президія ЦК Компартії України 22 січня 1962 року прийняла свою постанову "Про 90-річчя з дня народження М.О. Скрипника". Документом визначалось:

"1. В газетах "Радянська Україна" і "Правда Украины" опублікувати статті, присвячені 90-річчю з дня народження М.О. Скрипника.

2. Дозволити Інституту історії партії ЦК КП України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС разом з відділенням суспільних наук Академії наук УРСР провести об'єднане засідання вчених рад, присвячене 90-річчю з дня народження М.О. Скрипника.

3. Раді Міністрів УРСР вирішити питання про встановлення на могилі М.О. Скрипника в м.Харкові його бронзового погруддя.

4. Доручити:

а/ Інституту історії партії ЦК КП України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС видати вибрані твори М.О. Скрипника;

б/ Харківському обкому КП України вирішити питання про присвоєння імені М.О. Скрипника одній з вулиць м.Харкова, а також середній школі в м.Барвінкове, де вчився М.О. Скрипник"[3].

При всій обережності ("дозволити", а не доручити провести засідання вчених рад суспільствознавців, значить не організацію хоч скількинебудь масових, резонансних публічних заходів; встановити на могилі бронзове погруддя, тоді як іншим діячам масштабу М. Скрипника уже планувалось встановлення пам'ятників у престижних, людних місцях великих населених пунктів тощо), цю постанову все ж варто визнати серйозним кроком у справі відновлення справедливості, історичної правди. Адже зі Скрипника все ще не було знято страшне (страшне і для тих, хто наважувався згадувати видатного діяча) тавро націоналухильника. І з Москви досить гостро пильнували, щоб в Україні, борони боже!, не дуже виявляли ініціативність.

В результаті опубліковані в "Правде", "Известиях", "Правде Украины", і "Радянській Україні" ювілейні статті виявились дуже куцими, містили очевидні недомовки, свідомо відволікали читача від гострих проблем.

Виникає закономірне питання: чому щодо М. Скрипника процес реабілітації гальмувався, кожен крок на цьому шляху давався з неймовірними труднощами? Мабуть, можна говорити одночасно про кілька причин.

По-перше, КПРС не поспішала відміняти власні рішення, якщо навіть їх помилковість була абсолютно очевидною.

По-друге, звинувачення у націоналізмі традиційно стали відносити до найстрашніших щодо українців і просто побоювались брати на себе відповідальність за розгляд ідеологічно небезпечного питання.

В результаті М. Скрипника відносили до визначних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, незмінно називали поряд з іншими ("в обоймах") в історичних працях, згадували на ювілейних торжествах, однак старанно обходили його ім'я, коли мова заходила про національне питання, українізацію, національне відродження, націонал-комунізм, голод 1933 року. Іноді глухо відзначались помилки колишнього наркома освіти (самостійницька позиція на Таганрозькій нараді і І з'їзді КП(б)У, "перегини" в українізації, відмінений правопис, націоналістичні збочення в історичній науці...). А що таке феномен Миколи Скрипника без об'єктивного, правдивого відтворення його позицій саме в перерахованих питаннях, які на відповідних етапах його життя були визначальними, стрижньовими?! Ось і виходило, що писати про нього було практично неможливо.

По-третє, в емігрантській і діаспорній літературі, з якою "воювала" радянська історіографія, ім'я Миколи Скрипника і надалі використовувалося як символ боротьби з тоталітаризмом (значить – соціалізмом). Так, у 1971 році у журналі "Сучасність" (видавався в Мюнхені) було вміщено публікацію "Володимир Винниченко про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника. З неопублікованих записок В. Винниченка "Думки про себе на тім світі". Є в передмові редакції і такі рядки: "Миколу Скрипника формально реабілітували. Але його твори, його ідеї залишаються й надалі сховані від українського народу під неофіційною забороною. Тут не можна не згадати такого разючого факту: катові українського народу, вірному посланцеві Сталіна 1933 року, керівникові масового терору проти української інтелігенції, нарешті – прямому вбивникові М. Скрипника – П. Постишеву недавно в Харкові поставлено пам'ятник. М. Скрипникові, що вся його пореволюційна діяльність органічно пов'язана з Україною, а зокрема з Харковом – про пам'ятник ніхто не сміє думати"[4].

Звісно, такі слова сприймалися як "ідеологічні диверсії" ворога, вияви "класової боротьби".

А в 1972 році також, в Мюнхені, у видавництві "Сучасність" до 100-річчя від дня народження видатного українця вийшла досить розлога політична біографія "Микола Скрипник"[5]. Її автор – Іван Кошелівець за доступними джерелами (звичайно обмеженими для діаспорного дослідника) зробив спробу через трагізм долі М. Скрипника показати утопізм комуністичного вчення, неможливість поєднання соціалізму як системи з національними інтересами народів, зокрема українського, абсолютну тотожність інтернаціоналістської політики КПРС з великодержавництвом, "єдинонеподільством". Слід додати, що й поокремі сили в Україні ("дисиденти", "націоналісти") у своїх творах дедалі частіше вдавалися до протиставлення ленінської, справді демократичної лінії у національному питанні сталінській, спотвореній, яку слід було після засудження культу особи виправити, повернути Україні ті права, які вона мала до вступу в Союз РСР тощо. Прикладом може бути праця І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?".

Літературознавець взяв одним з трьох епіграфів до книги слова Миколи Скрипника, в аргументації своєї позиції використовував його виступи на партійних з'їздах тощо[6]. Писав І. Дзюба і про те, що в Радянському Союзі, в Радянській Україні "приховується літературно-політична публіцистика двадцятих років, праці М. Скрипника та ін. з національного питання, де популяризуються постанови Комінтерну, РКП(б) та КП(б)У ленінських та перших поленінських часів з українського питання, зокрема, їхні ідеї про національно-культурне будівництво в Україні"[7].

Все це насторожувало "захисників соціалізму" (логіка проста до примітивного – раз М. Скрипника підносять на щит "вороги", тут щось негаразд, не чисто – "диму без вогню не буває").

Досить прикметно це сформулював П. Воронько під час виступу на засіданні президії правління Спілки письменників України 2 березня 1972 р., на якому І. Дзюбу одностайно засудили і виключили з членів спілки. "До нас на Україну приїздять багато різних людей із-за кордону, говорив відомий поет. – І всі вони в один голос підтверджують ту думку, що такої книжки, яка була б такою потрібною всім націоналістам усіх мастей, ще не потрапляло. Це для них знахідка. Щоправда, я сам цієї книжки не читав, але я не можу не вірити їм хоча б тому, яку вона має популярність за кордоном. А в нас уже є досвід: усе, що виходить у нас і має "там" великий попит – із червоточиною. Це безсумнівно"[8].

Навколо імені М. Скрипника, справи його життя формувалася атмосфера упередженості в найвищих ешелонах партійно-радянського керівництва.

Перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест відтворив у своїх мемуарах розмову на одному із засідань Політбюро ЦК КПРС, на якому йшлося про нові загрози українського націоналізму.

"Секретар ЦК КПРС Суслов: "А взагалі, я повинен сказати вам, що на Україні далеко не все гаразд – уся Україна говорить українською мовою!"

Я аж оторопів: "А що, вона має турецькою розмовляти, чи як?" Тут підключився Демічев, секретар ЦК КПРС: "А взагалі, там у Шелеста українізацією займаються!"

Знову не витримую: "Де в Шелеста? Якою українізацією? Ніякою українізацією не займаються. Є і російські школи, є і українські школи, на великий жаль, українських шкіл менше".

Демічев: "А Шевченко в них – кумир". І на Суслова дивиться. Тут мене прорвало: "Так, Шевченко у нас кумир. Його і в нашій країні, і за кордоном вважають великим демократом, геніальним поетом".

Демічев почав заперечувати: "Так, але він у вас кумир молоді. У Шевченка там квіти завжди, щорічно вінки приносять".

Я відчуваю, що остаточно втрачаю самоконтроль: "Ну, так це добре. А як ти помреш, хто тебе згадає, квіти принесе?"

Суслов втручається: "І потім, – у вас всі вивіски українською мовою. Що таке?"

"Ну, а якою мовою вони мають бути? Якою? Є українською, є і російською".

Суслов тоді використав свій найголовніший козир: "Узагалі, у вас в Україні багато проявів націоналізму".

Я оторопів, тримався, але голос підвищив, мабуть, гаряче: "У чому, Михайле Андрійовичу, прояви націоналізму? Це ж звичайні сталінські ярлики".

А Демічев так незворушно: "А в тому, що багато говорять українською мовою, і в тому, що Шевченка надмірно шанують".

І Суслов його підтримав <...>

А тут ще підключився Рашидов: "У нас руський язик в бальшом почьоте, мі руський язик уважаєм, любім, ізучаєм. Мі єго на первій место ставім, мі знаєм, не так, как на України..."

Я не витримав: "Та хоча ти замовкни, ти його не знаєш: коли виступаєш, нічого зрозуміти не можна..."

Леонід Ілліч вирішив змінити трохи тему, пожартувати: "Ось у нас при Скрипникові українізацію проводили. Так це скрипниківщина. При Скрипнику, ви знаєте, я працював на заводі, коли українізацію проводили – що це було, це був абсурд, сміх. Та й взагалі українська мова – це ж <...> суржик російської мови..." Я аж зуби зціпив, та мовчу, лише думаю: "І це керівник держави! Це людина, яка народилася, виросла і більше половини життя прожила на Україні..."[9].

Зважаючи, передусім, на згадані моменти та виявляючи надмірну обережність у вельми делікатній сфері, в наукових і публіцистичних працях радянських авторів про М. Скрипника якщо й згадували, то лише як учасника трьох революцій, однак практично замовчували

діяльність у радянський час. Наочним втіленням цієї позиції стали невеличкі обсягом перші книжечки-біографії про М. Скрипника[10].

На відзнаку 100-річчя від дня народження Миколи Олексійовича Скрипника в січні 1972 року в газетах "Радянська Україна", "Робітнича газета", "Молодь України", інших виданнях з'явились ювілейні статті. За повідомленням РАТАУ в Києві відбулися збори науковців і співробітників Інституту історії партії при ЦК Компартії України, філіалу Центрального музею В.І. Леніна, Секції суспільних наук Академії Наук УРСР, ветеранів Комуністичної партії і Радянської держави, учасників Жовтневої революції і громадянської війни, представників громадськості. З доповіддю "М.О. Скрипник – видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави" виступив директор Інституту історії АН УРСР академік А. Скаба. Урочисті збори було влаштовано і на батьківщині М. Скрипника – в Ясинуватій[11].

На ставленні до М. Скрипника позначалися й ідеологічні коливання, характерні для 60 – 80-х років.

Так, до 100-річчя від дня народження видатного партійного і радянського діяча співробітники Інституту історії партії при ЦК Компартії України, відповідно до постанови ЦК, готували видання вибраних творів М. Скрипника, однак в обстановці наступу на позиції П. Шелеста і поступового зміцнення, умовно кажучи, "маланчуковських" тенденцій, роботу на останній стадії було припинено.

Характерною для того часу ставлення до М. Скрипника є, зокрема, ювілейна редакційна стаття в "Известиях" – "Все життя революція". "М.О. Скрипник, – відзначала газета, – багато зробив для проведення в життя ленінської національної політики. Однак у цій складній роботі ним були допущені і окремі помилки, які партія піддала справедливій критиці. Разом з тим на початку тридцятих років проти М. Скрипника були висунуті необґрунтовані звинувачення, що призвело до трагічного наслідку – в 1933 році його не стало"[12].

А 10 квітня 1973 року В. Маланчук подав до Секретаріату ЦК Компартії України записку з пропозиціями посилення боротьби проти націонал-комунізму. В ній, зокрема, говорилось: "За рубежем, особливо українською націоналістичною еміграцією, активно досліджуються ідейно-політичні платформи та досвід практичної антирадянської діяльності укапістів і боротьбистів, видано багато статей і брошур на цю тему, зокрема "Документи українського комунізму", "Сторінки з історії Комуністичної партії України", "Микола Скрипник" та ін."[13]. Тобто було названо праці, проти яких апріорно слід було спрямовувати вістря комуністичної критики. Не дивно, що серед них була й книга про М. Скрипника.

...Здавалось, всі умови для повного торжества справедливості створилися у другій половині 80-х років. І беззастережна, дещо

навіть поспішно-кампанейська реабілітація всіх, хто постраждав у 30 – 50-ті роки від сталінського тоталітаризму, і підвищена увага до досвіду національно-державного будівництва в СРСР, і посилення національних факторів у житті союзних республік, України зокрема.

Однак справа знову затягувалась. Тоді ініціативу виявили співробітники Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (так склалося, що науковці закладу сильніше за інших відчували історичну несправедливість щодо заслуженого сина України і завжди виявляли в цьому питанні більшу прихильність до постаті М. Скрипника, пам'яті про нього, аніж хто інший).

До ЦК Компартії України було направлено спеціального детального листа під назвою "Про політичні звинувачення М.О. Скрипника в так званому "націонал-ухильництві". В особистому архіві автора цієї книги зберігаються копії двох варіантів документа – перший, більш розлогий, "капітальний", і другий – що з'явився уже як плід співпраці з членами Комісії партійного контролю при ЦК Компартії України.

У першому варіанті після ретельного аналізу документів, у яких проти М. Скрипника висувались звинувачення в "націонал-ухильництві", робились висновки, – що в основу "справи М. Скрипника" було покладено:

"а) сфабриковані органами ДПУ справи про націоналістичне підпілля, за якими були заарештовані і засуджені особи, за зв'язок з якими і звинувачувався М.О. Скрипник;

б) упереджене, з метою виявлення "націоналістичного переродження" М.О. Скрипника, ставлення до його теоретичної і практичної діяльності. Поряд із вказівкою на окремі дійсні помилки використовувався метод висмикування цитат зі статей і виступів різних років і на підставі їх довільного комбінування і тлумачення виводився "націоналізм" М.О. Скрипника з 1918 р.;

в) пряма фальсифікація поглядів М.О. Скрипника з питань утворення СРСР, національно-культурного будівництва, історико-партійної проблематики."

Загальні висновки були сформульовані так:

"1. Оцінки, які містяться в документах Оргбюро, Політбюро пленумів ЦК КП(б)У і XII з'їзду КП(б)У щодо "націоналізму" М.О. Скрипника та "націоналістичного ухилу, що ним очолювався", – неправомірні і несправедливі.

2. Вважали б за доцільне рішення про реабілітацію М.О. Скрипника в партійному відношенні".

У підсумковому варіанті документа, який 28 березня 1990 р. підписав тодішній голова Комісії партійного контролю при ЦК Компартії України В. Гайовий (матеріал відтворив з посиланням на ЦДАГО України "Комуніст України"[14]), сформульовані вище положення транс-

формувались у дещо більш "округлі": "... Аналіз партійних документів історико-політичних оцінок, що в них містяться, дозволяє зробити висновок про те, що звинувачення в так званому "націонал-ухильництві", які було висунуто проти М.О. Скрипника, засновані на сфабрикованих органами ДПУ матеріалах про націоналістичне підпілля, фальсьфікації його поглядів з питань утворення СРСР, національно-культурного будівництва, а також на тенденційній характеристиці теоретичної і практичної діяльності М.О. Скрипника, яка мала на меті довести його "націоналістичне переродження".

На основі вищевикладеного і у зв'язку з дорученням комітету партійного контролю при ЦК КПРС про розгляд питань партійності осіб, які необґрунтовано звинувачувались у так званому "націонал-ухильництві", вважаємо за необхідне попередні негативні оцінки діяльності М.О. Скрипника офіційно визнати безпідставними"[15].

29 березня 1990 року ЦК Компартії України ухвалив рішення "вважати М.О. Скрипника реабілітованим у партійному відношенні"[16].

Кращі здобутки тогочасної історико-партійної науки про революційний життєвий шлях і творчі здобутки Миколи Олексійовича Скрипника було всотовано у статті І. Кураса "Штрихи до портрета в інтер'єрі епохи (замість передмови)", якою відкривався довгоочікуваний збірник "М.О. Скрипник. Вибрані твори"[17], виданий Інститутом політичних досліджень (так став іменуватись Інститут історії партії при ЦК Компартії України) у 1991 році.

То, як відомо, був непростий, переламний у багатьох відношеннях рік. Зокрема, почалося досить динамічне переміщення політичних акцентів у сферу національного і засудження колишніх соціальних пріоритетів. Автоматично поширилися критично-негативні підходи і на М. Скрипника – як комуніста, революціонера інтернаціоналіста, причетного до соціалістичних експериментів і розбудови СРСР, в якому нехтувались національні права, проводилась політика насильницької русифікації і т. ін.

За цих обставин випуск збірки Скрипникових праць був пов'язаний з величезними труднощами. Швидше за все, якби цього не сталось до відомих серпневих подій, то й цього разу книги б не було. В усякому разі 120-річчя Миколи Олексійовича в січні 1992 року пройшло абсолютно непоміченим.

Припинились навіть публікації статей про М. Скрипника, що почали з'являтись на рубежі 80 – 90-х років. А про серйозніші речі, скажімо, монографічні дослідження, робота над якими була запланована у 80-ті роки, і випуск праць приурочувався до того ж таки 120-річчя українського політика і патріота, вже зовсім не йшлося.

Лише на 1997 рік, коли Миколі Олексійовичу Скрипнику виповнювався 125-річний ювілей, суспільна свідомість піднялась до розуміння

того, що особистостей такого масштабу, таких заслуг перед народом, нацією викидати із вітчизняної історії не лише не виправдано, а й просто не розумно, навіть згубно. Свідченням того, хоч і не дуже переконливим і рельєфним, став "круглий стіл" (на конференцію не спромоглися – просто не зібрали зацікавлених учасників) в Інституті історії України НАН України, матеріали якого склали невеличку брошурку[18].

І все ж, як мовиться, "крига скресла". До 130-річчя визначного революціонера і державного діяча вийшла перша вітчизняна монографія, присвячена не просто відтворенню життєвого шляху М. Скрипника, а більш-менш ретельному (в усякому разі достатньо предметному, детальному) з'ясуванню самого явища українського комунізму[19]. Окремі сюжети, що мали пряму дотичність до проблеми, знайшли відбиття й у низці журнальних публікацій[20].

Проте позитивне сприйняття науковою громадськістю здійснених зусиль[21], на жаль, не знайшло підтримки, не було підхоплене й продовжене, поглиблене іншими дослідниками.

З точки зору кінцевого результату щось подібне спостерігається і щодо освоєння проблеми націонал-комунізму в її уособленні В.К. Винниченком – одним із найцікавіших політиків і найобдарованіших вітчизняних письменників XX століття.

Традиція ставитись до поглядів і поведінки В. Винниченка з упередженням, критично була закладена ще в мемуарних та науково-публіцистичних працях його соратників – М. Грушевського, П. Христюка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, інших учасників Української революції[22]. Ці суперечності не лише не були подолані, а й набули закріплення, і, навіть, дедалі радикальніших, виразніших форм в емігрантській, діаспорній літературі наступних років і десятиліть[23].

Якщо в першому випадку виходу на об'єктивні, неупереджені підходи заважала партійна приналежність, ідеологічні уподобання авторів – колишніх політиків, прагнення ретроспективно знайти винних за втрачений історичний шанс (В. Винниченко виявився з цього погляду для багатьох суперників достатньо зручною мішенню), то в другому випадку негативну роль відігравало пряме чи опосередковане включення історичної літератури в сферу глобального протистояння й боротьби двох систем (холодної війни).

Сам видатний політичний діяч після спроб створення закордонних українських комуністичних організацій за кордоном і перетворення їх на базу консолідації прогресивних емігрантських сил опинився майже в повній ізоляції. Не домігся він і дозволу на повернення в Україну, щоб на Батьківщині, де його офіційно було оголошено "ворогом народу", зробити внесок у реалізацію ідей національного комунізму.

У радянській історіографії панувала повна однозначність: В. Винниченко завжди зображувався ідеологом і практиком українського буржуазного націоналізму, ворогом власної нації і народу, контрре-

волюціонером, противником соціалізму. Щоправда, час від часу до праць В. Винниченка, особливо його тритомника "Відродження нації", зверталися за самовикривальними цитатами, якими підсилювались твердження про переваги комуністичної ідеології й політики, закономірність перемоги Жовтневої революції й краху українських партій[24].

Лише в другій половині 80-х років, в умовах перебудови, сутнісних змін ідейно-політичного клімату, почалося перевидання художнього й ідейно політичного спадку великого українця[25].

Ця тенденція знайшла продовження і в незалежній Україні[26]. Однак, якщо мистецька творчість активно популяризується[27], ставши об'єктом вивчення найширшого загалу вже хоча б через включення до шкільних та вузівських програм з української літератури, то у ставленні до суспільно-політичних праць В. Винниченка відбулися складні метаморфози, а в оцінках його суспільної діяльності посилилися, з часом у деяких авторів почали навіть переважати критичні акценти[28].

Звісно, спектр поглядів і оцінок на роль В. Винниченка в історії України, генезі нації і державності не вичерпується лише згаданими вище публікаціями. З'являються твори, в яких проглядає прагнення-розрахунок збалансувати позитивні й негативні складники інтегральних висновків[29].

Знаходяться й науковці, до яких автор даної книги має певні підстави й надії віднести себе, що виходять із апріорі шанобливого ставлення до неперечісної особистості й різнобічних талантів В. Винниченка. Вони намагаються на основі всієї наявної суми фактів і документів розкривати й популяризувати його життєвий шлях і творчий доробок, у яких самі-собою, з об'єктивною неминучістю, невмолимою закономірністю виявляються домінантними не просто позитивні, а значною мірою виняткові, видатні якості відомого громадсько-політичного діяча, детермінуються надзвичайно високі оцінки його історичних звершень, справжнє значення останніх для розвою Вітчизни, нації[30].

Особливої уваги при цьому надається надзвичайно складному, заплутаному і, водночас, дуже показовому епізоду в долі В. Винниченка – його чотирьохмісячним (1920 р.) переговорам з партійно-радянським керівництвом РСФРР і УСРР, у ході яких послідовний патріот і соціаліст прагнув на практиці домогтися гарантій поєднання в курсі революційного поступу, державотворення України двох начал – комуністичного й національного[31].

А в останній за часом монографії "Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка" не лише детально аналізується надважлива, по суті трагічна сторінка біографії націонал-комуніста[32], а й в "Додатках" вміщено велику добірку документів[33] (переважна більшість їх раніше не друкувалася), за якими можна реконструювати достатньо повну, майже вичерпну картину ходу згаданих перегово-

рів, а головне – створити цілком наочну уяву про пульсування, еволюцію й злами думки непересічної історичної особистості, чинники прийнятих рішень, причини зроблених кроків.

Судячи з того, що навіть у рік 125-річного ювілею з'являлися публікації, покликані будь-що применшити роль В. Винниченка в прогресивному поступі українства, або ж хоча б кинути тінь на нього (націонал-комуністичні уподобання політика – предмет особливих нападок)[34], ставлення до фантастично обдарованої особистості й справді масштабного, яскравого політика, яких було не так багато у вітчизняній історії, змінюється дуже повільно.

Що вже й говорити про політичного діяча, погляди якого немає підстав кваліфікувати як загалом національно-комуністичні, однак конкретні вчинки якого в певних ситуаціях можна правильно зрозуміти й оцінити лише в контексті пошуку поєднання революційно-комуністичних прагнень і українського інтересу?! Йдеться про Г. Пятакова – однієї з ключових постатей процесу утворення Комуністичної партії (більшовиків) України, перших років її діяльності. Саме персональна позиція першого (історично першого) секретаря ЦК КП(б)У дуже показова щодо тих партійних, державних функціонерів, політиків, які відповідально підходили до питання про реалізацію загальних принципів комуністичної революції на регіональному, а відтак – національному ґрунті. Попри навіть індивідуальні теоретичні переконання (чи омани), реальні обставини (а вони здебільшого були екстремальними) вимагали логіки поєднання, компромісу між згаданими елементами, а не абстрактного наполягання на принципах, тим більше – їх протиставлення, доведення до ситуації антагоністичного конфлікту. Георгій Пятаков, людина, безумовно, талановита, щира й масштабна, мислив і діяв так, щоб по можливості знайти такі рішення, таку лінію поведінки, в основі яких лежали не просто народні інтереси й прагнення, а спроби вирвати народ з тієї чи іншої біди, скрути, захистити його від реальних загроз і ворожих, нищівних дій.

Однак, як і стосовно М. Скрипника та В. Винниченка, досліджень про Г. Пятакова також упродовж довгих років "ворога народу" – не з'являлося. Це через нього, навіть у збірниках документів підписи членів Тимчасового робітничо-селянського уряду не відтворювалися, а в узагальнюючих працях практично у кожному випадку його ім'я супроводжуватиметься негативними епітетами, оцінками. Без критичного елементу не обходитиметься жодна довідка у таких фундаментальних працях, як видання творів В. Леніна, його біохроніка, протоколи і стенограми з'їздів, конференцій партії, пленумів її ЦК.

Під час хрущовських реабілітацій черга до Г. Пятакова не дійшла, бо й не могла дійти.

А в кінці 80-х все відбулося дуже швидко, без напруги, а відтак і буденно, "кампанійськи". Верховний суд Союзу РСР реабілітував

усіх, хто був засуджений у січні 1937 року в справі так званого "паралельного антирадянського троцькістського центру", в тому числі й Г.Л. Пятакова. Здавалось, настав час торжества справедливості й історіографія, нарешті, віддасть належне такій непересічній особистості як перший секретар ЦК КП(б)У. Та й привід саме випадав досить зручний – наближалося 100-річчя від дня народження Георгія Леонідовича і можна було без усяких застережень відзначити справді ювілейну дату на солідному рівні, привернути до події увагу широкої громадськості.

Однак, очевидно, повний брак напрацювань щодо непростого життєвого шляху, суспільно-політичних поглядів і спадку Г. Пятакова апріорно нелегка справа розплутування аж надто тугих і незрозумілих "вузлів" його біографії не привели до швидкої появи великої кількості публікацій, як це сталося, скажімо щодо таких практично рівновеликих (або порівняльно співмірних) у Комуністичній партії, радянській державі постатей, як Л. Троцький, Л. Каменєв, Г. Зінов'єв, М. Бухарін, М. Риков, К. Радек, Х. Раковський...

Щодо більшості перерахованих, як і ряду інших, особистостей існувала доволі широка зарубжіна і емігрантська література. Її надбання, як відправні, оперативно всотовувались радянською історіографією, доповнювались надзвичайно багатим і практично незайманим до того архівним матеріалом, привели буквально до буму публікацій в союзних центральних і місцевих видавництвах, у періодичній пресі. Однак, постать Г. Пятакова і далі залишалась у тіні. Чи то московські наукові центри вважали, що перше слово тут має бути за українськими істориками, чи ще з якоїсь причини, проте, окрім як у так званих "обоймах" тих, хто боровся з наростанням тоталітаризму в радянській державі і, врешті, став його жертвами, ім'я Георгія Пятакова не згадувалось. Та хіба ще у новітніх відтвореннях деяких раритетів[35].

В Україні ж до нього звернулися лише два історики, принаймні лише вони оприлюднили свої дослідження, пов'язані з діяльністю Г. Пятакова. Це були статті наукового співробітника Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (потім Інституту політичних досліджень ЦК Компартії України) Михайла Сапуна і завідувача відділу історико-політичних досліджень того ж інституту, автора даної праці Валерія Солдатенка.

Перший прагнув збагнути феномен Г. Пятакова впродовж усього життя, намагався прослідкувати всі головні віхи його біографії, зокрема у 1921 – 1937 роках (умовно можна назвати цей час післяукраїнським періодом життя героя)[36].

Він планував підготувати монографічну наукову біографію Георгія Пятакова, однак передчасно пішов з життя, так і не встигнувши реалізувати цікавий і багатообіцяючий задум. Автор цих рядків зосе-

реджувався більше на дослідженні діяльності Г. Пятакова в Україні, тобто переважно у дореволюційний час, у 1917 – 1920 роках, коли Георгій Леонідович піднявся на найвищі щаблі партійно-політичного, державного життя[37].

Власне, публікації 80-х років, в тому числі і у співавторстві з М. Сапуном[38], стали органічним продовженням роботи автора над історико-революційною проблематикою, до якої він був причетний впродовж попередніх десятиліть. Однією з прикметних рис тих праць було поступове і неухильне введення до наукового обігу фактів, документів і матеріалів, які торкалися різних сторін діяльності Г. Пятакова[39].

В. Солдатенку було довірено зробити наукову доповідь на зборах громадськості республіки з нагоди 100-річчя від дня народження Г. Пятакова, підготувати відповідні біографічні нариси про нього до поважних підсумкових видань енциклопедичного характеру[40], а також супроводжувально-критичні сюжети до серії документальних публікацій[41].

Подальша непроста політична кон'юнктура (після 1991 року) практично унеможливила розпочату роботу. Спорадичні коротенькі довідки і сюжети в окремих працях[42] лише відтворювали давно добре відомі віхи життєвого шляху Г. Пятакова і демонстрували бажання їх авторів уникнути чітких політичних оцінок.

Створюється враження, що російські історики "застигли" на одному рівні сприйняття і оцінки особистості Г. Пятакова, не роблять жодних зусиль, щоб розширити знання про нього, скупо дозуючи у своїх працях давно відому інформацію[43].

Подив викликає зокрема те, що у довідкових матеріалах до видання невідомих документів В. Леніна колишні співробітники Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (нині – Російський державний архів соціально-політичної історії) навіть не згадують про діяльність Г. Пятакова на вищих партійних посадах в Україні[44].

Це повною мірою стосується і, як видається на перший погляд, ретельнішої довідки фундаментального енциклопедичного видання про вищі органи влади СРСР і їх керівництво[45]. Про щось ґрунтовніше, аніж скупі фактологічні довідки, у російській історіографії взагалі не йдеться.

Журнал "Комуніст України", прагнучи ознайомити громадськість з ідеалами, політичними позиціями, які відстоювались визначними діячами комуністичного руху Компартії України в минулому, вмістив до 110-річчя від дня народження Г. Пятакова статтю, яка синтезувала напрацювання попередніх публікацій автора даного твору[46], а невдовзі – підбірку матеріалів, які проливають світло на засади створення КП(б)У[47]. Врешті вдалося видати й першу спеціальну монографічну працю про Г. Пятакова[48], центральне місце в якій відведено з'ясуван-

ню в подробицях ролі Г. Пятакова в утворенні КП(б)У, в організації мас на боротьбу за революційний переустрій суспільства[49], тобто саме тих сторінок "життєвої книги" визначного політика, коли він вирішував проблеми, які висували на вістря суспільного інтересу узгодження загальних принципів з потребами практики їх застосування на українському ґрунті. Напрацювання на цьому напрямку були перенесені й на дослідження цілісного процесу утворення Компартії України[50].

Однак, знову доводиться говорити: попри позитивну реакцію на згадані вище дослідження[51], в центрі яких опинялися чи то В. Винниченко, чи то Г. Пятаков, вважати що вони внесли перелам у тлумачення складної проблеми національного комунізму, його історичної ролі в Україні було б перебільшенням.

Полишаючи персоніфікований зріз проблеми, слід констатувати, що й на рівні досліджень загальнопартійного досвіду процес зародження національно-комуністичних течій в середовищі українських соціалістичних партій, їх еволюції також йшов дуже нерівно, постійно зазнавав кон'юнктурно-ідеологічних впливів і нашарувань. За винятком хіба що публікацій першого пожовтневого десятиліття[52], в працях істориків радянської доби і на цю категорію націонал-комуністів повною мірою поширювалися кваліфікації структур, з яких вони вийшли, як до буржуазно-націоналістичних, контрреволюційних, антинародних, підступних, нещирих тощо[53].

Такі ж оцінки домінували і в енциклопедично-довідкових виданнях, що містили окремі інформації про українські комуністичні організації[54].

З вищеперерахованих праць неважко помітити, що, як самостійну проблему в концептуально-узагальнюючому плані, історію націонал-комунізму в радянський час науковці не розглядали. Власне до такого завдання впродовж довгих десятиліть також тільки підходили зарубіжні дослідники та діаспорні автори[55].

Їх напрацювання віддзеркалив і підсумував Дж. Мейс[56]. Приїхавши на початку 90-х років минулого століття в Україну, він оприлюднив висновки своїх досліджень у стислому варіанті в публікації "Український національний комунізм. Трагічні ілюзії"[57]. Співавтором праці виступив М.І. Панчук, який дещо раніше, в роки горбачовської перебудови, звертався до аналізу ідейно-політичного явища, найменованого "націонал-ухильництвом", і опублікував статті, в центрі яких була доля боротьбиста, одного з провідних діячів КП(б)У середини 20-х років, наркома освіти О. Шумського[58].

Однак у згаданій спільній брошурі впливу М. Панчука на раніше викристалізувані позицію, висновки Дж. Мейса не відчувається (звісно, цілком ймовірна й еволюція київського історика до абсолютної ідейної солідарності зі співавтором), що й зумовлює відносити оцінки публікації в першу чергу на рахунок заокеанського дослідника.

Як і всі вищеназвані зарубіжні праці, концепція Дж. Мейса базується на "двох китах". По-перше, на апріорному відкиданні будь-якої, навіть гіпотетичної, можливості поєднання марксистського вчення з національними інтересами українства. А відтак, ще до аналізу праць, документів націонал-комуністів, предметного з'ясування їх поглядів, оцінки мотивацій теоретичних розрахунків і поведінки відразу ж, на перших же сторінках робиться категоричний висновок – "на генеральне питання – чи можливий симбіоз марксистсько-ленінської ідеології і національних побажань, переважна більшість дослідників винесли свій однозначний вердикт: ні! неможливий!"[59]

Полишаючи поза увагою очевидну підміну фактів "грізними" знаками оклику, не можна збентежено не подивуватися сусідній сентенції: "Коли б суспільний розвиток в Україні пішов під проводом українських національних комуністів, то суспільний лад міг би бути демократичним і некомуністичним"[60].

Звичайно, фантазуванню меж не існує. Однак, сумнівно, щоб те було фаховою функцією науковця. Втім, для Дж. Мейса, судячи з усього, важливо не стільки аргументувати подібні тези (коли ж до того все-таки доходить, трапляються непоодинокі прикрі неточності, помилки, а то й свідомі перетримки[61]), скільки перевести розмову на інший об'єкт – "другого кита". Це ідейно-політична, організаційна, непримиренна й терористична за своєю природою діяльність більшовицької, комуністичної партії, її регіонального осередку, слухняного знаряддя – КП(б)У. Саме останні (до них, природно, добираються якомога непривабливіші – аж до образливо-нищівних, характеристики-епітети) унеможливили існування націонал-комуністичних груп, організацій, течій.

Нещадно засуджуючи методи боротьби комуністів з тими, хто сповідував відмінні погляди, Дж. Мейс навіть сприйняття комуністичної, радянської платформи, а тим більше вступ представників націонал-комуністичних течій до КП(б)У подає як сплановану безвихідь, пастку з неодмінним розрахунком на подальше фізичне винищення неординарних особистостей, неспроможних між тим, передбачити свою трагічну перспективу[62].

Якщо навіть умовно прийняти запропоновану логіку, то все-одно наявного вітчизняного досвіду ("експерименту" – Дж. Мейс) зовсім недостатньо для того, щоб безапеляційно заперечувати, скажімо, теоретичну можливість поєднання в світоглядно-політичних платформах ідейних елементів, яким, зрештою, не іманентна антагоністична взаємоворожість.

Та й практика появи у пізніші десятиліття таких феноменів як єврокомунізм, національні (шведська, австрійська, німецька, інші) моделі соціалізму свідчить на користь того, що особистості й сили (і як видно, достатньо потужні) шукали й шукають шляхів поєднання ко-

муністичного (соціалістичного) вчення, обґрунтовуваних ним моделей суспільного, державного устрою з національними інтересами.

По суті, не здійснивши серйозного аналізу ідейно-теоретичної платформи українського комунізму, позірно вважаючи, що його репрезентанти уособили "трагічні ілюзії", Дж. Мейс тим не менше, у заключних рядках публікації пов'язує загальновідомі зрушення у національній сфері, у прогресивному поступі українства, передусім, з діяльністю саме того політичного напрямку, історична алогічність, протиприродність якого для нього самоочевидні[63].

Така суперечлива точка зору притаманна й пізнішим публіцистичним виступам історика, які ввійшли до посмертного видання "День і вічність Джеймса Мейса"[64].

Принагідно можна зауважити, що значно виваженіше підходив до розгляду феномена та його оцінки авторитарний діаспорний дослідник І. Лисяк-Рудницький, глибокі й аргументовані публікації якого фахівці відносять до розряду історіософських. "Для мене, – писав науковець, – не підлягає ніякому сумніву, що "український комунізм" треба розглядати як частину українського історичного процесу [...]. Моя критика українського комунізму (виходить – В.С.) більше із соціяльних, устроєних і загальноідеологічних, як із національно-самостійницьких позицій. Не сумніваюся, що боротьбисти й укапісти були суб'єктивно не меншими патріотами й самостійниками, як напр. "петлюрівці". Не сумніваюся теж, що для української справи вони зробили, в певних періодах, дуже багато, що були ситуації, коли вони ставали її прапороносцями (Напр., згідно з моєю "єретичною" думкою, під час совєтсько-польської війни 1920 р. правий був не Петлюра, але українські радянські кола)"[65].

Зовсім не претендуючи на оцінку всього новітнього доробку Дж. Мейса, гадається, є вагомі підстави вважати, що згадана вище праця стала простою пропагандою, популяризацією тих постулатів, до яких призвичаїлися зарубіжні вчені в умовах боротьби з радянською історіографією і здобули від останньої кваліфікацію "антикомуністів", "радянологів" і т. ін.

Водночас, заради справедливості слід зазначити: звертання заокеанського науковця до предметного аналізу першоджерел і неупередженої оцінки фактів виводили його за поле жорстко засвоєних штучних схем, дозволяли хоча б частково долати догматичні кліше, стереотипи. В останньому була можливість наочно переконатись і авторові цих рядків, під час спорадичної співпраці з американським істориком[66]. Разом із тим, прагнення досягти компромісу, при наявності неспівпадінь поглядів, а іноді й полярних уяв та підходів, привели до деяких невиправданих поступок, самокритичне визнання яких подальшої наукової роботи необхідне, детермінується не лише фаховими, а й моральними чинниками.

Вітчизняні історики, які торкаються проблем українського комунізму, продовжують здебільшого "вписувати" феномен у широкий історичний контекст суперечливих процесів 20 – 30-х років, використовують як достатньо переконливі ілюстрації для відтворення загальної картини наростання тоталітарних тенденцій в СРСР[67].

Під специфічним кутом зору – боротьби за ліквідацію багатопартійності в Україні, а відтак і переважно акцентуючи увагу на зусиллях РКП(б), КП(б)У, радянської влади, спрямованих проти будь-яких відхилень від "ортодоксії" (тобто більшовизму), в тому числі й українських комуністів, – в останні роки було захищено кілька дисертацій[68].

Невеличкі за обсягом публікації присвячувались окремим течіям українського комунізму[69]. Власне, це були не стільки дослідження, які поглиблювали знання про дуже непростий феномен, скільки спорадичні запозичення (передусім у концептуальному відношенні) з діаспорної літератури, що до того була мало поширеною й маловідомою в Україні. Особливо це впадає у вічі, коли автори намагаються вийти за рамки окремих, скупих коментарів до сюжетів та документів і запропонувати більш-менш узагальнений, комплексний погляд на проблему[70], зокрема і в енциклопедичних виданнях[71] (принагідно можна зауважити, що до першого тому "Енциклопедії історії України" чомусь не потрапив термін "боротьбизм" – очевидно йтиметься про цю течію в наступних томах, коли справа дійде до символу – "УКП(б)".

Істотного "прориву" не змогли здійснити у цій сфері й ті, хто об'єктом наукового аналізу обрав історію партій, у середовищі яких зародилися й розвинулися течії, які згодом були кваліфіковані як націонал-комуністичні[72].

Певний виняток становить висвітлення функціонування українських комуністичних груп в емігрантському середовищі в 20 – 30-ті роки[73]. Однак, як відомо, реального впливу на перебіг подій в Україні вони справити уже не могли, залишаючись радше інтелектуальним витвором. Тому аналіз в даному випадку вимушено обмежується ідеологічним зрізом.

Як своєрідний підсумковий на сьогодні (звісно – не остаточний) варіант дослідження феномена українського комунізму в революційну добу 1917 – 1920 рр. можуть розглядатися публікації О.М. Любовець. Вона займається розробкою проблеми упродовж тривалого часу, поетапно розширюючи масштаби об'єкта вивчення й органічно залучаючи набутки інших авторів[74].

У концентрованому вигляді результати наукових пошуків втілилися в монографії, присвяченій з'суванню тенденцій, якими наповнювалося життя українських партій відповідно до суспільно-політичних альтернатив, що виникали в добу національно-демократичної революції[75]. Спеціальний, досить розлогий параграф має назву "Феномен українського націонал-комунізму через призму еволюції національно-

визвольної революції"[76]. Полишаючи осторонь питання до формулювання ("еволюція... революції"), слід сказати, що зібраний і проаналізований автором матеріал становить чималий інтерес та істотно збагачує фактологічну базу осмислення проблеми. Приваблює й "ключ підходу" до тлумачення складних, "неоднолінійних" процесів – народження, формування, функціонування націонал-комуністичних течій і організацій через їх детермінованість об'єктивними й суб'єктивними чинниками (життєвими альтернативами). Гадається, що тут знайдено генеральний стрижень, найголовніший "нерв" унікального явища, який дозволяє не стільки засуджувати його "з порога", а постаратись зрозуміти логіку вчинків, поведінки достатньо широкої когорти неординарних українських політичних діячів. Жаль лише, що при першому наближенні до розв'язання поставленого завдання автору вдалося не найоптимальнішим чином реалізувати багатообіцяючий задум, збиваючись часом на проторований попередниками шлях, не намагаючись "замахнутись" на те, щоб поколивати деякі стереотипи, які видаються непохитними не стільки через свою обґрунтованість, виваженість, а через широку вживаність, кон'юнктурну доцільність тощо.

Чекати ж відтворення більш-менш повної картини українського комунізму від праці О.М. Любовець загалом не можна, оскільки вона свідомо вичленовує окремий сегмент, абстрагується від процесів, які відбувалися в КП(б)У, а аналіз явища хронологічно обмежується 1920 роком.

З вищевикладеного зрозуміло, що феномен українського комунізму до цього часу не знайшов свого ґрунтовного всебічного вивчення, осмислення, а відтак постає як нагальна потреба заповнення "білої плями" вітчизняної історії. Зрозуміло й те, що зробити це відразу, якісно, в одній праці, "червоногвардійською атакою" – нереально. Тому в пропонованій праці ставиться завдання лише "накидати" своєрідні "ескізи" щодо повномасштабного дослідження унікального й непростого вітчизняного явища.

Принципово важливо при цьому подолати застарілі уяви про націонал-комунізм як обов'язково організаційно формалізоване, фракційне явище. Як щось чуже, власне комуністичному (інтернаціональному) організму, воно засуджувалось, а заходи, акції проти нього навіть готові були виправдовуватись у свідомості послідовних прибічників класового підходу.

Ревнителі національних традицій, навпаки, вбачали неприпустиму, ганебну зраду в поведінці тих, хто ладен був з метою компромісу з поборниками соціальних прагнень хоч у чомусь відійти від категоричних, безапеляційних (на практиці вони нерідко доходили до абсолютизацій) наполягань на визначальності національного чинника. Звести до єдиного знаменника погляди подібної різновекторності апріорі неможливо, а висновки й узагальнення завжди будуть для

обох ідеологічно конфліктуючих сторін залишатися тенденційними, однобічними, вразливими.

Модернізуючи підходи до феномена національного комунізму, з багатьох позицій видається виправданим розглядати його як природну, зумовлену самим суспільним життям спробу (бажання, принаймні) максимально наблизити, органічно поєднати в ідеології, політичній практиці два фундаментальних начала (і не сперечатись з приводу їх переваг чи пріоритетів, тим більше доводити до антагоністичного їх протиставлення, непримиренно ворожих колізій) – плани соціального вдосконалення суспільства, його прогресивного переустрою (концентровано вони представлені в теорії комунізму) з потребами національної самореалізації, всебічного національного розвою. Адже в житті репрезентанти обох начал, виходячи з різних відправних точок, все ж зрештою ішли назустріч один-одному (звісно, з різними настроями, наполегливістю, темпом, застереженнями й т. ін.) до однієї й тієї ж мети – забезпечення справжнього соціального й національного прогресу кожному окремому соціуму і суспільству в цілому.

У такому разі не доведеться, скажімо, зайве мудрувати й вигадувати еклектичні пояснення (які все-одно залишаються не до кінця переконливими) щодо незбагненності поведінки боротьбистів чи "незалежників", безпорадно копирсаться у пошуках відповідності термінів "шумьскізм", "хвильовим", "волобуєвщина", "скрипниківщина" та ін. загальноприйнятим поняттям "національного ухилу" й т. п. Раз за разом виникає ситуація, коли партійні рішення давноминулих десятиліть або ж засуджуються, або, принаймні, ставляться під серйозний сумнів. Однак за інерцією тлумачення, кваліфікацію документів, дій українських комуністів намагаються втиснути у систему координат, яка визначена тими ж таки засудженими рішеннями.

Варто зауважити, що слід відмовитись і від очевидної, зовсім недоречної, однак поширеної тавтології – "український національний комунізм". Якщо комунізм український, то, зрозуміло – він уже національний і ніяким іншим бути просто не може.

З позицій вищеозначеного підходу видається допустимим (а в умовах ліміту обсягу – й доцільним) обмежитись зосередженням уваги на визначальних віхах розвитку історичного феномена, кристалізації його найважливіших, визначальних контурів через предметне з'ясування поглядів, позицій, поведінки трьох надзвичайно яскравих, неповторних діячів, які чи не найрельєфніше уособили в собі генеалогію, апогейні точки українського комунізму: Г. Пятакова, В. Винниченка та М. Скрипника. Їх долі склалися так, що вони опинялися в епіцентрах найважливіших історичних епізодів, через які пройшла генеральна лінія розвитку унікального явища. Важливим при цьому є те, що в українській політиці XX століття важко віднайти ще хоча б одну трійку особистостей подібного масштабу й впливу на долю нації.

Звісно, автор абсолютно свідомий того, що для відтворення повноти історичної картини надзвичайно важливо (й обов'язково) має бути ретельно вивчений творчий спадок В. Шахрая, С. Мазлаха, Г. Лапчинського, В. Блакитного (Еллана), Г. Гринька, В. Затонського, О. Шумського, М. Хвильового, М. Волобуєва, П. Любченка, багатьох інших діячів. Безперечно, це приведе до поглибленого з'ясування сутності українського комунізму. Водночас зрозуміло, що йдеться про перспективний проект, для реалізації якого знадобиться не одна наукова розвідка та й мобілізація зусиль не одного фахівця.

Можна висловити обґрунтовані сподівання, що в даному випадку позначаються принципові лінії підходу до подальших досліджень, які можуть становити не лише науковий, а й практично-політичний інтерес.

Очевидна відсутність переконливої, добре прорахованої наукової стратегії суспільного розвитку зумовлює потребу критичного аналізу минулого досвіду, який містить у собі як достатньо показові зразки (періоди ефективного розвитку народу, країни), так і недоліки та прорахунки, які завадили досягти значно масштабніших і якісніших результатів. Вивчаючи, переоцінюючи минуле, в ньому можна заново відкрити й привабливі суспільні проекти, теоретичні моделі, що з різних причин були відхилені, свого часу "не спрацювали" на благо держави і нації, однак потенціал яких неминущий, може бути результативним і за нинішніх обставин. А знайти надійні аргументи для обґрунтування перспективного курсу – неодмінне бажання будь-якої політичної сили, що прагне запропонувати суспільству курс перспективного, прогресивного поступу.

---

[1] Див., напр.: Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 4-е, доп. – К., 1977. – С. 298-299, 304, 316-317, 385-387, 473-474; *Курас И.Ф.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.– К., 1978. – 316 с.; Націонал-ухильництво // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 364-365.

[2] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 192. – Арк. 52.

[3] Там само. – Ф. 1. – Оп. 145. – Спр. 2925. – Арк. 8-9; Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 51.

[4] Володимир Винниченко про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника // Думки про себе на тім світі. З неопублікованих записок В. Виниченка // Сучасність. – 1971. – № 9. – С. 7-8.

[5] *Кошелівець І.* Микола Скрипник. – Мюнхен, 1972. – 343 с.

[6] *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – К., 1998. – С. 27, 134, 165 та ін.

[7] Там само. – С. 142.

[8] *Бойко Леонід.* Як розпинали Івана Дзюбу // Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 261.

[9] Без культури немає народу // Київ. – 1989. – № 10. – С. 96-97.

[10] Див.: *Бабко Ю.* Солдат партії (Про М.О. Скрипника). – К., 1962. – 106 с.; *Бабко Ю., Білокобильський І.* Микола Олексійович Скрипник. – К., 1967. – 202 с.

[11] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5111. – Оп. 1. – Спр. 921. – Арк. 212-213.

[12] Известия (Москва). – 1972. – 25 января.

[13] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 166. – Арк. 9.

[14] Комуніст України. – 2000. – № 2. – С. 91-95.

[15] Там само. – С. 95.

[16] Там само. – С. 91.

[17] *Скрипник М.* Вибрані твори. – К., 1991. – 617 с.

[18] Скрипник Микола Олексійович. До 125-річчя з дня народження. Матеріали "круглого столу" в Інституті історії України НАН України. – К., 1998. – 94 с.

[19] Див.: *Солдатенко В.Ф.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К., 2002. – 352 с.

[20] *Його ж.* Нарком Микола Скрипник (1919 – 1927 рр.) // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 79-95; № 2. – С. 51-68; *його ж.* Українізація – життєвий апогей Миколи Скрипника. – Пам'ять століть. – 2002. – № 2. – С. 8-36.

[21] *Кармазіна М.* Поза кон'юктурою // Президентський вісник. – 2002. – 31 травня; *її ж.* Про Миколу Скрипника без глянцю й ідеологічно заангажованих містифікацій // Пам'ять століть. – 2002. – № 4. – С. 155-159; *її ж.* Феномен Миколи Скрипника через окуляр сьогодення // Дзеркало тижня. – 2003. – 25 січня; *Вартанов Г.* З когорти незламних // Культура і життя. – 2002. – 14 серпня; *його ж.* Вагомо про Миколу Скрипника // Урядовий кур'єр. – 2002. – 6 вересня; *Шаповал Ю.* Микола Скрипник: портрет в історичному інтер'єрі // День. – 2002. – 27 липня; *Мяловицький А.* Доля революціонера // Комуніст України. – 2002. – №4. – С. 89-93; *Пиріг Р.Я.* Персоніфікуємо наше минуле. Микола Скрипник // Архіви України. 2003. – № 1-3. – С. 274-276; *Даниленко В.М., Бондарчук П.М. Солдатенко В.Ф.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника (рецензія) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 153-156.

[22] Див.: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К. – Відень, 1921; *його ж.* Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 126-154; З 9. – С. 108-149; № 10. – С. 122-158; № 11. – С. 113-155; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. – Відень. – Т. 1. – 1921. – 152 с.; Т. II. – 204 с.; Т. III. – 160 с.; Т. IV. – 1922 – 192 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнєминуле (1914 – 1918) – Львів, 1923. – 96 с.; *його ж.* Історія України 1917 – 1923. – Т. І. – Ужгород, 1932. – 437 с.; *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – 333 с.; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917 – 1921. – Т. 1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага. – 1942. – 212 с.; *Григоріїв Н.* Спогади Руїнника. Як ми руйнували тюрму народів, а як будували свою хату. – Львів. – 1938. – 264 с. та ін.

[23] *Стахів М.* Чи повстання Директорії УНР було правне? // Правничий вісник (Нью-Йорк). – 1955. – С. 27-38; *його ж.* Україна в добі Директорії УНР. – Скрентон. – 1966. – Т. 1. – 272 с.; Т. 2. – 248 с.; *Мірчук П.* Від другого до чет-

вертого університету. – Торонто. – 1965. – 1965; *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр. (Про що "історія мовчить"). У 2-х т. – Торонто. – Т. 1. – 1970. – 543 с.; Т. 2. – 1973. – 590 с.; *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993 – 407 с.; *Лисяк-Рудницький І.* Між історією й політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен. – 1973 – 443 с.; *його ж.* Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань // Сучасність (Мюнхен). 1980. – № 9. – С. 60-77; *Костюк Г.* Володимир Винниченко та його доба. Дослідження, критика, полеміка. – Нью-Йорк, 1980. – 320 с.

[24] *Рубач М.* К истории конфликта между Совнаркомом и Центральной Радой (дек. 1917) // Летопись революции. – 1925. – № 2. – С. 53-85; *Яворський М.* Революція на Вкраїні в її головніших етапах. – Харків, 1928. – 80 с.; *Річицький А.* Центральна Рада від лютого до жовтня. Нарис з історії української революції. – Харків, 1930. – 62 с.; *Лихолат А.В.* Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917 – 1922 рр.). – К., 1955. – 662 с.; *Супруненко Н.И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1966. – 455 с.; Українська РСР в період громадянської війни. 1917 – 1920. – К., 1967 – С. 24, 25, 194, 262, 266, 273, 292, 323, 420; Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн.. – Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917 – 1920). – К., 1977. – С. 34, 334-341 та ін.

[25] *Винниченко В.* Краса і сила. Повісті та оповідання. – К., 1989. – 752 с.; *його ж.* Сонячна машина. – К., 1989 – 619 с.; *його ж.* Намисто. Оповідання. – К., 1989. – 380 с.; *його ж.* Из дневников. Открытое письмо Сталину и членам Политбюро ВКП(б) // Дружба народов. – 1989. – № 12. – С. 161-205; *його ж.* Відродження нації (репринтне відтворення 1920 р.) – К., Ч. 1. – 348 с.; Ч. 2. – 328 с.; Ч. 3. – 536 с.; *його ж.* Щоденник // Київ. – 1990. – № 9. – С. 91-123; №10. – С. 96-110; № 11. – С. 88-106; *його ж.* Вибрані п'єси. – К., 1991. – 605 с. та ін.

[26] *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. – К., 1991 – 128 с.; *його ж.* Раб краси: оповідання, повість, щоденникові записи. – К., 1974. – 383 с.; *його ж.* Щоденники // Київська старовина. – 2000, № 3-6; 2001. – № 1-6; 2002. – № 1, 3-6; *його ж.* Щоденники // Слово і час. – 2000. – № 7-12; 2001. – № 1-2; *його ж.* Оповідання. Слово за тобою, Сталіне!, – Роман. Чорна Пантера і Білий медвідь. – П'єса. – К. – 2001. – 440 с.

[27] *Гнідан О.Д., Дем'янівська Л.С.* Володимир Винниченко. Життя, діяльність, творчість. К., 1996. – 254 с.; *Панченко В.* Будинок з химерами. Творчість В. Винниченка 1900 – 1929 рр. у європейському світовому контексті – Кіровоград, 1998. – 235 с.; *Масенко Л.* Ознаки неореалізму в ранній прозі Володимира Винниченка – Львів, 1998. – 330 с.; Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: філологічні науки (українське літературознавство. – Вип. 27. Кіровоград. – 2000. – 208 с.; *Михида С.* Слідами його експериментів: змістові домінанти та поетика конфлікту в драматургії Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2002. – 192 с.; *Панченко В.* Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості. – К., 2004. – 288 с.; *Сиваченко Г.* Пророк не своєї вітчизни (Експатріантський "метароман" Володимира Винниченка: текст і контекст). – К., 2003. – 279 с.

[28] Див., напр.: *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917 – 1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – С. 176-177, 253; Симон Петлюра та українська національна революція //Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. – К., 1995. – 368 с; *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). Київ, Львів, 1996. – 342 с; Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя. – 1998. – 264 с.; *Литвин С.* Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – 640 с.; *Бойко О.* Український національний союз і організація протигетьманського повстання // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2002. – С. 165, 168-169, 179 та ін.; *Яневський Д.* Політичні системи України 1917 – 1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С. 7; 226-266, 286-297; *Савченко В.А.* Симон Петлюра. Харків. – 2004. – С. 76, 216, 256 та ін.

[29] *Жулинський М.* Голгофа українця Володимира Винниченка //*Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. – С. 124-128; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., С. 32-43; *Попович М.* Україна: незалежність здобута і втрачена // Київська старовина. – 2001. – С. 14-26; № 2. – С. 25-37; *Лозицький В.С.* Роль УСДРП та Володимира Винниченка у роботі Центральної Ради і уряду УНР // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. Вип. 48. – 2003. – С. 16-25; *Великочий С.О.* Національне й соціальне у державотворчій діяльності Володимира Винниченка періоду Української революції 1917 – 1920 років // Там само. – С. 26-29; *Траверсе О.О.* В.К.Винниченко з погляду сучасників // Там само. – С. 66-68; *Кульчицький С.* Володимир Винниченко: перші етапи життєвого шляху // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 9. – К., 2003. – С. 3-37; *його ж.* Володимир Винниченко: життя в еміграції // Там само. – Вип. 8. – К., 2003. – С. 240-265; *його ж.* Останні роки життя Володимира Винниченка // Там само. – Вип. 10. – К., 2004. – С. 3-30; *Лозицький В.* В. Винниченко і Політбюро ЦК КП(б)У // *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 – 1991). – К., 2005. – С. 28-35; *Попович М.* Червоне століття. – К., 2005. – С. 195-222.

[30] *Солдатенко В.Ф.* Путь на Голгофу // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1994. – С. 32-73; *його ж.* Еволюція суспільно-політичних поглядів В. Винниченка в період Української революції // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 15-26; 1995. – № 1. – С. 13-22; *його ж.* Сторінка емігрантської долі Володимира Винниченка // Микола Плав'юк: Україна – життя моє. – К., 2002. – Т. 3. Та долю іншу він обрав – душі неспокій. – К., 2002. – С. 986-999; *його ж.* Володимир Винниченко – лідер УСДРП, національно-державного відродження // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. Вип. 48. – К., 2003. – С. 5-16; *Бегей І.І.* Володимир Винниченко: штрихи до портрета людини і політика // Там само. – С. 52-55; *Солдатенко В.* Епізод політичної біографії В. Винниченка: спроба повернення в Україну // Події і особистості революційної доби. – К., 2003. – С. 205-250; *його ж.* Винниченків твір "Відродження нації": мотивація, історія створення та загальна оцінка // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – Вип. 26. – К., 2004, С. 34-50; *Кульчицький С., Солдатенко В.* Володимир Винниченко. – К.,

2005. – 376 с.; *Солдатенко В.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К., 2005. – 324 с.; *його ж.* Політик Винниченко і його ювілей // Дзеркало тижня. – 2005. – № 27-28. 16 – 29 липня; *Олійник Б.* Істинний соціаліст із гнізда Франка і Лесі // Літературна Україна. – 2005. – 4 серпня.

[31] Див.: *Солдатенко В.Ф.* Документи ЦК РКП(б) 1920 р. про В. Винниченка // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 70-89; *його ж.* Володимир Винниченко: "...Я заявляю про своє бажання вступити до КПУ" // Комуніст України. – 2005. – № 4. – С. 87-101.

[32] Див.: *Солдатенко В.Ф.* Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. – К., 2005. – С. 126-202.

[33] Там само. – С. 296-342.

[34] Див., напр.: *Литвин С.* Чому й донині Винниченко вивищується над Петлюрою // День. – 2005. – 26 травня.

[35] Див., напр.: Деятели СССР и революционного движения. Энциклопедический словарь Гранат. – Репринтное издание. – М., 1989. – С. 591-592; *Валентинов Н.* Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина. Годы работы в ВСНХ во время НЭП. – М., 1990. – 343 с.

[36] *Сапун М.* "Видатний і відданий працівник": Штрихи біографії Георгія Пятакова // Робітнича газета. 1989. – 31 березня, 1 квітня; *його ж.* Георгій Леонідович Пятаков // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 8. – С. 43-48; *його ж.* Завжди в опозиції Політичні погляди Г.Л. Пятакова // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 522-539; *його ж.* Георгій Пятаков у Києві. До 100-річчя з дня народження // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 125-132.

[37] *Солдатенко В.Ф.* Г.Л. Пятаков: епізоди життя і діяльності на Україні // Український історичний журнал. – 1989. – № 4. – С. 92-106; *його ж.* На повороті історії. Епізоди життя і діяльності на Україні Г.Л. Пятакова // Радянська Україна. – 1989. – 4, 5, 6, 11, 14 травня; *його ж.* Апрельские тезисы В.И. Ленина: процесс и итоги обсуждения в большевистской организации Киева // Дискуссии в РСДРП(б). – Сборник статей. – М., 1990. – С. 76-97.

[38] Див.: *Сапун М.М., Солдатенко В.Ф.* Секретар першого ЦК КП(б)У // Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С. 209-236.

[39] Див.: Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль 1917 г. – февраль 1918 г. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. – В 2-х ч. – Ч. 1. – К., 1977. – 711 с.; Ч. 2. – К., 1982. – 960 с.; *Варгатюк П.Л., Курас И.Ф., Солдатенко В.Ф.* В.И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. – К., 1980. – 373 с.; *їх же.* Сплочение большевиков Украины на идейно-политической платформе Апрельских тезисов В.И. Ленина // Великой партии отряд. Из истории большевистских организаций Украины. – К., 1983. – С. 140-159; *Солдатенко В.Ф.* Идти впереди всех. Из опыта борьбы большевистской прессы Украины за победу социалистической революции. – К., 1986. – 176 с.; *Варгатюк П.Л., Солдатенко В.Ф., Шморгун П.М.* В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление стратегии и тактики в трех российских революциях. – К., 1986. – 625 с.

[40] Див.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 458; Сторінки історії Компартії Ук-

раїни. Запитання і відповіді. – К., 1990. – 488 с.; Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – К., 1991. – 478 с.

[41] Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5 – 12 июля 1918 г.: Протоколы – К., 1988. – 258 с.; Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 – июль 1918): Сб. документов и материалов. – К., 1990 – 801 с.; Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17 – 22 октября 1918 г.: Протколы. – К., 1991. – 241 с.; Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 1 – 6 березня 1919 р.: Протоколи. – К., 2002. – 255 с.

[42] *Колодежный В.* Пятаков Георгий (Юрий) Леонидович // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М., 1996. – С. 494; Українська революція і державність (1917 – 1920 рр.). – К., 1998. – 248 с.; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с.; Пятаков Георгій Леонідович // Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. – К., 2001. – С. 342-344.

[43] Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – С. 494.

[44] Див.: В.И.Ленин. Неизвестные документы 1891 – 1922 гг. – М., 1999. – С. 636.

[45] Див.: Государственная власть СССР. Высшие органы управления и их руководители. 1923 – 1991. Историко-биографический справочник. – М., 1999. – С. 153, 488.

[46] *Солдатенко В.Ф.* Георгий Пятаков: портрет без ретуші. До 110-річчя з дня народження // Комуніст України. – 2000. – № 4. – С. 82-92.

[47] К вопросу о роли "правых" и "левых" в создании КП(б)У // Коммунист Украины. – 2001. – № 4. – С. 72-84.

[48] *Солдатенко В.Ф.* Георгій Пятаков: миттєвості неспокійної долі. – К., 2004. – 331 с.

[49] Там само. – С. 147-231.

[50] *Солдатенко В.Ф.* Початок звитяжного шляху. Створення Комуністичної партії України (До 85-річчя І з'їзду КП(б)У). – К., 2003. – 100 с.

[51] *Вартанов Г.* Миттєвості неспокійної долі // Урядовий кур'єр. – 2004. – 19 жовтня; *Рябіка В., Соколов В.* Георгій Пятаков і "пятаковщина" // Віче. – 2004. – № 11. – С. 74-75; *Самойлов Ф., Соколов В.* Важлива сторінка історії // Історичний журнал. – 2004. – № 12. – С. 88-90; *Якунін В.* Він був сином свого часу // Комуніст України. – 2005. – № 1. – С.93-96; *Самойлов Ф.О., Фесенко А.М.* Життя і доля революціонера // Гуманітарно-економічні дослідження. Збірник наукових праць. – Т.І. – Миколаїв – Одеса, 2005. – С. 365-372; *їх же.* Нове наукове дослідження про Г. Пятакова. (Рецензія на монографію В.Ф. Солдатенка "Георгій Пятаков: миттєвості неспокійної долі"). – К., 2004 // Наукові праці. Науково-методичний журнал. – 2005. – Вип. 31. – Т. 44. – С. 200-204; *Бевз Т.* Архітектор державності. До виходу нової книги про Володимира Винниченка // Дзеркало тижня. – 2005. – 17 – 23 вересня; *Головченко В.І., Солдатенко В.Ф.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 203- 206.

[52] Див., напр.: Об'єднання українських комуністичних сил (Злиття УСР (комуністів) УСДРП (незалежних лівих). – К., 1919 – 14 с.; *Блакитний В.* Правда про боротьбистів (Хто такі комуністи-боротьбисти). – К., 1919. – 31 с.;

Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії // Літературно-науковий вісник. – К., 1919. – Кн. 2. – С 213-225; За що і як бореться Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (боротьбистів). – К., 1919. – 31 с; Те ж саме – 1920 р. і рос. мовою видання в Одесі й Києві 1920 рр.; *Гремучанський М.* "Боротьбисти" (Дещо з матеріалів по історії, програмі і тактиці Української комуністичної партії (боротьбистів) – Вінниця, 1920. – 24 с; *Блакитний В.* Що таке комуністи-боротьбисти. Історичний начерк // Боротьбист (Київ). – 1920. – № 1-2; Хто такі комуністи-боротьбисти – Лубни, 1920. – 12 с; *Слынько И.* Петр Слинько // Летопись революции. – 1923. – № 3; *Буценко А.* О расколе УСДРП (1917 – 1918 гг.). – Там само. – 1923. – № 4. – С. 121-122; *Шумський О.* Стара і нова Україна // Червоний шлях. – 1923. – № 2. – С.105-112; *Равич-Черкасский М.* История Коммунистической партии Украины – К, 1923. – 248 с; *Попов Н.Н.* Мелкобуржуазные антисоветские партии (Шесть лекций). – М., 1924. – 121 с; *Яворський М.* Проблеми національно-демократичної революції на Україні // Червоний шлях. – 1927. – № 2. – С. 101-116.

[53] Див., напр.: *Загрецький М.* В боротьбі з якими дрібнобуржуазними українськими націоналістичними партіями КП(б)У забезпечила перемогу пролетарської революції на Україні // Більшовик України. – К, 1933. – № 7/8. – С.73-80; *Овчаров Г.* По поводу освещения вопроса о боротьбизме // Коммунист Украины. – 1958. – № 2. – С. 36- 47; *Курас І.Ф., Полушкіна В.О.* До питання про політичний та організаційний крах українських буржуазно-націоналістичних партій (1917 – 1920 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – К, 1968. – Вип. 22. – С. 71-92; *Чирко В.А.* Крах ідеології та політики націоналістичної партії укапістів // Український історичний журнал. – 1968. – № 12. – С. 24-35; *Полушкина В.А.* Рост влияния большевиков и крах мелкобуржуазных партий на Украине на завершающем этапе гражданской войны: Автореф. дис... канд. ист. наук. – К, 1972. – 40 с; *Сабинин АС.* Идейный и организационный крах мелкобуржуазных партий на Украине (конец 1920 – 1925 гг.). – Автореф. дис... канд. ист. наук. – К, 1972. – 48 с; *Клинтух Ю.Ф.* Тактика Коммунистической партии по отношению к мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов. – Автореф. дис... канд. ист. наук. – Одесса, 1973. – 33 с.;*Гамрецкий Ю.М.* О расколе УСДРП и выделении из ее состава левых групп // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне: Материалы конф. – М., 1980. – С. 21-29; *Курас І.Ф.* Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкротство Української соціал-демократичної робітничої партії. – К, 1986. – 183 с; *Диброва С.С.* Борьба КП(б)У против национал-уклонистской группы "федералистов" // Научные труды по истории КПСС. – Вып. 154. – К, 1988. – С. 78-86.

[54] Боротьбисты; Украинская Коммунистическая партия // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1983. – С. 71, 608-609; Боротьбисты; Украинская партия социалистов-революционеров. Украинская социал-демократическая рабочая партия // Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. – М., 1987. – С. 65, 539, 540; Боротьбисти. "Незалежники"; Укапісти; Українська партія соціалістів-революціонерів; Українська соціал-демократична робітнича партія. Український буржуазний націоналізм // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К, 1987. – С. 64-65, 367, 559, 562, 563-564, 565.

[55] *Винниченко В.* Українська Комуністична партія (УКП) і Комуністична партія (більшовиків) України КП(б)У. – Відень, К, 1921. – 32 с; *Lawrynenko J.* Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward the Ukraine; An Annotated Bibliography . – New York , 1953; *Majstrenko I.* Borot'bism, A Chapter in the History of Ukrainian Communism. – New York , 1954; *Майстренко І.* Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. – Мюнхен, 1954. – 341 с; *Dmytryshyn B.* Moscow and the Ukraine, 1918 – 1953. – New York, 1956; Документи українського комунізму *(Вступна стаття І. Майстренка).* – Нью-Йорк, 1962. – 232 с; *Феденко П.* Соціалізм давній і новочасний. – Лондон-Париж-Мюнхен. – 1968. – 229 с; Лисяк-Рудницький І. Український комуністичний маніфест // Сучасність. – 1971. – № 9(129). – С 100-107; *Radziejowski Janusz* . Kwestia narodowa w partii komunistycnej na Ukrainie radzieckiej (1920 – 1927) // Przegiad historyczny. – 1971. – N 3. – S. 477-498; *Borys J.* Who Ruled Soviet Ukraine in Stalin's Time // Canadian Papers. XIV.2. 1972. P.213-233; *Radziejowski Janusz.* Komunistyczna partia zachodniej Ukrainy, 1919 – 1929; Wezlowe Problemy ideologiczne. – Warszawa, 1976.; *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України. Б. м., 1979. – 259 с; *Borys J.* The Sovietization of Ukraine. – Edmonton, 1980. – *Майстренко І.* Історія мого покоління. Спогади революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985. – 434 с; *Прокоп М.* Про український націонал-комунізм // Сучасність. – 1986. – № 3. – С 65-78; *L. Rudnytsky I.* Trends in Ukrainian Politikal Thought // Essays in Modern Ukrainian History by Ivan L. Rudnytsky. – Edmonton, 1987.

[56] Див.: *Mace J.* Communism and Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine , 1918 – 1933. – Harvard college , 1983. – 334 p.; *його ж.* National communism // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto, Buffalo, London, 1993. – vol. III.

[57] *Мейс Д., Панчук М.* Український національний комунізм. Трагічні ілюзії // Наукові записки Інституту національних відносин і політології НАН України. Вип. 3. – К., 1997. – 82 с

[58] *Панчук М.* Історична пам'ять – фактор перебудови // Літературна Україна. – 1988. – № 27. – 7 липня; *його ж.* Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С 319-331; *його ж.* "Націонал-ухильництво". Анатомія проблеми // Маршрутами історії. – К., 1990. – С 215-243; *його ж.* Партії українського національного комунізму // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 172. – С 85-105.

[59] *Мейс Д., Панчук М.* Назв. праця. – С 5.

[60] Там само. – С 3.

[61] Там само. – С 9, 10, 17, 20, 27, 28, 39, 40, 42, 43, 48, 60.

[62] Там само. – С 23, 33, 37, 55.

[63] Там само. – С 79-80.

[64] День і вічність Джеймса Мейса. – К., 2005. – С 36, 37, 106, 208-209 та ін.

[65] *Лисяк-Рудницький І.* Напрями української політичної думки // Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С 73-76, 502-503.

[66] Див., напр.: *Мейс Д., Солдатенко В.Ф.* Національне питання в житті й творчості Миколи Скрипника // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С 74-86; № 3. – С. 130-142.

[67] *Шаповал Ю.І.* Україна 20-х – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 352 с; *Кульчицький С.В.* Політичні суперники державної партії //

Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К, 1996. – С. 242-251; *Новохатько Л.М.* Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20 – 30-ті рр. XX ст.).; Українізація 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки. – К, 2003. – С. 207-223; *Дорошко М.С.* Компартійно-державна номенклатура УРСР у 20-ті – 30-ті роки XX століття:соціоісторичний аналіз. – К, 2004. – 154 с.

[68] *Нагорний В.І.* Більшовизм та український націонал-комунізм в добу революції (1917 – 1920 рр.) – Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1995. – 227 с. (Автореф. – 16 с.); *Сергієнко Ю.Г.* Етика лівого радикалізму в суспільно-політичному житті України з початку XX століття до 60-х років. Дис. ... докт. іст. наук. – К., 1996. – 380 с. (Автореф. – 32 с.); *Козак О.В.* Багатопартійність на Україні (1917 – 1925 рр.): Історіографія проблеми. Автореф. дис.... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – 16 с.

[69] Див., напр.: *Нагорний В.І.* Націонал-комунізм в історії КП(б)У на Вінниччині в 1919 – 1920 рр. // Тези доповіді дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1993. – С. 44; *Гарань О.* Націонал-комунізм та українська революція: романтика і реальність // Сучасність. – К., 1994. – № 1. – С. 158-161; *Єфименко О.Г.* Політична доктрина боротьбистів: витоки та сучасність // Вісник Харківського університету. – 1996. – № 387: Історія України. Вип. 1. – С. 166-171; *її ж.* Укапісти: оцінка організаційної консолідації через призму ідейної еволюції // Вісник Харківського університету. – 1998. – № 401: Історія України. Вип. 2. – С. 370-376; *Вєтров Р.І.* Історія становлення націонал-комуністичних партій в Україні (1917 – 1920 рр.) // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м.Київ, 27 – 28 вересня 2003 р. – К., 2004. – С. 226-233.

[70] Див., напр.: *Потульницький В.* Теорія української політології. Курс лекцій. – К., 1993. – С. 100-103; *Дичковська Г.* Український націонал-комунізм. – К., 1998. – 35 с.; *Нагорний В.І.* Генеза українського націонал-комунізму (1917 – 1920 рр.) // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє. Зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 169-182.

[71] Див.: Украинская Коммунистическая партия. Украинская коммунистическая партия (боротьбистов). Украинская партия социалистов-революционеров. Украинская партия социалистов-революционеров (боротьбистов) (коммунистов). Украинская социал-демократическая рабочая партия. //Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М., 1996. – С. 635-636, 639-642, 644-646.

[72] *Чайківський І.Я.* Українська соціал-демократична партія (1918 – 1939 рр.). Автореф. дис... канд. іст.наук. – Львів, 1996. – 20 с.; *Калмакан І.К., Бриндак О.Б.* Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX ст. – Одеса, 1997. – 192 с.; *Бевз Т.А.* Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР. – К., 1999. – 272 с.; *Вєтров Р.І., Донченко С.П.* Політичні партії України в першій чверті XX століття (1900 – 1925 рр.) – Дніпропетровськ – Дніпродзержинськ. – 2001. – 245 с.; *Висоцький О.Ю.* Українські національні партії початку XX століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні. – Дніпропетровськ, 2001. – 160 с.; *Бевз Т.А.* Українська партія соціалістів-революціонерів: організація, ідеологія, політика. – Автореф. дис... д.і.н. – К., 2005. – 33 с.

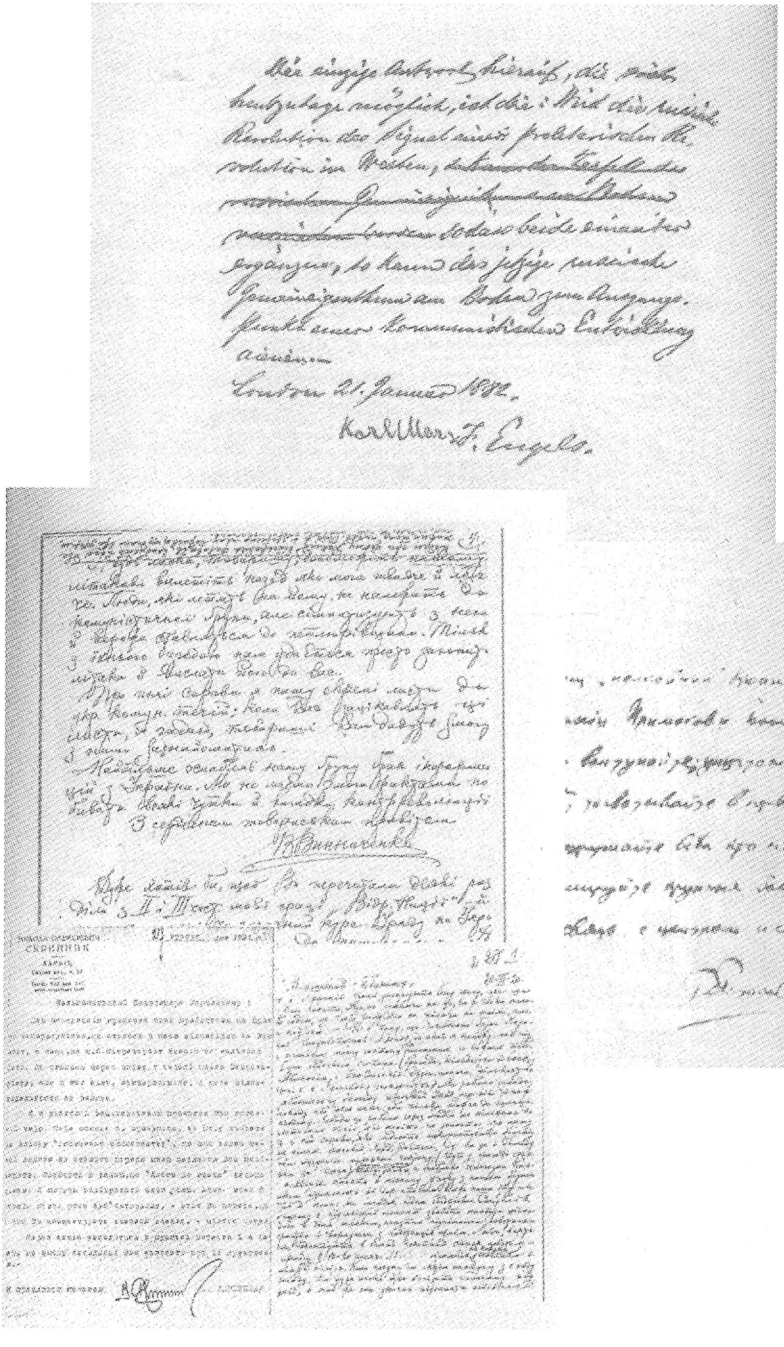
[73] Див., напр.: *Трощинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – С. 99-120; Політична історія України XX століття. У шести томах. – Т. 2. – Українці за межами УРСР (1918 – 1940). – К., 2003. – С. 213-225.

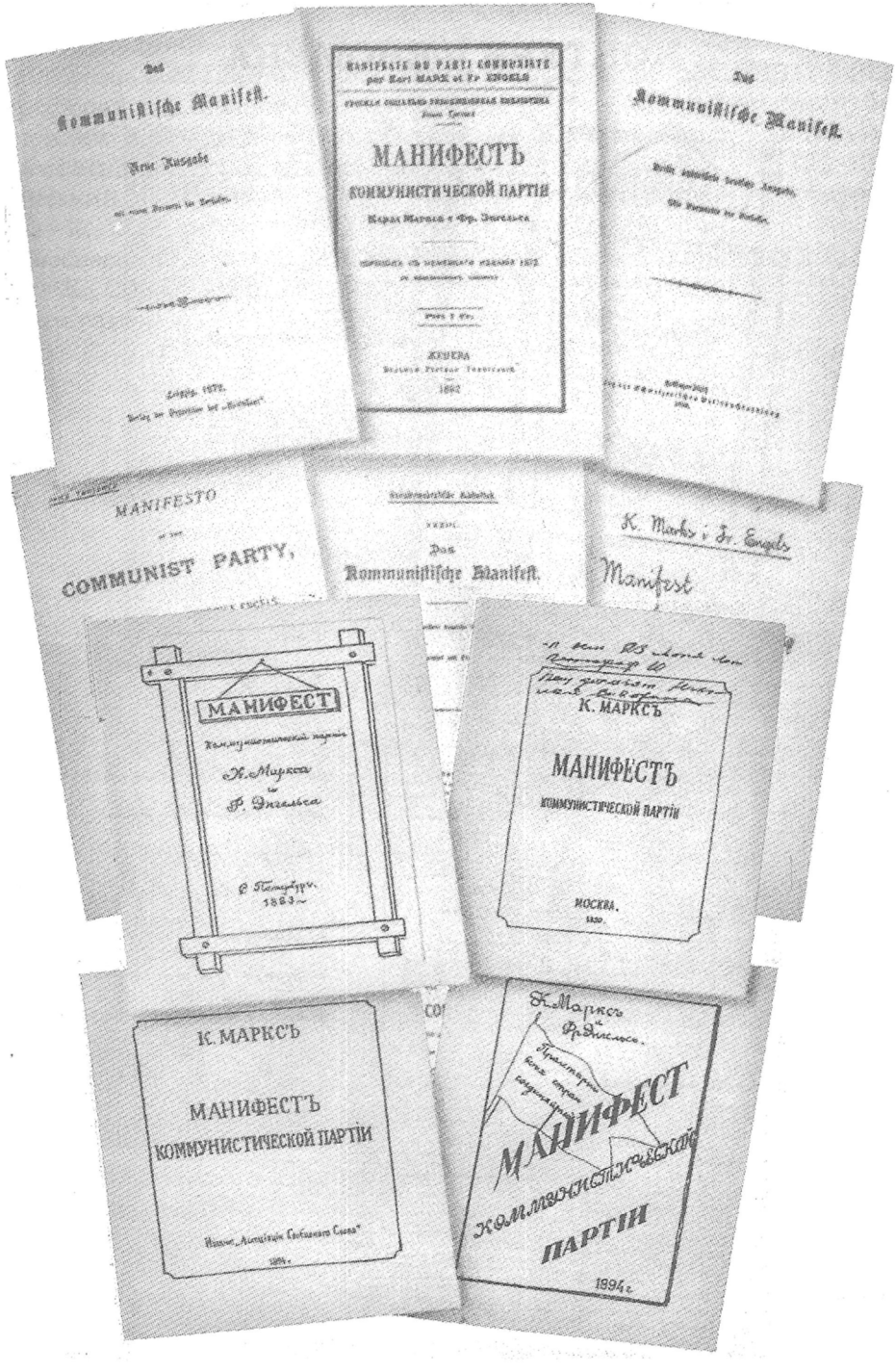
[74] *Любовець О.М.* Партія боротьбистів в Українській революції 1917 – 1920 рр.: Автореферат дис... канд.. іст. наук. – К., 1993. – 15 с.; *її ж.* Боротьбисти і більшовики: співпраця та протиборство // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 121-134; *її ж.* Український націонал-комунізм як ідейно-політична течія // Комуніст України. – К., 2000. – № 1. – С. 64-67.

[75] *Любовець О.М.* Українські партії й політичні альтернативи 1917 – 1920 років. – К., 2005. – 311 с.

[76] Там само. – С. 244-301.

І. НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМ І УКРАЇНА: КОНТУРИ ФЕНОМЕНА

Das
Kommunistische Manifest.
MANIFESTE DU PARTI COMMUNISTE
par Karl MARX et Fr. ENGELS
МАНИФЕСТЪ
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТІИ
Карлъ Марксъ и Фр. Энгельсъ
ЖЕНЕВА
1882
Das
Kommunistische Manifest.
MANIFESTO
of the
COMMUNIST PARTY,
Das
Kommunistische Manifest.
K. Marks i Fr. Engels
Manifest
МАНИФЕСТ
Коммунистической партіи
К. Маркса
и
Ф. Энгельса
К. МАРКСЪ
МАНИФЕСТЪ
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТІИ
МОСКВА.
К. МАРКСЪ
МАНИФЕСТЪ
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТІИ
Изданіе „Ассоціаціи Свободнаго Слова"
К. Маркс
Ф. Энгельс.
МАНИФЕСТ
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТІИ
1894 г.

К. Маркс і Ф. Енгельс у 1847 р. одержали замовлення на підготовку програмного документа від "Союзу комуністів" – організації міжнародної, міжнаціональної. Таким був не лише її персональний склад, а й домінантна уява про те, що зароджуваний комуністичний рух неодмінно має бути інтернаціональним, таким, що з неминучістю здолає державні й національні бар'єри, перетвориться на світовий феномен. І "Комуністичний Маніфест" став блискучим зразком наукового втілення ідеї єднання робітників усіх країн, усіх трудівників, експлуатованих і гноблених у боротьбі за соціальний прогрес. Стрижневою сутністю революційного руху, головним мобілізуючим закликом комуністів стали заключні слова "Маніфесту Комуністичної партії": "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!"

Під цим гаслом К. Марксом і Ф. Енгельсом у вересні 1864 р. було створено Міжнародне Товариство Робітників (Інтернаціонал). А духовним дітищем останнього стала Паризька комуна 1871 р. – перша героїчна спроба робітничого класу завоювання політичної влади.

Ознаменувавши одну з найяскравіших віх революційної боротьби, Комуна висвітила й нагальну потребу – створення сильної, далекоглядної, згуртованої і дисциплінованої партії в кожній окремій країні.

Власне Інтернаціонал і підготував ґрунт для таких партій. Прийшовши на зміну Міжнародному Товариству Робітників, яке на середину 70-х рр. XIX ст. поступово згорнуло свою діяльність, соціалістичні партії, що оформилися повсюдно в Європі й Сполучених Штатах Америки, очолили національні загони пролетарського руху. Однак їх практична діяльність дедалі підказувала необхідність координації зусиль у міжнародному масштабі, налагодження взаємопідтримки, взаємодопомоги. Це й покликало до життя II Інтернаціонал, створений в липні 1889 р. на Міжнародному соціалістичному робітничому конгресі в Парижі. Ідейним натхненником, організатором і авторитетним його керівником став Ф. Енгельс (К. Маркс помер у березні 1883 р.).

Діалектика національного й інтернаціонального

Десятиліття розвитку соціалістичного руху засвідчили об'єктивне існування проблеми співвідношення між організаційними формами, стандартами поведінки робітничих партій як певної ідейно спрямованої й спаяної цілості і, водночас, як політичних сил, чия по-

зиція визначається потребами й особливостями кожної окремої країни. І хоча різноспрямовані підходи до пошуку оптимального варіанта виявилися відразу, довгий час, в умовах порівняно мирного розвитку капіталізму це не приводило до суперечностей, принаймні, у скількинебудь гострій і рельєфній формі.

Утім, наприкінці XIX – на початку XX століття означена проблема своєрідно виявилася в процесі розвитку визвольних рухів у багатонаціональних країнах. Так, при майже однакових орієнтирах на корінні марксистські ідеали соціал-демократичних партій Росії та Австро-Угорщини, політичні еліти національних регіонів, що входили до імперій, залишалися невдоволеними тим, що у програмних документах російської й австрійської соціал-демократії, з їх точки зору, не знаходили належного відбиття національні проблеми, теоретичні обґрунтування шляхів подолання національного гніту, досягнення рівноправ'я. Відтак, поряд із Російською соціал-демократичною робітничою партією, йшов процес будівництва українських партій соціалістичного спрямування – Революційної Української партії, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-революціонерів. Такими ж були мотиви оформлення Української соціал-демократичної партії на землях Підавстрійської України.

За великим рахунком, відзначені процеси мали не таку вже складну логіку й цілком зрозуміле обґрунтування: зміщення в програмах і політичному курсі акцентів у бік соціальних моментів зумовило політичні дії, якими не лише компенсувалась свідома чи несвідома неувага до національних аспектів, а й перегини в зворотному напрямку – в бік національних чинників. А останнє не дозволяло партіям, які однаково вважали абсолютизм оплотом соціального і національного гноблення, організаційно зближатися, кооперуватися й зливатися, діяти єдиним фронтом.

Так, на IV (Об'єднавчому) з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії у квітні 1906 р. прийшли до необхідності подолання розколу і поокремого існування більшовики (максималісти) й меншовики (опортуністи). Проте обидві фракції виявилися неготовими, щоб прийняти в свої ряди українських соціал-демократів, підозрюючи в них виразників націоналістичних поглядів і політики, шкідливих справі інтернаціонального єднання робітників.

А міжнародна соціалістична організація невдовзі зіткнулася з випробуваннями, подолати які не змогла. З початком Першої світової війни більшість соціал-демократичних партій підтримали уряди своїх країн, проголосували в парламентах за військові кредити. Вони стали соціал-шовіністами, оборонцями, захисниками інтересів національних загонів імперіалістів чи міждержавних об'єднань, на які розколовся світ. В. Ленін, лідер більшовиків – партії, яка твердо залишилася вірною інтернаціоналізму, виступила за перетворення війни імпері-

алістичної у війну громадянську, за поразку уряду власної країни, дуже чітко охарактеризував ситуацію як крах II Інтернаціоналу. Він закликав елементи, які не підтримали шовіністичної позиції лідерів своїх партій, консолідувати зусилля, чим по суті почав закладати підвалини наступного, III Інтернаціоналу.

Війна призвела до бродіння в середовищі національних (не загальнодержавних) партій. Розуміючи, що власних сил на досягнення стратегічної мети бракує, керівництво цих організацій розійшлося в поглядах на те, який варіант розвитку подій був би порівняно сприятливішим для реалізації накреслених програм. Так в середовищі української політичної еліти більш-менш означено виділилось три головних табори.

Більшість діячів українських партій і організацій виступила на підтримку воєнних зусиль царського уряду, за "російську орієнтацію". Лідери Товариства українських поступовців (ТУП), ліберали Д. Дорошенко, А. Вязлов і А. Ніковський увійшли до створених повсюдно відділень Всеросійського союзу земств і міст ("Земгор"). 1916 р. до нього також вступив С. Петлюра й одержав призначення помічником уповноваженого союзу на Західному фронті. Так само чинили й деякі інші діячі УСДРП та "Спілки". За оцінкою В. Винниченка, ці люди "орієнтувались на добре, широке серце руської демократії, на грім перемоги, який зм'ягчить круте серце царизму аж до степені народоправства, до парламентаризму й до волі націй, що благоденственно мовчали тоді по всіх її неосяжних просторах... Це були ті з українців, які корінням свого особистого життя занадто глибоко зрослися з життям руських"[1].

Виявилася орієнтація й на "німецький штик". Звичайно, в межах російської України вона перебувала в латентному стані, виразно себе не могла оформити. Розрахунок тут був на те, що в перебігу війни буде знищено основу національного гніту – царизм. "А німецький імперіалізм – експлуататор культурний і розумний. Він не буде так безглуздо, ледачо, так неохайно й нераціонально грабувати, як то робив царизм. Він, доючи сили з народу, буде дбати про те, щоб він не дуже брикався, він не буде видирати з його останній клапоть сіна, він старатиметься, щоб дійна корова була сита й більше молока давала"[2].

Третій табір політично активного українства дотримувався не російської й не німецької орієнтації, а власної, з опорою на власну націю, на власний народ. За оцінкою В. Винниченка, такі погляди були характерними переважно для соціалістичних течій[3].

Однак це твердження вірне лише до певної міри. Соціалісти також переживали складні часи, роздиралися внутрішніми суперечностями, наочним прикладом чого була ситуація в УСДРП. Більша її частина пройнялася відверто оборонськими настроями й мала своїм рупором журнал "Украинская жизнь", що виходив у Москві за редакцією С. Петлюри.

У спеціальній декларації, якою видання відгукнулося на початок війни, містився заклик у виборі між Росією й Австро-Угорщиною стати на бік Росії, більше того, "сприяти успішному виконанню російською армією надзвичайно важливого завдання, яке випало на її долю". Там же викривалася нещира політика Відня щодо українців та висловлювався жаль із приводу неприхильного ставлення панівних російських кіл щодо домагань українців[4].

Менша частина УСДРП на чолі з А. Жуком та В. Дорошенком, блокуючись із колишніми "спілчанами" М. Меленевським (Баском) та О. Скоропис-Йолтуховським, обрала пронімецьку орієнтацію. Разом із Д. Донцовим, М. Залізняком та іншими діячами українського руху вони реалізували висунуту В. Липинським ще в грудні 1912 р. пропозицію, створивши 4 серпня 1914 р. у Львові Союз визволення України (СВУ) як позапартійне об'єднання[5]. СВУ виступав за перемогу у війні кайзерівської Німеччини.

У поширеній СВУ відозві "До українського народу в Росії" на Росію покладалася вся відповідальність за розпочату війну, доводилося, що не варто боятися приходу австрійського війська (в ньому сотні тисяч галичан, "Січові стрільці"), яке допоможе стати господарем власної долі, принесе "свободу і волю" й, врешті, "вільним і незалежним краєм стане Україна в злуці з Австрією"[6].

Політична програма СВУ була обґрунтована в документі "Наша платформа", вміщеному в першому числі часопису "Вісник Союзу визволення України".

У разі розгрому Росії СВУ сподівався домогтися "державної самостійності України" у формі конституційної монархії з демократичним політичним внутрішнім устроєм, однопалатним законодавчим органом, громадянськими мовними й релігійними свободами, самостійною українською церквою[7].

На українського монарха рекламувався 18-річний представник Габсбургської династії Вільгельм (Василь Вишиваний), що був тоді командиром української сотні, а згодом став полковником Січових стрільців. У спеціальному зверненні СВУ "До публічної думки Європи", низці інших офіційних документів розвивалася думка про необхідність створення української самостійної держави як своєрідного "захисного валу" для Західної Європи від експансіоністської Росії. Водночас СВУ не виключав можливості залишення в складі Австро-Угорщини частини етнічних українських територій і в такому разі розраховував на створення осібного автономного (коронного) краю.

В аналогічних тонах було витримано й "Маніфест Головної Української Ради", утвореної з представників усіх політичних партій Галичини 3 серпня 1914 р. "Побіда австро-угорської монархії буде нашою побідою, – наголошувалось у документі. – І чим більше буде ураженнє Росії, тим швидше вибє година визволення України"[8].

Союз визволення України самочинно взяв на себе репрезентацію інтересів Великої України перед зарубіжним світом. "Послами" відбули: до Берліна – О. Скоропис-Йолтуховський, Стамбула – М. Меленевський, Софії – Л. Ганкевич, Рима – О. Семенів, Швеції та Норвегії – О. Назарук, Швейцарії – Л. Чикаленко.

Центральні держави розглядалися при цьому як дружні, союзні щодо майбутньої української держави. А відтак СВУ вважав за можливе приймати від останніх матеріальну допомогу за умови, що то буде позичка – "майбутній борг майбутньої самостійної держави, який український уряд повинен буде повернути"[9].

На кошти австрійського й німецького генеральних штабів СВУ видавав значну кількість літератури, періодики, що поширювалася серед українського населення країн Четверного Союзу, емігрантів та військовополонених.

Деякі видання, наприклад, історичні праці М. Грушевського та географічні твори С. Рудницького, виходили німецькою мовою. Крім "Вісника Союзу визволення України", виходили часописи у Відні та Лозанні, цілий ряд газет у таборах для військовополонених: "Розсвіт" (Роштат), "Вільне слово" (Зальцведель), "Громадська думка" (Вецляр), "Розвага" (Фрайштадт), "Наш голос" (Йозефштадт)[10].

Робота серед військовополонених українців була одним із найважливіших завдань СВУ. Завдяки їй вдалось уже в перший період війни домогтися деякого покращання умов перебування українців у таборах Німеччини та Австро-Угорщини. З часом значні маси українців сконцентрувалися в окремих таборах: Фрайштадті й Дуна-Сердателі (Австро-Угорщина) – близько 30 тис; Раштаті, Зальцведелі, Вецлярі (Німеччина) – понад 50 тис. Туди виряджалися вчителі, інструктори з українців-галичан, які відкривали й забезпечували функціонування шкіл грамоти, бібліотек, читалень, курсів української історії та літератури, політичної економії, кооперації, німецької мови, створювали аматорські театри, хори, оркестри. Будувалися церкви, засновувалися каси взаємодопомоги, відкривалися кооперативні крамниці та чайні.

Все це мало свій певний ефект, впливало на свідомість сотень, можливо, навіть тисяч українців-військовополонених. Однак загальні результати були доволі скромними. Висловлювати підтримку Союзу визволення України солдати не поспішали, а у Вецлярі навіть спалахнув бунт проти пропагандистів[11].

До діяльності СВУ вочевидь неприхильно, почасти навіть вороже, поставилися лідери національно-визвольного руху у Великій Україні, зокрема М. Грушевський. Настороженість, підозра й зневага щодо лідерів СВУ, особливо через їхні неприкриті контакти з деякими керівними колами Німеччини й Австро-Угорщини, збереглись і надалі, відчутно давали себе знати навіть у 1917 – 1918 рр.

Не виправдалися надії СВУ й на істотну державну підтримку в країнах Четверного Союзу. Відень явно схилявся до пропольської орієнтації й дедалі скептичніше ставився до далекосяжних планів СВУ, волів бачити його лише власним знаряддям у розв'язанні внутрішніх проблем. Врешті, уряд Австро-Угорщини публічно відмежувався од СВУ. Аналогічно вчинив і уряд Німеччини, хоча військові кола, приватні особи обох країн не переривали своїх контактів і зв'язків із ним.

До всього додавалося й те, що вже на початку війни СВУ, інші українські організації змушені були евакуюватись із Галичини до Відня, відірватись од своєї природної основи.

Невеличка група членів УСДРП на чолі з Л. Юркевичем від початку ім періалістичної війни посіла осібну (серединну чи то центристську) позицію, спробувавши відмежуватись як від русофілів із "Украинской жизни", так і від германофілів зі СВУ. Вони започаткували в Женеві видання газети "Боротьба", на сторінках якої відстоювали погляди на "українське питання" з позицій "інтернаціонального соціалізму"[12].

Водночас Л. Юркевич (псевдонім – Рибалка) втягнувся в затяжну полеміку з В. Леніним, викриваючи суперечності в більшовицькій теорії, її свідоме чи несвідоме ігнорування демократичних засад розв'язання національного питання[13]. Природно, все це викликало зворотну реакцію, тож Л. Юркевича критикували як однопартійці, так і вождь РСДРП.

Спочатку до позицій "Боротьби" схилявся й В. Винниченко. Але невдовзі він віддав перевагу співробітництву в "Украинской жизни", що призвело до його розриву з соціал-демократами, які групувалися навколо "Боротьби"[14]. Взагалі ж, бажання сидіти водночас на двох стільцях, як завжди, закінчилося невдачею й лише завдало додаткової шкоди загальнопартійним інтересам.

Соціалістичні елементи політичного українства Австро-Угорщини орієнтувалися в основному на реалізацію ідеї "коронного краю", хоча невелика їх частина виступала за об'єднання ("соборність") України, що передбачало тяжіння до консолідації з наддніпрянськими політичними силами лівого спрямування.

Більшовики України, як складова єдиної ленінської партії, продовжували вважати усі українські партії суто націоналістичними, ні на які контакти з ними не йшли, сповідували боротьбу з ними як антиподами інтернаціоналізму.

Дві революції: соціальна й національна

Нові обставини, що виникли після Лютневої революції в Росії, бурхлива, вибухоподібна демократизація суспільного життя вивели з підпілля всі політичні партії, відкрили можливості для їх перетворення на справді масові організації, дали шанс на реалізацію програмних задумів.

Загальноросійські соціалістичні партії (меншовики, есери, бундівці та ін.), попри оголошені свободи в усіх сферах життя, виявляли підтримку Тимчасовому уряду, який принципово відмовлявся розв'язувати до Установчих зборів національні проблеми. Вони розуміли, що зрушення в цій делікатній сфері неминуче поставлять під питання цілісність Російської держави.

На національних окраїнах піднеслася висока хвиля визвольних рухів. Масштабність, потужність їх в Україні дозволяють охарактеризувати процеси, що вибухнули, повноцінною національно-демократичною революцією. Очолили останню, визначали її вектор українські соціалістичні партії – в першу чергу, Українська соціал-демократична робітнича партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська партія соціалістів-федералістів. Їх лідери – М. Грушевський, В. Винниченко, М. Ковалевський, С. Єфремов, М. Порш, П. Христюк, М. Шаповал взяли курс на відродження нації, власної державності через підтримку петроградської влади у розрахунку на зворотну реакцію – дарування територіальної автономії України.

Однак тривалий час до порозуміння не доходило. Загальноросійські партії (як їх керівні центри в Петрограді, так і організації в Києві) зайняли ворожу щодо українства позицію, відкидаючи навіть найсправедливіші, найпоміркованіші вимоги.

Коли ж Центральна Рада (фактично міжпартійний орган, політичне обличчя якого визначали УСДРП, УПСР і УПСФ) здійснила ряд самочинних кроків (скликала, заборонений О. Керенським II Всеукраїнський військовий з'їзд, проголосила I Універсал, яким декларувалась автономія України, створила виконавчий орган – Генеральний Секретаріат) Тимчасовий уряд, уособлений на спеціальних переговорах активним соціалістом І. Церетелі, пішов на певні поступки. Виявом руху "на зустрічному курсі" стало включення до складу Центральної Ради представників національних меншин (звісно, передусім російських і єврейських партій), формування на базі Центральної Ради (яка перетворилася з національного на територіальний орган) широкого демократичного фронту – об'єднання українських і загальноросійських партій згідно пропорцій у складі населення регіону.

Об'єднання це виявилося не надто тривким, швидше ситуативним, а тяжіння загальноросійських і єврейських соціалістичних партій до великодержавництва не обіцяло оптимістичної перспективи.

Особливою виявилася позиція більшовицької партії. Вона взяла рішучий курс на перехід від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної. Складовою частиною формування політичної армії останньої було привернення на свій бік учасників національних рухів, їх спрямування у єдине річище антиурядової боротьби. Більшовики виявились єдиною партією, що рішуче виступила на підтримку законних вимог українців, їх кроків до запровадження власної дер-

жавності. В. Ленін у статтях "Україна", "Україна і поразка правлячих партій Росії", "Не демократично, громадянине Керенський!" та інших, опублікованих в "Правде", з усією безкомпромісністю картав "великоруських держиморд" за їх позицію в українському питанні.

Процитувавши у статті "Україна" положення І Універсалу, що торкались вимог розв'язання національної проблеми, В. Ленін наголошував: "Це цілком ясні слова. З найповнішою точністю заявлено в них, що в даний час український народ відокремлюватися від Росії не хоче. Він вимагає автономії, нітрохи не заперечуючи необхідності й верховної влади "всеросійського парламенту". Ні один демократ, не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати цілковиту законність українських вимог. Ні один демократ не може також заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії: якраз беззастережне визнання цього права одно тільки й дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів, за добровільне з'єднання в одну державу двох народів. Якраз беззастережне визнання цього права одно тільки спроможне розірвати на ділі, безповоротно, до кінця, з проклятим царистським минулим, яке все зробило для взаємовідчуження народів таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією. Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу, всіляко прищеплював йому ненависть до тих, хто заборонив навіть українським дітям говорити і вчитися рідною мовою"[15].

Гнівно затаврувавши політику Тимчасового уряду, вождь більшовиків показав її цілковитий крах щодо України, закликав угодовські партії, що входили до коаліції з буржуазією, підтримати права українців аж до відокремлення у власну державу: "Революційна демократія Росії, якщо вона хоче бути справді революційною, справді демократією, повинна порвати з цим минулим, повинна повернути собі, робітникам і селянам Росії, братерське довір'я робітників і селян України. Цього не можна зробити без повного визнання прав України, в тому числі права на вільне відокремлення"[16].

В. Ленін, більшовики доводили: шлях до тісного інтернаціонального об'єднання як ідеалу комуністів лежить саме через беззастережне визнання всіх національних вимог, якими б кардинальними вони не були. "Ми не прихильники дрібних держав, – писав лідер РСДРП(б) – Ми за найтісніший союз робітників усіх країн проти капіталістів і "своїх", і всіх взагалі країн. Але саме для того, щоб цей союз був добровільним, російський робітник, не довіряючи ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії українській, стоїть зараз за право відокремлення українців, не нав'язуючи їм своєї дружби, а завойовуючи її ставленням як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм"[17].

Діячі українського політичного табору високо оцінювали подібну принципову позицію.

Проте не всі більшовики мали однакові погляди на сутність української проблеми, шляхи її розв'язання. Особливо рельєфно різнобій виявлявся у місцевих організаціях. Так, керівництво партійних організацій промислових Лівобережжя, Донбасу, Півдня (Е. Квірінг, С. Ґопнер, В. Юдовський, П. Старостін, О. Хмельницький та ін.) вважали ці регіони неоднозначно українськими, пропонували розв'язувати питання про їх включення до складу України шляхом референдуму.

Перебуваючи в епіцентрі українського руху – Києві, місцеві більшовики дуже складно вибудовували свої стосунки з Центральною Радою, українськими партіями, їх керівництвом. В діях останніх, поряд з демократичним змістом в національній сфері, вбачалась протидія радикальним, максималістським інтернаціоналістським настроям і політиці РСДРП(б) в головному питанні – про повалення Тимчасового уряду і встановлення диктатури пролетаріату. А відтак – позиція українського проводу розцінювалась як реакційна, контрреволюційна, буржуазно-націоналістична.

Однак, закривати очі на процес наростання Української революції було б абсолютно невиправдано. І Г. Пятаков, Є. Бош, Д. Іткінд, М. Зарніцин, М. Лебедєв, І. Крейсберг, що спочатку дуже нігілістично ставились до національного питання, почали шукати варіант компромісного підходу.

На засіданні Київського комітету РСДРП(б) 4 червня 1917 року під час обговорення питання про ставлення до українського руху Г. Пятаков висловився за підтримку прав і свобод українського народу, вимог, відстоюваних Центральною Радою: "Ми підтримаємо українців у їх протестах проти всіляких циркулярних заборон уряду...". Однак тут же застерігав: "...Взагалі підтримувати українців нам не доводиться, оскільки пролетаріату цей рух невигідний... В цьому русі можна вбачати і боротьбу національної буржуазії проти елементів соціальної революції, вона намагається національними путами зв'язати революційний рух і повернути назад колесо історії. Це рух проти соціальної революції"[18].

У результаті у керівника київських більшовиків визрівала, оформлялася двоїста, зовсім небездоганна лінія поведінки: згоджуючись із ідеєю референдуму з питання про самовизначення України, він висловлював тверду впевненість, що населення краю ніколи не зважиться на відокремлення від Росії. За таких обставин українські проблеми мали б розв'язуватися загальноросійськими представницькими установами, де більшовики мали відстоювати ідею обласної, територіальної автономії для України. В цій частині голова Київського комітету РСДРП(б) по суті був солідарним з настановами М. Грушевського, платформою, схваленою українським національним конгресом.

Однак, на відміну від Центральної Ради, що сподівалася на запровадження розгалуженої системи місцевого самоврядування з її крайо-

вим уособленням – Українськими Установчими зборами (соймом – сеймом), Г. Пятаков заперечував таку перспективу. "Відстоюючи широку обласну автономію, –наголошував він, – ми будемо чинити супротив сейму, оскільки сейм може встановити і митні стіни і стати, таким чином, небезпечним для пролетаріату. Скликати ж українські уст[ановчі] зб[ори] на вимогу однієї тільки Ц. Р. без всенародного територіального голосування, немислимо і технічно нездійсненно". Популярність же, масовість українського руху, очевидно, значною мірою несподіваного для теоретичних уяв і розрахунків Георгія Пятакова, змушувала шукати шляхів і засобів впливу на нього. І лідер київської організації РСДРП(б) пропонує здійснення такої неоднолінійної тактики: "Перед нами два завдання: протестувати проти заходів уряду і, зокрема, Керенського, з одного боку, і боротися з шовіністичними прагненнями українців – з іншого"[19]. Саме такою логікою, вочевидь, і керувалися київські більшовики, коли з ініціативи Г. Пятакова посилали своїх представників 9 серпня 1917 року до Центральної ради.

Цей акт отримував у історіографії минулих років здебільшого негативну оцінку, кваліфікувався як невиправданий тактичний крок Київського комітету РСДРП(б)[20]. Дійсно, більшовики увійшли до складу Ради на її запрошення як представники російської меншості в Україні. Входження залишилося майже цілком символічним – будь-яких більш-менш серйозних дій у Раді здійснено не було. Намагання використати демократичні потенції Центральної Ради виявилися безрезультатними.

Того ж дня на зборах Ради більшовики оголосили декларацію, яка вітала робітничий клас і найбідніше селянство України, констатувала банкрутство ідей національного єднання з буржуазією.

Декларація більшовиків підкреслювала, що соціального та національного визволення трудящих можна домогтися на шляху класової боротьби, інтернаціонального братерства народів Росії. Викриваючи шовіністичну політику Тимчасового уряду, відстоюючи для України широку обласну автономію, більшовики наполягали: "Тільки тоді, коли при владі будуть робітники і найбідніші селяни, не зацікавлені в національному гнобленні, тільки тоді доб'ється народ України своїх сподівань, тільки тоді зможе існувати справді вільна Україна"[21].

Мало сумнівів, що Г. Пятаков не мав прямого відношення до декларації, більше того – був одним із її авторів. Досить сказати, що документ обійшов мовчанкою програмне гасло РСДРП(б) – право націй на самовизначення. І все ж декларація засвідчує: впертий нігіліст у національному питанні лідер київських більшовиків логікою політичної боротьби змушений був розділити загальнопартійний погляд на національно-визвольний рух як складову частину боротьби за соціалізм.

Під кутом пошуку тактики співвідношення загального і конкретно-регіонального виправдано розглядати поведінку керівництва Київського

комітету РСДРП(б) у дні боротьби з корніловським заколотом. Як тільки вечері 27 серпня 1917 року в Києві було одержано повідомлення про контрреволюційний виступ генерала Л. Корнілова, виконкоми Ради робітничих і Ради солдатських депутатів міста схвалили розроблену Київським комітетом РСДРП(б) за активної участі Георгія Пятакова програму заходів проти генеральського заколоту.

Вранці 28 серпня під тиском солдатських мас і робітників було заарештовано начальника штабу Київського військового округу Оболешева, який підтримував безпосередні зв'язки з Л. Корніловим, та урядового комісара Києва, кадета М. Страдомського.

Генерал Л. Корнілов надіслав до Києва листа-наказа про контрреволюційний антиурядовий виступ. Але спеціального кур'єра, що мав підняти вірні Л. Корнілову війська Київського військового округу, було затримано під Черніговом. Екстрене засідання виконкомів Рад за участі представників партій сконструювало "Особливий комітет по охороні революції".

До складу цього комітету було введено командуючого Київським військовим округом, комісара Тимчасового уряду по місту Києву, представників Рад робітничих і солдатських депутатів та різних політичних партій. Від Київського комітету РСДРП(б) до цієї інституції ввійшов Г. Пятаков.

29 серпня на засіданні міської думи лідер київських більшовиків так роз'яснював сутність зайнятої позиції: "Партія, яку я тут представляю, далеко не є прихильником того Тимч[асового] У[ряду], до підтримки якого нас закликали. Однак у цю грізну годину ми повинні забути всі старі рахунки, аби об'єднатися для того, щоб розчавити цю гадину, цю чорну сотню; об'єднатися зі всіма революційними партіями, які стоять за рішучу боротьбу проти контрреволюції. Я закликаю вас до єдності, яка може бути створена лише за умови, щоб для боротьби з контрреволюцією організувалися лише ті групи, які стоять за рішучі заходи проти контрреволюції..."[22].

Сили, які були представлені в комітеті по охороні революції, виявилися несумісними. Уже 2 вересня Георгій Пятаков скаржився, що начальник Київської військової округи Оберучев і комісар Тимчасового уряду при штабі КВО Кирієнко перешкоджали озброєнню робітників. Коли ж комітет утримався від голосування з питання про зняття цензури з чорносотенного "Киевлянина", Г. Пятаков вирішив вийти з комітету[23].

Тактику участі Київського комітету РСДРП(б) в "Особливому комітеті по охороні революції" в дні корніловщини критикував секретар ЦК РСДРП(б) Я. Свердлов. 16 вересня він писав більшовикам Києва: "Ми тільки з газет випадково дізналися про оманну коаліцію у Раді, в якій ваш комітет мав вирішальне значення. Дуже нарікаємо на вас, що своєчасно не написали нам про коаліцію"[24].

На той час київські більшовики й самі усвідомили свій прорахунок. 19 вересня в газеті "Голос социал-демократа" вони писали, що метою участі в Особливому комітеті по охороні революції була координація дій проти корніловців. Однак комітет більше гальмував цю боротьбу, аніж сприяв її розвитку. Орган РСДРП(б) тому висловлювався за рішучу боротьбу не лише з контрреволюцією, а й з тими, хто її своїми діями лише посилює[25].

Тим не менше розвиток подій детермінував ще одну потребу зближення і компромісу більшовиків з українськими партіями. Сталося це відразу після перемоги Жовтневого повстання у Петрограді.

У ніч з 25 на 26 жовтня в результаті тривалих міжпартійних дискусій практично під керівництвом Центральної Ради було утворено "Крайовий комітет по охороні революції"[26]. Як очевидний результат компромісу і ще більше – взаємної недовіри і побоювань, комітет вочевидь був призначений не стільки для розв'язання якихось питань, а для того, щоб стримувати можливу ініціативу, особливо радикального характеру, зв'язати всі наявні сили "круговою порукою". Троє більшовиків – Г. Пятаков, І. Крейсберг та В. Затонський – увійшли до складу цього комітету. "Пам'ятаю, – пише В. Затонський у спогадах, – повертаючись з якихось зборів, надумав зайти до комітету (РСДРП(б) – В.С.) довідатися, чи немає яких новин. Дорогою зустрів комітетників з Пятаковим на чолі. – От, – кажуть, – до речі, ти українською говориш. Ходім! Питаю: – В чому справа? Кажуть: Йдімо до Центральної ради. Від імені українських соціал-демократів приходили до комітету Касьяненко Євген та Неронович і пропонували погодитися з Центральною радою"[27].

Так більшовики за активної участі Г. Пятакова ще раз вдалися до співробітництва з радівцями, зобов'язавшись зі свого боку не вживати активних дій у Києві. Ось як, наприклад, пояснює у писаних 1920 року спогадах мотиви й цілі входження в кінці жовтня 1917 року до Центральної ради та створеного нею "Крайового комітету по охороні революції" більшовицьких представників той же В. Затонський: "Основна наша вимога до Ради була така – не випустити з України, а також з Південно-Західного і Румунського фронтів жодної військової частини на придушення революції в Москві і Петрограді. Річ у тому, що ці фронти були для нас найбільш ненадійними і ми знали, що керенщина, яка об'єдналася в боротьбі проти революції з корніловщиною, робить спробу спертися на частини, які стоять на Україні. Це завдання, так би мовити, пасивної допомоги революційним центрам, ми могли б легко здійснити в союзі з Радою, коли б вона чесно виконувала свої зобов'язання"[28].

Отже, тактика київських більшовиків, їх дії полягали в розрахунку на союз із Центральною Радою як організацією революційною і демократичною.

Однак, уже 26 жовтня Центральна Рада ухвалила резолюцію, в якій засудила більшовиків і повстання робітників і солдатів Петрограда. Резолюція вказувала, що Рада буде "енергійно боротися з будь-якими спробами підтримки бунтів на Україні".

Тільки тоді більшовики Києва вирішили вийти з Ради. Тут же, на засіданні Малої Ради Георгій Пятаков заявив: "Бій на вулицях Петрограда продовжується уже 3 дні. Це свідчить, що там повстання не більшовиків, а революційного пролетаріату і війська. Карл Маркс висловлювався проти повстання паризького пролетаріату в 71-му році, однак коли Паризька Комуна взяла владу, він був на її боці. Висловлюючись тут проти повстання петербурзького пролетаріату і війська, ви цим самим ударили і по нашій партії, і тому ми виходимо із М. Ради, вважаючи себе вільними. Але знайте, що, незважаючи на все це, в той момент, коли ви будете гинути під ударами російського імперіалізму, ми будемо з вами зі зброєю в руках"[29]. Останні слова були вкриті гучними оплесками.

27 жовтня на об'єднаному засіданні Ради робітничих і Ради солдатських депутатів у театрі Бергоньє Георгій Пятаков, який головував, виступив із розлогою промовою. "Центральна Рада встромила ніж у спину революційного Петрограда, – говорив Георгій. – Це запам'ятається. Якщо Ради будуть розчавлені, якщо Керенський у крові потопить повстання петроградських робітників і солдатів, то український народ надовго повинен забути про право на самовизначення. До вас, товариші-українці, робітники і солдати, – звертаюсь перш за все з гарячим закликом не йти за Центральною Радою, яка стала на шлях ганебного угодовства, а всіма силами підтримати повстання петроградських товаришів"[30].

Засідання ухвалило запропоновану більшовиками резолюцію зі співчуттям петроградським робітникам і солдатам і запевненнями у готовності підтримати їх почин.

Витоки націонал-комуністичних тенденцій

1917 рік став дуже важливим в історії національного комунізму в Україні, привів до зародження стійких тенденцій, розвиток яких з часом явить світу унікальне суспільне явище. Як українські партії, так і місцеві організації загальноросійських партій, зокрема більшовики, вже в умовах вибуху демократичних процесів після повалення самодержавства почасти інтуїтивно, почасти з усвідомленого розрахунку почали обережно "намацувати" місточки, які могли привести їх до зближення, можливого об'єднання зусиль для реалізації революційних завдань. До організаційних кроків тоді не дійшло[31], а ситуативні комбінації, як вище було показано, виявилися скороминущими. Однак всередині практично кожної партії підспудно нагромаджувалися елементи прагнень до подолання меж, зумовлених програмними посту-

латами й рішеннями партійних форумів, їх керівних органів. В основі посилення таких прагнень лежало поступове усвідомлення необхідності поєднання боротьби за реалізацію соціальних і національних завдань.

Природним прискорювачем рішучих кроків на цих напрямках стало проголошення в Росії влади рад – реальної матеріалізації завдань соціальної революції. Одним із перших кроків новоствореного більшовицького уряду стала "Декларація прав народів Росії", обнародувана 2 листопада 1917 р. Рада народних комісарів перетворювала в суспільну практику принципи самовизначення націй аж до державного відокремлення, їх рівноправ'я й інтернаціонального єднання.

Скориставшись з офіційного документа, як і з ліквідації Тимчасового уряду – головного гальма на шляху запровадження автономного стану в Україні, Центральна Рада 7 листопада 1917 р. проголосила Третім Універсалом створення Української Народної Республіки. При цьому більшість Центральної Ради не бажала визнавати ленінський РНК за центральний уряд країни й розпочала кампанію за перетворення Росії на федеративну демократичну державу на основі однорідно-соціалістичного принципу[32].

Однак частина членів найчисельніших і найвпливовіших партій – Української партії соціалістів-революціонерів і Української соціал-демократичної робітничої партії вважали можливим і потрібним зближення з силами, які очолили соціальні зрушення в країні. Виявом цього стали, зокрема, результати роботи Третього з'їзду Української партії соціалістів-революціонерів (21 – 24 листопада 1917 р.).

Форум визнав доцільним констатувати, що платформа Української революції зазнала небезпечних трансформацій. У зв'язку з цим у резолюції про діяльність Центральної Ради й есерівської фракції в ній вказувалось: "Визнаючи потрібним висунути на перший плян питання соціальних реформ і *звертаючи увагу на те, що національна сторона революції на певному ступні свого розвитку починає загрожувати дальшому успішному розвою клясової соціяльно-економичної боротьби* тим, що, ставлячись на ґрунт тільки закріплення і задоволення остаточних здобутків національного руху, *диктує органам революційної влади на Україні політику соціяльного консерватизму*, З'їзд находить потрібним вказати Центральній Раді, що коли вона стане на такий шлях, то загубить під собою опору трудової кляси народу – кляси селян і робітників на Україні, а, загубивши свій вплив і цю опору, може викликати у відповідний момент неминучу реакцію в масах, яка стане грізною і для національних здобутків революції"[33].

Не випадково на з'їзді УПСР дебатувалося питання про форму влади в Україні, а у зв'язку з цим і про перевибори Центральної Ради. Очевидно, в даному разі доцільно навести повний текст ухваленої резолюції – настільки вона принципова й красномовна.

"1. З огляду на те, що незабаром зберуться Установчі Збори України, яким Центральна Рада передасть всю повноту влади, З'їзд Української Партії Соціялістів-Революціонерів не вважає потрібним переобирати Центральної Ради; одначе, з огляду на необхідність створення суто-клясової організації для дальшого пляномірного розвитку клясової боротьби на Україні, З'їзд доручає фракції УПСР в Центральній Раді домагатися, щоб Центральна Рада взяла негайно на себе почин утворення всеукраїнського клясового органу трудової демократії.

2. Для того, щоб Центральна Рада мала найрішучішу піддержку провідних органів революційної демократії, вона повинна подбати про негайне створення всеукраїнських об'єднуючих територіальних центрів – рад робітничих, селянських та військових депутатів, які забезпечать центральному клясовому органові точний і безпосередній зв'язок з організаціями революційної демократії на місцях. Для цього Центральна Рада повинна, між иншим, негайно перевести в життя територіальне роспреділення війська, шляхом евакуації чужого війська з України – виведення укомплектованих з неукраїнців військових частин і замінення їх по всіх гарнізонах України територіяльним українським військом.

3. В зв'язку з цим доручається партійним організаціям на місцях поставити на чергу дня перевибори місцевих рад салдатських депутатів і скликання всеукраїнської ради військових депутатів. При тому всі українські вояки на фронті мусять бути виділені в окремі части.

4. Визначаючи, що теперішні ради робітничих депутатів на місцях дуже часто не одповідають настроєві робітничих мас на Україні, доручається партійним організаціям УПСР подбати, щоб перевибрати ті Ради якнайшвидше і зараз же по перевибранню місцевих рад скликати всеукраїнський з'їзд рад робітничих депутатів.

5. З вище зазначених вже причин З'їзд доручає своїм фракціям у всіх радах селянських депутатів домагатися переобрання їх на місцях і обновлення через їх з'їзду Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів.

6. Всі ці три всеукраїнські ради утворять згаданий центральний всеукраїнський клясовий орган.

Крім того, в цей орган повинні влитись депутати від територіяльних українських з'їздів тих трудових верств, які не представлені в задовольняючій мірі в вищезазначених радах, як залізнодорожники, почтовики і телеграфісти, шосейники та робітники торговельних пароплавів, а також представники всіх соціялістичних партій на Україні, які стоять на клясовій точці погляду.

У тому разі, коли до створення цього органу не буде ще переведено демобілізації, в склад його повинні увійти також представники від українських частин фронту і фльоти, при чому українці-моряки з Балтійського фльоту повинні бути переведені в Чорноморський.

Тільки такий клясовий орган може існувати як постійна установа, організована з низу до верху, на яку буде спиратися центральна влада і реалізувати через неї свою політику.

Тільки в такій організації можуть найти піддержку Українські Установчі Збори і перевести свою велетенську роботу без особливих катастроф"[34].

Впадає в око своєрідний дуалізм у підході українських есерів до питання про форму влади: передбачалось одночасне існування в УНР двох верховних законодавчих органів: позакласового – парламенту (спочатку Центральна Рада, а згодом – Українські Установчі збори) та класового – Всеукраїнська Рада селянських, робітничих і солдатських депутатів.

Один із тогочасних лідерів УПСР П. Христюк дуже високо оцінює наведену резолюцію найвпливовішої на той час політичної партії в Україні і приходить до такого загального висновку: "Коли пригадаємо тут постанови Першого Всеукраїнського Селянського З'їзду і третьої сесії Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів про організацію влади на місцях, то можемо сказати, що українська демократія мала майже викінчену схему організації влади на Україні з самого верху до низу. Ця схема не була у когось запозичена. Це не було сліпе наслідування ані західньо-європейських зразків парляментарної демократії, ані московсько-лєнінської радянської форми влади. Це була своєрідна, що виросла органично з розвитку революції на Україні, форма будови влади. Суть її полягала в одночасному існуванні органів двох родів: так званих демократичних, обраних на підставі п'ятичленої виборчої формули, і цілком клясових, так би мовити, радянських, при чому виразно віддавалась фактична перевага органам клясовим – радам робітничих, салдатських і селянських депутатів, як на місцях, так і в центрі"[35].

Такий, по суті, перехідний, варіант державної організації, розрахований на її обов'язкову подальшу еволюцію, міг би, звичайно, зняти напругу, що виникла між більшовиками і лідерами Української революції. П. Христюк зазначає: "Цій схемі організації влади не можна відмовити в раціональності, особливо для того часу, на який вона розраховувалась. Будучи переведена в життя, вона, безумовно, не стала б на перешкоді нормальному розвиткові клясової боротьби на Україні. З часом Установчі Збори, а також обрані на підставі п'ятичленної виборчої формули органи місцевого самоврядування, могли б бути з успіхом усунені цілком, коли б того вимагала клясова боротьба, і, таким чином, вся влада на Україні перейшла б до рад робітничих, селянських і військових депутатів. Не виключена була також і можливість довшого існування цієї "дуалістичної системи". У всякім разі, кажемо ще раз, в ній не ховалось нічого загрожуючого розвиткові революції, і московські большевики несуть велику відповідальність перед пра-

цюючими масами за те, що нетактовно і брутально – силою московської зброї – зруйнували всі ці пляни, порушили нормальний розвиток клясової боротьби на Україні і, бажаючи силою зброї включити українську революцію у відповідну фазу російської революції, насадити форми влади на Україні точнісінько по своїх московських зразках, викликали війну між Совітською Московщиною і демократичною, революційною Україною"[36].

З наведеними міркуваннями досить серйозного аналітика можна було б погодитись, якби не одна, але дуже вагома деталь: до реалізації означеної схеми на практиці так і не дійшло. Більшовики ж організовували маси на боротьбу не з паперовими, кабінетними планами, хоч би якими привабливими вони були, а з тією конкретною політикою й організаціями, що їм протистояли. Саме тому вони й домагались усунення з політичної арени Центральної Ради і передання влади в Україні органу, який обрав би Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

І все ж, якщо радикальні рішення з'їзду УПСР стали можливими завдяки тяжінню значної частини делегатів до більшовицької, тобто комуністичної платформи (слід мати на увазі, що ліві есери в той час взагалі ввійшли в урядову коаліцію з РСДРП(б), взяли відповідальність за реалізацію платформи радянської влади, що могло також враховуватись частиною українських есерів), рішучість місцевих більшовиків додатково стимулювала розвиток лівих настроїв у середовищі українських партій, появу цілих груп. Останні підтримували зусилля організацій РСДРП(б) щодо поглиблення соціалістичної революції, встановлення влади рад. Так на І Всеукраїнському з'їзді рад (Харків, 11 – 12 грудня 1917 р.) група лівих українських соціал-демократів проголосувала за оголошення України радянською республікою, а лідер групи Ю. Медведєв був обраний головою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад[37].

Критично аналізуючи боротьбу з силами радянської влади в Україні (їм надавали допомогу і ленінський Раднарком, військові сили РСФРР), невдоволення, ліві українські есери (серед них члени ЦК О. Шумський, В. Блакитний (Еллан), М. Полозов, П. Любченко, Г. Михайличенко, С. Бачинський, О. Сіверо-Одоєвський та ін.) планували в січні 1918 р. переворот у Центральній Раді (термінове переобрання)[38]. А В. Винниченко, який також шукав вихід із кризи Української революції, згоджувався на те, щоб віддати себе під арешт, аби це дозволило лівішим елементам з УСДРП (М. Поршу та ін.) знайти порозуміння "з радянцями", до яких дедалі більше схилялися настрої мас[39].

Гадається, сьогодні є також достатньо вагомих підстав істотно скоригувати уяви, які поширювались і домінували донині, про деякі визначальні мотиви вибору варіантів утворення Комуністичної партії (більшовиків) України.

Зокрема, в радянській історіографії при розгляді позицій "лівих", у першу чергу Г. Пятакова, а також М. Скрипника апеляція до умов Брестського миру кваліфікувалась як щось або другорядне, несерйозне, або провокативне. І це зрозуміло. Адже понад усе ставилося завдання довести точність, бездоганність розрахунків і поведінки В.Леніна у стосунках з австро-німецьким блоком. І, за великим рахунком, важко щось істотне заперечити ідеальній передбачливості вождя більшовиків: події розвивалися неначебто "по нотах" за сценарієм радянської сторони.

Однак при цьому до уваги не беруться деякі вельми істотні деталі, які лежали неначебто обабіч генерального курсу світової революції. Мова, зокрема, про долю України. Згідно договору між РСФРР і Німеччиною, підписаного 3 березня 1918 р., радянська Росія за бажаний мирний перепочинок зобов'язувалася по суті погодитися на австро-німецьку окупацію України. Однак з перших же кроків наступ німців і австрійців в Україну зустрів стійкий спротив трудових мас, а з моменту формування окупаційного режиму почалися масштабні виступи проти нових правителів. Останні не забарилися з каральними акціями. Зароджувалися стосунки, які найточніше кваліфікуються поняттями "селянська війна", "народна війна".

Нічим не могли зарадити масам українські політичні партії, їх координаційно-державний центр – Українська Центральна Рада, зв'язані умовами підписаного ними ж Брестського миру. Ліва течія в УПСР, яка не поділяла політики правого крила, не погоджувалася з курсом керівництва УНР, однак організаційно ще лише оформлялася (слід згадати, що й УПСР в цілому організаційно об'єдналася лише в квітні 1917 р. і її члени мали не такий уже багатий досвід партійно-політичної роботи, який, природно сам собою не дається) не становила поки що сили, здатної повести за собою маси. Ще менше можливостей для такої ролі мали "ліві" в УСДРП. Зверх усього, їх фракція була малочисельною, не могла "покрити" своїм впливом скільки-небудь широкої території.

За таких обставин лише більшовики, що відступали з України з боями, мали за плечима неабиякий досвід підпільної, бойової роботи, могли в перспективі надати стихійним виступам мас, передусім селянства, певної організованості, координованості, синхронності тощо. Однак вони самі не завершили процесу об'єднання в масштабах України й, головне, продовжували бути місцевими організаціями РКП(б), керівний центр якої, з одного боку, згідно революційної доктрини і світобачення, був зацікавлений у розгортанні боротьби проти німців, а з іншого – справедливо вбачав у причетності до останньої своїх членів на місцях загрозу зриву Брестського миру в цілому, реальну перешкоду пролонгації мирної передишки, необхідної для виживання оплоту світового визвольного руху.

Одна із двох течій більшовиків України – "ліві", а серед них і "ліві комуністи" на чолі з Г. Пятаковим не визнавали правомірності підписаного Брестського миру і прагнули допомоги трудящим України через створення власної партії, яка була б незалежною від ЦК РКП(б). При цьому вони зовсім не бажали зриву Брестського миру для Росії, як те подавалося. Через формальне відокремлення від РКП(б) вони намагалися забезпечити "свободу рук", яка б, з одного боку, створювала можливість для різнобічної роботи в масах, аж до організаційно-політичної й технічно-військової, а з іншого – не давала приводу поширювати відповідальність за це на ленінську партію.

Звісно, окупанти могли й зовсім інакше витлумачувати останню обставину, а привід для переходу від замирення до агресивних акцій віднайти будь у чому, в тому числі й у активізації протиурядових, протирежимних дій.

Проте в даному разі варто звернути увагу на інше – на пошук таких варіантів розв'язання проблеми організаційного оформлення КП(б)У, за яких би на перший план вийшов національний український інтерес, що в конкретно-історичних обставинах концентрувався в якомога ефективній протидії окупантам, створенні надійних важелів для їх вигнання з української землі. Тобто, може йтися про реальний вияв націонал-комуністичної тенденції. І що це саме так, показувала аргументація рішень Таганрозької партійної наради 18 – 20 квітня 1918 р. й позиція значного числа "лівих" на Першому з'їзді КП(б)У 5 – 12 липня 1918 р.

У цьому переконують не лише поведінка М. Скрипника, а й, здавалось би, алогічні кроки Г. Пятакова, який до того взагалі нігілістично ставився до національних аспектів життя, національного питання, українського визвольного руху. Однак, як революціонер і відповідальний політик, він не міг спокійно споглядати, які страждання переживає його народ, якою кров'ю і жертвами завершуються його стихійні нескоординовані виступи проти окупантів. Він серцем, душею відчував незносний національний біль і вважав, що будь-яка чесна, совісна людина просто не має права бути осторонь справедливої боротьби, якщо для цього навіть треба поступитися засвоєними принципами і відійти від механічного слідування вимогам партійної дисципліни.

Якщо процеси появи, розвитку національно-комуністичних тенденцій розглядати не абстрактно, ізольовано від всього різноманіття і зіткнення ідейних позицій, їх взаємовпливів, можна зрозуміти й такі непрості факти українського суспільного життя як написання більшовиками С. Мазлахом і В. Шахраєм книги "До хвилі (Що діється на Вкраїні і з Україною)" (Саратов, 1919 – 101 с.). Вона, умовно говорячи, стала втіленням руху від власне комуністичної платформи назустріч національним чинникам. Останні яскравіше й повніше уособлювали українські партії, а відтак це було тяжіння не лише у їх бік, а й до ар-

гументації, що її використовували в критиці більшовицької практики, першого року пролетарської диктатури.

Власне, приблизно в такій же системі координат є сенс розглядати й оцінювати колізію у стосунках між ЦК РКП(б) і тими більшовиками України (це знову-таки все ті ж "ліві" – Г. Пятаков, В. Затонський, С. Косіор та ін.), які восени 1918 р. прагнули якомога швидшого відновлення влади Рад в Україні. Офіційна Москва виявляла обережність (можливо, навіть перестраховку), намагаючись не спровокувати проти себе ворожості як з боку німецьких військ, що залишали Українську Державу, так і Антанти. Остання планувала спочатку затримати окупантів німецько-австрійського блоку, що зазнав поразки у світовій війні, в Україні, а, переконавшись у нездійсненності подібних розрахунків, почали інтервенцію на Півдні власними силами[40].

"Ліві" з Тимчасового робітничо-селянського уряду України не поділяли тоді гасла політичного і військового керівництва РСФРР "Шлях на Київ лежить через Ростов"[41] і закликів В.Леніна утримуватись на невизначений час (до слушного моменту) від повстанських дій в Україні (саме в цьому вбачався сенс справжньої інтернаціоналістської позиції)[42]. Вони вважали, що варто максимально активно реагувати на потреби трудящих України, всієї нації, яка в черговий раз опинилася в екстремальних умовах, а від вибору лінії поведінки політичних провідників і темпу її реалізації залежала доля народу, країни. Втім, керівні діячі КП(б)У були переконані, що своїми радикальними діями вони якнайбільше сприятимуть і зміцненню позицій радянської влади в Росії, розвитку світової революції, торжеству комуністичних ідеалів[43].

Отож, знову йшлося про наближення один до одного національно-специфічних і загальнореволюційних чинників.

З іншої висхідної позиції, однак до принципово схожого результату рухалась і значна частина найчисельнішої української партії УПСР. Звільнені з ув'язнення із заняттям Києва більшовиками в січні 1918 р. окремі члени Центрального Комітету – Г. Михайличенко, О. Шумський – виявили готовність співпраці з радянською владою. Рупором їх поглядів стала новостворена газета "Боротьба"[44]. Однак співпраця була обірвана на перших же кроках приходом австро-німецьких окупантів, а з ними Центральної Ради, Генерального Секретаріату, більшості ЦК (правого крила). Виявляючи турботу про долю Української революції, "ліві" погодилися піти на контакт із правими, які, своєю чергою, "у компенсацію" за компроміс на засіданні 10 – 11 березня визнали лінію поведінки радикалів у січні – лютому 1918 р. правильною, а газета "Боротьба" з органу лівого крила від дев'ятого номера перетворювалася на спільний орган ЦК УПСР[45].

Погодження (в його основі на перше місце висувалося бажання збереження влади "в українських руках") виявилося нетривким, ледь проіснувало місяць. Рішучий розкол стався на IV з'їзді УПСР, що в

умовах гетьманщини нелегально пройшов на околицях Києва 13 – 16 травня 1918 р. На той час значна частина "лівих" була заарештована, або переховувалась. Тому форум виявився нечисленним – за свідченням М. Шаповала, у зібранні змогли взяти участь 35 делегатів. За настроями вони розбилися практично навпіл. Ліві рішуче схилялися до більшовицьких оцінок політичного становища в Україні і методів боротьби з гетьманським режимом. "Основна причина банкротства та безсилля нашої партії, – говорив один із делегатів (в стенограмі з причин конспірації імена не називались, учасники фігурували під номерами – В.С.), – це те, що партія не була соціалістичною. Туди входили люде, що домагались лише національної революції..."[46].

Засуджуючи еволюційний шлях досягнення мети в обставинах окупаційно-гетьманського режиму, варіант політичної резолюції, запропонований "лівими", закликав "непохитно прямувати до консолідації всіх революційно-соціалістичних сил, аби шляхом класової боротьби досягти остаточної перемоги соціалізму"[47].

Проте з мінімальною перевагою пройшла поміркована резолюція правого крила (її підтримали й ті, хто коливався між полярними течіями – "центристи")[48]. Та коли дійшло до виборів Центрального Комітету, він виявився майже всуціль "лівим": Л. Ковалів, Г. Михайличенко, К. Лашкевич, П. Приходько, В. Блакитний, М. Полоз, О. Шумський, М. Шраг, К. Корж, М. Чечель (двоє останніх – кандидати у члени ЦК)[49]. Отже, правих виявилося лише двоє – М. Шраг і М. Чечель.

Природно, новий Центральний Комітет заявив, що не буде реалізовувати резолюції правих і скоро оголосив про переєстрацію членів партії, відновив видання закритої гетьманською владою "Боротьби". Відтак за "лівими" закріпилася назва "боротьбисти".

3 червня 1918 р. ЦК затвердив "Платформу УПСР (Розуміння сучасного моменту і тактика України)". Поточний момент розцінювався як "занепад революції", до якого привела недостатньо радикальна соціальна політика Центральної Ради, партій, що керували Генеральним Секретаріатом. Засуджувався Брестський мирний договір спілка з "інтернаціональною реакцією" – "німецькою буржуазією", що закінчилася окупацією України, утворенням "фіктивно-автономного уряду, який би слухняно виконував усі вказівки з Берліну"[50].

До "Платформи" додавалася постанова ЦК про внутрішню тактику партії. На її підставі розпускалися і ліквідовувалися легальні організації УПСР. Партія переходила на нелегальне становище і, навіть, визнавала необхідність терору проти "найшкідливіших і найвпливовіших представників реакційної деспотії в центрі і на місцях, як рівно і представників національної контрреволюції на Україні"[51].

Звісно, можна чимало моралізувати з приводу трансформації поглядів політиків, аргументовано засуджувати їх. Проте в даному разі боротьбисти не просто виправдовували свій вибір як реакцію-відпо-

від на терористичний за сутністю режим, його каральні акції, а й як пошук тактики, яка б дійово допомагала народним масам відстояти революційні завоювання. І така поведінка додавала авторитету партії, котра дедалі впливала на перебіг подій, виходила на керівні ролі у численних селянських виступах. Щоправда, спроби взяти під жорсткий контроль стихійні поривання, не допустити "передчасного повстання", підготувати синхронізовані акції боротьбистам не вдавалися, скільки вони до того не прагнули[52]. Хоча і більшовики також не мали тут бажаного результату, обидві партії помітно виділялися на тогочасному політичному тлі, що й зумовлювало їх об'єктивне взаємонаближення. Втім і настороженого ставлення з обох боків, навіть різкої критики залишалося також вдосталь.

Одним із нейнеприйнятніших для боротьбистів-"лівонародників" елементів більшовицької моделі влади було створення штучних переваг в Радах робітничих, селянських і солдатських (червоноармійських) депутатів на користь робітників, чим, зрештою, забезпечувалось домінування останніх (диктатура пролетаріату). Відтак у середовищі боротьбистів, та й інших лівих елементів українських партій, пробивалася ідея трудових рад. Вона знайшла найрезультативніше оформлення в теоретичних зусиллях В. Винниченка, коли він, як Голова Директорії, розмірковував над майбутнім суспільним устроєм України після повалення режиму П. Скоропадського.

Виходячи з гірких уроків досвіду кінця 1917 р. – початку 1918 р., В. Винниченко вважав принципово важливою турботу керівників українського руху про те, щоб не відстати від розмаху боротьби, настроїв мас. "Маючи це на увазі, – зазначав Голова Директорії, – передбачаючи, що цього руху спинити неможливо (та й не маючи до того ніякого бажання), знаючи, що він неминуче захопить наші маси, що він нас зітре, коли ми будемо ставити йому опір; а з другого боку бажаючи не випустити ініціативи й кероваництва з національно-українських рук, щоб так зберегти національні й державні наші завоювання в цій революції, я ще в Фастові поставив перед Директорією питання про прийняття системи радянської влади на Україні. Цим, розуміється, ми стали б на ґрунт чисто соціалістичної революції. Цим. розуміється, ми одпихнули б од себе наші помірковані, дрібнобуржуазні національні елементи.

Але за цю соціальну одважність ми придбали б для українського національного відродження таких активних і сильних прихильників, як пролетаріат села й міста"[53].

У головах стратегів Української революції, передусім у В. Винниченка складалися й такі розрахунки: ініціюючи запровадження в Україні радянської системи влади, Директорія позбавляла російських (руських) більшовиків ґрунту для виступів проти української влади, яка б зберегла свій національний характер. "Цим рішучим кро-

ком по шляху соціальної революції ми, на мою думку, – писав Голова Директорії, – ставили національно-державну українську ідею в рівні умови боротьби з руською ідеєю на Україні"[54]. Зрівнявшись за ступенем радикалізму соціальних лозунгів з більшовиками, українська влада залишила б останнім єдину можливість: агітувати за те, щоб радянська влада була в Україні руською. Будь-якої перспективи це б не мало.

Очевидно, не все в означених розрахунках було бездоганним, виваженим, гарантованим. Важко передбачити, як би розвивались події за спроб реалізації накресленого плану. Проте, краще цього й не робити (хоча в історіографії різко критичних виступів на адресу В. Винниченка і його тогочасних поглядів більше, ніж вдосталь). На нього просто не пристала Директорія.

Особливий опір чинив С. Петлюра, не бажаючи обертатись на "більшовика" (та чи й міг він це, зрештою, зробити). Інші члени Директорії теж через свій "поміркований", "дрібнобуржуазний світогляд" "психіку обивателів", за оцінками В. Винниченка, теж зайняли ворожу позицію.

Голові так і не вдалося переконати членів Директорії. Принципова проблема політичної орієнтації УНР, що відроджувалась, була відкладена до скликання спеціального форуму українських партій.

Зібравшись у Вінниці на початку грудня 1918 р., представники партій теж відхилили ідеї В. Винниченка, залишивши у явній меншості його прибічників. Українці боялись, що через класові органи – ради робітничих, солдатських і селянських депутатів – влада дістанеться політично найактивнішому класу – пролетаріату. А він в Україні або ж російський, або ж зросійщений, тому й влада стане російською (руською).

Так само українські партії не бажали боронити й інтереси національно-чужої буржуазії.

Довелось враховувати і ще один чинник. Наприкінці листопада 1918 року більшовики України утворили біля Курська власний – Тимчасовий робітничо-селянський уряд на чолі з Г. Пятаковим. Спеціальним Маніфестом було оголошено про повалення гетьманщини, про відновлення Української республіки рад, про свій похід проти контрреволюційної влади в Україні.

Почалось відновлення влади рад на Сході і Лівобережжі. Лідери Директорії розцінили ці дії як ворожі щодо українського народу, як "ніж у спину" української демократії, як "червоний імперіалізм", що лише шкодив визвольній справі, розвитку соціалістичної революції в Україні, був злісною провокацією.

"... Можна з певностю сказати, – стверджував В. Винниченко, що коли в Вінниці й потім не було прийнято систему чистої радянської влади, то в великій мірі для цього постарались панове Пятакови. І ко-

ли ті особи, які спочатку рішуче обстоювали ту систему, потім ту рішучість загубили, то це було почасти й через те, що вони також були налякані поводженням руських комуністів"[55].

Одним словом, слід було терміново шукати якогось іншого виходу. Схоже, що окрім Голови Директорії активно цією проблемою тоді мало хто займався.

За таких обставин В. Винниченко "свідомо пішов на хитрість... На другий день по одкіненню системи чисто радянської влади вніс нову пропозицію: приняти систему "трудових рад", се-б-то рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Другими словами, це мала бути диктатура не пролетаріата й незаможного селянства, а диктатура трудового люду"[56].

До цього часу точаться дискусії, висловлюються сумніви, в чому суть принципової різниці між ідеєю "трудових рад" і "рад робітничих, солдатських, селянських депутатів". Вочевидь, знайти переконливі аргументи, задовільну, вичерпну відповідь просто неможливо.

Значною мірою (а, можливо, й краще за інших) розумів те і Голова Директорії: "Розуміється, в цій формулі вже були неясності недоговоренности, якесь змягчення чогось, затушовування ясних і всім уже відомих принципів"[57].

Розшифровуючи мотиви тих формул, які приховували в собі елементи, про які свого часу відверто не говорилося, В. Винниченко писав: "Я також розумів, що нам небезпечно виявляти себе так одверто прихильниками соціалістичної революції, – це дало би привід Антанті послати на поміч Гетьманові свої війська. (Такий самий був, до речи, страх і перед німцями). Отже з тактичних мотивів, дійсно, просто необхідно було якось себе замаскувати. Система трудових рад була тою маскою. З одного боку вона давала вихід революційній енергії мас, давала змогу розвиватись революції (коли б тільки було введено її в життя), а з другого давала нам право протестувати: "Ми – не большевики, ви не маєте права бить нас у спину, коли ми боремось з німецькою реакцією"[58].

Але, на диво, й усі партії, й Директорія в цілому знайшли пропозицію В. Винниченка прийнятною, схвалили систему трудових рад доцільною щодо України, а вищим органом повинен був стати Трудовий Конгрес (на нього мали право обиратись лише представники трудових верств; експлуататорські, паразитичні елементи, в першу чергу – буржуазія, такої можливості позбавлялись).

Вочевидь, варто зауважити, що "хитрість" В. Винниченка насправді не була кабінетною вигадкою, що сяйнула йому безсонної ночі між двома відповідальними засіданнями.

Така ідея, як мовиться, тоді "носилася в повітрі". Її вже висловлювали ще влітку 1918 р. діячі з табору лівих українських есерів. Вона, безперечно аналізувалась, входила у свідомість багатьох партійних

працівників. Тому вони і виявились готовими до такого швидкого сприйняття ідеї трудових рад.

Повертаючись подумки до своїх пропозицій кінця 1918 року, В. Винниченко майже через рік уже й сам собі (у щоденнику) доводив доцільність запровадження трудового принципу (зовсім не "кабінетної вигадки") і можливість досягнення на його основі позитивних результатів для справи Української революції, національного державотворення.

"Трудовий принцип, – наголошував він, – є спроба примирення неукраїнського і українського елементів. Український елемент є селянство і дрібнобуржуазна інтелігенція. Під час повстання вона була в піднесенні й революційній екстазі. В цьому стані її легко було повести навіть за соціалізмом. Але большевизм як форма чисто пролетарського, з одного боку, руху, а з другого як форма руська, з третього як форма, проти якої гостро стояла могутня Антанта, – ці три причини не дозволяли виставляти лозунги совєтської влади й вести за ними наше селянство й дрібнобуржуазну інтелігенцію. Трудовий принцип явився тою середньою лінією, яка дозволяла наблизити ці елементи до дійсної революційності й соціалістичної перебудови громадянства.

Вона, ця лінія, в той же час дозволяла неукраїнській соціалістичній демократії стати до кооперації з українським селянством. Коли б не петлюрівщина, коли б трудові ради зразу виникли на місцях, організували силу адміністраційну та військову, коли б, словом, лінію трудового принципу було не тільки декларовано, але й здійснено, – ми були б забезпечені й від контрреволюції й дійсно хоч раз сприяли б розвиткові революції, а не реакції, як то робили ввесь час російські революції"[59].

Доводиться враховувати і те, що якихось інших (не те щоб оригінальних, а просто інших) думок з приводу принципів формування суспільно-політичного ладу в УНР ніхто з Директорії і її ближчого оточення взагалі не висував. У момент прийняття програми створення Республіки трудового народу на базі трудових рад, здавалось, було знайдено близьку до оптимальної формулу, яка задовольняла відразу кілька умов: 1) вибивала ґрунт з-під більшовицької агітації проти української влади, давала надію на погодження з радянською владою; 2) Українська революція поставала в очах Антанти "не в більшовицьких формах"; 3) позначався зв'язок Директорії з робітництвом і трудовим селянством; 4) відкривалась можливість для поєднання соціально-економічних завдань і національно-політичних здобутків (українська державність) революції[60].

Однак, то було швидше абстрактно-теоретичний варіант розв'язання нагальних проблем. Насправді програма виявлялась важкоздійсненною. І та обставина, що не було надії на будь-яку єдність всередині Директорії (Голова Директорії В. Винниченко "не на жарт "збольшеви-

чився", а Головний отаман С. Петлюра "разом з меншими отаманами був рішучим противником всяких "експериментів" і висував, замість трудового принципу, принціп твердої отаманської влади"[61] виявилась далеко не єдиною перешкодою.

Для здійснення обраного варіанту політичного курсу не було хоча б двох – трьох енергійних і послідовних соціалістів, справжніх революціонерів. Тогочасні керівники українського руху не могли рішуче порвати зі своїм недавнім минулим, з тяжінням до міщансько-демократичних засад Українського Національного Союзу.

Гадається, що Володимир Винниченко не усвідомлював наприкінці 1918 року всієї глибини прірви, яка виникла між його теоретично привабливою концепцією дальшого розвитку Української революції і реальними можливостями для її перетворення в життя. Не настав ще час до порозуміння і з комуністами-більшовиками.

Детермінанти розмежувань

Революційна доба, з її непередбачуваними зламами, важковираховуваними наперед політичними комбінаціями, неординарними ситуаціями, зумовлювала пошук усіма суб'єктами суспільного життя лінії поведінки, яка б загальним орієнтиром мала вимріяні, вистраждані ідеали і водночас враховувала конкретні, в тому числі регіоналістські потреби поточних процесів, сполучала в інтегральному курсі різні чинники. Фактично над такими завданнями билась будь-яка тогочасна сила, партія. А це приводило до появи елементів, фракцій, течій, які займали проміжне становище не лише між більшовиками (за ними стараннями істориків закріпили насправді небезсумнівне право бути мало не єдиним тлумачем комуністичної ідеї, практиком народної (пролетарської революції), з одного боку, й національними соціалістичними партіями, з іншого. Адже в подібній (проміжній чи то дрейфуючій ситуації) опинялися й ті елементи, фракції, течії, які висхідною точкою свого руху мали соціалістичне не більшовицьке середовище – скажімо, загальноросійське есерівське, однак з необхідністю мали реагувати на місцеві, національні особливості реалізації політики. Й таке реагування приводило до настільки якісно відмінної лінії боротьби, що породжувало потребу виокремлення, відмежування від інших суспільних потоків.

Достатньо цікавий і переконливий приклад тут – Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (УПЛСР). Початок її оформлення припав на лютий – березень 1918 р. після зайняття Києва більшовиками. Про появу нової партії заявила газета "Трудовая мысль", яка проголошувалася партійним органом. Газета повідомляла, що УПЛСР з'явилася на руїнах "вчора господствуючих при раді правосоціалістичних партій" і об'єднала "навколо себе на Україні революційних робітників, солдат і селян без різниці національностей"[62]. Програмними завдан-

нями партії називалися – організація радянської влади в краї; скликання II Всеукраїнського з'їзду рад; вільне федеративне об'єднання з РСФРР; проведення соціальних реформ і в першу чергу соціалізації землі[63]. З цього видно, що новостворена партія намагалася поєднати постулати більшовизму та народництва, що випливало з її організаційних витоків – ініціатором створення УПЛСР виступила частина лівих російських есерів, які прагнули врахувати в своїй діяльності особливості та специфіку українського села. На їхню думку, проголошення окремої української партії лівих есерів сприяло б проведенню партійної програми.

Слідом за більшовиками нова партія активно виступила за необхідність запровадження радянської влади, повністю підтримуючи гасло "Вся влада Радам!". За переконанням її лідерів, ради повинні були замінити всі інші органи управління, включаючи земства, міські думи та інші органи самоврядування. Партійна газета з цього приводу зазначала, що якщо селяни і робітники відмовилися від ідеї Установчих зборів, то наступним логічним кроком мала стати відмова від тих інститутів влади, які будувалися на таких же принципах, тобто від земств і міських дум. Більше того, ради повинні були виконувати роль не тільки політичних органів, а й користуватися економічно-господарськими функціями. Такі погляди базувалися на розумінні рад як своєрідної форми організації влади, через яку пролетаріат і бідніше селянство мали здійснювати свою диктатуру, спрямовану на ліквідацію класового панування і експлуатації одного класу іншим. Таким чином, УПЛСР стала другою, після більшовиків, партією в Україні, яка визнала потребу запровадження диктатури пролетаріату та біднішого селянства[64].

Однак партії не вдалося розгорнути широкої діяльності в Україні навесні 1918 р. з огляду на швидке падіння радянської влади. У Києві встигло вийти лише два числа її органу – "Трудовой мысли". Пізніше, на II партійному з'їзді УПЛСР (березень 1919 р.) у звіті ЦК зазначалося, що перша спроба організаційного оформлення партії була здійснена в березні 1918 р. на II Всеукраїнському з'їзді Рад[65]. Члени фракції форуму вирішили обрати ЦК, метою якого стало об'єднання всіх активних елементів.

Оскільки територія України поступово займалася австро-німецькими військами. ЦК змушений був евакуюватися до Москви, звідки й намагався організувати роботу в Україні. Основними напрямами його діяльності стали направлення зброї та налагодження літературно-видавничої справи.

В другому напрямі, з огляду на матеріальну скруту, було зроблено мало – вдалося випустити лише кілька прокламацій і брошур. Показово, що фінансування ЦК йшло від партії російських лівих есерів. У червні 1918 р. ЦК переїхав до Одеси, де пройшла перша партій-

на конференція, яка, не дивлячись на нечисленність представництва, мала значну організаційну роль.

Улітку 1918 р. на території України ЦК розгорнув активну діяльність щодо налагодження апарату та закладанню нелегальних партійних осередків. Водночас, по можливості, партія діяла й легально, зокрема в Одесі вільно виходила газета "Борьба" та було надруковано ряд брошур (правда, поза межі Одеси їх не вдалося переправити). Та основна увага ЦК була зосереджена на організації активних форм боротьби проти гетьманщини – терористичних акціях, створенні партійних повстанських загонів, ревкомів, участі разом із більшовиками у так званій "дев'ятці". Пізніше найбільшим своїм досягненням доби гетьманщини УПЛСР вважала організацію разом із російськими лівими есерами вбивства Борисом Донським генерал-фельдмаршала Айхгорна[66]. Готувалися також замахи на гетьмана, міністра земельних справ, німецьких і австрійських генералів. Перший партійний з'їзд, що відбувся у вересні 1918 р., визнав тактичну лінію ЦК цілком вірною і постановив діяти в тому ж напрямі. Крім того, саме цей з'їзд закріпив самостійне організаційне існування УПЛСР, окреме від Російської партії лівих есерів. За рішенням з'їзду, об'єднання двох партій могло бути лише на основі федеративного принципу[67].

Вищевикладене, гадається, втілило в собі достатньо масштабну, у чомусь загальну тенденцію, характерну, таким чином, і для загальноросійських, і національно-регіональних партій. Це повною мірою стосується соціал-демократичного середовища.

Після виходу лівої фракції з УСДРП і вступу до лав КП(б)У влітку 1918 р. (П. Буценко, П. Слинько та ін.) процес внутрішніх розмежувань всередині впливової української партії не припинився. Антинародна політика гетьманату зумовила формування лівої течії в УСДРП, яка почала виступати за радянську систему влади в Україні.

У грудні 1918 р. в Харкові ліві елементи українських соціал-демократів утворили Організаційний комітет фракції "незалежних", який діяв до VI конгресу УСДРП.

Основні позиції, які відстоювали "незалежники", зводились до протидії угодовській, поступовській політиці правиці партії, послідовної боротьби за самостійність, незалежність УНР. Відносно КП(б)У Оргкомітет фракції "незалежників" окремо зазначав:

"З цією партією фракція рішуче бореться з таких причин:

1. Є то партія антиукраїнська. Ідучи супроти національно-політичних прав українського народу, є то партія ворожа українській державі. Є то партія на послугах російського імперіалістичного большевицького уряду. Через те вона глибоко реакційна, і цій партії немає місця на Україні.

2. Є то партія, що йде не до диктатури пролетаріату та революційного селянства, а до диктатури частини пролетаріату і своєї партії,

і через те глибоко насильнича і, замість пролетарсько-диктатурного насильства над буржуазним ладом, вводить насильство невеликої купки.

3. Ця партія своїм незадуманим, безладним способом заведення соціялістичних реформ псує й руйнує господарство Росії і наміряється зробити те і з господарством України.

4. Є то партія двулична, яка весь час ламає свої ж принціпи. Признавши на катеринославськім з'їзді незалежність нею ж вигаданої Української Робоче-Крестьянської Республіки – нікчемного підголоска петроградських большевиків, – вона знову потім і нині стоїть за реакційне домагання федерації, об'єднання бувшої Росії.

З огляду на це, партії не можна довіряти, навіть коли б вона знову перекинулась і визнала самостійність та незалежність України і право українського народу на самовизначення, аж поки вона органично не перетвориться і не зіллється з інтересами українського трудового люду. Тому недопустимі спільні з нею виступи, погодження, кандидатури і т. д."[68].

Критичне ставлення "незалежників" до централістичної політики російських більшовиків і до їхніх методів соціально-економічного будівництва у поєднанні з виразним і категоричним відстоюванням самостійності і незалежності Української Республіки зв'язувало "незалежників" тривалий час з Директорією, змушувало їх (а разом з ними і широкі робітничі українські маси, що подібно оцінювали події) шукати якщо не порозуміння з Директорією, то хоча б використання утворених нею державних апаратів і майбутнього Трудового Конгресу для організації справжньої робітничо-селянської влади в незалежній Українській Республиці.

Однак суспільно-політичне життя в УНР під проводом Директорії дедалі більше переконувало "незалежних" українських соціал-демократів у необхідності дистанціюватися від неефективного і згубного курсу. Кульмінацією стали події під час VI конгресу УСДРП (10 – 12 січня 1919 р.), де ліві, відповідно до своїх поглядів, запропонували власну резолюцію про поточний момент. Її найголовніші пункти було сформульовано таким чином:

"...2. Сучасна українська революція є одною з фаз соціялістичної революції в національних українських формах і, як така, ставить перед пролетаріатом України слідуючі завдання: а) перетворення суверенної, самостійної і незалежної Української Народньої Республики в суверенну, самостійну і незалежну Українську Соціялістичну Республику; б) організацію влади на принціпі диктатури міського і сільського пролетаріату та незаможнього трудового селянства, організованого в робітниче-селянські ради, з цілковитим усуненням від економичної і політичної влади буржуазії, поміщиків і заможнього селянства, при чому організація влади рад має відбутись пляномірно з

центру, конституційним шляхом, без дезорганізаційних та анархічних самочинних захватів влади окремими радами на місцях; в) організацію всього народнього господарства України на соціалістичній основі, для чого необхідна пляномірна націоналізація землі, кредіту всіх засобів продукції і транспорту з підпорядкуванням їх загальному плянові державного господарства.

3. Виходячи з того, що, згідно ходу світової революції і внутрішньому своєму розвиткові, Україна має бути соціялістичною республікою, де влада має належати пролетаріату і революційному селянству, Конгрес УСДРП постановляє, що сучасний уряд повинен реорганізуватися на основі представництва революційних українських партій, які стоять на ґрунті: а) самостійности національної Української Соціялістичної Республики і б) влади робітниче-селянських рад. Цей уряд є тимчасовим до організації влади Всеукраїнським Конгресом робітниче-селянських рад.

4. Стоючи на ґрунті незалежності Української Соціялістичної Республики і виходячи з моменту почавшоїся світової соціялістичної революції, УСДРП, боронячи всіма засобами незалежність Української Республики, вимагає від українського уряду: а) порозуміння з Російською Совітською Республикою на підставі обопільного признання суверенности обох соціялістичних республик, повного взаємного невтручання у внутрішні справи сусідньої республики, негайного виводу російського війська з території Української Соціялістичної Республики і налагодження економичних відносин; б) вимоги від держав Антанти виводу війська з території України (включаючи й Крим), невтручання їх у внутрішні справи України і, в разі відмови, активної оборони Української Соціялістичної Республики супроти імперіялістичного нападу"[69].

Після того як права більшість конгресу УСДРП відхилила запропонований проект, "незалежники" залишили партійний форум.

12 січня 1919 р. відбулося окреме засідання меншості конгресу, на якому було ухвалено організувати в партії фракцію "незалежних" з власною політичною платформою й окремим організаційним центром, на якому обрали новий Організаційний комітет.

Наступного дня відбулося перше засідання Оргкомітету фракції "незалежних", на якому було ухвалено текст декларації фракції й вирішено видавати власний орган під назвою "Червоний Прапор" з гаслами "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" і "Визволення робітників є справа самих робітників".

В опублікованій декларації наголошувалось на відмінностях, які мали місце у поглядах на сутність етапу Української революції, що переживався, і на тактику, яку сповідували ліві й праві сили в УСДРП.

"Ми, Фракція "незалежних" Української Соц.-Дем. Роб. Партії, різко й виразно стали на новий шлях, і в цьому перше тактичне розходжен-

ня наше з рештою партії, – говорилось у документі. – Ми мусимо стати на новий шлях, коли хочемо рятувати економичне й соціяльне життя України, а, значить, і національно-державне, бо одне з другим тісно зв'язано. Принціпіяльно наче б то і фракція "незалежних", і офіціяльна частина партії стоять на ґрунті соціялістичної революції, обидві частини партії визнають, що соціялістична революція на Україні може відбуватися лише в формі самостійної і незалежної Української Республики. Але той стан мертвої точки, на якому став VI Конгрес, є тяжким ударом перш за все по самостійности і незалежности Української Республики, бо не дає Україні твердо стати в середині, а, значить, і на вні в цей момент, коли світова війна розбивається на цілий ряд частинних війн, на основі необхідности для соціялістичної революції переведення її в національно-державних формах"[70].

"Незалежні" українські соціал-демократи чітко зафіксували власну позицію щодо моделі організації влади в УНР. В декларації говорилося: "Виходячи з спільного розуміння самостійности і незалежности України, як необхідної і конечної форми переведення соціялістичної революції, *фракція "незалежних", одначе, різко розходиться з офіціяльною партією в формах влади,* здатних для переведення соціялістичної революції.

Тоді як фракція "незалежних" єдино можливою формою влади в момент соціялістичної революції, *принаймні в сучасну її стадію, визнає диктатуру пролетаріату й селянства в формі робітничих і селянських рад,* офіціяльна партія допускає цілу плутанину: Трудовий Конгрес і парлямент з чотирьохвосткою, а на місцях – і органи самоврядування, і комісари, і трудові ради. Своєю тактикою офіціяльна партія руйнує ті органи, на які вона лише і могла би опіратись, це б то робітничі й селянські ради...

Ми, фракція "незалежних", не можемо брати на себе відповідальність за це. Ми вважаємо, що коли вже УСДРП не може різко змінити напрямок урядового курсу, то вона повинна одкликати із уряду своїх представників і стати на шлях боротьби за справжню народню владу, за владу робітниче-селянських рад...

Офіціяльна партія гадає врятувати революцію, хапаючись за старі демократичні формули, боючись ясно й виразно стати на той шлях, який неминуче є в сучасний момент для партії пролетаріату. *Демократизм не дає і не дасть сильної централізованої влади, яка лише й може переводити революцію. Демократизм на Україні неминуче перетвориться в диктатуру середніх клясів громадянства, які, звичайно, не можуть бути чинниками соціялістичної революції.* Народні маси при парляментарнім ладі також будуть відкинуті від творчости. Соціялістична революція вимагає централізованої влади, як в центрі, так і на місцях, але влади на основі активної в ній участи основної маси працюючих; формою такої влади є влада рад. *Той, хто сказав*

"соціалістична революція", мусить сказати і "влада рад". В цьому в нас основна ріжниця з офіціяльною партією"[71].

УСДРП ("незалежні") вважали, що в Українській революції має брати активну участь і пролетаріат, а відтак і створювати разом з селянством спільні органи влади. "*Ми думаємо,* – декларувалось далі в документі, – *що момент можливости втягнення неукраїнського робітництва в роботу соціяльно-державного будівництва незалежної Української Соціялістичної Республики вже наступив* і найшвидше та найкраще може відбутися лише через владу рад, де робітництву має бути забезпечено *не менше третьої частини впливу* у відповідних органах рад"[72].

"Незалежні" українські соціал-демократи, не бажаючи брати на себе відповідальність за орієнтацію, обрану VI конгресом УСДРП, вважаючи її шкідливою для Української революції, проголошували утворення в межах партії окремої фракції з власною політичною лінією й тактикою. *Фракція "незалежних" УСДРП буде працювати серед мас на ґрунті своєї резолюції під гаслом боротьби за робітниче-селянську владу рад в незалежній самостійній Українській Соціялістичній Республиці.*

Але наша фракція остаточно не рве з партією, бо вважає, що і вся партія ходом революції примушена буде стати на нашу позицію. Ми переконані також в тому, що українські робітничі маси будуть з нами, а не з тими офіціяльними керовниками партії, які думають врятувати Україну соціялістичними латками на буржуазній основі.

Наше відношення до українського уряду опреділяється загальною нашою позицією. Сучасний уряд України – "Директорію" – ми не піддержуємо. Своєю ясною критикою ми штовхаємо його на шлях увільнення від буржуазних пут, в той же час розкриваємо перед масами кожну його помилку, кожну зраду народнім інтересам"[73].

Як і в попередніх документах, фракція "незалежних" українських соціал-демократів спеціально наголошувала на своїй відмінності від КП(б)У, на ворожому ставленні до її курсу: *"Розуміння наше соціялістичної революції різко ріжнить нас від партії большевиків-комуністів, робота якої є шкідлива для робітництва України, бо тягне вона до Росії і на вні, а не в середині України шукає собі опору. Через те робота цієї партії на Україні є імперіялістичною і тягне вона до підбиття України під Росію, чого ми – "незалежні" укр. соц.-дем. – допустити не можемо, бо ми є перш за все тією політичною групою, яка тільки в масах українського робітництва і селянства бачить залог успіху революції і тільки на них спирається. Ріжнить нас од большевиків також і те, що ми не визнаємо зараз можливою чисту диктатуру пролетаріату, а ставимо, як необхідність сучасного моменту, диктатуру пролетаріату разом з революційним селянством – в формі влади робітниче-селянських рад"*[74].

З тактичних моментів варто підкреслити намагання "незалежних" українських соціал-демократів використовувати будь-яку нагоду для посилення впливу на робітничі й селянські маси. "Через те не відкидаємо ми й участи в Трудовому Конгресі, хоч і не покладаємо на нього великих надій, – зазначалось у декларації. – Використати цей сурогат ми мусимо, бо все одно дні його короткі: він мусить уступити владу або вправо, або вліво. Ми, "незалежні", не визнаємо тверджень про неполітичність армії. Армія – це ті ж робітники і селяне, і борються вони за свої робітниче-селянські інтереси. Через це ми домагаємося представництва від армії в політичних органах, в тому числі і в Трудовому Конгресі, і в радах. Але ми відокремлюємо політичну ролю армії од стратегичної, техничної й оперативної. Тут повинна бути строга дисципліна і повне підлягання військовим властям, поставленим робітниче-селянським урядом"[75].

Після залишення Директорією Києва у лютому 1919 р. і встановленням радянської влади, здійснивши невдалу спробу сформувати власний радянський уряд, "незалежні" прийняли рішення перейти в підпілля та розпочати збройну повстанську боротьбу проти більшовиків. На ґрунті незгоди з таким рішенням з їх лав виділилася група, яка організувалася в окрему партію УСДРП ("незалежних – лівих"). Решта ж УСДРП ("незалежних") підписала 13 травня 1919 р. в Києві договір з УСДРП і УПСР з метою створення єдиного фронту повстанців з силами УНР. Однак уже на початку літа, з наступом в Україну армії Денікіна українські соціал-демократи ("незалежні") також швидко еволюціонували на комуністичну платформу, вийшли із антирадянського повстання і почали шукати спільників для боротьби з білогвардійською навалою.

Логіка об'єднань

Низку яскравих сторінок до історії українського комунізму впродовж 1919 р. – початку 1920 р. вписали боротьбисти. Вектор їх ідеологічних уяв і планів розвивався в напрямі, протилежному орієнтаціям верхів найвпливовіших партій Української революції – УСДРП, УПСР, УПСФ і УПСС.

Слід враховувати, що лінія поведінки боротьбистів була значно суголоснішою настроям і пориванням мас, вона великою мірою була тотожною їм, або ж, мабуть, точніше – оформляла масові прагнення, очікування в певну політичну концепцію, закличні гасла.

Аналізуючи світові й регіональні процеси, боротьбисти приходили до висновку, що настала доба комуністичної революції, на складову частину якої дедалі перетворюється Українська національно-демократична революція. Вони вважали за потрібне рівнятися на реалізацію проголошених марксизмом соціалістичних лозунгів, до чого, власне, першою приступила більшовицька Росія[76]. Тому, як нагальне завдан-

ня, висувалася підтримка Жовтневої революції, радянської влади. Втім, звучали й тверді застереження щодо необхідності творчого й, навіть, критичного використання російського досвіду. Особливо підкреслювалися місцеві особливості, передусім роль національного чинника[77].

У суто партійній сфері своєрідність розвитку революційних процесів у регіоні, як вважали боротьбисти, зумовила одночасне оформлення, функціонування, у чомусь, навіть, конкурування (головним чином, за вплив на настрої мас, за рівень готовності очолити і вести їх до програмної мети) двох комуністичних організацій.

Перша – КП(б)У – вважалася ними партією, головним чином, міського фабрично-заводського пролетаріату, значною мірою зрусифікованого.

Друга – власне боротьбистська організація, органічно пов'язана з селянським пролетаріатом і зубожілим, спролетарізованим селянством. Вони були абсолютно переконані в тому, що за час гетьманського підпілля їхня партія повністю позбулася дрібнобуржуазних поглядів і своїми програмними та тактичними засадами дуже близько підійшла до першої[78]. Такі твердження були свідченням того, що боротьбисти не визнавали за більшовиками права на роль єдиного керівника в революції, вважаючи себе рівними з ними.

Вони виступали за об'єднання всіх місцевих комуністичних сил у єдиний центр як запоруку успіху комуністичної революції в кожній країні. В Україні такий центр мав утворитися шляхом об'єднання наявних організацій з однаковими ідейними засадами, і в тому числі й КП(б)У в єдину комуністичну партію України. Остання повинна була увійти як окрема територіальна секція до складу III Інтернаціоналу, появу якого партія боротьбистів щиро вітала[79]. Однак втілення в життя гасла єдиного комуністичного фронту було нереальним з огляду на позицію більшовиків, для яких об'єднання вважалося можливим лише за умов збереження власної зверхності. Претензії ж боротьбистів на рівне право репрезентувати комуністичні сили України закладало на перспективу підвалини неминучого конфлікту з більшовиками.

Відповідно до розуміння характеру і завдань революції боротьбисти формулювали політичну платформу і обґрунтовували модель організації влади в Україні. В період гетьманщини партія повністю відійшла від принципів загальноєвропейської демократії і стала на суто класові, по суті більшовицькі позиції, визнавши необхідність диктатури пролетаріату у формі рад робітничих і селянських депутатів.

Однак боротьбисти намагалися вкладати власне розуміння в термін "диктатура пролетаріату", розглядаючи його не стільки як бодай тимчасову форму панування класу-переможця замість повалених експлуататорських класів, а як рух до ліквідації поділу на класи, виключення будь-якої можливості визиску. До обов'язків класу-диктато-

ра вони відносили збройну розправу з контрреволюцією й обережне ставлення до селянської маси, особливо середняцької, її виховання[80].

Останнє розглядалося боротьбистами як головна запорука перемоги комуністичної революції в Україні. Боротьбисти доводили, що українське трудове селянство повинно було мати в радах таке представництво, яке б відповідало його чисельності та соціально-економічному значенню, тобто кількісно перевищувати робітництво. Це зумовлювалося, насамперед, аграрним характером соціальної структури України, а також недоцільністю передачі всієї складної справи будівництва нового суспільно-державного життя в республіці в руки виключно пролетаріату, який значною мірою був неукраїнським за походженням, переважно зрусифікованим і зденаціоналізованим. Тому передача влади виключно в руки пролетаріату могла мати, на погляд боротьбистів, небезпечні наслідки для культурного, економічного і політичного розвитку українських працюючих мас[81].

Ставши на позицію визнання комуністичного характеру Української революції, боротьбисти відповідно обґрунтовували й власну національно-державницьку програму[82]. В її основі лежало переконання, що розв'язання національного питання можливе лише через встановлення соціалістичного ладу, за якого зникає будь-яке гноблення. З огляду на те, що національний гніт розглядався як різновид експлуатації, то й він мав зникнути зі встановленням соціалістичного ладу: "Найкращим розрішенням національного питання – буде досягнення соціалізму і тому першочергове завдання всіх революційних соціалістичних партій, не дивлячись на їх національний зміст – закріпляти здобутки соціалістичної революції, а прямим наслідком цього буде національне визволення"[83]. Саме тому національне й соціальне в революції розглядалося боротьбистами завжди у взаємоєдності. Більше того, розв'язання національного питання прямо залежало від соціальних здобутків, а власне національне визволення ще не несло в собі соціальної свободи[84].

Ідеальну перспективу боротьбисти вбачали в утворенні Всесвітньої Федерації Соціалістичних Республік, членом якої повинна була неодмінно стати й Україна. Започаткувати цю федерацію передбачалося на теренах колишньої Російської імперії. З перемогою комуністичної революції у всесвітньому масштабі межі Соціалістичної Федерації мали поступово розширюватися за рахунок автоматичного приєднання нових радянських республік[85].

З огляду на це, і самостійність України була лише передумовою переходу до Федерації. Водночас, боротьбисти були впевнені, що проблема щодо можливих варіантів вступу України до Федерації носить принциповий характер: Україна повинна була вступати до Федерації обов'язково як окремий політико-адміністративний організм – не через Росію, а разом із Росією[86].

Така позиція випливала з переконання, що Україна була самостійною державою[87].

Теоретично Всесвітню Соціалістичну Федерацію мали складати рівноправні штати з власним політичним управлінням на чолі з верховним керуючим центром. Зародок останнього вбачався в Комуністичному Інтернаціоналі. Центральному керуючому центрові належали б лише загальнополітичні права без виконавчо-розпорядчих функцій. За окремими частинами Федерації мала залишатися повна автономія у справах внутрішньої політики та економіки[88].

Принциповим питанням при створенні Федерації боротьбисти вважали вибір критерію територіального розмежування її окремих політичних частин. Найоптимальнішою формою, на їх погляд, було б утворення економічно-однорідних Комун, які мали взаємодоповнювати одна одну. Але цей принцип не враховував національного аспекту, а відтак партія вважала, що до перемоги революції у всесвітньому масштабі при встановленні територіальних меж окремих соціалістичних республік доведеться керуватися національно-етнографічним принципом і лише наближено пристосовуватися до принципу економічної однорідності певних країв. Інакше національна ідея могла бути використана як прапор у руках контрреволюції[89].

На момент встановлення влади Директорії теоретичні, програмні орієнтири боротьбистів вийшли в істотну суперечність з поглядами керівництва відновленої УНР на шляхи національно-державного будівництва, наслідком чого стало обопільне протистояння, початок якому поклав Трудовий Конгрес.

Слідом за боротьбистами на прокомуністичні радянські позиції перейшли "незалежні" в УСДРП. В їхньому розумінні соціалістична революція вимагала централізованої влади як в центрі, так і на місцях, але влади на основі активної участі в ній основної маси працюючих. Представники фракції гадали, що за умов парламентарного устрою народні маси були б відкинуті від державної творчості. Один із ідеологів партії А. Річицький у статті "Програмові нариси" зазначав: "Основними ознаками рад в протилежність парламентаризму є їх активність, боєздатність, еластичність, рухливість і що найважніше – постійний міцний зв'язок їх з масами"[90]. Кваліфікуючи Українську революцію соціалістичною за змістом, її рушійними силами визначались пролетаріат і селянство.

Водночас "незалежники" наголошували, що розуміння фракцією соціалістичної революції різко відрізняється від більшовицького. Діяльність більшовицької партії оцінювалася, на що вище вказувалося, як шкідлива для робітників України, бо вона шукала опору не всередині країни, а ззовні – в Росії. З огляду на це, її діяльність трактувалася імперіалістичною, а метою називалося підпорядкування України Росії. Іншою відмінністю було те, що фракція вважала доцільною не

диктатуру пролетаріату в чистому вигляді, а виступала за диктатуру пролетаріату і революційного селянства[91]. Як і боротьбисти, "незалежні" вважали, що національний гніт має своєю основою соціальні інтереси, тому й національне визволення має ті ж самі інтереси, а національний рух відповідно є лише однією з форм соціального руху суспільства. З огляду на це, творення нових національних республік розцінювалося логічним і кінцевим результатом краху імперіалізму та передумовою для соціалістичної революції. Передбачалося, що соціалістична революція ліквідує імперіалістичну, економічну й колоніальну політику, замінить її соціалістичним товарообміном, а тому всі колонії і визискувані нації повинні були бути самоорганізовані для такого товарообміну.

Ідеалом "незалежних" залишалася національна держава. "Історія нам дає єдину і неминучу форму розв'язання національного питання – це державне існування кожної нації"[92]. Вони були переконані, що в національних державах національного питання не може бути, не буде його в національній українській державі, але ймовірне при загрозі цій державі або її національному характеру, навіть в умовах соціалістичної революції, бо революція – не раптовий переворот, а довгий процес, коли не так легко розв'язуються різні проблеми, особливо національна. Потреба самостійної держави також мотивувалася класовими інтересами. "Лише в самостійній національній державі боротьба з буржуазією нічим не затемнюється, при всяких же инших умовах ця боротьба неминуче виливається в національну боротьбу"[93].

Відстоюючи самостійницькі позиції, "незалежні" були проти будь-якої федерації з Росією, проти створення будь-яких спільних урядів. Вони вважали, що об'єднання України з Росією було неможливим навіть технічно. Адже вони знаходилися на різних стадіях розвитку. А відтак на Україну не логічно було поширювати лад, який існував у Росії цілий рік до того. Єдино можливою формою об'єднання для них міг бути лише союз – і то не тільки з Росією, а взагалі з усіма соціалістичними республіками. І лише з певною метою – боротьби з імперіалізмом, взаємодопомоги у зміцненні соціалістичних республік, налагодженні економічних стосунків[94]. Тобто, на відміну від боротьбистів, "незалежні" не збиралися прямувати до всесвітньої федерації, а припускали лише ситуативний союз для досягнення певних спільних цілей.

На початках своєї діяльності "незалежні" прагнули об'єднатися з лівими течіями інших партій, які також переходили на радянські позиції. Так, було проведено спільне засідання представників лівих течій чотирьох партій – УСДРП ("незалежних"), Бунду, Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії та РСДРП (інтернаціоналістів). Обговорювалася можливість утворення однієї незалежної соціал-демократичної робітничої партії з національними секціями. Ініціатори акції вказували на те, що така партія могла б коригувати лінію ко-

муністичної партії, у якої "ще багато анархо-бланкистських методів", а, з іншого боку, – послаблювати міжнаціональну боротьбу в Україні. Однак далі консультацій справа не пішла[95].

У процесі антигетьманської боротьби чи не найрадикальнішу позицію продовжувала займати Українська партія лівих соціалістів-революціонерів, яка максимально наближала її до більшовицької платформи, зумовила зрештою політичні кроки в принципово одному напрямку.

Незважаючи на те, що УПЛСР мала цілком визначене російське коріння, вона наполягала, передусім, на українському чиннику і вже на цій підставі вважала себе українською. Партія висловлювала впевненість, що саме радянська влада забезпечить не лише всі соціальні завоювання робітників та селян, закріпить за ними фабрики, заводи, землю, а й перемогу на зовнішньому фронті революції[96]. Водночас, диктатура цих класів мала бути однаково гостро спрямованою як проти буржуазії, так і проти ворожої соціалізму частини селянства. Тому українські ліві есери наголошували, що "за бортом" рад має залишатися все несоціалістичне, "куркулівське, п'ятнадцятидесятинне" селянство[97].

Визнаючи факт існування незалежної від Росії України, укорінення самостійницької психології та ідеології, УПЛСР зазначала, що радянська влада не може вважати ці чинники визначальними для її курсу, бо насамперед, і вище всього, слід ставити інтереси світової соціалістичної революції. Тому, з погляду партії, федерація, автономія, незалежність були лише формою, а змістом залишалася радянська влада[98]. Тому радянська Україна мала розглядатися як ланка соціалістичного революційного процесу, як крок до повної перемоги соціалізму, як внесок у загальну справу боротьби з капіталістичним світом. При цьому партія не заперечувала вимоги незалежності України, вважала не обов'язковим її механічне злиття з Росією. Водночас пропонувалося ставити це питання не у площині форми (держава), а у площині змісту. Тобто, пропонувалося говорити про соціалістичний союз із оборонно-наступальними цілями, який мав привести до фактичного об'єднання всіх без винятку сил і засобів обох республік у боротьбі за перемогу соціалізму в усьому світі.

Певна нечіткість позиції з національного питання, а також російські витоки партії давали привід іншим радянським українським силам, зокрема боротьбистам, кваліфікувати УПЛСР як партію, що тільки "намагається стати національною українською партією". Така оцінка ображала лівих соціалістів-революціонерів. Відповідаючи на "закиди" боротьбистів, вони зазначали, що будучи інтернаціоналістами, добре з'ясували, що "без національностей інтернаціоналу не може бути". Осібну позицію вони пояснювали тим, що розглядають національний момент "не так спрощено, як багато українців" [99].

Таким чином, можна констатувати, що в 1919 р. діяли три українські партії, програмні настанови яких суперечили проголошеним Директорією курсу національно-державного будівництва, принципам і формам організації влади. Вони брали активну участь в антигетьманському русі і тому мали вплив серед певних кіл селянства та робітництва ряду регіонів, які підтримували ідею влади рад. Не підтримуючи програми державних і соціальних реформ Директорії, ці партії спочатку перейшли у відкриту опозицію, а згодом розпочали й збройну боротьбу проти неї.

Одними з перших на шлях збройної боротьби стали боротьбисти, які почали підтримувати стихійні повстання селян, надаючи їм організованого характеру. Партія відновила створений ще за часів гетьманщини Центрревком у складі – М. Шинкар, Г. Михайличенко, В. Еллан, О. Шумський, М. Литвиненко, В. Лашкевич. Центрревком ухвалив звернення до Директорії. У ньому зазначалося, що внутрішня (військова диктатура в центрі, всевладдя комісарів на місцях, переслідування лівих партій, масові "жидівські" погроми) та зовнішня політика ("загравання" з імперіалістичною Антантою, нерішучість у боротьбі з добровольцями та донцями та ін.) "загрожує кинути країну в полум'я полуанархістських виступів й залити революцію кров'ю невинних, що впадуть жертвами політики сучасного уряду"[100]. Єдиний вихід вбачався в негайній передачі Директорією всієї влади в руки рад.

Докладніше завдання Центрревкому були викладені в "Декларації Ради Головних Революційних Емісарів (Центрревкому)": 1. Українська Соціалістична Федеративна Республіка рад селянських та робітничих депутатів в союзі з соціалістичними республіками, в тому числі й з Росією. 2. Організація робітничо-селянського уряду (Ради народних комісарів) на з'їзді рад. 3. Боротьба з буржуазією, буржуазно-націоналістичною владою і взагалі всякою контрреволюцією, захоплення на місцях влади в руки рад і встановлення їхньої диктатури[101].

Документи, здійснювана на їх основі боротьбистами роз'яснювально-пропагандистська робота сприяла поширенню комуністичної ідеології, популяризації платформи радянської влади, попри не такі вже й значні практичні кроки щодо консолідації зусиль тих, хто симпатизував соціалізмові.

Давалася взнаки невисока довіра, взаємна підозрілість, непоступливість прихильників близьких орієнтирів, конкурентна боротьба за вплив на маси, небажання ділити владу. Все це блокувало переговори й навіть досягнуті угоди з більшовиками, "незалежними". Правда, з останніми було більше порозуміння на ґрунті схожих підходів до національної проблеми, критичного ставлення до більшовицького уряду Х. Раковського як "не зовсім українського".

Вважаючи, що принципи формування радянської влади в Україні мають істотно відрізнятися від російського (більшовицького) зразка

через переважно селянську структуру населення, обидві фракції зрештою переконувалися, що провести власний план державотворення, скажімо, через скликання конгресу рад селян і робітників в складних умовах громадянської війни, втручання в перебіг подій іноземних сил було неможливо. Відтак вони допускали, зрештою, розцінювали і як доцільну поведінку – підтримку Ради народних комісарів України, участь у її роботі через делегування своїх представників, відповідальність за політику, що здійснювалася радянською владою. Щоправда, при цьому висувалися умови-вимоги: визнання Раднаркомами України й Росії незалежності й самостійності Української республіки, затвердження української мови офіційною[102].

Дотримуючись точки зору, що уряд в Україні має відбивати співвідношення партійно-політичних сил, а не забезпечувати зосередження влади в руках однієї КП(б)У, Українська партія лівих соціалістів-революціонерів однак не наполягала категорично на трансформації РНК, вважала, що головне тут – програма діяльності влади, з якою вона принципово солідаризувалася, оцінювала як прийнятну платформу для єднання всіх, хто прямував до соціалізму[103].

Однак більшовики певний час чинили спротив пропонованим організаційним крокам на урядовому рівні. Водночас вони пішли на певні поступки при формуванні місцевих органів влади, залучаючи до роботи в них членів лівих українських партій, і насамперед, "боротьбистів".

Це пояснювалося тим, що більшовикам не вистачало для цього власних кадрів на місцях, а також впливовістю та популярністю членів цих партій серед певних прошарків українського суспільства, особливо селянства.

У великих містах до складу рад входили представники різних партій. Так у Виконавчому комітеті Київської ради робітничих депутатів, що складалися з 35 чоловік, представники КП(б)У мали 22 місця, УПЛСР – 3, УСДРП ("незалежних") – 3, УПСР (боротьбисти) – 3, Бунд – 3, Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія – 3[104]. Крім того, на місцях була поширена практика існування спільних ревкомів і штабів, наприклад, у Житомирі, Чернігові, Полтаві та ін.[105] Траплялися випадки, коли на місцях існували спочатку ревкоми, які складалися лише з боротьбистів (там, де вони вели активну повстанську діяльність проти Директорії), і тільки з приходом Червоної Армії їх поповнювали більшовики (наприклад у Ніжині)[106].

У лютому – березні 1919 р. мали місце пропозиції деяких місцевих осередків "боротьбистів" злитися з КП(б)У. Так, збори Київської організації прийняли резолюцію: "Виходячи з інтересів успішного розвитку соціалістичної революції на Україні, а також, констатуючи відсутність програмово-ідеологічних ріжниць між нашою партією і партією комуністів (більшовиків), загальні збори Київської організації УПСР по-

становляють звернутися до ЦК аби він негайно звернувся до ЦК комуністів України в справі об'єднання партії"[107]. Загальні збори вимагали від ЦК практичного вирішення цього питання вже на I(V) партійному з'їзді, який планувалося провести в березні 1919 р. Аналогічні резолюції були ухвалені Харківською міською конференцією та іншими партійними осередками[108]. Однак, тривалий час більшовики не реагували на подібні пропозиції.

Партійна преса боротьбистів, як центральна, так і місцева, майже в кожному номері намагалася переконати КП(б)У у згубності її політики усунення від державних справ українських комуністичних сил, і, насамперед, їхньої, боротьбистської партії. Формальним приводом для недопущення українських партій до влади більшовики називали їхню дрібнобуржуазну сутність, народницько-есерівське походження. Такі звинувачення боротьбисти вважали безпідставними, доводячи натомість свою "комуністичність".

1(V) партійний з'їзд, який відбувся у Харкові 6 – 8 березня 1919 р., закріпив комуністичну позицію партії. Делегати з'їзду прийняли нову назву партії – Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбистів) та тези, що мали стати основою нової програми. У Тезах закріплювалися головні постулати марксистської доктрини, які партія вже цілком поділяла, вважала своїми: "Комуністичний характер сучасної революції ставить умовами її успіху переведення диктатури пролетаріату, що найкраще здійснюється встановленням влади Рад, і координацією революційної акції пролетаріату окремих націй і держав шляхом зосередження її навколо одного комуністичного центру"[109]. З огляду на перейменування та ухвалення комуністичної програми, з'їзд змінив і девіз партії на суто комуністичний – "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!", поряд із яким залишилося старе партійне гасло – "Борітеся – поборете"[110].

Значної уваги на з'їзді було надано питанню співробітництва партії з КП(б)У. В ухваленій резолюції наголошувалося, що з метою збереження єдиного пролетарського фронту необхідно встановити та підтримувати з останньою найтісніший контакт. ЦК пропонувалося вжити дієвих заходів щодо координації подальшої партійної роботи в центрі і на місцях із відповідними органами КП(б)У та підготовки ґрунту для об'єднання "цих двох загонів комунізму на Україні"[111].

Отже, з'їзд чітко визначив позицію партії, відкинувши боротьбу за владу з більшовиками. Не дивлячись на очевидне небажання останніх йти на співробітництво, всім партійним органам різного рівня наказувалося всіма засобами доводити свою лояльність до комуністичного режиму та прагнути до координації дій.

Розв'язати проблему партійної тактики та методів роботи намагався й II з'їзд УПЛСР, який пройшов конспіративно у Києві 23 – 24 березня 1919 р. Делегати, згідно газетних повідомлень (можливо, й за-

вищених), репрезентували 6000 організованих членів і декілька тисяч співчуваючих[112].

Однак, попри організаційний розкол, що стався між тими, хто допускав боротьбу з більшовиками, і тими, хто надавав перевагу обережним, однак революційно-перспективним компромісам, в ідейному плані важко віднайти принципові відмінності між більшістю і меншістю. Втім меншість зрештою домоглася вирішальної перемоги в місцевих організаціях, уконституювавшись на III партійному з'їзді (31 травня – 4 червня 1919 р., Київ) в Українську партію лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів)[113]. Форум переглянув партійну програму, затвердив статут і обрав новий ЦК. Резолюції з'їзду підтвердили основні програмні положення партії – соціалістичний характер революції в Україні, диктатура пролетаріату та трудового селянства, соціалістична федерація радянських республік, підтримка радянської влади[114].

Таким чином, відбулося остаточне організаційне розмежування в УПЛСР, важливою причиною якого слід уважати прагнення частини керівництва партії увійти в контакт з правлячою більшовицькою партією і шляхом організаційного відмежування від "активного есерства" та створення окремої партійної структури задекларувати свою лояльність до радянської системи.

Різне ставлення до більшовицької політики спричинило розкол й іншої прокомуністичної партії – УСДРП ("незалежних"). З одного боку, непоступливість більшовиків у питанні допущення до урядової діяльності українських партій, а з іншого – повстання селян проти їхньої політики, спричинили перехід партії від лояльної опозиції до відкритої збройної боротьби проти КП(б)У.

З початком антирадянських повстань всередині "незалежних" почалися дискусії щодо оцінки та ставлення до них. Уже в березні стали оформлятися дві течії. Так звана права течія, вважаючи вимоги повстанців вповні справедливими, вважала потрібним не тільки підтримати, а й стати на чолі повстань. Ліва ж течія доводила, що це призведе лише до роз'єднання єдиного революційного фронту та втрати радянської влади в Україні. Тому необхідно було не збройно боротися проти радянського уряду, а в ході співробітництва виправляти ті помилки, яких він припускався[115].

Крім різниці щодо тактичних підходів між течіями намітилися розбіжності й у програмних питаннях, насамперед, у національному. Так, прибічники лівої течії різко критикували положення Декларації фракції УСДРП ("незалежних") від 13 січня 1919 р. про те, що соціалістична революція має встановити національні кордони, вважаючи це "буржуазним пережитком". У питанні організації рад, ліві виступили проти вимоги партії про пропорційне представництво в радах селян і робітників, по суті розділивши позицію більшовиків[116].

Своєрідним результатом затяжної інтенсивної внутрішньої боротьби[117] стала "Декларація Української Соціал-Демократичної Партії "незалежних" лівих" від 4 червня 1919 р. У ній категорично заявлялося про повний розрив із УСДРП ("незалежників") та принципове прийняття програми КП(б)У (лише з певними застереженнями практичного характеру). Обстоювалася фактична рівність комуністичних партій. Трудові комуни визнавалися за прогресивну форму сільського господарювання. Відстоювалася диктатура пролетаріату. Декларація закінчувалася закликами: "Хай живе Комуністичний Інтернаціонал! Хай живе всесвітня федерація пролетарських країн!"[118]

На перший погляд процес поділу "незалежників" нагадував процеси в УПЛСР – різне ставлення двох течій до проблеми співробітництва з більшовиками та до антирадянських виступів і повстань. Однак, якщо новостворена УПЛСР(м), а пізніше УПЛСР(б), мало чим відрізнялася від своєї попередниці в програмних засадах, то ліві "незалежні" в низці принципових питань повністю відійшли від партійних положень УСДРП ("незалежних"). Якщо для останніх ідея самостійності України була основоположною, на якій будувалися вся програма і тактика партії, то ліві "незалежні" почали стверджувати, слідом за більшовиками, що створення самостійних держав відповідає лише інтересам буржуазії.

Ідеалом майбутнього національно-державного устрою виступала Всесвітня Соціалістична Радянська Федерація. Тут позиція лівих "незалежних" співпадала з платформою боротьбистів. Однак вони, на відміну від боротьбистів, для яких федеруванню республік мала передувати незалежна національна держава, відкидали принцип самостійності взагалі[119].

У всіх інших питаннях ліві "незалежні" намагалися якомога зблизитися з більшовиками, зайнявши крайній лівий фланг українського партійного спектру. Однак це була нечисленна, слабо розгалужена організація, яка діяла переважно в Києві та губернії[120].

Протиборство й співраця

З розвитком подій, які чимдалі виявляли не лише успіхи радянської влади, а й чималі проблеми, породжені, зокрема, очевидними помилками в національному й земельному питаннях, керівництво КП(б)У переконалося в нагальній потребі зміцнення підтримки в різних верствах українського населення. Природно, погляди звернулися, передусім, у бік тих сил, які не просто іменували себе комуністичними, пропонували координацію, об'єднання зусиль, а були достатньо авторитетними, в масах. Вплив лівих українських політичних груп, організацій, течій наростав у міру полівіння мас, котрі з радикалізацією дій дедалі пов'язували надію на припинення безкінечних випробувань, від яких дуже й дуже втомилися.

На ситуацію істотно вплинув виступ проти радянського уряду у травні 1919 р. отамана М. Григор'єва, що до того був одним із командирів великої військової частини Червоної Армії.

За цих умов КП(б)У вирішила вдатися до компромісних кроків і запропонувала українським радянським партіям, зокрема боротьбистам і борьбистам увійти до Ради Народних Комісарів.

На пленумі ВУЦВК 12 травня 1919 р. представники обох партій висловили готовність співпрацювати з більшовиками і розділити відповідальність за урядову політику. Від боротьбистів із палкою промовою виступив В. Блакитний. "Наша партія вступає до керування державною роботою у надзвичайно відповідальний момент, – зазначав він. – Відповідальність менту вимагає виявлення і повного використання всіх сил пролетаріату і партія дає охоче своїх представників до уряду, щоб розділити всю вагу відповідальності по боротьбі з контрреволюцією, як вона досі ділила революційну роботу"[121]. Далі промовець окреслив основні завдання, які мала вирішувати урядова фракція УПСР(к) – це знищення економічної руїни та втілення в життя принципу фактичної рівноправності національностей[122].

Представник борьбистів М. Качинський підтримав В. Блакитного: "Усі наші сили ми покладемо на те, щоб усякий прояв контрреволюції, у якій би формі, у якому б вигляді це не було, всі прояви зустрінуть з нашого боку таку ж енергійну відсіч, як і з боку інших радянських партій"[123], – заявив він. Від фракції лівих "незалежних" виступив Биковенко, зауваживши, що хід подій детермінує його партії негайно активно виступити на політичну арену і стати в ряди борців за владу рад[124].

Увійшовши до уряду і тим самим розділивши відповідальність за його політику, ліві українські партії рішуче виступили проти антирадянських повстань. Зокрема, боротьбисти прийняли звернення "Всім губерніальним, повітовим і іншим комітетам УПСР(к)", в якому наголошувалося: "Всяке повстання проти сучасного уряду партія рахує ударом в спину міжнародної соціалістичної революції, зрадою радянської України і відданням України на поталу польським, румунським та денікінським бандам ...Всякий член партії, котрий піддається провокаційним чуткам і тим виявить свою політичну незрілість, негідний далі носити ім'я члена УПСР(к). Всі такі товариші будуть негайно виключені з партії"[125].

Усі українські радянські партії рішуче засудили повстання отамана М. Григор'єва. Центральні Комітети УПСР (комуністів), УПЛСР (меншості) й КП(б)У видали спільну відозву до українського народу, де М. Григор'єв і його оточення називалися "купкою авантюрників-бандитів і підкуплених наймитів буржуазії", що зрадили інтересам робітників і селян. Крім того, зазначалося, що М. Григор'єв зрадив і партії українських есерів-боротьбистів, до якої "примазався". Відозва закли-

кала "працюючий люд України" скрізь боротися з бандитами і обдуреними ними робітниками і селянами, запевняючи, що радянський уряд України найкраще оборонить його інтереси[126].

Боротьбисти намагалися найшвидше відмежуватися від М. Григор'єва, який вважався членом їхньої партії. Секретаріат ЦК ухвалив: "Отамана Григор'єва вважати зрадником партії й революції, з числа членів Київської організації партії його виключити"[127]. Разом із іншими радянськими партіями УПСР(к) взяла участь у придушенні повстання.

Водночас, українські радянські партії були переконані, що основним запобіжним засобом повстанням має бути не стільки їх приборкання, скільки усунення причин, що їх зумовлювали. Серед останніх називалися матеріальна скрута, економічна руїна, незнання більшістю представників влади місцевих умов, а головне – урядова політика щодо середнього селянства, яке "не вдалося нейтралізувати і втягти в соціалістичне будівництво"[128]. Тому, на переконання українських партій, тактична лінія тут мала бути гнучкою, еластичною: "Ми змушені вживати слово, агітацію – і в крайніх випадках – збройну силу проти несвідомих свого класового місця трудових елементів села і міста"[129]. Підкреслювалося, що зменшити рівень суспільної напруги можна було шляхом задоволення всіх матеріальних потреб трудящих, подолання економічної руїни, виправлення помилок державного апарату, широким залученням до управлінської роботи місцевих сил робітників і селян[130]. Іншими словами, потрібно було скоригувати урядову політику, наблизити її до місцевих особливостей.

Сподівання на те, що їм вдасться дієво вплинути на здійснюваний курс головним чином і зумовило входження представників українських партій до радянського уряду. Однак, чисельно поступаючись членам КП(б)У, представники українських партій не могли практично нічого істотно змінити. А неузгодженості, суперечності виникали з багатьох питань. Одним із ключових розходжень виявилися підходи до об'єднання радянських республік. Більшовики, посилаючись на необхідність боротьби проти зовнішньої та внутрішньої контрреволюції, насамперед проти денікінщини, наполягали на максимальному об'єднанні всіх управлінських структур радянських республік і створенні спільних органів керівництва. Українські ж партії наполягали на створенні Всесвітньої федерації радянських республік.

На засіданні ВУЦВК 14 червня 1919 р. під час обговорення питання про форми об'єднання радянських республік боротьбисти запропонували власний проект Декларації ВУЦВК[131]. Визнаючи необхідність об'єднання радянських республік, проект ґрунтувався на тому, що це об'єднання має бути обов'язково федеративним, де кожна республіка буде рівноправним суб'єктом федерації. О. Шумський у своїй промові зазначив, що об'єднання не повинно нагадувати відродження

"єдиної, неподільної"[132]. На цьому ж засіданні боротьбисти виступили за створення в Україні власного економічного центру, практично за створення Раднаргоспу України як знаряддя реалізації національного інтересу[133].

Пропозиції боротьбистів підтримали представники інших українських партій. Борьбист М. Качинський наголосив: "Принцип економічний примушує нас, вимагає від нас об'єднання, але саме об'єднання за принципом федеративним, а не за принципом якогось звільненого від усіх умов голого централізму", який "є зародок, початок найзгубнішого розпаду"[134]. Висловивши критичні зауваження на адресу позиції КП(б)У, М. Качинський порадив спочатку наповнити пропоновану ними федерацію конкретним змістом, бо, на його думку, РСФРР була "лише формою, лише назвою". Представник лівих "незалежних" В. Гукович повторив тезу про Всесвітню федерацію соціалістичних республік. Він також підтримав думку О. Шумського, що перш ніж утворювати єдиний центральний орган, слід виправити помилку щодо використання національних кадрів в урядових структурах. Однак більшовики, скориставшись чисельною перевагою та підтримкою представників Бунду, відхилили цей проект (26 голосів проти 15)[135].

Іншим документом, який втілив прагнення українських партій наблизити національну політику КП(б)У до місцевих інтересів, став запропонований боротьбистами проект декрету про сприяння розвитку культури українського народу. Стрижньовим в проекті були слова: "зріст культури, особливо на перших порах, немислим поза природнім і вільним розвитком національної стихії певного народу, і шляхи комуністичного інтернаціоналу, яко вищої і найправдивішої форми єдності працюючих мас, лежать не в площі нехтування і пригнічування національних форм, особливо у відсталих народностей, але в необхідності підвищення їх культурного розвитку до рівня більш поступових народностей і злиття їх на високостях міжнародного єднання усіх працюючих"[136].

Однак при обговоренні проекту в колегії наркомосу документ було відхилено.

Незважаючи на невдачі, гострі суперечки, ліві українські партії активно пропагували ідею створення єдиної комуністичної партії, яка б об'єднала всі наявні українські прокомуністичні сили. Звичайно, вони були зацікавлені, щоб до складу цієї об'єднаної партії ввійшла й КП(б)У. Однак більшовики розцінювали подібні пропозиції як небезпечні і ставилися до них з пересторогами, а то й відверто вороже. Тому боротьбисти, які власне ініціювали об'єднавчий процес, зіткнувшись із протидією КП(б)У, повернули свої погляди в інший бік.

З кінця червня – початку липня 1919 р. між керівними органами УПСР (комуністів-боротьбистів) і УСДП ("незалежних") розпочалися активні переговори щодо можливого об'єднання. Для зближення іс-

нували серйозні передумови, насамперед близькість програм і спільність "українського походження" (обидві партії організаційно вийшли з українських соціалістичних партій). Аспект "національного коріння" відігравав, мабуть, не останню роль в об'єднавчому процесі, бо коли йшлося про борьбистів, обидві партії ставилися до них дещо упереджено, вважаючи їх лише умовно українською організацією.

Результатом переговорів між Центральними Комітетами обох партій стало прийняття в серпні 1917 р. "Акту злиття УПСР(К) і УПСР(н.-л.)". Об'єднання мало проходити на засадах рівноправності; для перереєстрації членів утворювалися комісії з представників обох партій з правом обопільного відводу. Новий Центральний Комітет створювався шляхом з'єднання Центральних Комітетів двох партій. Об'єднана партія отримала назву "Українська Комуністична Партія (боротьбистів)", її гаслом став заклик – "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!"[137]

Ухвалені рішення стали логічним завершенням еволюції лівих течій українських соціалістичних партій, які прагнули поєднання в теорії й практичній діяльності соціальних і національних ідеалів. Звичайно, це наближало їх значною мірою до КП(б)У. Однак, залишалися і серйозні перешкоди, подолати які було надто непросто, часом просто неможливо.

Вважаючи компроміс із національними комуністичними силами більше вимушеним, ситуативним, більшовики водночас ревно ставилися до претензій боротьбистів репрезентувати інтереси широких трудящих мас, зокрема – селянства. Вони вбачали в них більше конкурентів, аніж принципіальних спільників, союзників. Відстоюючи інтернаціоналістські орієнтири, КП(б)У схильна була вбачати в підкресленій увазі до національних аспектів суспільного життя тенденції й прояви націоналізму, намагання затушувати, примирити класові суперечності між експлуататорами й експлуатованими. Відтак УКП(б) поставала організацією, яка в добу соціальної революції не готова до послідовної класової боротьби, може у будь-який момент зрадити справжні комуністичні (соціалістичні) ідеали. Звідси інкримінування боротьбистам різних визначень націоналізму – просто "націоналізм", "дрібнобуржуазний націоналізм" і, навіть, "буржуазний націоналізм". Щоправда остання характеристика зустрічалася рідше, більше в полемічному запалі, або в словосполученнях на кшталт того, що УКП(б) "схиляється", або є "захисником" буржуазного націоналізму – природної ідеології експлуататорів.

Водночас, обстоювання чистоти національних поривань породжувало у боротьбистів зворотні претензії до КП(б)У, звинувачення останніх у нехтуванні національними інтересами, принесення їх у жертву соціальним завданням. Себе ж боротьбисти кваліфікували як значно відданіших українській ідеї, а тому й вартих на визнання послідовнішими, почасти єдиними виразниками настроїв українства.

Відзначена мотивація була домінуючою, коли УКП(б) спробувала домогтися визнання партії III Комуністичним Інтернаціоналом. 28 серпня 1919 р. ЦК партії направив до Виконкому Комінтерну "Меморандум", в якому обґрунтовувалася необхідність включення до його складу УКП(б) як провідної течії комунізму в Україні. Партійне керівництво вважало, що визнання Комінтерном комуністичного характеру партії та її прийняття до свого складу означало б визнання її рівноправності з КП(б)У та паритетного її права на участь у формуванні урядової політики.

У меморандумі детально висвітлювалася історія оформлення УКП(б) і містилася розлога аргументація щодо особливостей розвитку України як самостійного національно-економічного організму з власною соціальною структурою і специфічною конфігурацією суспільних відносин (переважно сільська країна – бідняки та середняки складають більшість населення, а відсоток індустріального пролетаріату не перевищує 15). У документі твердилося, що КП(б)У не має підтримки на селі, а відтак "ненавидить усе сільське і українське"[138]. Спроби більшовиків, схильних до русифікації, базувати радянську владу в Україні на міських робітниках, відчужених від села, перешкодили, на переконання боротьбистів, природному курсу Української революції. Помилки КП(б)У в національній сфері, байдуже, а то й зверхнє ставлення до української культури, що найвиразніше засвідчила кадрова політика (присилка на місця людей, зовсім не знайомих з регіональною специфікою) могла подолати лише сила, міцно пов'язана з національними традиціями народним єством. А саме за таку УКП(б) й видавала себе[139].

Комінтерн не встиг розглянути це питання та ухвалити якесь рішення з цього приводу до окупації України денікінською армією. З окупацією України уряд Х. Раковського та керівні структури КП(б)У виїхали до Росії. Боротьбисти та інші українські партії разом з більшовицькими осередками пішли в підпілля та організовували повстання проти білогвардійців.

Для реалізації планів вступу до Комінтерну ЦК УКП(б) утворив Закордонне бюро в складі – М. Полоза, Г. Гринька і Л. Коваліва. За дорученням ЦК вони виїхали до Москви з метою встановлення контактів із лідерами III Інтернаціоналу. Виконуючи це завдання, члени Закордонного бюро зустрічалися з багатьма діячами Комінтерну і особисто з В. Леніним.

Під час цих зустрічей вони знайомили керівництво РКП(б) із становищем в Україні, намагалися довести своє розуміння форм і методів радянського будівництва. З метою поширення інформації про Україну вони підготували випуск журналу "Український комуніст", який планувалося видавати українською та російською мовами (проте вийшов лише один номер у листопаді 1919 р.).

Переговори з керівництвом Комінтерну реальних позитивних наслідків не мали. Перебуваючи ж у білогвардійському підпіллі організації, діячі, рядові члени КП(б)У і УКП(б) входили в контакти, співдіяли, спільно боролись за революційні ідеали. Користь від того, політичний ефект були достатньо переконливими, що з новою силою диктувало потребу в закріпленні єдності дій та організації на найвищому рівні. Було ясно, що з вигнанням з території України денікінців без урядової коаліції не обійтися. Відтак у грудні 1919 р. розпочалися переговори про шляхи відновлення радянської влади та умови створення нового уряду.

Від ЦК КП(б)У переговори проводили Х. Раковський і С. Косіор, а від ЦК УКП(б) – Г. Гринько і Л. Ковалів. Останні виклали ряд вимог щодо входження їхніх партійних представників до складу радянського уряду. Основними серед них були наступні – паритетне представництво в уряді більшовиків і боротьбистів; створення окремого економічного та військового центру в Україні[140]. В ході переговорів УКП(б) виступила проти включення до складу уряду борьбистів, вважаючи, що їх присутність там посилить позицію більшовиків (така думка зумовлювалася оцінкою цієї партії як неукраїнської за своєю суттю). Проте більшовики не зважили на жодну із вимог боротьбистів, запропонувавши їм у складі уряду лише одне місце.

Утім, посперечавшись і повагавшись певний час, боротьбисти 17 грудня 1919 р. пішли на підписання офіційної угоди про міжпартійне співробітництво з КП(б)У. Відповідно до угоди УКП(б) мала підтримувати політику більшовиків в Україні відповідно до Маніфесту РКП(б). Вся робота Всеукрревкому підпорядковувалася основному завданню – військовій боротьбі з об'єднаними силами контрреволюції. Тому УКП(б) зобов'язувалася припинити всі спроби, спрямовані на створення "сепаратних військових формувань із бувших партизан"[141].

Аналогічна угода про співробітництво у Всеукрревкомі була підписана в грудні 1919 р. й між КП(б)У та ЦК УПЛСР(боротьбистів). 8 січня 1920 р. на об'єднаному засіданні Київських губернських комітетів КП(б)У, УКП(б) і УПЛСР(б) був укладений договір про вступ представників цих партій до Губревкому, який, своєю чергою, зобов'язувалися в своїй роботі виконувати директиви Всеукрревкому[142]. Підписавши договори про співробітництво, боротьбисти та борьбисти розраховували на реальну можливість впливу на формування урядового курсу.

Змінили своє ставлення та тактику щодо КП(б)У і "незалежні" есдеки. Визнавши ще в липні помилковість причетності до повстанської боротьби проти радянської влади, наприкінці 1919 р. вони розпочали переговори з більшовиками щодо можливої легалізації партії та роботи її представників у радянських установах. Офіційна легалізація партії відбулася 13 січня 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б), вивчивши по-

передньо це питання з представниками ЦК КП(б)У та "незалежних" (Ю. Мазуренко), ухвалило визнати партію легальною[143].

Паралельно з переговорами про легалізацію керівництво партії вживало ряд заходів щодо створення на базі своїх організацій Української комуністичної партії. На їхню думку така назва повніше відповідала суті партії, яка фактично вже давно перейшла на комуністичні позиції. Наприкінці грудня 1919 р. у "Червоному прапорі" від імені Організаційного комітету Української комуністичної партії з'явилася відозва до всіх партійних організацій про скликання з'їзду для створення УКП. Комітетом було запропоновано для обговорення "Проект програми УКП", вироблений А. Річицьким і М. Ткаченком. Повідомлялось також, що Київська і Харківська організації "незалежних" вже оголосили себе організаціями УКП[144].

Установчий з'їзд УКП відбувся 22 – 25 січня 1920 р. Крім членів УСДРП("незалежних") на з'їзді були присутні й представники правого крила боротьбистів і "федералісти" з КП(б)У, які також увійшли до складу УКП. Від Оргкомітету УСДРП("незалежних") з'їзд відкрив М. Авдієнко, головував А. Річицький. Почесними головами обрали М. Ткаченка як одного з основних теоретиків партії та В. Шахрая як ідеолога українського націонал-комунізму. Пізніше з'ясувалося, що на час відкриття форуму їх не було вже в живих – М. Ткаченко помер від тифу, а В. Шахрай був розстріляний денікінцями на Кубані. Почесними головами були також обрані В. Ленін і голова Комінтерну Г. Зінов'єв, яким делегати надіслали вітальні телеграми[145].

Після доповідей з місць та Організаційного Комітету делегати з'їзду ухвалили розпустити всі організації УСДРП ("незалежних") і встановити назву "Українська Комуністична Партія"[146]. Організаційне оформлення партії регламентувала "Резолюція по організаційному питанню", згідно якої після розпуску первинних осередків протягом одного місяця необхідно було провести перереєстрацію всіх членів, а все майно передати до УКП[147]. З'їзд розглянув також питання щодо прийняття програми партії, окреслив основні напрями партійної тактики та заслухав доповідь про поточний момент. На політичній арені України з'явилася ще одна комуністична партія.

Аналіз ухвалених з'їздом резолюцій та програми УКП свідчить, що політична доктрина новопроголошеної партії принципово не відрізнялася від її попередниці – УСДРП ("незалежних"), яка фактично стояла вже на комуністичних позиціях, визнавала необхідність всесвітньої комуністичної революції, диктатури пролетаріату та влади рад. А відтак нова назва просто більше відповідала сутності партії. У програмі зазначалося, що завданнями У.К.П. є: "боротьба за повалення буржуазного панування і встановлення диктатури пролетаріату на всьому світі і переведення її на Україні в форму Української Соціалістичної Радянської Республіки; змагання і праця над дійсним переведенням

в життя принципу пролетарської демократії на Україні, над правильною організацією рад робітничих і селянських депутатів, яка вимагає активної участі широких мас працюючих в державному будівництві, з необхідністю для цього постійного підвищення рівня культурності, організованості і свідомості мас"[148].

Щодо національно-державного статусу України УКП також залишилася на позиції своєї попередниці, висловлюючись за "незалежність і самостійність економічного й політичного порядкування Української Соціалістичної Радянської Республіки"[149]. Поряд з'явилася теза про те, що партія обстоює необхідність тісного союзу і співробітництва Української Радянської Республіки з іншими радянськими республіками "як в цілях оборони й наступу насамперед супроти буржуазних держав, так і в цілях використання економічних сил кожного національно-економічного організму на допомогу внутрішній будові інших, виходячи тут з інтересів комуністичного будівництва цілої людськості"[150]. Отже, УКП дещо "пом'якшувала" самостійницьку позицію попередників, визнаючи необхідність союзу радянських республік, однак, на відміну від боротьбистів і борьбистів, партійна програма не містила тези про Всесвітню радянську соціалістичну федерацію.

УКП заявила про свій інтернаціональний характер, визнаючи "як необхідну умову належного переведення комуністичної революції, об'єднання і зближення в спільній революційній боротьбі супроти капіталістів і поміщиків пролетарів і напівпролетарів різних націй як в межах України, так і в міжнародному масштабі"[151].

Укапісти підтримали ідею об'єднання всіх комуністичних партій і створення одної комуністичної партії України. Установчий з'їзд доручив ЦК вжити для цього всіх можливих заходів, насамперед, для об'єднання з КП(б)У та УКП(б). Однак в основу об'єднання мали лягти програма і назва УКП[152]. Висунуті умови з самого початку робили перспективу об'єднання проблематичним, бо більшовики, маючи значно міцніші позиції, нізащо не згодилися б їх здати.

Партійно-трансформаційні процеси

Отже, на початку 1920 р. в Україні існувало три українські партії, які вважали себе комуністичними і претендували на владу разом із КП(б)У. Найвпливовішою серед них була УКП(б). Вона розглядалася більшовиками як серйозний конкурент.

В історіографії називаються різні цифри чисельності боротьбистів – найчастіше від 5 до 15 тис[153]. Гадається, є істотні підстави для сумнівів щодо істинності обох наведених крайніх позначень. Водночас, навряд чи виправдано беззастережно згоджуватись із пропозиціями І. Майстренка за типову брати чисельність Кобилякської організації (до якої він сам належав) і перемножувати її на загальну (наближену) кількість осередків[154]. Небездоганними, як на умови існування партії,

слід вважати і підрахунки, зроблені О. Любовець на основі модусу представництва на загальнопартійній конференції[155]. В обох випадках підсумковий результат занижується. Якщо не погоджуватись і з завищеними неофіційними даними, то, мабуть, це той випадок, коли істина ближча до середини – до 10 тисяч.

Після повного звільнення території України від білогвардійців КП(б)У шукає шляхи обмеження впливу і поглинення боротьбистів. Цей процес керувався з Москви і знаходився під особистим контролем В. Леніна. В лютому 1920 р. ним був написаний "Проект резолюції про українську партію боротьбистів", в якому, зокрема, зазначалося: "Визнати боротьбистів партією, яка порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою поділу військових сил і підтримкою бандитизму, що просто на руку білим і міжнародному імперіалізмові...

Усю політику треба вести систематично і неухильно до ліквідації боротьбистів, що передбачається в недалекому майбутньому. Для цього не пропускати жодної провини боротьбистів без негайного і суворого покарання. Особливо збирати дані про непролетарський і найбільш ненадійний характер більшості членів їх партії. Момент ліквідації визначити через короткий строк, момент буде встановлений Політбюро і повідомлений Укрревкомові"[156].

Починається по-суті антиборотьбистська кампанія, яка приводить до усунення членів УКП(б) з посад, що ними займались, до звинувачень їх у контрреволюційності. Однак ще більше значення для підриву позицій боротьбистів мала відмова у прийнятті їх до Комінтерну. А мотивувалося це тим, що вони відступали і в теорії, і на практиці від принципів комунізму. В резолюції з цього приводу зазначалося: "Бажання створити на Україні другу паралельну партію ВККІ не може розглядати інакше, як спробу розколоти ряди трудящих"[157].

Така відповідь міжнародного комуністичного центру унеможливила подальше існування партії. Вважаючи себе комуністами за переконаннями, боротьбисти не могли не виконати рішення Комінтерну. Певною мірою цьому сприяв і поширений серед боротьбистів погляд щодо недоцільності розпорошування комуністичних сил в Україні та необхідності створення єдиної комуністичної партії. До того ж, керівництво партії побоювалося проголошення їх "зрадниками комуністичної революції", тоді як прийняття рекомендації Комінтерну щодо організаційного вступу до КП(б)У залишало надію на вплив на політику урядової партії та планів українізації КП(б)У зсередини.

Загальна партійна конференція УКП(б) 14 – 20 березня 1920 р. ухвалила постанову про саморозпуск партії та організований вступ до КП(б)У. Звісно, розв'язання такого непростого питання було неможливе без відповідної реакції, дій з боку КП(б)У. Сталося так, що паралельно із конференцією боротьбистів в Харкові працювала й IV конференція Компартії (більшовиків) України (17 – 23 березня).

Під час розгляду питання про ставлення до інших партій (воно вже стало традиційним для форумів більшовиків) Х. Раковський зробив інформацію про результати переговорів з представниками УКП(б). В результаті було ухвалено прийняти боротьбистів у ряди КП(б)У. "Я не сумніваюсь у тому, – заявив Х. Раковський, – що боротьбисти, ввійшовши до нашої партії, поступово будуть асимільовані. Я не сумніваюсь, що серед них є товариші, з якими ми довго працювали, яких ми дуже добре знаємо, які є цілком надійними товаришами і добрими комуністами. Я не сумніваюсь, що в цілому наша партія виграє, якщо в неї віллються елементи, які добре знають українське село"[158].

Порівняно менше місця було відведено аналізу стосунків з течією "незалежних" в УСДРП, які стали основною базою для утворення УКП, а співпраця з ними уявлялася бажаною. На конференції від КПУ з вітанням виступав Фідровський.

Ухвалена резолюція (лише один голос було подано проти, і 6 – утрималось[159]) відбила наведені підходи (за формою – тези ЦК КП(б)У), затвердила угоду між Центральними Комітетами більшовиків і боротьбистів, передала ЦК КП(б)У, як матеріал, побажання щодо підстав входження боротьбистів у КП(б)У: ліквідація у найкоротший строк усіх керівних органів, закриття періодичних видань, відмова від антибільшовицьких кампаній під час виборів до рад, прийом здійснювати не колективно (цілими організаціями), а персонально[160]. Після цього з вітальною промовою, зустрінутою громом оплесків, виступив один з лідерів УКП(б) В. Блакитний (Еллан). Пристрасне слово-відповідь виголосив Х. Раковський, а В. Блакитного тут же запросили до президії конференції.

20 березня відбулося спільне засідання IV конференції КП(б)У і конференції УКП(б), делегати якої у повному складі (близько 100 чоловік) прийшли до більшовиків. Оскільки було ухвалено саморозпустити партію боротьбистів, тих, хто прийшов, іменували вже "колишніми боротьбистами". Членів президії конференції УКП(б) запросили до президії конференції КП(б)У.

Прозвучали дуже зворушливі промови. Х. Раковський, вітаючи принциповий крок української комуністичної течії, під бурхливі оплески заявив: "Ми раді, що ви в інтересах революції прийшли до нас, не як переможені, прийшли до нас як товариші за усвідомленням революційного обов'язку, ми раді, що віднині на Україні повинна існувати єдина комуністична партія комуністів-більшовиків"[161].

Подібним був і тон виступу представника керівництва колишніх боротьбистів О. Шумського: "...Сьогоднішній день в історії Української революції є, можливо, день найвеличніший зі всіх... До цього часу ми, переважно представники селянської бідноти, йшли разом, але не йшли в ногу, а з сьогоднішнього дня ми будемо йти в ногу під спільною командою"[162].

Тепло вітали об'єднавчий акт від імені Виконкому III Інтернаціоналу Ж. Садуль, від імені комуністів Західної України Сіяк, від імені польських комуністів Ф. Кон[163].

Аплодисментами зустріли делегати виступ Й. Сталіна (він не лише представляв ЦК РКП(б), а й був офіційним делегатом конференції), який, зокрема, сказав: "Вітаю від імені ЦК КП Росії об'єднану конференцію з примноженням своїх сил, з надією, що маси, які йдуть за вами, йдуть віднині зімкнутими рядами проти зовнішніх і внутрішніх ворогів"[164]. Цікаво, що Й. Сталін назвав конференцію об'єднаною (тобто УКП(б) й КП(б)У), що, зрештою, було вірною і прикметною констатацією реального факту.

З особливими почуттями говорив Й. Сталін про приєднання до Компартії України колишніх боротьбистів і в заключній промові на конференції. "Я вважаю, – наголосив член Політбюро ЦК РКП(б), – що партія в цілому набула великого багатства. До цих пір наша робота на Україні кульгала, кульгала безумовно, бо вона цілком живилася міським пролетаріатом, на 9/10 носила характер роботи у містах... – Боротьбисти – це така партія, яка живиться соками села... Тільки тепер, після злиття з нашою партією тов. боротьбистів, тільки тепер у нас буде могутній союз пролетаріату міста і села. Він може бути на ділі здійснений, а ви самі знаєте, що цей союз основа всієї могутності, всієї сили федеративної республіки і Української особливо. І ось із цим фактом я маю честь привітати вас. Ви одержали від долі бажане. Я б хотів, щоб конференція з гідністю оцінила наших товаришів і через них провела органічний нерозривний зв'язок з селом, об'єднала роботу пролетаріату міста і села"[165].

IV конференція КП(б)У надала право 18 представникам колишніх боротьбистів брати участь у роботі форуму комуністів України з ухвальним голосом. Був також обумовлений порядок індивідуального прийому частини боротьбистів до КП(б)У. На IX з'їзді РКП(б) В.Ленін так оцінив тактику більшовиків щодо партії боротьбистів: "Це – питання надзвичайно складне і велике, і я думаю, що в цьому великому питанні, де потрібне було маневрування, і дуже складне, ми вийшли переможцями... Ми обіцяли боротьбистам максимум поступок, але з тим, що вони будуть вести комуністичну політику.

Таким чином, ми довели, що у нас ні найменшої нетерпимості немає. І що ці поступки зроблені цілком правильно, доводиться тим, що всі кращі елементи боротьбистів увійшли тепер у нашу партію. Ми цю партію перереєстрували і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведеній т.Раковським, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникли з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв"[166].

Рішення КП(б)У і УКП(б) почали втілюватись у життя. Орган ЦК КП(б)У "Комуніст" 27 березня 1920 р. повідомив про саморозпуск партії боротьбистів і запропонував усім її членам вступати до своїх лав. На місцях створювалися спеціальні комісії з представників УКП(б) і КП(б)У з метою проведення цього рішення в життя[167]. Точних даних про кількість членів УКП(б), які перейшли до КП(б)У, немає. На XII з'їзді РКП(б) у 1925 р. М. Скрипник у своїй доповіді назвав цифру 4 тисячі чоловік[168].

І хоча в історіографії висловлюються сумніви щодо наведених відомостей[169], гадається вони не мають під собою переконливої аргументації, побудовані більшою мірою на припущеннях. А відтак, як орієнтир, дані М. Скрипника видаються загалом прийнятними, вірогідними. Адже на VI конференції КП(б)У в грудні 1921 р. Г. Петровський зазначив у своїй доповіді, що лише на відповідальних посадах в КП(б)У та державному апараті працювало 554 колишніх члени УКП(б)[170]. І це після партійної чистки, в ході якої з рядів КП(б)У було виключено 22,5% членів.

Зважаючи також на тогочасну міжпартійну ситуацію, можна впевнено стверджувати, що більшовики нізащо не допустили б таких пропорцій у керівництві, за яких вихідці з партії учорашніх конкурентів, якщо не в повному складі, то дуже високим, переважаючим більшовиків (навіть відносно) відсотком щодо загальної чисельності були б представлені у політико-державному проводі. Та й тактика КП(б)У у своїй глибинній суті була спрямована на те, щоб привернути на свій бік низи боротьбистів, відірвати їх від верхівки, якій абсолютної довіри не було, а до значної частини з них ставилися з чималою підозрою.

Звичайно, були й ті, хто користувався високим авторитетом та повагою. До складу тимчасового ЦК КП(б)У (обраний на конференції був, як відомо, розпущений), що був затверджений 5 квітня ЦК РКП(Б), з 13 членів двоє (В. Блакитний і О. Шумський) були недавніми керівниками УКП(б). О. Шумський 15 квітня 1920 р. був обраний до Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У[171]. В.Блакитний завідував у Центральному Комітеті відділом по роботі на селі. До складу губернських і повітових комітетів КП(б)У за цією ж директивою вводилося по два колишніх боротьбисти. Один із них завідував відділом по роботі на селі і вважався заступником голови комітету, а другий завідував відділом просвіти[172].

Слідом за УКП(б) злитися з КП(б)У вирішила 25 квітня 1920 р. й Рада партії борьбистів[173]. Ухвала мотивувалося тим, що беручи активну участь у соціалістичній революції, УПЛСР(б) і в програмному, і в тактичному відношеннях все ближче підходила до КП(б)У. За таких умов, на думку учасників Ради, конкуренція двох радянських партій ставала дедалі шкідливою для справи соціалістичної революції, а

будь-яка спроба створення паралельного комуністичного центру трактувалася як "контрреволюційна"[174].

Хоча в місцевих партійних організаціях, що об'єднували близько 3 тисяч членів, таке рішення не знайшло однодушної підтримки, привело подекуди, навіть, до серйозного спротиву[175], більшість ЦК наполягла таки на своєму і IV з'їзд УПЛСР (борьбистів) 16 липня 1920 р. у спеціальній декларації заявив: "Партія борьбистів на своїй Всеукраїнській Раді, передбачаючи необхідність в інтересах Соціалістичної Революції злиття з комуністами, поставила питання про злиття перед всіма організаціями партії, і зараз, після декількох місяців внутріпартійної роботи IV з'їзд партії борьбистів перед обличчям робітників і селян, перед обличчям Революції заявляє, що настав час консолідації всіх революційних сил під прапором Комуністичної партії Більшовиків і постановляє – влитися в Комуністичну партію"[176].

Згідно постанови з'їзду, мав бути оголошений розпуск партії і перехід її членів до КП(б)У з урахуванням борьбистського стажу. Для реалізації цього делегати обрали Центральне ліквідаційне бюро у складі Є. Ганенка, М. Алєксєєва, В. Зеленіна. В губерніях і повітах створювалися ліквідаційні трійки, до складу яких входило по два представника комуністів і одному представнику борьбистів. Термін переходу визначався у три тижні, але не пізніше 1 вересня 1920 р.[177].

Схема самоліквідації партії значною мірою повторювала варіант, за яким саморозпускалася УКП(б). Однак, на відміну від останньої, партійний з'їзд УПЛСР(б) не поставив крапку в питанні ліквідації партії. Противники цього зробили спробу зберегти партію та на основі частини членів відновити діяльність місцевих осередків і продовжити її існування. Обране напередодні з'їзду Центральне організаційне бюро не саморозпустилося, а навпаки, активізувало свою роботу. Осереддям, навколо якого скупчувалися всі незадоволені рішенням з'їзду, стала Київська організація, а її рупором продовжувала залишатися "Борьба".

Втім, противники об'єднання з КП(б)У не змогли досягти скількинебудь вагомих результатів і, зазнаючи масованої ідейної критики та адміністративного тиску з боку органів радянської влади або припинили діяльність, або таки влилися в лави КП(б)У[178].

Отже, в 1920 р. еволюція лівих елементів з колишнього народницького (есерівського) середовища до комуністичної платформи завершилася їх організаційним злиттям з КП(б)У і розчиненням у ній.

Подібний фінал чекав і на УКП, однак до нього дійшло не так швидко. Спочатку на перебіг подій вплинули зовнішньополітичні чинники. В умовах польсько-радянської війни між двома партіями була укладена так звана "ділова згода у справі співробітництва". Підписання цієї угоди зумовлювалося, з одного боку, неможливістю "прийти до організаційного злиття" через наявність принципових програмних і

тактичних розходжень, а, з другого боку – необхідністю "спільних акцій і ділового контакту в боротьбі з контрреволюцією й імперіалізмом і в соціалістичному будівництві"[179].

Порівняно з УКП(б) і УПЛСР(б), УКП була нечисленною – зразу після установчого з'їзду в січні 1920 р., за даними М. Попова, до її складу входило близько 250 чол[180]. Однак, незважаючи на малочисельність, укапісти вважали, що тільки вони по-справжньому розуміють особливості комуністичної революції в Україні, а тому виправдано претендують на роль українського комуністичного центру. Тому невдовзі після установчого з'їзду УКП подала заяву до Комінтерну з проханням прийняти її до свого складу.

Делегація від УКП (А. Річицький і М. Авдієнко) 21 травня відвідала голову ВККІ Г.Зінов'єва під час його перебування в Україні і намагалася переконати у доцільності входження УКП до Комінтерну. Однак Г. Зінов'єв відповів: згідно правил Комінтерну, в кожній країні має існувати лише одна комуністична партія і запропонував делегації викласти позицію партії щодо об'єднання з КП(б)У. Делегати завірили, що одне із своїх нагальних завдань УКП вбачає у створенні в Україні однієї комуністичної партії через об'єднання всіх комуністичних сил. При цьому вони підкреслили, що такого результату слід домагатися не шляхом простого механічного "вливання", а органічнішим засобом – взаємоподолання обома партіями ідеологічних і тактичних розходжень[181].

Отримавши по суті ухильну відповідь Голови Виконкому Комінтерну, укапісти не поспішали прийняти пропозиції КП(б)У щодо об'єднання на умовах останньої, тим більше, що організації партії почали зростати, і на осінь їх чисельність практично подвоїлася. Характерно, що збільшився приток з більшовицького табору. Так 11 з 85 делегатів І конференції УКП (5 – 9 серпня 1920 р.) були вихідцями з КП(б)У, в більшості залишили її ряди в липні 1920 р.[182]

Серед тих, хто перейшов у табір укапістів улітку 1920 р., була й група "федералістів" на чолі з Г. Лапчинським. Останній вступив до більшовицької партії ще в 1905 р., був активним учасником процесу об'єднання більшовиків у всеукраїнську організацію РСДРП – Соціал-демократія України, обирався одним із дев'яти членів крайового партійного центру – Головного Комітету соціал-демократії України. На доповідь Г. Лапчинського "Про владу і державний устрій на Україні" І Всеукраїнський з'їзд Рад (11 – 12 грудня 1917 р.) проголосив Україну радянською республікою. Він був обраний членом ВУЦВК і призначений головним писарем (керуючим справами) Народного Секретаріату УНР, а згодом – народним секретарем соціального забезпечення (за сумісництвом).

3 березня 1918 р. – Г. Лапчинський народний секретар судових справ (юстиції), бере участь на високих посадах у радянському дер-

жавному будівництві[183]. Однак наприкінці літа 1919 р. він склав із себе повноваження секретаря ВУЦВК і в умовах денікінської навали на Україну разом із П. Поповим та Я. Ландером створив у Житомирі "Організаційне бюро групи федералістів". Роз'яснюючи пізніше логіку появи групи і оформлення її ідейних засад, Г. Лапчинський писав:

"...Ще влітку 1919 р. в Києві група товаришів на чолі з Петром Слинько і Павлом Поповим, розходячись із політикою товаришів, які офіційно керували партією, мала низку приватних нарад, на яких розробляла свої погляди на українську політику РКП, піддавала її критиці й схилялася до платформи, яку в загальних рисах можна формулювати як визнання необхідності цілком самостійного українського радянського уряду, який володіє всією повнотою влади, не виключаючи галузей військової та господарської, такого ж самостійного і незалежного від РКП партійного центра і рішучої орієнтації в політиці та підборі керівного партійного апарату на "внутрішні сили країни"[184].

Серед побуджувальних мотивів, які зумовлювали народження подібних міркувань і висновків, Г. Лапчинський уважав: з одного боку – "русотяпську" політику частини КП(б)У, особливо надісланих з інших регіонів кадрів, які не здатні були враховувати українську специфіку, псували відносини з місцевим населенням, несерйозно ставилися до українських керівних партійних центрів, а з іншого – опозиційну реакцію на таке русотяпство тих місцевих партійців, які покладали відповідальність за очевидні помилки на московський керівний центр, а тому тяжіли до боротьбистів і "незалежників", як прокомуністичні сили, чия позиція детермінувалася національними чинниками. Взаємосимпатії останніх викликали нарікання й рішучі нападки з боку тих, хто на перше місце висував інтереси "всеросійського"[185].

Відтак найрішучіше налаштовані "федералісти" (їх кількість не перевищувала двох десятків чоловік[186]) в момент, коли радянська влада була по суті знищена в Україні білогвардійцями, непохитно вірили в її неминуче й швидке відродження з дещо іншою партією на чолі. Вони мріяли про створення "зі здорових елементів КП(б)У", боротьбистів і укапістів нової партії – "Української комуністичної партії (більшовиків)" – з неодмінним збереженням в ній керівництва за старим більшовицьким ядром, але без організаційної спадкоємності з КП(б)У"[187].

Свої політичні висновки "федералісти" запропонували Гомельській нараді партійних працівників неокупованих областей України і представників ЦК КП(б)У:

"1. Україна... має бути суверенною радянською соціалістичною республікою, яка управлятиметься виняткова своєю радянською владою, вищим органом якої є Всеукраїнський з'їзд Рад.

2. Об'єднання України з іншими соціалістичними республіками незалежно від того, чи створені вони, чи будуть утворені на території колиш. Російської імперії або поза цією територією, допустиме лише

на істинно-федеративних началах, а саме так, щоб спільні для всіх федерованих держав органи управління складалися з представників всіх членів федерації та щоб у межах України такі органи діяли через посередництво місцевих – українських – органів радянської влади..."[188].

Прямо кореспондувалися з підходами до державного будівництва і пропозиції в галузі партійного будівництва. У спеціальних тезах Г. Лапчинського, зокрема, говорилося: "Щоб об'єднати робітників і селян всієї України для боротьби за комуністичну революцію, щоб силами пролетаріату й бідного селянства успішно проводити комуністичну диктатуру, необхідно, щоб всі комуністичні сили на Україні об'єднались в одну партію – Українську комуністичну партію більшовиків. ...Партія ця повинна бути цілком самостійною секцією Інтернаціонала, тобто повинна мати можливість на основі загальних принципів комуністичної програми і в погодженні з іншими секціями Інтернаціонала проводити комуністичну роботу в межах всієї України як Наддніпрянської, так і Наддністрянської..."[189].

УКП(б) мала уважно враховувати в своїй діяльності національний склад населення України, національні особливості й інтереси українства, а для розв'язання нагальних завдань передбачалося скликати широку партійну конференцію[190]. Однак С. Косіор, В. Затонський, направлені на нараду ЦК РКП(б), разом з Д. Мануїльським, Ю. Коцюбинським та іншими більшовиками, дезавуювали задуми "федералістів", розвінчавши їх погляди, а ЦК РКП(б) оголосив членам групи догани.

Проте Г. Лапчинський не змирився, з поверненням в Україну з Москви він пропагував у Києві документи, в яких кваліфікував підхід російських комуністів до національного питання як неправильний, доводив, що російські пролетарі зацікавлені у збереженні економічної нерівності регіонів, а російська шовіністична інтелігенція – у збереженні гегемонії російської культури над окраїнами тощо. Г. Лапчинський був виключений Центральним Комітетом з лав КП(б)У, однак одержав мандат делегата на IV партійну конференцію, що, природно, привернуло увагу учасників форуму. На пропозицію Д. Мануїльського, було створено спеціальну комісію для вивчення справи Г. Лапчинського. На затвердження конференції було внесено проект резолюції, в якому пропаганда поглядів Г. Лапчинського і його однодумців визнавалися несумісною з перебуванням в КП(б)У. Однак Г. Лапчинського пропонувалося залишати в рядах партії (за партійним Статутом конференція, як вищий орган, мала право відмінити рішення ЦК), оскільки він не був попереджений жодним партійним органом про неможливість поширення шкідливих ідей, документів.

Під час обговорення інциденту з Г. Лапчинським деякі делегати особливо наполягали на застосуванні до Г. Лапчинського, його прибічників, навіть організацій, у яких підтримувалися погляди "феде-

ралістів", жорсткіших санкцій і пояснювали це тим, що документи останніх використовувало праве крило боротьбистів проти лівої їх течії, яка тяжіла до КП(б)У. В результаті об'єднавчий процес, що об'єктивно розвивався, неначебто зазнавав додаткових штучних гальмівних впливів[191].

Нескінченні колізії привели до того, що Г. Лапчинський разом з однодумцями опублікували в "Червоному прапорі" (органі УКП) заяву про розрив з КП(б)У і висловом впевненості, що зустрінуться з колишніми однопартійцями в майбутній УКП[192].

Кожний факт виходу з власних рядів комуністи сприймали як "класову зраду", тому проти УКП і проти так званих "відступників" почали вживатися адміністративні заходи. 22 червня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило "негайно розпочати політичну кампанію проти УКП, не упускаючи перспективи"[193]. 7 липня було припинено фінансування партії, а після публікації листа Г. Лапчинського закрито партійний орган "Червоний прапор"[194].

12 липня ЧК вчинила трус на квартирі одного з лідерів укапістів, члена ВУЦВК А. Річицького. Того ж дня ЦК УКП направив протест на адреси голови уряду УСРР Х. Раковського, ЦК КП(б)У і ВУЦВК[195]. 28 липня 1920 р. невизнана делегація УКП на II Конгресі Комінтерну в складі А. Річицького та Ю. Мазуренка направила В. Леніну листа під назвою "Про мету і завдання УКП, її взаємини з КП(б)У". В листі підкреслювалося, що весь похід на партію "по-перше, вказує на зростання її впливу серед українського пролетаріату і трудових мас, на її реальні сили, закладені в об'єктивних умовах, бо інакше ці репресії вже були б абсолютно безглузді і нісенітні; по-друге, свідчить про перемогу в правлячих колах України т. зв. "русотяпської течії", яка в зв'язку з успіхами на політичному фронті відчула розв'язаними свої руки і прагне до усунення "конкурента" в особі місцевих комуністичних елементів і їх центру – УКП"[196].

Звертаючись таким чином до вищих владних і партійних інстанцій та лідерів, керівництво укапістів намагалося захистити власну партію від репресій і переслідувань. Водночас УКП запевняла, що "прагнучи до зміцнення радянської влади..., чесно й одверто пропонує співробітництво", не відмовляючись від своїх принципових позицій і рішуче вимагаючи "унормалення відносин".

Слід віддати належне стійкості цієї невеликої партії, мужності її лідерів, які не йшли на поступки в питанні злиття з КП(б)У. Важко сказати однозначно (навіть скільки-небудь визначено схилитись у бік позитивної, чи негативної оцінки – обидва елементи карколомно переплелися), однак незаперечний вплив на процес пошуку врегулювання, налагодження стосунків між КП(б)У і УКП справив своїм приїздом і чотирьохмісячними переговорами з радянським керівництвом України й Росії В. Винниченко (детально про це в окремому розділі-

сюжеті). Крупномасштабна, яскрава особистість В. Винниченко талановито втілив у своїх поглядах і поведінці всю складність, суперечливість проблеми українського комунізму, хитання між КП(б)У і УКП, звиви між ідейним фанатизмом, виваженою принциповістю, реалістичним розрахунком і наївним утопізмом. Часом це породжувало враження непослідовності, хаотичності, а то й безпорадності.

Так чи інакше, не набравши відразу чіткої перспективи й великих обертів, розв'язання проблеми набуло затяжного характеру, а продовження співпраці дивним чином уживалося з наростанням антагоністичних настроїв.

Укапісти входили до Всеукраїнського Виконавчого Комітету Рад, органів влади на місцях, проводячи по суті опозиційну роботу. Після короткої перерви продовжувала виходити тижнева газета "Червоний прапор", редактором якої був талановитий вчений, високоосвічений марксист А. Пісоцький (А. Річицький).

УКП продовжувала наполягати на тому, що саме вона має бути ядром справжньої, найвідповіднішої національним ідеалам і інтересам компартії в Україні і лише навколо неї мають консолідуватись інші комуністичні сили, в тому числі й КП(б)У. Дотримуючись радикальніших за інших орієнтирів, укапісти дуже негативно сприйняли запровадження нової економічної політики, закликали маси до боротьби проти "реставрації експлуататорських (капіталістичних) порядків". Всупереч очікуванням, це призвело до падіння авторитету УКП, особливо в селянському середовищі, що стихійно прагнуло налагодження господарювання на підставі економічних чинників.

Незгоди, що в результаті виникли в керівництві УКП, привели до розколу. На конференції 8 грудня 1921 р. з партії було виключено групу працівників на чолі з Ю. Мазуренком.

Загалом же у програмних відношеннях укапісти мало чим відрізнялися від більшовиків. Це визнавали обидві сторони, наприклад, у публікаціях М. Скрипника і А. Річицького[197] (М. Скрипник наіменував укапізм "націонал-більшовизмом")[198]. Розходження, і при тому розходження дуже серйозні, були в національній частині програми.

Якщо комуністи-більшовики вважали, що СРСР є найоптимальнішим варіантом для розв'язання всіх національних проблем, забезпечення всім націям реального рівноправства, можливостей для повноцінного розвитку, то укапісти вважали, що без наявності самостійної, незалежної держави українська, переважно селянська нація залишається, як і в дореволюційні часи, "на становищі колонії".

Вважаючи КП(б)У невіддільною, органічною частиною РКП(б), укапісти вважали себе незалежним виразником волі українського народу, а відтак домагалися прийняття своєї партії до Комінтерну.

Практичними вимогами, які висувала УКП, відповідно до своєї ідейної платформи, були наступні:

"1. Об'єднання з КП(б)У в єдину самостійну й рівноправну комуністичну партію України, як секцію Комуністичного Інтернаціоналу на ґрунті статуту Комінтерну.

2) Організація професійного руху на Україні у всеукраїнським масштабі зі своїм виборним професійним центром, як секції Профінтерну.

3) Організація української Червоної армії, як окремої бойової й організаційної одиниці під єдиним союзним командуванням і керівництвом союзної Реввійськради.

4) В будівництві СРСР УКП висувала принцип зосередження всього управління, адміністративного й господарського, в межах союзних республік у руках їх радянських урядів і об'єднання в руках союзного уряду функцій регулятивних, планових і загально-розпорядчих, застерігаючи цим небезпеку перекручення пролетарської єдности в бік бюрократичного централізму й влади центральних апаратів, як наслідку впливу непролетарських чиновницьких елементів"[199].

Тривалі конкурентні стосунки між КП(б)У і УКП були припинені Виконкомом Комінтерну наприкінці 1924 р. Після обговорення на засіданні 17 грудня заяв представників від обох партій на доповідь Г. Зінов'єва було створено комісію у складі Г. Зінов'єва, О. Пятницького (Росія), К. Цеткін, Гешке (Німеччина), О. Куусінена (Фінляндія), С. Катаями (Японія), Вуйовича (Югославія). Під головуванням О. Куусінена на трьох тривалих засіданнях було заслухано й обговорено аргументи КП(б)У і УКП щодо взаємин між обома суб'єктами і Комінтерном.

24 грудня 1924 р. пленум президії ВККІ затвердив підготовлений комісією проект резолюції. Його сутність зводилася до наступного:

– Українською секцією Комуністичного Інтернаціоналу визнавалася КП(б)У, якою власне вона й була з моменту створення міжнародної організації.

– Визнавалося, що всеукраїнський профспілковий центр, не поривaючи зв'язків зі всесоюзним профспілковим центром, є українською секцією Профінтерну.

– Всередині єдиної всесоюзної Червоної Армії будуть створені українські частини під управлінням Реввійськради України.

– Констатувалося, що в системі української державності, яка функціонує під проводом КП(б)У, створено господарський центр, який скеровує розвиток продуктивних сил України зі врахуванням національних інтересів.

У резолюції також зазначалось, що під керівництвом КП(б)У в республіці забезпечено загалом сприятливі умови для розвитку української культури і вкорінення української мови в державному апараті й школі. "Всі перелічені заходи – робився висновок в резолюції – остаточно усувають можливість дальших розмов про будь-яке колоніальне становище України"[200].

Водночас Комінтерн засудив програму УКП в національно-колоніальному питанні в тій частині, що протиставлялася програмі КП(б)У і РКП, оцінивши її так, що, "приймаючи загальні принципи комуністичної програми, УКП допустила її перекручення в національнім і колоніяльнім питанні, трактуючи нинішню Радянську Україну, як сперту на зовнішні сили, і вимагаючи такої форми державних взаємовідносин між УРСР та іншими радянськими республіками, яка не тільки не виправдувалася-б 8-літнім досвідом військової й економічної боротьби цих республік, але на ділі протиставляла-б одне одному їх трудящі маси, що в тісній спілці їх лежить запорука зміцнення всього СРСР у цілості дальших поспіхів міжнародної революції". Резолюція висувала звинувачення УКП в тому, що вона випускала з уваги найперший обов'язок кожного комуніста – роботу на користь "згуртування пролетаріяту й трудящих усіх націй і країн для спільної революційної боротьби"[201].

Документ ВККІ передбачав створення на паритетних началах комісії з представників ЦК КП(б)У й ЦК УКП для проведення персонального прийому членів і кандидатів УКП до КП(б)У. Скликаний 1 березня 1925 р. IV з'їзд Української Комуністичної партії висловив згоду з постановою Виконкому Комінтерну і ухвалив вважати УКП "як окрему партію розпущеною, всі організації і парткоми УКП розпустити і підтвердити, що віднині ніякої окремої комуністичної партії не існує і існувати не мусить. Всім членам і кандидатам УКП єдинодушно влитися в КП(б)У"[202].

Реалізація цього рішення пройшла оперативно, без ускладнень.

***

Самоліквідацію УКП і вступ її членів до КП(б)У чимало фахівців схильні вважати завершенням історії українського комунізму як організованої ідейно-політичної течії[203].

Однак, незаперечним залишається те, що ідеї українського комунізму не вичерпали себе із завершенням організаційно-партійних трансформацій. Вони виявляли себе, часом достатньо виразно, в діяльності окремих діячів КП(б)У. Частина з них прийшла в більшовицьку партію з колишніх українських соціалістичних партій (Г. Гринько, О. Шумський, П. Любченко, А. Річицький, багато інших). Ці факти, аспекти історичного досвіду в радянській історіографії було прийнято "приглушувати".

Рішуче засудивши ідеї двокорінності, багатокорінності КП(б)У, історична наука в СРСР прагнула зобразити ситуацію в правлячій партії як повну, беззастережну перемогу більшовицьких ідеологічних принципів, які органічно сприйняли вихідці інших політичних сил і, в усьому відмовившись від власного теоретичного багажа, влились в єдину Комуністичну партію. Якщо хтось із колишніх небільшовиків виявляв будь-які відхилення від генеральної лінії, їм інкримінувалась

фракційність з посутнім виправданням застосовуваних щодо них (як фракціонерів) організаційно-політичних заходів.

Отже, як прямі, чи опосередковані вияви українського комунізму (чи логічно пов'язані з ним), подібні феномени не аналізувались, не оцінювались, що з наукової точки зору було контрпродуктивним.

З іншого боку, в реальному політичному житті час від часу пробивалися паростки тяжіння до національних чинників (всупереч централізаторсько-інтернаціоналістським тенденціям), уособлені в позиції, вчинках, діяльності М. Хвильового, О. Шумського, М. Волобуєва, М. Скрипника.

В ідейно-теоретичному сенсі їх неможливо кваліфікувати інакше як націонал-комуністичні. Політична ж їх оцінка як національних ухилів, загалом зручна для звинувачень відповідних носіїв у зраді комунізму, насправді далека від досконалості, фактологічно недоказова, а з точки зору наукових критеріїв – навіть алогічна. Найнаочніше це демонструє життєвий приклад М. Скрипника, безпосередньо причетного до апогею українізації, в руслі координат якої, власне, і пульсували настрої, ідеологічні пошуки усіх згаданих вище партійних і державних діячів (детально про це – у спеціальному розділі та дуже цінному сюжеті з відомої книги І. Дзюби).

Згортання й силове припинення політики українізації, масові репресії 30-х рр. минулого століття проти інакодумаючих (природно, ними були вихідці з інших партій, як і ті, хто відхилявся від офіційного партійного курсу) на довгі роки зробили практично неможливими легальні вияви націонал-комуністичних настроїв і позиції. Однак латентно, судячи з усього, вони продовжували існувати, жевріли в умах особистостей з критичним мисленням.

Адже зі зміною ситуації, найпершими демократичними зрушеннями, пом'якшенням політичного клімату давалися взнаки інтелектуальні й моральні потяги в напрямку, який в своїй стрижневій суті може визначено характеризуватися як тенденція відродження ідей, традицій українського комунізму. Так, хрущовська "відлига" дала поштовх руху шестидесятників, висхідні кроки якого були чітко забарвлені в націонал-комуністичні тони. Найяскравіший доказ тому – "маніфест" шестидесятників – книга І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" Її ідейно-теоретичний лейтмотив і високий гуманний пафос принципово співпадають з напрямком пошуків, характерних для українського комунізму 20-х рр.

Гадається, що серед мотивацій поведінки багатьох українських діячів зламу 80-х – 90-х рр., включаючи підтримку широким загалом членів Комуністичної партії, її керівництвом "Декларації про державний суверенітет України", "Акту незалежності України", інших справді доленосних для нації документів, далеко не на останньому місці були все ті ж прагнення віднайти органічну гармонію між збереженням ко-

муністичних орієнтирів і національними чинниками, не враховувати які було просто протиприродно, елементарно нерозумно.

З іншого боку, коли в умовах незалежної України виявились очевидні тенденції нехтування соціальними інтересами трудящих, принесення їх в жертву під будь-якими приводами, особливо прикриваючи потребами національного розвою, настрої мас, їх погляди знову звернулися в бік сил, ідейно-теоретичними засадами діяльності яких залишаються принципи комуністичного вчення. Саме на "зустрічному русі" двох чинників – соціального й національного, їх погодження намагаються вибудовувати свої програми й здійснювати конкретну політику не лише Комуністична партія України, а й, по суті, увесь лівий фланг сучасного політично-партійного спектру. Прикметними, зокрема, є звернення до тих тем, об'єктів аналізу, які детермінуються реаліями існування й розвитку незалежної Української держави[204]. А це додає нових аргументів на користь актуальності пропонованої праці. При цьому важливо мати на увазі, що йдеться не про повномасштабне дослідження надто непростого феномену, навіть "розчистки завалів", що утворилися в історіографії, а лише про привернення уваги до основних параметрів, контурів історичного явища, до деяких епізодів, віх його генези.

---

[1] *Винниченко В.* Відродження нації. Ч. І. – К., Відень, – 1920. – С. 39.

[2] Там само. – С. 40.

[3] Там само. – С. 41.

[4] Див.: Історія України. Навч. посібник. Вид. 3-е, доповнене й перероблене. – К., 2002. – С. 202.

[5] Див.: Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – Колективна наукова монографія в трьох частинах. – Ч. 2. – К., 1999. – С. 406-409.

[6] Хрестоматія з історії України. – К., 1993. – С. 173-174.

[7] Там само.

[8] Там само.

[9] *Скоропис-Йолтуховський О.* Мої злочини // Хліборобська Україна. Зб. 2 – 4. Берлін, 1922. – С. 205, 235.

[10] Див.: *Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917 – 1920 рр.). – К., 2001. – С. 78.

[11] Там само.

[12] Див.: Історія України. Навч. посібник. – С. 203.

[13] Див.: *Рибалка Л.* Російські соціал-демократи і національне питання. – Мюнхен, 1969. – С. 10-11.

[14] Див.: *Солдатенко В.Ф.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К., 2005. – С. 43.

[15] *Ленін В.І.* Повне зібр. тв. – Т. 32. – С. 334.

[16] Там само.

[17] Там само.

[18] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – Харків, 1928. – С. 104.

[19] 1917 год на Киевщине... – С. 104-105.

[20] *Савельєв М.О.* В.І. Ленін і Жовтень // Український історичний журнал. – 1977. – № 10. – С. 112.

[21] Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март – ноябрь 1917 г.). – Сб. документов и материалов. – К., 1957. – С. 713.

[22] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 223.

[23] Там само. – С. 229.

[24] Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март – октябрь 1917 г.). Сб. документов. – М., 1957. – Т. І. – С. 39.

[25] "Голос социал-демократа". – 1917. – 19 сент.

[26] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 311.

[27] Літопис революції. – 1929. – № 3. – С. 142.

[28] У дні Жовтня: Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. – К., 1967. – С. 3.

[29] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – С. 322-323.

[30] Там само. – С. 324-325.

[31] Протоколи Київської організації РСДРП (більшовиків) 1917 року // Літопис революції. – 1931. – № 4. – С. 164.

[32] Див.: *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 334-348; *його ж.* Третій Універсал Центральної Ради і плани федеративного переустрою Росії // Проблеми Української революції 1917 – 1920 рр. (матеріали "круглого столу") // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 3-10.

[33] *Христюк М.* Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. ІІ. – Прага, 1921.– С. 65.

[34] Там само. – С. 66-67.

[35] Там само. – С. 67.

[36] Там само. – С. 67-68.

[37] Див.: *Варгатюк П.Л., Солдатенко В.Ф., Шморгун П.М.* В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. – К., 1986. – С. 550-552.

[38] *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – С. 424-427.

[39] *Солдатенко В.Ф.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – С. 93-95.

[40] Див.: *Солдатенко В.Ф.* Співвідношення зовнішньо- і внутрішньополітичних детермінант української державності в 1918 році // Україна: від самостійності до соборності (22 січня 1918 – 22 січня 1919 рр.). – К., 2004. – С. 23-25.

[41] Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17 – 22 октября 1918 г.: Протоколы. – С. IX, 16-17, 42-43, 88-90 та ін.

[42] *Ленін В.І.* Повне зібр. тв. – Т. 37. – С. 113-115.

[43] *Рубач М.* К истории гражданской борьбы на Украине (К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины) // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 151-165; *Затонский В.* К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины (но-

ябрь 1918 г.) // Летопись революции. – 1925. – № 1(10). – С. 139-149 (Український історичний журнал. – 1989. – № 5. – С. 115-123).

[44] Див.: *Любовець О.* Українські партії й політичні альтернативи 1917 – 1920 років. – С. 89.

[45] Там само.

[46] *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. III. – Прага, 1921. – С. 20.

[47] Там само. – С. 23.

[48] Детальніше див.: *Бевз Т.* Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – С. 154-157.

[49] *Христюк П.* Назв. праця. – С. 23.

[50] ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 2. – арк. 1-3.

[51] Там само. – С. 135.

[52] Перший (П'ятий) з'їзд УПСР (комуністів). – К., 1919. – С. 7.

[53] *Винниченко В.* Відродження нації. – Т.III. – К., Відень. – 1920. – С. 134.

[54] Там само.

[55] Там само. – с. 161.

[56] Там само. – С. 191.

[57] Там само. – С. 141.

[58] Там само. – С. 189.

[59] *Винниченко В.* Щоденник. Том перший (1911 – 1920 рр.). – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. – С. 390-392.

[60] Див.: *Кульчицький С., Солдатенко В.* Володимир Винниченко. – К., 2005. – С.167.

[61] *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. IV. – Прага, 1922. – С. 6.

[62] Там само. – С. 191.

[63] Там само. – С. 141.

[64] Там само. – С.189.

[65] *Винниченко В.* Щоденник. Том перший. – С. 390-392.

[66] Там само.

[67] Там само.

[68] Робітнича газета. – 1919. – 7 січ.

[69] Цит. за: *Христюк П.* Замітки і матеріали... Т. IV. – С. 69.

[70] Червоний прапор. – 1919. – 20 січ.

[71] Там само.

[72] Там само.

[73] Там само.

[74] Там само.

[75] Там само.

[76] Боротьба (Київ). – 1919. – 15 лютого.

[77] Там само. – 12 лютого, 13 серпня та ін.

[78] Боротьба (Київ). – 1919. – 22 лютого.

[79] Там само. – 15, 19 лютого.

[80] Боротьба (Київ). – 1919. – 18 квітня.

[81] Український комуніст (Москва). – С. 24.

[82] Боротьба (Київ). – 1919. – 30 береня.

[83] Там само. – 20 лютого.

[84] Боротьба (Київ). – 1919. – 20 лютого.
[85] Там само. – 12 червня.
[86] Боротьба (Чернігів). – 1919. – 27 квітня.
[87] Боротьба (Київ). – 1919. – 29 травня.
[88] Там само. – 30 березня.
[89] Там само. – 12 червня.
[90] Червоний прапор (Київ). – 1919. – 22 січня.
[91] Там само.
[92] Там само.
[93] Там само.
[94] Там само.
[95] Див.: *Любовець О.* Назв. праця. – С. 253-254.
[96] Борьба (Київ). – 1919. – 8 лютого.
[97] Там само. – 19 лютого.
[98] Там само. – 12 лютого.
[99] Там само.
[100] Там само. – 19 лютого.
[101] ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 10-11.
[102] "Червоний прапор" (Київ). – 1019. – 6, 14 лютого.
[103] Борьба (Київ). – 1919. – 8 лютого.
[104] Боротьба (Київ). – 1919. – 8 лютого.
[105] Там само. – 25 лютого.
[106] Там само. – 21 лютого.
[107] Там само. – 20 лютого.
[108] Там само. – 8 березня.
[109] ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 2.
[110] Там само. – Арк. 3.
[111] Там само.
[112] Революционная борьба (Київ). – 1919. – 4 квітня.
[113] Див.: *Любовець О.* Назв. праця. – С. 264-270.
[114] Там само. – С. 270.
[115] Червоний стяг (Київ). – 1919. – 25 липня.
[116] Там само. – 22 травня.
[117] Див.: *Любовець О.* Назв. праця. – С. 271-273.
[118] Там само.
[119] Там само.
[120] Там само. – 8 липня.
[121] Боротьба (Київ). – 1919. – 14 травня.
[122] Там само.
[123] Там само.
[124] ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 144.
[125] Боротьба (Чернігів). – 1919. – 14 травня.
[126] Борьба (Київ). – 1919. – 13 травня.
[127] ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 2.
[128] Боротьба (Чернігів). – 1919. – 24 липня.
[129] Там само.
[130] Там само.
[131] ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 15-17.

[132] Боротьба (Київ). – 1919. – 17 червня.
[133] Там само.
[134] Там само.
[135] ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 17.
[136] Боротьба (Київ). – 1919. – 2 серпня.
[137] ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 1.
[138] Меморандум Української Комуністичної Партії (боротьбистів) до Виконавчого Комітету III-го Комуністичного Інтернаціоналу. – К., 1920. – С. 7-14.
[139] Там само. – С. 16-22.
[140] ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1.
[141] Там само.
[142] Борьба (Київ). – 1920. – 10 січня.
[143] *Чирко В.А.* Крах ідеології та політики націоналістичної партії укапістів // Український історичний журнал. – 1968. – № 12. – С. 28.
[144] Червоний прапор (Київ). – 1919. – 21, 23 грудня.
[145] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 4-4 зв.
[146] Там само. – Арк. 5.
[147] Там само. – Арк. 9.
[148] Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. – С. 270.
[149] Там само. – С. 273.
[150] Там само.
[151] Там само.
[152] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 12.
[153] Непролетарские партии России. Урок истории. – М., 1984. – С. 429.
[154] Майстренко і Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. – Мюнхен, 1954. – С. 295-296.
[155] *Любовець О.* Назв. праця. – С. 287.
[156] *Ленін В.І.* Повн. зібр. тв. – Т. 40. – С. 118.
[157] Комуніст (Київ). – 1920. – 29 лютого.
[158] Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17 – 23 березня
[159] Там само. – С. 166.
[160] Там само. – С. 168.
[161] Там само. – С. 276.
[162] Там само.
[163] Там само. – С. 279-282.
[164] Там само.
[165] Там само. – С. 385.
[166] *Ленін В.І.* Повне зібр. тв. – Т. 40. – С. 253-254.
[167] Боротьбист (Полтава). – 1920. – 30 березня.
[168] Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М., 1928. – С. 454.
[169] Див., напр.: *Любовець О.* Назв. праця. – С. 288.
[170] Непролетарские партии России. Урок истории. – С. 429.
[171] Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 21-22.
[172] Комуніст (Київ). – 1920. – 20 травня.

[173] Борьба (Харьков). – 1920. – 1 мая.
[174] Борьба (Харьков). – 1920. – 1 мая.
[175] Див.: Любовець О. Назв. праця. – С. 292.
[176] Борьба (Киев). – 1920. – 29 липня.
[177] Там само. – 30 липня.
[178] Там само. – С. 293-294.
[179] Там само. – С. 293-294.
[180] *Попов Н.Н.* Мелкобуржуазные антисоветские партии: (Шесть лекций). – М.,1928. – 101 с.
[181] Червоний прапор (Київ). – 1920. – 26 травня.
[182] Див.: *Любовець О.* Назв. праця. – С. 296.
[183] Див.: *Харченко В.* Георгій Лапчинський, лідер "групи федералістів"у КП(б)У // Комуніст України. – 2005. – № 1. – С. 76-80.
[184] *Лапчинський Г.* Гомельское совещание (Воспоминания) // Комуніст України. – 2005. – № 1. – С. 84.
[185] Там само. – С. 83.
[186] Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17 – 23 березня. – С. 174.
[187] Там само. – С. 85.
[188] Там само. – С. 87.
[189] Там само. – С. 89.
[190] Там само.
[191] Див.: Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 34-39, 47, 172-183.
[192] Червоний прапор (Київ). – 1920. – 5 липня.
[193] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 35.
[194] Там само. – Арк. 40 зв., 43.
[195] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 187-188, 194.
[196] Там само. – Спр. 6. – Арк. 30.
[197] Див.: *Скрипник Н.* Об укапизме // Більшовик. – 1925. – № 1 (Комуніст України. – 2000. – № 1. – С. 68-70); *Річицький Анд.* До єдиної партії (З нагоди постанови Виконкому Комінтерну про УКП і наше входження до КП(б)У) // Більшовик. – 1925. – № 2 – 3 (Комуніст України). – 2000. – № 1. – С. 71-74).
[198] *Скрипник М.* Назв. праця. – С. 69.
[199] Цит. за: Річицький А. Назв. праця. – С. 71.
[200] Там само. – С. 73.
[201] Там само. – С. 74.
[202] Комуніст України. – 2000. – № 1. – С. 67, 74.
[203] Див.: *Любовець О.* Український націонал-комунізм як ідейно-політична течія // Комуніст України. – 2000. – № 1. – С. 67; *її ж.* Українські партії й політичні альтернативи 1917 – 1920 років. – С. 297; Післямова "Комуніста України" // Комуніст України. – 2000. – № 1. – С. 75 та ін.
[204] *Симоненко П.* Национальная идея Украины. – К., 2005. – 102 с.

ІІ. “НАШЕ ЗАВДАННЯ – ОРГАНІЗУВАТИ ПОВСТАННЯ”

Г. Пятаков

“Ми ставимо на вістря кута всіх завдань нашої партії на Україні завдання організації і усвідомлення того повстання, яке там розвивається”

Г. Пятаков

Пятаков Георгій (Юрій) Леонідович *(6 січня 1890 р., Маріїнський цукровий завод (Городище), Черкаського повіту, Київської губернії – 1 лютого 1937 р.) – професіональний революціонер, відомий діяч Комуністичної партії і радянської держави, один із засновників і керівників КП(б)У і Української Радянської Соціалістичної Республіки.*

Народився в сім'ї інженера-технолога, директора цукрового заводу. Навчаючись у Київському реальному училищі в 1904 р., вступив до учнівського революційного гуртка соціалістичного спрямування. В 1906 р. зблизився з анархістами. Вступивши до Петербурзького університету, з кінця 1910 р. брав участь у роботі соціал-демократичної групи і студентських заворушеннях. Виключений з університету і висланий до Києва, став членом місцевої соціал-демократичної організації, у квітні – червні 1912 р. був секретарем Київського комітету РСДРП. Висланий до Іркутської губернії, в 1914 р. втік через Японію і США до Західної Європи. Вступив у полеміку з Леніним з ряду теоретичних питань, зокрема в національному питанні поділяє погляди Р. Люксембург.

Після Лютневої революції повернувся до Києва, очолив міський комітет РСДРП, сформував найбільшу в країні опозицію ленінським Квітневим тезам, в національному питанні стояв на люксембургіанських позиціях. На VII конференції РСДРП(б) виступав проти лозунга права націй на самовизначення, обґрунтовував гасло "Геть кордони!". Нігілістично ставився до українського національно-визвольного руху, вважав його реакційним. Щодо Центральної Ради займав непослідовну позицію. В серпні і жовтні на незначний час входив до складу Ради і тут же, як і інші більшовики, через принципові незгоди залишав її.

Після жовтневого збройного повстання працював у Петрограді помічником (заступником) керуючого, а потім комісаром (керуючим) Держбанком. Під час Брестських переговорів поділяв погляди "лівих комуністів", через розходження з лінією ЦК залишив державний пост, повернувся в Україну і брав участь у організації відсічі австро-німецькій окупації України. Вважав за потрібне вживати усіх можливих заходів, аби в добу гетьманату боронити революційні завоювання, захистити трудящих від реставрації експлуататорського ладу, домогтися вигнання з Батьківщини окупантів. Знаряддям досягнення мети вважав самостійну всеукраїнську комуністичну організацію. Тому на Таганрозькій пар-

тійній нараді (квітень 1918 р.) і І з'їзді КП(б)У (липень 1918 р.) відстоював ідею створення окремої Компартії України, зв'язаної з РКП(б) через міжнародну комісію (ІІІ Інтернаціонал). Був обраний першим в історії секретарем ЦК КП(б)У, членом Всеукраїнського Центрального Військово-революційного комітету, ініціював повстання проти німецьких окупантів у серпні 1918 р. Після невдачі повстання був увільнений від обов'язків секретаря КП(б)У, проте в листопаді 1918 р. очолив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, скеровував процес відновлення влади Рад в республіці. В березні 1919 р. знову був обраний секретарем ЦК КП(б)У, членом Політбюро і Оргбюро ЦК.

Продовжуючи виступати проти лозунгу права націй на самовизначення, на VIII з'їзді РКП(б) у березні 1919 р. відстоював тезу права трудящих на самовизначення. З наступом Денікіна пішов на фронт, перебував в основному на політичній роботі. З кінця 1920 р. протягом більше року очолював Центральне правління кам'яновугільної промисловості Донбасу, чимало зробив для відродження економіки регіону.

У наступному працював в державних союзних структурах на керівних посадах, перебував на дипломатичній роботі, був учасником ряду троцькістських опозицій.

Г. Пятаков був членом ЦВК СРСР 1 – 3, 5 – 7 скликань, членом ЦК ВКП(б) в 1923 – 1927 і в 1930 – 1936 рр. (кандидатом – у 1921 – 1923 рр.). Нагороджений орденом Леніна.

Засуджений 30 січня 1937 р. як керівник "Антирадянського паралельного троцькістського центру" й розстріляний. Реабілітований 13 червня 1988 р. Пленумом Верховного суду СРСР.

У пропонованих епізодах життєвого шляху Г. Пятакова відтворюється процес утворення Комуністичної партії (більшовиків) України, який "на повний зріст" у практичній площині поставив проблему поєднання загальнокомуністичних засад і нагальних національних конкретно-історичних завдань. У цьому процесі Г. Пятаков виявився ключовою постаттю, а відтак його позиція, міркування, документи видаються принципово важливими для розуміння причин зародження ідей українського комунізму.

Перші кроки до утворення загальноукраїнського більшовицького центру

Потреба об'єднання більшовиків у всеукраїнському масштабі, створення загальнорегіонального центру давала себе знати не один раз у минулому. Зокрема, після припинення існування обласних, ре-

гіональних партійних структур, які функціонували напередодні і в роки першої російської революції, довели тоді свою ефективність, київськими більшовиками за підтримки ЦК РСДРП робилася спроба скликання в 1912 році Південної обласної конференції для створення в Україні обласного партійного центру. Однак арешти в Києві, Катеринославі та Одесі зірвали намір. З тих же причин не вдалося перевести це питання у практичну площину і в 1913 – 1916 роках.

Після повалення самодержавства, в умовах легального розвитку РСДРП(б), на тлі інтенсивних процесів партійного будівництва, що охопив усі партії, передусім – українські, потяг до консолідації більшовицьких сил у регіонально-українському масштабі відновився, набув нових імпульсів, отримав нові реальні перспективи.

Першим результативним кроком на шляху до об'єднання більшовиків України в 1917 році було утворення двох обласних партійних організацій.

За повідомленням харківської більшовицької газети "Пролетарий", 4 квітня в Катеринославі відбулася обласна нарада більшовиків. У її роботі взяли участь представники більшовицьких організацій Катеринослава, Харкова і Донбасу. На жаль, жодних документів про порядок дня наради та схвалені нею рішення не збереглася. Напевне, нарада не створила обласного органу, бо жодних слідів його діяльності в наступному не виявлено.

15 – 17 квітня 1917 року в Києві відбулася окружна партійна нарада Південно-Західного краю, яка зібрала делегатів більшовицьких організацій і груп в об'єднаних соціал-демократичних організаціях Київської, Волинської, Полтавської і Чернігівської губерній. У нараді брали участь представники Бюро ЦК РСДРП О. Розмирович, М. Савельєв та І. Шварц. Для керівництва більшовицькими організаціями нарада створила окружний партійний комітет, головою якого була обрана Є. Бош.

Оформлення обласних партійних організацій в Україні відбулося в липні 1917 року на двох обласних партійних конференціях. 10 – 12 липня в Києві пройшла обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю. В її підготовці й роботі брав участь представник ЦК партії М. Криленко. На конференції були присутні делегати від Київської, Білоцерківської, Вінницької, Клинцівської, Конотопської, Малинської, Остерської, Переяславської і Чернігівської організацій Південно-Західного краю, які представляли 7500 членів партії, а також представники Гомельської, Катеринославської і Харківської організацій більшовиків та Одеської організації більшовиків і інтернаціоналістів. Конференція обговорила поточний момент, висловилася за дальше зміцнення союзу робітничого класу і селянства, посилення роботи в масових організаціях трудящих. До обласного комітету РСДРП(б), обраного на конференції, ввійшли Є. Бош (голова), П. Гіш-

валінер, А. Гриневич (секретар), І. Крейсберг, К. Неровня, В. Примаков, Г. Пятаков, М. Тарногородський і Цирлін.

13 – 15 липня в Катеринославі відбулася конференція РСДРП(б) Донецько-Криворізької області. В її підготовці брав участь представник ЦК партії Г. Мельничанський. На конференції були присутні 33 делегати від 13 організацій – Катеринославської, Харківської, Луганської, Маріупольської, Криворізької, Макіївської, Юзівської, Єнакіївської, Горлівської, Нелепівської, Щербинівської, Парамонівської і Свинаревської, які представляли 13648 членів партії. Заслухавши доповіді з місць, конференція відзначила зростання більшовицького впливу в масах, обрала обласний комітет РСДРП(б), до якого ввійшли Ф. Сергєєв (Артем), В. Бистрянський, Я. Залмаєв, Е. Квірінг, М. Копилов, А. Каменський і М. Острогорський. Ф. Сергєєв (Артем) був обраний секретарем, а В. Бистрянський, пізніше – головою комітету. Комітет розташувався в Харкові.

Утворення обласних партійних організацій безперечно сприяло консолідації рядів більшовиків, об'єднанню під їх керівництвом рушійних сил соціалістичної революції, але лише в межах названих областей. Воно не вирішувало головне завдання – створення партійного об'єднання більшовиків у масштабах всієї України.

На новий щабель об'єднавчий процес вийшов наприкінці 1917 року, в умовах боротьби за встановлення в Україні влади Рад, став її складовою частиною, реалізацією об'єктивних життєвих потреб.

Вплив більшовиків, який неухильно зростав впродовж усього 1917 року, особливо посилився в його останні місяці. Найпереконливіше свідчення тому – кількісне збільшення більшовицьких лав. У грудні в рядах 204 міських, 128 сільських і 215 військових організацій було приблизно стільки ж членів, скільки і в найчисельнішій українській партії – УПСР, а саме – більше 70 тисяч. Потреба об'єднання і згуртування партійних сил у загальноукраїнському масштабі ставала дедалі відчутнішою. Зумовлювалось це як розрахунками на посилення своїх позицій, необхідністю забезпечення ефективнішого керівництва революційним рухом, зміцнення зв'язків робітників і селян України з революційними силами у всеросійському масштабі, так і важливістю врахування регіональної специфіки партійної роботи, зокрема, наявністю у політичних противників більшовиків в Україні загальноукраїнських об'єднань і центрів. Гостріше за інших цю потребу, вочевидь, відчували більшовики Києва, які діяли в самому епіцентрі життя українських партій. Очевидно, саме даною обставиною було викликане запрошення на згадану Обласну конференцію РСДРП(б) Південно-Західного краю (10 – 12 липня 1917 року) представників від більшовицьких організацій Харкова, Катеринослава, Миколаєва та інших міст, які не входили до Південно-Західного краю.

Київські більшовики першими усвідомили недостатність сил двох обласних партійних об'єднань – Донецько-Криворізького басейну та Південно-Західного краю, для ефективного розв'язання завдання, що постало перед революціонерами України після Жовтневого збройного повстання в Петрограді, – завдання встановлення в регіоні радянської влади й утворення Української радянської держави. Досягнення цієї мети значно ускладнювалося тим, що, скориставшися з розгрому київськими робітниками й солдатами загонів штабу військового округу в ході повстання 29 – 31 жовтня 1917 року, Центральна рада своїм Третім Універсалом від 7 листопада оголосила себе найвищою владою в Україні й стала на шлях реалізації ідей української національної державності. 8 листопада 1917 року обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю повідомив про своє рішення скликати з'їзд більшовицьких організацій і більшовицьких фракцій Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів з усієї України і військових організацій Південно-Західного і Румунського фронтів "для розгляду питання про об'єднання цих організацій, про владу крайову і на місцях"[1].

Наступного дня в газеті "Пролетарская мысль" була надрукована редакційна стаття "Соціал-демократія на Україні". Мотивуючи пропозицію про створення крайової організації РСДРП(б), обласний комітет партії вказав на завдання організаційного і політичного згуртування всіх більшовицьких організацій України для мобілізації революційних сил на боротьбу проти української контрреволюції. При цьому газета підкреслювала, що мова йде не про утворення окремої партії, а лише про об'єднання існуючих в цих районах організацій у крупний загін єдиної РСДРП(б). "Зростає необхідність об'єднання всіх організацій революційної соціал-демократії на Україні в крайову організацію та утворення свого центру, – наголошувалося в статті, – який би входив, як частина в ціле, в Російську соціал-демократичну партію, був би одним із загонів її"[2].

11 листопада 1917 року обласний комітет більшовиків Південно-Західного краю направив до ЦК РСДРП(б) спеціального листа, в якому повідомляв: "Постійні перепони в нашій роботі у вигляді шовінізму та розбещуючого впливу українських соціалістичних партій і Центральної ради, що породжують розлад серед пролетаріату України та нацьковують одну частину його на іншу, примушують нас серйозно задуматись про створення соціал-демократії України на противагу Українській СДРП. У зв'язку з цим і цілим рядом інших питань (про владу в краї та ін.) нами передбачається скликання крайового партійного з'їзду. Просимо ваших санкцій і директив у зв'язку із з'їздом, що готується"[3].

12 листопада з проханням до ЦК РСДРП(б) і обласного комітету Південно-Західного краю "скликати з'їзд усіх організацій партії

Української республіки для вироблення спільної тактики" звернувся Полтавський комітет РСДРП(б). Ініціатори з'їзду прагнули залучити до його організації Донецько-Криворізький обласний комітет партії. 17 листопада 1917 року в розмові по прямому проводу з членом ЦК РСДРП(б) Й. Сталіним член Південно-Західного обласного комітету більшовиків С. Бакинський проінформував про "підготовку з'їзду партії нашої області спільно з Харківською областю"[4].

Однак статутної норми оформлення партійної організації РСДРП(б) в рамках створюваної національної республіки тоді ще не було. Ні члени обласного комітету Південно-Західного краю, ні члени Київського комітету – найбільшої організації цієї області, чітко не уявляли організаційних принципів і форм об'єднання більшовицьких організацій України. У частини із них виникла ідея утворення відокремленої від РСДРП(б) партії соціал-демократів України.

ЦК РСДРП(б) теж не відразу дійшов остаточного рішення у цьому досить складному питанні. Одержавши листа від обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю із запитом про рекомендації щодо об'єднання більшовиків у загальноукраїнському масштабі, секретар ЦК РСДРП(б) Я. Свердлов 24 або 25 листопада зробив на документі напис: "Відповідь надіслана з нарочним. Створення окремої партії української, як би вона не називалась, яку б програму не прийняла, вважаємо небажаним. Пропонуємо тому не вести роботи у цьому напрямку. Інша справа скликання крайового з'їзду або конференції, які ми б розглядали як звичайний обласний з'їзд нашої партії"[5].

Ще до одержання цієї відповіді Південно-Західний обласний комітет партії знову обговорив питання про скликання крайового партійного з'їзду і направив до ЦК партії свого представника С. Бакинського для інформації і всебічного з'ясування питання. 27 – 29 листопада 1917 р. він мав дві зустрічі з В. Леніним. Згодом Бакинський так передавав зміст цих бесід: "Я приїхав до Пітера в ЦК за дорученням київських товаришів для з'ясування питання, що нам будувати на Україні: обласну конференцію РСДРП(б) чи установчий з'їзд УСДРП(б). Я з'явився до Володимира Ілліча і виклав йому детально наше становище на Україні та всі думки, що у нас з'ясувалися, всі "за" і "проти" того і другого рішення. Володимир Ілліч вислухав деталі, поставив ряд запитань як для визначення обох точок зору, так і для з'ясування загального становища на Україні, погодився з тим, що становище може мати різні наслідки, якщо зробити хибний крок, але від певної вказівки утримався і запропонував мені зайти до нього через кілька днів з тим, щоб цими днями, по-перше, з'ясувати, що трапилося в Києві за ті дні, поки я їхав звідти (днів чотири)..., по-друге, оскільки вирішення питання пов'язане з двома сторонами – національною та організаційною, – щоб я зустрівся з товаришами Сталіним і Свердловим і разом з ними намітив проект вирішення питання"[6]. Звертає на себе увагу

обережність, з якою В. Ленін підходив до цієї складної проблеми, як і апеляція до незаперечних на той момент авторитетів для голови РНК – Й. Сталіна (наркома у справах національностей, на якого вождь більшовиків повністю покладався в українському питанні) і Я. Свердлова (визнаного "орговика", який вів "партійне господарство" ефективно, чітко, жорстко).

29 листопада питання про об'єднання більшовиків України розглядалося на засіданні ЦК РСДРП(б). До протоколу занесено: "Українські соціал-демократи просять дозволу іменуватися соціал-демократичною робітничою партією України в зв'язку з тим, що Российская СДРП українською мовою значить – русская)". ЦК не ухвалив з цього приводу ніякого рішення і передав його до бюро ЦК (В. Ленін, Й. Сталін, Я. Свердлов, Л. Троцький)[7].

На початку грудня 1917 р. ЦК РСДРП(б) продовжував вивчати питання про шляхи утворення всеукраїнського партійного об'єднання, намагаючись не допустити поспішного, необґрунтованого рішення. Про це свідчить і лист Секретаріату ЦК РСДРП(б) Єлисаветградському комітетові партії від 5 грудня 1917 р. ЦК схвально поставився до пропозиції скликати 15 грудня партійну конференцію Чорноморської області (Херсонська, Таврійська і Бессарабська губернії) в Одесі й створити обласне партійне об'єднання. "Не виключена можливість, – говорилося далі в листі, – відділення від нас Київської, Полтавської, Чернігівської, Харківської та Катеринославської губерній при відокремленні України. Тоді, безумовно, доведеться погодитися на створення соціал-демократії України, чого ми досі уникали, хоч відповідні пропозиції й робилися нам..."[8].

Таким чином, на певному етапі ЦК РСДРП(б) допускав партійне об'єднання в Україні, до складу якого можуть і не увійти організації Півдня. А наведений лист може оцінюватися і як заохочення "сепаратистських" (щодо майбутнього партійного об'єднання України) дій більшовиків Півдня. Виникнення ж всеукраїнського партійного об'єднання обов'язково пов'язувалося з вирішенням питання про державність України, ставилося у пряму логічну залежність від нього.

Остаточно підхід ЦК РСДРП(б) до розв'язання питання про утворення загальноукраїнської партійної організації визначався аж у середині грудня 1917 р., після проголошення І Всеукраїнським з'їздом Рад України Радянською Соціалістичною Республікою. Хоч тексту самого рішення не виявлено, про позицію ЦК в цьому важливому питанні можна судити за листами Секретаріата ЦК РСДРП(б) Полтавському комітету і Сарненській групі більшовиків (Волинська губернія), що були надіслані відповідно 18 і 26 грудня 1917 р. При цьому ЦК врахував не лише згадані прохання більшовиків України, але й "загальні міркування"[9]. До останніх, очевидно, відноситься і проголошення Української Радянської Республіки, встановлення зв'язку між ЦВК Рад України і

Радою Народних Комісарів, тобто тих нових державно-політичних реалій, нехтувати якими заради звичних принципів було б несерйозно, в перспективі могло б обернутись і негативними наслідками.

У листі до Полтавському комітету РСДРП(б) Секретаріат ЦК повідомляв: "В даний час питання розв'язане таким чином: "Україна, як самостійна одиниця, може мати свою самостійну соціал-демократичну організацію, а тому може іменувати себе соціал-демократична робітнича партія України; але так як вони не бажають виділятись із загальної партії, то існують на тих же правах, як самостійний район"[10].

Та сама думка, лише з деякою конкретизацією аспектів партійного будівництва, містилася і в листі до сарненських більшовиків: "З огляду на те, що українці с.-д. зверталися до нас із проханням про зміну найменування їхньої організації, а також із загальних міркувань, ухвалено, що Україна, як одиниця, що самовизначилася, може мати свою самостійну с.-д. партію й може іменуватися соціал-демократична робітнича партія України, але оскільки вони (більшовики України. – В.С.) цілком входять у нашу партію, то вони існують на правах районної (місцевої, обласної – по суті справи) організації"[11].

Таким чином, ЦК РСДРП(б) дійшов висновку, що за умов перемоги соціалістичної революції, приходу більшовиків до влади, бурхливого процесу радянського національно-державного будівництва доцільно створити нову ланку партійної структури – республіканські партійні організації. При цьому структура партії мала враховувати, але не копіювати національно-державну структуру. Основоположними в будівництві партії були закономірності, найвищі інтереси соціалістичної революції та ленінські принципи партійного будівництва, що, як вважалося, найбільше відбивали ці інтереси.

Отже, за нових умов йшов пошук форми не просто збереження, а зміцнення й розвитку єдності партії: через створення в її складі республіканських парторганізацій.

Цікаво, що в ході визначення підходів до непростої проблеми були зроблені й кроки до утворення в Україні окремої Комуністичної партії. Група членів Київського комітету РСДРП(б) (В. Затонський, І. Кулик та інші) за згодою комітету підготувала й 30 листопада 1917 року видала листівку: "Соціал-демократія України (більшовики-українці)". (Про існування цієї листівки науковцям було відомо давно, та от виявити її текст тривалий час не випадало; але й після того, як її передрук був знайдений і одержав належну оцінку, дослідники чомусь не поспішають брати до уваги цей важливий історичний документ, аналізуючи процеси партійного будівництва наприкінці 1917 року). Листівка вийшла від імені Організаційного комітету соціал-демократії України (більшовиків-українців). Тобто в той час, коли Обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю намагався розв'язати проблему консолідації партійних сил у регіоні й консультувався з цього приводу

з ЦК РСДРП(б), члени Київського комітету більшовиків виявили нетерпіння. Це непросто пояснити, – адже буквально через кілька днів мав розпочати роботу Крайовий (обласний) з'їзд РСДРП(б), покликаний вирішити питання про об'єднання більшовиків України, про найменування цієї об'єднаної організації тощо.

Автори листівки щиро вважали, що вони не порушували елементарної партійної етики, партійної дисципліни. Так, на Крайовому (обласному) з'їзді РСДРП(б) В. Затонський наполягав: "Для того, щоб наша партія була масовою, слід викинути назву російська. Тут утворилася вже с.-д. України, і це справило величезне враження"[12]. У запалі дискусії В. Затонський припустився явного перебільшення, видавши вихід друком листівки нібито за утворення "с.-д. України".

Свій задум автори досліджуваного документа сформулювали гранично ясно: "...Ухвалили ми скласти цю нову партію українських більшовиків... Ми, українські більшовики, гуртуємось у партію і починаємо на Україні боротьбу за те, чого прагнуть та чого більш-менш уже досягли більшовики російські в Московщині". Ініціатори "нової партії українських більшовиків" висловлювали надію, що до її складу "як російські, польські та інші секції" увійдуть "російські, польські та інші більшовики, що живуть на Україні", а також запрошували до її рядів "соціалістичну частину існуючих українських партій"[13]. Проголошуючи свою згоду із загальною програмною метою соціал-демократії, висловлюючись проти Центральної Ради, за владу Рад, єдність дій з трудящими Росії, "українські більшовики" разом з тим занадто акцентували увагу на національних особливостях України, не визначали конкретних шляхів боротьби за встановлення радянської влади, не обґрунтовували свого ставлення до РСДРП(б) тощо.

Викладені в листівці положення відбивали позицію лише окремих членів Київського комітету РСДРП(б), у зв'язку з чим з'їзд висловив комітетові осуд. Більше того, як видно з матеріалів з'їзду, проти поглядів авторів листівки рішуче виступала й частина київських більшовиків.

Після цих рішень ідеї "українських більшовиків" уже не могли мати успіху в Києві, та й у всій Південно-Західній області. В Києві, Полтаві, Сарнах (мабуть, і в навколишніх пунктах) у грудні 1917 р. ознайомилися й з позицією ЦК РСДРП(б) у питанні щодо шляхів утворення в Україні крайового партійного об'єднання. Тож не дивно, що історикам не відома жодна оформлена в Південно-Західному краї група "українських більшовиків" (найімовірніше, такі групи тут просто не існували).

Однак видана 30 листопада 1917 року листівка тоді ж була надіслана до багатьох більшовицьких організацій по всій Україні, яким тривалий час, очевидно, були невідомі рішення Крайового (обласного) з'їзду РСДРП(б).

Усе це й забезпечило успіх ідеям авторів неодноразово вже згадуваної листівки в деяких районах України. Коли ще працював Все-

український з'їзд Рад, листівку передрукувала херсонська газета "Солдат и рабочий" (орган Ради робітничих і солдатських депутатів), яка стала на той час на більшовицькі позиції, та зі значними скороченнями (якщо не сказати – у викладі) – "Донецький пролетарий" (орган Донецько-Криворізького обласного та Харківського комітетів РСДРП(б). Гадається, не випадково саме в районах, де виходили й поширювалися ці газети, й виникли групи "українських більшовиків": в Одесі та в Горлівсько-Щербинівському районі Донбасу. Тут вони спробували налагодити свою діяльність (з прийомом членів, сплатою внесків); у Горлівсько-Щербинівському районі навіть провели районну конференцію. Проте переважна більшість місцевих організацій РСДРП(б) не підтримала намір створення "партії українських більшовиків". Про це свідчить, зокрема, нечисленність груп "українських більшовиків", про які згадують найактивніші їх учасники (по суті – організатори) – М. Матяш (Одеса) та М. Острогорський. На Одещині налічувалося до 1 тис. членів "нової партії", щодо Донбасу даних немає (хоча іноді в літературі й трапляються згадки, що організація тут була малочисельною та маловпливовою). Якщо зважити на те, що в Україні тоді діяло понад 70 тис. більшовиків, то стане очевидною незначна питома вага "українських більшовиків" серед революційних сил регіону.

Створені групи існували недовго, лише до весни 1918 р., коли, переконавшись у безперспективності своєї лінії, "українські більшовики" вирішили саморозпуститися[14].

Уже згаданий вище Обласний (крайовий) з'їзд РСДРП(б), який відбувся у Києві 3 – 5 грудня 1917 року в Києві, виявився важливою віхою на шляху до розв'язання питання про створення в Україні більшовицького партійного центру. У його роботі взяло участь 47 делегатів з вирішальним голосом від 24 партійних організацій і 7 делегатів з дорадчим голосом від 6 організацій, що загалом нараховували 18 тис. членів партії. Були представлені партійні організації 7 губерній України, а також Південно-Західного фронту. В той же час на з'їзді були відсутні організації РСДРП(б) Харкова, Донбасу, Миколаєва, Херсона, Одеси, керівництво яких, очевидно, не поспішало солідаризуватися з планами створення всеукраїнського партійного об'єднання.

Незважаючи на те, що з'їзд формально не мав мандата від усіх партійних організацій України, його рішення сприяли консолідації більшовицьких сил. Під час розгляду питання про створення крайового органу і роботу в краї були відхилені пропозиції про необхідність федеративного будівництва РСДРП(б) і входження до неї більшовиків України на правах окремої партії[15].

Крайовий з'їзд ухвалив утворити в Україні єдину партійну організацію як складову і невід'ємну частину більшовицької партії, назвавши її "РСДРП(б). Соціал-демократія України". До Всеукраїнського

партійного центру (крайового комітету), який назвали "Головний комітет Соціал-демократії України", було обрано 9 членів і 4 кандидати: О. Александров, Є. Бош, О. Горвіц, О. Гриневич, В. Затонський, І. Кулик, Я. Гамарник, В. Люксембург, Л. Пятаков та ін. Однак цей орган фактично не зміг стати всеукраїнським партійним центром, що пояснювалось як відсутністю підтримки його з боку керівництва ряду великих організацій (передусім, Донкривбасу), так і недостатньою його послідовністю у здійсненні власних рішень.

У цілому ж крайовий з'їзд сприяв виробленню єдиної політичної лінії більшовиків України і став першим кроком на шляху утворення КП(б)У.

Водночас не можна стверджувати, що ідея консолідації партійних сил у всеукраїнському масштабі на той час стала всезагальною. Так, обласний комітет РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну не відгукнувся на ініціативу проведення всеукраїнського більшовицького з'їзду. Більше того, одночасно була скликана обласна партконференція. Вона розглянула гострі і невідкладні питання подальшої боротьби за встановлення Радянської влади, організації відсічі будь-яким проявам контрреволюції.

Конференція висловилася за скликання найближчим часом з'їзду більшовицької організації Донецько-Криворізького басейну і Південно-Західного краю. Однак головною його метою було не організаційне об'єднання і утворення єдиного партійного центру, а розробка загального плану агітації і боротьби проти контрреволюції. На Таврійській та Херсонській губернських конференції РСДРП(б), які відбулися напередодні крайового з'їзду в Києві, питання створення всеукраїнського партоб'єднання не обговорювались.

Отже, у питанні "самовизначення" більшовиків України, виробленні їх позиції, пошуках лінії стосунків, з одного боку – з ЦК РСДРП(б), а з іншого – з українськими партіями, Центральною Радою, далеко не все було просто. А рішення досягались під впливом багатьох чинників. Особливу роль тут відігравала позиція ЦК РСДРП(б), який виявляв природну обережність у незвіданій справі оформлення більшовиків України у крайову, по суті – автономну організацію. Останнє могло стати небажаним прецедентом, початком перетворення єдиної, централізованої партії на федерацію крайових більшовицьких організацій, неминуче привело б до послаблення боєздатності виплеканого В. Леніним, його соратниками досить мобільного, дисциплінованого, жорстко керованого, політично могутнього (звісно, відносно інших політичних сил тогочасної Росії) соціального організму.

Гостра політична боротьби, що з початку 1918 року вилилася у відкрите воєнне протиборство, наступний прихід в Україну австро-німецьких армій на запрошення Центральної Ради, дещо загальмували дальший процес консолідації більшовицьких сил регіону. Однак пи-

тання не знімалося з порядку денного, а його актуальність навіть зростала у зв'язку з новими обставинами.

Перебуваючи в Петрограді, Георгій Пятаков безпосередньої участі у пошуках шляхів консолідації більшовиків в Україні, створення Компартії України не брав. Однак важко допустити, щоб він не був у курсі справ, не виробляв власної позиції. І це, безперечно, стане в нагоді, коли після певної перерви у об'єднавчому процесі, викликаному воєнними подіями, більшовики України повернуться до розв'язання нагальної проблеми уже за нових обставин.

Таганрозька нарада

...На середину квітня 1918 року майже вся територія України була зайнята німецькими й австро-угорськими військами. Радянська влада була знищена. Однак опір, вчинений поневолювачам трудящими України, частинами Червоної Армії, червоногвардійцями, свідчив про те, що вони не змиряться з участю, яку їм відводили політичні супротивники.

Центральний Виконавчий Комітет Рад України 19 квітня 1918 року в своєму Маніфесті висловлював переконання, що, "незважаючи на нашу теперішню воєнну невдачу, незабаром проб'є час смерті Центральної ради і час остаточного торжества робітників і селян України. В усілякій боротьбі бувають не тільки перемоги, а й поразки. І даремно сподівається контрреволюційна буржуазія, що гайдамацько-німецькі загарбники зуміють надовго утримати владу в своїх руках. Цього не буде"[16].

З окупацією України формально влада знову перейшла до Центральної Ради, але фактично запанувало всевладдя командування окупаційних військ, яке запровадило жорстокий терористичний режим і розпочало планомірну викачку до фатерлянду національних багатств поневоленого краю. Оскільки Центральна Рада вочевидь не справлялася із економічними зобов'язаннями Брестського договору, вона чимдалі ставала гальмом для реалізації планів справжніх господарів становища.

На середину квітня німецькі війська підходили до Ростова і Таганрога. До приморського міста саме й евакуювалися ЦВК Рад України та радянський уряд республіки. 18 квітня 1918 року тут відбулася остання сесія ЦВК, скликана за ініціативи більшовиків. Сесія ухвалила реорганізувати органи влади і управління республіки. Замість ЦВК Рад України та Народного Секретаріату створювалося Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів. Йому передавалися права і обов'язки вищих органів влади і управління радянської республіки. Бюро складалося з дев'яти осіб, тому дістало назву "Дев'ятки". Іменували його ще й "Партизанською дев'яткою", "Повстанським Народним Секретаріатом". До складу "Де-

в'ятки", як багатопартійного органу, входили більшовики А. Бубнов (голова), Г. Пятаков, В. Затонський, М. Скрипник; лівий український соціал-демократ М. Врублевський (він активно працював з більшовиками і вступив до КП(б)У у момент її створення; ліві російські та українські есери С. Мстиславський, О. Сєверов-Одоєвський, В. Сьомушкін та Ю. Терлецький (останній теж невдовзі став комуністом). На випадок "виходу з ладу" (арешту тощо) членів "Дев'ятки" було обрано дев'ятеро кандидатів, з пропорційною партійною належністю.

Створення такого бойового, з широкими повноваженнями надзвичайного органу цілком відповідало точці зору Георгія. Як і більшість інших "лівих", він вважав зайвим, як говорив, "ламати комедію радянського уряду, коли це робиться майже на фронті". Саме Є. Бош і Г. Пятаков, які долею знову опинилися поруч, пропонували створити вузький центр і найбільше, якщо не виключно, дбати про військову справу[17].

Нігілістичне ставлення до органів влади радянської України після Брестського мирного договору Центральної Ради з країнами австро-німецького блоку відзначало позицію Георгія Пятакова ще в період підготовки II Всеукраїнського з'їзду Рад. Форум у Катеринославі (17 – 19 березня 1918 року) мав основними завданнями консолідацію радянських сил республіки за умов іноземного вторгнення, а також визначення ставлення України до Брестської політики радянської Росії, щойно підписаного і ратифікованого ВЦВК РСФРР договору. Більшовицька фракція з'їзду зуміла в напруженій боротьбі повести за собою безпартійних делегатів, лівих українських соціал-демократів і домоглася схвалення курсу на мирну передишку, хоча для України це обернулося невідворотною окупацією.

II Всеукраїнський з'їзд Рад виявив готовність радянської України підписати мир з Німеччиною та її союзниками на умовах, прийнятих Центральною Радою, однак без приходу в Україну іноземних військ. "Для того, щоб зберегти можливість вільно розвивати завоювання соціалістичної революції, говорилось у резолюції з'їзду про політичний момент, трудящі маси України на своєму II з'їзді Рад перед усім світом заявляють, що вони готові підписати навіть ті тяжкі умови, які нав'язують Україні мирний договір Центральної ради з Австро-Німеччиною, але за обов'язкової умови повного невтручання Австро-Німеччини у внутрішнє життя України і виведення австро-німецьких військ з усіх зайнятих ними частин України.

II Всеукраїнський з'їзд Рад, будучи виразником волі української демократії, постановляє, що український трудовий народ боротиметься проти завойовників і душителів революції, проти імперіалістів усього світу, але разом з тим вживе через свої повноважні органи всіх заходів до припинення війни і до вироблення прийнятних для трудящих умов миру"[18].

Г. Пятаков та "ліві" комуністи не лише сумнівалися в доцільності з'їзду, а й відверто виступали проти його скликання. Мова, говорили вони, може йти тільки про революційну війну, і ніяк не про з'їзди. Скликати з'їзд під час війни, на їх думку, значить виявляти пережитки соціал-демократизму, парламентські ілюзії. Тому слід займатися не організацією з'їздів, а брати в руки зброю й воювати. Уряд треба розпустити, а всі його члени мусять влитися у червоногвардійські загони й безпосереднім особистим прикладом збуджувати революційну енергію організовувати оборону революції[19]. Згадуючи події лютого – березня 1918 року і маючи на увазі Народний Секретаріат, Євгенія Бош писала у спогадах: "Для мене було цілком ясно, що вести бойову роботу уряд в цілому не може. Я пропонувала роботу звести до обслуговування фронту – масової агітації, формування частин і матеріального обслуговування фронту"[20].

Однак, пропозиції "лівих" не знайшли тоді підтримки серед керівних діячів Радянської України. Але після реорганізації ЦВК Рад і Народного Секретаріату, відкривалися реальні можливості для реалізації задумів "лівих" про створення бойових революційних органів для рішучої боротьби проти окупантів та їх спільників.

У комплексі загальнопартійних проблем, що тоді набували особливої актуальності та гостроти, дедалі нагальнішою виглядала справа створення Комуністичної партії України. Обговорення цієї проблеми і стало лейтмотивом партійної наради у Таганрозі, що відбувалася 19 – 20 квітня. Георгій Пятаков був одним із ініціаторів зібрання, головував у перший день засідань, виявився однією з ключових діючих осіб. У роботі наради взяли участь члени комуністичної фракції ЦВК Рад України, Народного Секретаріату, а також лівих із Української партії соціалістів-революціонерів та Української соціал-демократичної робітничої партії, які порвали зі своїми партіями і невдовзі були прийняті до Компартії, – всього 71 чоловік.

Для більшості учасників наради питання про принципи, шляхи консолідації партійних сил стало підпорядкованим домінуючій на той час ідеї – організації повстансько-партизанської боротьби в окупованій Україні. У резолюції з питання про тактику нарада вказала: "Завданням Комуністичної партії більшовиків України є відтворення класової партійної організації пролетаріату та її керівництво у справі організації і ведення повстання робітничого класу і селянства проти диктатури контрреволюційної буржуазії"[21]. Саме на нараді в Таганрозі було ухвалено назву новостворюваної партії, що пізніше усталилася: "Комуністична партія (більшовиків) України".

Обговорення ж питань про те, якою мала бути КП(б)У, її статус і становище стосовно Російської компартії, проходило у гострій боротьбі між прибічниками двох, принципово відмінних точок зору. Саме тоді виявилися остаточно групи партійних працівників більшо-

вицьких організацій України, умовно наіменованих "ліві" та праві. Оскільки обидва табори більшовицьких керівників обстоювали істотно різні позиції як у справі організації комуністів України, так і у визначенні розстановки сил, перспектив розвитку революції, завдань і тактики більшовиків республіки, це наклало відбиток і на створення КП(б)У, і на всю її діяльність на перших стадіях існування. У питаннях організаційних сутність розбіжностей полягала не стільки у тому, чи потрібне партоб'єднання республіканського масштабу, скільки у тому, на яких засадах має відбутися утворення КП(б)У та якими мають бути її взаємини з РКП(б) та з ЦК РКП(б).

Партійні працівники Донецько-Криворізького басейну та Півдня України восени 1917-го та й весною 1918 року не поділяли думку про гостру потребу всеукраїнського об'єднання більшовицьких організацій. Тому, як згадувалось, у грудні 1917-го Обласний комітет РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну не відгукнувся на ініціативу працівників Південно-Західного комітету ("киян") про проведення всеукраїнського з'їзду більшовиків. А наприкінці січня 1918-го "катеринославці" (як називали працівників Донецько-Криворізького комітету партії (Ф. Сергєєв (Артем), С. Васильченко, М. Жаков, Б. Магідов, В. Межлаук та інші) на IV обласному з'їзді Рад домоглися ухвали про утворення Донецько-Криворізької радянської республіки. Це рішення означало спробу виділення і відділення промислового регіону, що аж ніяк не сприяло об'єднанню радянських сил в Україні. Утворення Донкривбасівської республіки було проявом регіоналізму, зумовленого серед іншого також амбіціями ряду керівників, зокрема Ф. Сергеєва (Артема).

І хоча штучне державне утворення існувало близько місяця, – під впливом критики В. Леніна, ЦК більшовиків, Раднаркому Росії "донкривбасівці" на II Всеукраїнському з'їзді Рад визнали необхідність входження Донецько-Криворізької республіки до складу радянської України – воно не могло не вплинути негативно на процес радянського будівництва. Аналогічною була позиція "донкривбасівців" у питанні про утворення Компартії республіки.

Згадані вище та частина інших керівників лівобережного регіону (Е. Квірінг, Я. Яковлєв (Епштейн), В. Аверін та інші), які працювали здебільшого на Катеринославщині, виходила з того, що сили пролетаріату підірвані окупацією, більшовицькі організації розгромлені. Відновлення Радянської влади неможливе без військової допомоги РСФРР.

Е. Квірінг пізніше так характеризував погляди, що їх зазвичай називають правими: "Ми, катеринославці, вважали в Таганрозі, що війна програна і що завдання не в тому, щоб шукати нових союзників для продовження її зараз, а щоб закінчити її як найбільш безболісно для Радянської Росії... І почати готуватися до нової революційної

боротьби вже в самій окупованій Україні"[22]. Головним вони вважали зміцнення партійного підпілля, проведення пропаганди і агітації, використання партією легальних можливостей, зокрема роботи у профспілках. Разом з тим праві недооцінювали внутрішні революційні сили в самій Україні, значною мірою нехтували справою організації партизансько-повстанської боротьби. Такі погляди відбивали настрої частини робітничого класу, змученого імперіалістичною війною, розрухою, безробіттям.

Інша група партпрацівників, що їх очолив Г. Пятаков (А. Бубнов, С. Косіор, І. Крейсберг, В. Затонський та інші), які працювали в Південно-Західному краї, навпаки, переоцінювали внутрішні революційні потенції, головну ставку в боротьбі за відновлення радянської влади робили на збройне повстання, а тому першочерговим завданням вважали створення ревкомів, повстанських штабів тощо.

Ці погляди відбивали настрої переважно селянських мас, які переживали особливу скруту і не могли далі миритися з німецько-австрійською окупацією, відновленням влади поміщиків, нестримними грабунками і репресіями. До того ж лідери групи Г. Пятаков та А. Бубнов були активними "лівими комуністами", виступали проти Брестського миру. Їм здавалося, що варто роздмухати полум'я збройної боротьби проти окупантів в Україні, і воно майже автоматично призведе до нового спалаху світової революції. В. Затонський, який також належав до "лівих", так пояснював тогочасне розуміння своїми однодумцями вимоги зміцнення партійних організацій: "... Під підсиленням партії розуміли те, що вона має керувати тим повстанням, яке ось-ось спалахне, керувати, щоб використати якомога краще революційну енергію селянських мас"[23].

За своєю ідейно-політичною суттю погляди українських "лівих" навесні і влітку 1918 року були типовим проявом "лівизни". Однак ототожнювати "лівих" у парторганізаціях України з "лівими комуністами" у загальнопартійному розумінні не виправдано. Зокрема, В. Затонський робив з цього таке застереження: "Я сам, наприклад, був за Брестський мир і взагалі проти "лівих комуністів" російських (у загальнопартійному сенсі. – В.С.), але належав до лівого крила комуністів українських"[24].

На нараді визначилася ще одна невелика група партпрацівників, яка підтримувала пропозиції М. Скрипника і одержала назву "центр". Однак, нічого спільного з центризмом у традиційному розумінні вона не мала. Радше, це була спроба не йти ні за одним із означених угрупувань, тяжіння до вироблення власних ідейних позицій.

За таких обставин питання про організаційні форми майбутньої партії опинилося на вістрі безкомпромісної дискусії. Е. Квірінг вніс проект резолюції: "Утворити автономну партію зі своїм Центральним Комітетом і зі своїми з'їздами, але таку, що підлягає загальному Цент-

ральному Комітету і з'їздам Російської Комуністичної партії". Натомість проект резолюції М. Скрипника пропонував: "Утворити самостійну комуністичну партію, яка має свій Центральний Комітет і свої партійні з'їзди і зв'язана з Російською Комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)"[25].

Пропозиція Е. Квірінга загалом відповідала ідеї збереження єдності РКП(б), враховувала ставлення Центрального Комітету партії до утворення всеукраїнського партоб'єднання у грудні 1917 року. Однак запропонований проект резолюції мало відповідав умовам Брестського миру. Його прийняття могло дати привід Німеччині звинуватити РСФРР у втручанні у внутрішні справи України і тим поставити під загрозу збереження миру, який так настирливо виборювала Росія.

Більшовики України, звісно, прагнули уникнути того. Саме цими міркуваннями, очевидно, й керувалася більшість учасників наради, відхиляючи пропозиції Е. Квірінга. Як свідчить протокол, "пропозицію т. Квірінга нарадою було відхилено", а пропозицію М. Скрипника та його однодумців "прийнято поіменним голосуванням 35 голосами, при 21, що голосували за першу пропозицію, і 1, що утримався"[26]. Безперечно, останній документ значно більше враховував конкретно-історичну обстановку.

Однак і він був далеко небездоганним, визначаючи зв'язок організаційно відособленої від РКП(б) КП(б)У через міжнародну комісію III Інтернаціоналу, який тільки-но планувалося створити. На знак протесту проти ухваленого рішення про самостійність КП(б)У нараду залишили "катеринославці" – Е. Квірінг і семеро його прихильників.

Сам автор ухваленої резолюції М. Скрипник виходив передусім з необхідності будь-що зберегти Брестський мир, розрив з РКП(б) вважав тимчасовим, умовним, викликаним тактичною необхідністю. А з перемогою соціалістичної революції в міжнародному масштабі потреба у розв'язанні подібних питань взагалі відпаде сама-собою, адже комуністи всіх країн і регіонів складуть одну дружну сім'ю – дещо ілюзорно пророкував один із політичних романтиків.

Резолюцію М. Скрипника підтримала група, очолювана Г. Лапчинським. Останній поступово схилявся до федеративних засад будівництва Комуністичної партії, а відтак, очевидно, і вирішив голосувати разом із колегами за створення самостійної КП(б)У.

Г. Пятаков і його однодумці на нараді в Таганрозі також солідаризувалися з резолюцією М. Скрипника про осібність КП(б)У. Максимально самостійна, лише в загальноідейному сенсі залежна від РКП(б), автономна і в тактиці, і в організації Компартія України відкривала "лівим комуністам", їх лідерові Г. Пятакову шлях до реалізації власних задумів, радикальної політики, спрямованої на роздмухування вогнища революційних процесів у Європі та й в усьому світі. При цьому саме Україні відводилася роль могутнього детонатора соціальних вибухів.

Микола Скрипник прекрасно розумів це. Вже після Таганрозької наради, на засіданні Оргбюро по скликанню І з'їзду КП(б)У, 8 червня 1918 року Г. Пятаков звинуватив М. Скрипника у тому, що той на нараді з представниками Донецько-Криворізького басейну і більшовицької фракції Румчероду (Центральний виконавчий комітет Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеської області – Авт.) зробив заяву про можливість на майбутньому з'їзді більшовиків України висловитися проти виділення з РКП комуністів (більшовиків) України у тому випадку, якщо на з'їзді "ліві комуністи" матимуть більшість.

У відповідь Микола Олексійович чітко виклав свою позицію. Може виникнути необхідність перегляду таганрозького рішення про виділення парторганізацій України в окрему партію, "якщо на з'їзді утвориться ліво-комуністична більшість, яка буде прагнути це виділення в окрему партію перетворити на засіб боротьби з Російською Комуністичною партією та її політикою"[27].

Стосовно загальнотактичних питань учасники Таганрозької наради суттєвих розбіжностей не виявили. І хоча й з цього питання було прийнято резолюцію "Про тактику партії на Україні", запропоновану М. Скрипником, проект, оголошений від імені А. Бубнова, Г. Пятакова, С. Косіора та інших (за цю резолюцію було віддано 23 голоси), мало чим відрізнявся від ухваленого. "...Основним завданням партії пролетаріату є організація збройного постання пролетарсько-селянських мас України проти гнобителів, – наголошувалося в документі. – Партія повинна зосередити всі свої сили на зміцненні масових організацій, на розвитку широкої агітації, закликаючи робітників і селян до активних виступів аж до збройної боротьби з німецько-гайдамацькими формуваннями і надавати організаційно-технічну допомогу партизанським загонам, прагнучи до внесення найбільшої організованості в їхню політичну роботу"[28].

На нараді також було визначено ставлення до "лівих" українських соціал-демократів, які вирішили виділитися з лав УСДРП. Більшовицьким організаціям було рекомендовано тісно співробітничати з дійсно революційними елементами цієї партії, які стали на шлях визнання диктатури пролетаріату. Групу цю очолювали П. Буценко, П. Слинько, М. Врублевський.

Для підготовки і скликання конференції (з'їзду) більшовицьких організацій України нарада обрала Організаційне бюро у складі М. Скрипника (секретар), А. Бубнова, Я. Гамарника, В. Затонського, С. Косіора, І. Крейсберга, Г. Пятакова.

Таганрозька нарада відіграла визначну роль у підготовці утворення КП(б)У і виробленні тактики революційної боротьби за відновлення на Україні влади Рад. У цьому її історична заслуга.

Звісно, після наради дискусії не припинилися.

Трибуною пропаганди своїх поглядів і сильним важелем їх здійснення для "лівих" стала газета "Коммунист" – орган Оргбюро по скликанню конференції партійних організацій комуністів (більшовиків) України. Досить сказати, що ім'я їх лідера – члена редколегії Г. Пятакова на сторінках газети зустрічається найчастіше (від 15 червня до 15 жовтня 1918 року вийшло вісім номерів газети "Коммунист", з них 1 – 2, 3 – 4 та 7 – 8 здвоєні). У перших чотирьох номерах, які вийшли до I з'їзду КП(б)У, його ім'я стоїть під вісьмома матеріалами.

Г. Пятаков твердо і безапеляційно не раз заявляв про те, що радянська влада в Росії після укладення Брестського миру є чисто формальною, що в інтересах світової революції доцільною була б навіть втрата радянської влади. "Ми не стоїмо за збереження Радянської влади що б то не стало і за будь-яку ціну, – писав він. – Більше того, в кайданах німецького імперіалізму вона неминуче зживає себе". У статті "Авангард світової революції" лідер "лівих" заявляв: "Радянський уряд, над яким знущається німецький імперіалізм, який не піднімає кинутої йому рукавички, який поступається крок за кроком, він перестав бути активним фактором європейської революції". Юрій твердив, що "авангардом європейської революції є не центральна Росія, а Україна", що "Україна перетворилася на висхідний пункт відродження російської революції". Георгій Леонідович не бачив таких жертв, яких не варто було б принести для виконання завдань, покладених історією на плечі українського народу[29].

Йому вторили однодумці. В. Затонський писав: "До нас, на Україну переноситься в даний момент вогнище світової революції", "на нашу долю випала виграшна, хоча й не менш відповідальна роль штабу ударного батальйона світової революції". А. Бубнов також наполягав, що "потрібно було відмовитися від "курсу на мир", рішуче висунути завдання боротьби що б то не було"[30].

Г. Пятаков і його товариші необхідність відособлення КП(б)У від РКП(б) обґрунтовували серйозною різницею у становищі Росії й України. В. Затонський, зокрема, вважав: "Роль, яка випала на долю українського пролетаріату, істотно відрізняється від тієї, що її доводиться відігравати пролетаріату російського соціалістичного оазиса, і оскільки (і доти, поки) своєрідна ця роль, необхідний відповідний апарат для успішного її виконання. Горе тій армії, якою управляє декілька штабів, не зв'язаних між собою, штабів, що конкурують один з одним, але не краще і становище тієї, якою командує в бою інтендантське управління"[31].

Таким чином, після Таганрозької партійної наради ціла низка питань, пов'язаних із утворенням Компартії України, прояснилася. Ніхто з керівників більшовицьких організацій відкрито не виступав проти створення КПУ, детермінованість цього кроку визнавалась одностайно. Щоправда ухвали ще належало донести до партійного загалу, ви-

вчити його реакцію. До того ж, рішення, прийняті в Таганрозі, були неостаточними, рекомендаційними. При конституюванні зібрання було встановлено: "Нарада має організаційний характер. Її рішення не є обов'язковими для організацій, але слугують матеріалом для обговорення партійними організаціями організаційних і тактичних питань партійної роботи на Україні"[32].

З одного боку, тут втілилися підходи до розв'язання складної проблеми. З іншого боку, вони зумовили й глибину дискусій, що розгорнулись на місцях, у первинних організаціях. В опублікованій "Правдой" статті Я. Яковлєва (Епштейна) підкреслювалося: "В даний момент питання про відокремлення партійної організації України від Всеросійської партії дискутується в усіх партійних осередках України"[33].

Отже, в питаннях українського радянського державотворення, створення республіканської партійної організації позиція Г. Пятакова переживала значні, динамічні, часом карколомні і несподівані трансформації.

Як справедливо відзначав Е. Квірінг, для будь-кого, хто знає ставлення Г. Пятакова до національної проблематики, ясно, що його аж ніяк не можна звинувачувати в націоналізмі. Дійсно, Георгій Леонідович був тоді (та й згодом) найрішучішим супротивником навіть усього й усякого національного як "ворожого соціалізмові". Виходячи з цього, здавалось логічним виглядало б і негативне ставлення Г. Пятакова до української державності, так само як і республіканської, на національному терені України по суті – організації комуністів. Адже ще зовсім недавно він вважав недоцільним за умов наростання світової революції, в найближчому майбутньому – оформлення III Інтернаціоналу створення єдиної і осібної партійної організації комуністів України. Він був переконаний, що йдучи до соціалізму, дійсного об'єднання пролетаріату, смішно навіть говорити про організацію національної партії.

Тепер же, напередодні установчого з'їзду, Георгій Пятаков виступив активним учасником, одним з енергійних та амбітних лідерів у справі утворення Української радянської держави та осібної Комуністичної партії України. Головна причина такої метаморфози полягала у розрахунках на масштабну роботу, цілком підпорядковану світовій пролетарській революції.

Тимчасом події, що розгорнулися наприкінці квітня 1918 року, показували, що німецькі та австро-угорські окупанти не збиралися рахуватися з умовами Брестського мирного договору і продовжували наступ за межі України – на Ростов, Новочеркаськ, Таганрог. Органи влади УСРР під безпосередньою загрозою окупації німцями Таганрога, під гуркіт німецької артилерії, залишали місто. Люди і майно розміщувалися у трьох ешелонах, що поодинці мали прориватися на північ. З першим ешелоном виїхав М. Скрипник – на Ростов, Новочеркаськ,

Воронеж. В другому їхали В. Затонський і С. Косіор. Просуваючись охопленим громадянською війною Доном, ешелон у числі останніх встиг проскочити через Новочеркаськ і на початку травня прибув до Москви.

Третій ешелон, яким їхали А. Бубнов і Г. Пятаков, був змушений пробиратися на Царицин – шлях на північ через Новочеркаськ – Воронеж було перерізано антирадянським повстанням на Дону і окупаційними військами. Ешелон супроводжували останні вояки Червоного козацтва. Дорогу на Царицин часто доводилося пробивати зброєю, відбудовуючи час від часу пошкоджені залізничні колії...

Австро-німецький окупаційний режим, гетьманат, що прийшов на зміну Центральній Раді наприкінці квітня 1918 року, жорстоко боролися проти революційних сил, у першу чергу проти найрадикальнішої з них більшовиків. Партійні організації були розтрощені, члени РСДРП, уникаючи переслідувань, змушені були перейти в глибоке підпілля. Однак, вони не збиралися миритися з таким становищем, починали відроджувати свої осередки, встановлювати, зміцнювати зв'язки з масами, які виявляли майже абсолютне несприйняття чужоземної влади та її посібників з національного табору.

Головною базою відновлення партійного життя стали крупні центри України. Одними з перших реанімували діяльність у підпіллі більшовики Одеси. Ще наприкінці березня 1918 року відбулися збори комуністів міста, на яких були присутні близько 80 чоловік. Тимчасовий міський комітет більшовиків очолив один з найавторитетніших партпрацівників А. Трохимов. На початку квітня міська більшовицька організація налічувала вже 150 комуністів.

Від самого початку окупації діяло більшовицьке підпілля в Києві. В середині березня на загальноміських зборах були присутні близько 60 підпільників. У квітні був обраний тимчасовий міськком РСДРП(б) на чолі з Л. Картвелішвілі.

Значна група більшовиків працювала у Катеринославі. Тут уже в кінці квітня обрали міський комітет (І. Амосов, Г. Биченко, Н. Варлен та інші). На Катеринославщині активну діяльність розгорнули підпільні більшовицькі організації Олександрівська, де була залишена група комуністів на чолі з І. Гавриловим. Відновили роботу більшовицькі організації Мелітополя, Токмака та інших міст.

У Харкові в умовах окупації діяла так звана "п'ятірка", яка налагодила зв'язки з партосередками заводів та з районами. На початку травня тут був обраний міський комітет у складі М. Безчетвертного, М. Хабаненка, Й. Приєдітіса, Г. Хоперської, Г. Сапожникова.

У Донбасі, окупованому в кінці квітня, вже в травні відновили роботу підпільні більшовицькі організації у Юзівці (Д. Корнієнко, І. Боярський, Г. Зимін, Є. Север'янов), Лисичанську (П. Бородін, П. Євсєєв, І. Лагода, А. Титов). Підпільні більшовицькі організації в Єнакі-

євому очолив П. Турутін, у Маріуполі – Г. Македон, Костянтинівці – І. Прищепа, Гришиному – І. Квиленко.

Група підпільників активізувала роботу в окупованій Полтаві. В середині квітня більшовицька організація налічувала тут понад 200 комуністів. У середині квітня був обраний загальноміський партійний комітет. Більшовицьке підпілля в цей час почало діяти на Чернігівщині, Волині, Поділлі та інших місцевостях України. На середину травня 1918 року в основному закінчився процес відновлення підпільних партійних організацій у більшості промислових та адміністративних центрів України. Відбулося згуртування розпорошених більшовицьких сил, утворились керівні органи, зміцнилися їх зв'язки з осередками та між собою[34].

Підготовка до партійного форуму у другій половині травня – червні 1918 року вступала у нову фазу. Головним завданням Оргбюро у цей час мало дальше відновлення більшовицьких організацій, встановлення з ними зв'язків, проведення виборів делегатів на з'їзд. З цією метою Оргбюро відбирало і направляло до місцевих парторганізацій активних партпрацівників, які перебували на території РСФРР. Всього протягом травня – червня на Україну було направлено більше 200 комуністів.

Ті, хто від'їжджали, забезпечувались явками, паролями, літературою.

До Києва прибули М. Майоров і М. Реут, до Харкова – В. Логінов і І. Смирнов, до Одеси – І. Крейсберг, М. Голубченко, В. Бухарцева, на Поділля – О. Снєгов і т. д. Посланці Оргбюро встановлювали зв'язки з підпільними парторганізаціями, інформували їх про рішення Таганрозької наради, розповсюджували "Повідомлення про скликання конференції більшовицьких організацій комуністів-більшовиків України", проводили вибори делегатів з'їзду.

І. Крейсберг і М. Голубченко провели нараду представників більшовицьких організацій Одеси, Миколаєва, Херсона, Олександрівська, докладно поінформували їх про стан партійної роботи, скликання з'їзду. З метою утворення обласного партоб'єднання було виділено бюро. Від більшовицьких організацій Херсонської губернії на з'їзд було обрано 8 делегатів: І. Крейсберга, П. Ровнера, М. Федорка, Л. Тарського, Г. Корочанського та інших, які представляли близько 500 членів партії.

Велика робота була проведена представниками Оргбюро в Донбасі, на Катеринославщині та Харківщині. В травні – червні тут ішов активний процес зростання лав більшовицьких організацій. На час з'їзду в лівобережному регіоні вже працювало понад 2 тис. комуністів, або майже половина складу більшовицьких організацій України[35]. Це свідчило про те, що і в умовах підпілля, незважаючи на постійні переслідування, до партії в першу чергу вступали кращі представники робітничого класу.

Партійні організації Донбасу обрали делегатами на з'їзд С. Попова від Луганська, Г. Зиміна, Є. Север'янова – від Юзівки, Р. Терехова – від Берестового та інших – всього 12 делегатів. Партійні організації Катеринославської губернії послали на з'їзд 21 делегата. Серед них Е. Квірінга, Г. Биченка, І. Амосова, В. Клочка, П. Воронова, М. Арсенічева, П. Сиволапа, О. Чумака та інших.

Направлені Оргбюро до Харкова В. Логінов та І. Смирнов доклали зусиль до зміцнення підпільних організацій міста. Було обраний новий склад міськкому партії, встановлено зв'язки з комуністами Сум, Лебедина, Ізюма. Від більшовицьких організацій губернії було обрано 6 делегатів, які представляли понад 300 членів партії (М. Безчетвертний, І. Смирнов, А. Близниченко, Й. Приєдітіс та ін.).

У кінці травня відбулася Чернігівська губернська партконференція, на якій були присутні 38 делегатів від 7 повітів. Було обрано губком партії на чолі з Є. Петровським і губревком, який очолила С. Соколовська. У червні делегатами на з'їзд були обрані К. Неровня, С. Соколовська, Л. Тиліс та інші, всього 8 делегатів від 296 членів партії.

Для зміцнення більшовицьких організацій і активізації партійної роботи надзвичайно важливе значення мала Всеукраїнська партійна нарада, скликана 26 травня 1918 року з ініціативи Київського комітету РСДРП(б). Скориставшись проведенням у Києві з'їзду профспілок, делегати-комуністи та інші представники більшовицьких організацій (всього близько 70 чоловік) провели нараду, на якій було представлено 12 населених пунктів (Київ, Харків, Катеринослав, Чернігів, Одеса, Полтава, Кременчук, Прилуки, Кам'янське, Ходорков, Богуслав, Гомель, Лоєв). Було розглянуто доповіді з місць, питання про скликання Всеукраїнської партконференції, обрано Тимчасовий Всеукраїнський комітет робітничої Комуністичної партії. До його складу ввійшли: М. Майоров (голова), Л. Картвелішвілі, О. Пирогов, М. Реут, І. Амосов, С. Хлівний[36]. Члени комітету побували у місцевих парторганізаціях, де інформували про нараду, майбутній з'їзд. У червні комітет налагодив зв'язки з Оргбюро, координував з ним підготовчу роботу щодо скликання форуму.

Особливе значення створення Тимчасового Всеукраїнського комітету мало для більшовиків Південно-Західного краю. Партійні організації Вінниці і Проскурова обрали делегатами на з'їзд О. Снєгова та П. Гешвалінера, Радомишля – Л. Беріна, Г. Рубильського, Я. Ушеренка.

Напередодні І з'їзду КП(б)У значно зміцніли підпільні партійні організації Києва, які на кінець червня налічували 655 комуністів. Делегатами з'їзду були обрані М. Майоров, Л. Картвелішвілі та П. Слинько.

У травні – червні 1918 року активізувалася робота по створенню партосередків у сільській місцевості. Зокрема, на Чернігівщині авто-

ритетна більшовицька організація діяла в с. Дроздівка Ніжинського повіту. Вона встановила зв'язки з комуністами сіл Жуківка, Куликівка, Вересом, Салтикова Дівиця. Міцні більшовицькі організації оформилися в с. Добрянка на Чернігівщині, Миколаївське, Всесвятське, Попельнясте на Катеринославщині, Васютинці на Полтавщині. Їх посланці брали участь у роботі з'їзду.

Оргбюро по скликанню з'їзду комуністів України і Тимчасовий Всеукраїнський комітет робітничої Комуністичної партії змогли налагодити зв'язки з більшістю підпільних партійних організацій, сконсолідували їх.

Незважаючи на труднощі нелегальної діяльності, постійні переслідування з боку німецько-австрійських властей та гетьманської варти, за чотири місяці на Україні була створена розгалужена мережа підпільних більшовицьких організацій. Відновили роботу або були створені 50 партійних комітетів, у тому числі 2 – губернських, 15 – міських, 24 – районних і підрайонних, 10 – повітових. Всього діяло 208 первинних парторганізацій, в тому числі 129 – у промислових містах і районах, 79 – у сільській місцевості[37].

Це була вже досить могутня сила, яка повинна була ще більше примножитись, перетворившись у цілість, моноліт.

На першому партійному з'їзді

У перших числах травня 1918 року основна група членів створеного у Таганрозі організаційного бюро по скликанню з'їзду комуністів України прибула до Москви. Його штабом став готель "Люкс" на вулиці Тверській. В. Затонський згадував, що відразу ж зателефонували В. Леніну і були запрошені до голови уряду РСФРР. "Як були з дороги, оброслі, бородаті, нечесані, прийшли до нього у Кремль. Ілліч запитував, як у нас поводилися ліві комуністи (він цією справою дуже цікавився). Розпитував про настрої українського селянина, цікавився, як гадаємо ставити роботу на Україні. Взагалі схвалював ідею утворити український партійний центр. – Це давно треба було зробити"[38].

Відомо, що до числа тих, хто відвідав тоді В. Леніна, були, крім Затонського, А. Бубнов і М. Скрипник. Очевидно, Г. Пятакова серед них не було. Можливо, він не встиг приїхати до Москви. Можливо, існувала й якась інша причина.

Взагалі В. Ленін, ЦК РКП(б) були добре поінформовані про рішення Таганрозької наради, і, очевидно, непокоїлись прагненням до створення осібної парторганізації в Україні. На засіданні Центрального Комітету 3 травня 1918 року було ухвалено резолюцію "Про ставлення ЦК до виділення Української Комуністичної партії (дві резолюції)[39]. У протокольному записі згаданого засідання передано зміст резолюції Таганрозької наради про утворення КП(б)У: "...Попередньо вирішено питання про створення окремої Української Комуністичної партії,

остаточне рішення надано конференції від 20 червня" і зазначено, що з цього приводу прийнято дві резолюції, котрі не підлягають розголошенню. Під "конференцією від 20 червня" мався на увазі форум партійних комуністичних організацій України, що пізніше конституюватиметься як з'їзд.

Сам документ досі не виявлено, однак зміст "двох резолюцій" (або радше – двох частин однієї резолюції) відтворюється за допомогою інших документів і матеріалів. Через кілька днів "Правда" повідомляла: "Центральний Комітет РКП(б), обговоривши питання про виділення окремої Української Комуністичної партії з Російської Комуністичної партії, не має жодних заперечень проти створення Української Комуністичної партії, оскільки Україна є самостійною державою"[40]. Про другу резолюцію говорив на І з'їзді КП(б)У Е. Квірінг: "Негласна постанова ЦК, відповідно до якої повинен бути виділений офіційно Український ЦК, а неофіційно він існує як обласний центр"[41]. Водночас, щоб не дати Німеччині та Австро-Угорщині приводу для звинувачень уряду радянської Росії і РКП(б) у порушенні умов Брестського миру щодо України, в офіційних документах Комуністичної партії (більшовиків) України говорилося про формальне закріплення самостійності місцевих партійних організацій у питаннях їх діяльності[42].

Отже, точка зору ЦК РКП(б) на питання про характер утворення республіканської партійної організації в Україні залишалася принципово незмінною: Компартія України мала бути складовою частиною єдиної загальноросійської партії, підкорятися рішенням ЦК РКП(б). Останній ще раз категорично підтвердив свою позицію безпосередньо напередодні з'їзду. З цим зовсім не узгоджувались наміри і сподівання "лівих". Вони, як і раніше, прагнули до заснування самостійної комуністичної організації в Україні як ефективного знаряддя здійснення рішучих революційних дій, що, за їх розрахунками, ставали дедалі нагальнішими. Їх лідер Г. Пятаков наголошував: "Повстання на Україні розгорається... повстання на Україні – неминучий факт... Організуйте повстання! Це – лозунг дня. Це – знак, під яким ми переможемо!"[43]

Для закріплення своєї позиції Г. Пятаков намагався якнайефективніше використати своє керівне становище в редколегії "Коммуниста", публікуючи у кожному номері (спочатку вони, правда, були спарені-ми) по кілька матеріалів. Причому тон його статей був наступальним, безкомпромісним. "Ліві" відверто критикували ЦК РКП(б), РНК РСФРР за нерішучість, поступливість світовому імперіалізму, обґрунтували необхідність ліворадикальних дій більшовиків України[44]. Інтереси ж розвитку світової революції, буцім-то, детермінували нарощування зусиль з боку комуністів України, зокрема, посилення їх організаційного впливу на повстанський рух. "Зв'язуючи німецькі сили, – доводили "ліві", – Україна допомагає Радянській Росії створювати її розладнаний організм і перетворитись знову на чинник світової революції"[45].

Ще з більшою категоричністю зазначена позиція проводилася через статтю у "Коммунисте" "Надгробне слово "тезам" т. Скрипника". "Ми не стоїмо за збереження Рад. влади що б то не було і за будь-яку ціну – гучно декларувалися погляди "лівих" – і надаємо їй значення лише остільки, оскільки трудящі маси можуть творити через неї свою волю. Більше того, в кайданах німецького імперіалізму вона зживає себе. ...З нашої т[очки] з[ору], саме існування Російської Рад[янської] вл[ади] значною мірою залежить від ходу і наслідків повстання на Україні"[46].

Оголосивши на сторінках органу по скликанню з'їзду більшовиків України московське керівництво "генералами без армії" (В. Затонський), "ліві", їх лідер – Г. Пятаков доводили необхідність організаційного відособлення партії, що створювалася в Україні, від єдиної Російської Комуністичної партії (більшовиків).

З такими настроями і переконаннями йшов Г. Пятаков на з'їзд більшовицьких організацій України.

...Дістатися Москви делегатам від підпільних організацій окупованої України було дуже важко. Їхній приїзд затягувався. А потрібно було обов'язково досягти якомога повнішого представництва, тому відкриття форуму кілька разів відкладалося. Навіть на 1 липня 1918 року значна частина делегатів ще залишалася в дорозі. Тому 2 липня було вирішено розпочати приватну нараду делегатів (на час її відкриття зібралися 32 делегати з ухвальним голосом), яка тривала чотири дні. Головував на всіх чотирьох засіданнях Г. Пятаков[47]. Нарада визначила нову дату відкриття конференції – 5 липня 1918 року, виробила порядок денний, постановила конституювати зібрання як "Перший з'їзд партійних організацій комуністів (більшовиків) України", прийняла рішення про надання права ухвального голосу лише тим представникам організацій, які працювали у підпіллі на окупованій території, тобто знаходились на самому вістрі боротьби. Більшість провідних діячів більшовиків України, хоч і справляла значний вплив на хід і рішення з'їзду КП(б)У, мала лише дорадчий голос. З огляду на гостру боротьбу, що точилася між ними, такий підхід виявився доцільним, сприяв виробленню зваженої політичної лінії.

Група делегатів наради склали делегацію, що напередодні 5 липня відвідала В. Леніна. Це були представники більшовицького підпілля а також відомі партійні працівники України, у тому числі Георгій Пятаков. Понад дві години тривала розмова з лідером РКП(б), у ході якої було обговорено найважливіші питання порядку денного з'їзду, тези і проекти резолюцій. Пізніше Е. Квірінг згадував, що з В. Леніним "попередньо погоджувалися резолюції з основних питань"[48]. В. Ленін дав настанови щодо партійного керівництва боротьбою українського народу, схвалив ідею організації Тимчасового всеукраїнського партійного центру, а також Центрального військово-революційного комітету

для керівництва підготовкою та проведенням збройного повстання проти окупантів та гетьманського режиму. Він особливо підкреслив необхідність відновлення революційної єдності України з Росією, зміцнення союзу робітничого класу і селянства, дружби українських і російських трудящих[49].

Зрозуміло, у розмові з В. Леніним на реальному особистісному зрізі вияснилися різні погляди на перспективи діяльності комуністів України – обережна правих – Е. Квірінга, Я. Яковлєва та інших, і енергійна, рішуча – "лівих" – Г. Пятакова, В. Затонського передусім. Ніби продовжуючи давню, почату ще у 1915 році суперечку з В. Леніним, Георгій Леонідович палко відстоював необхідність найрадикальніших дій. Однак, запропонований ним проект резолюції про збройне повстання вождь більшовиків піддав гострій критиці. З огляду на недавнє вперте протистояння Г. Пятакова політиці Брестського миру можна було остерігатися авантюристичних вчинків з його боку, тим більше, у такій вибухонебезпечній обстановці, яка склалася на середину 1918 року в Україні. В. Затонський свідчить, що в обговоренні пятаковського проекту про збройне повстання "Ілліч безпощадно... крив за перебільшення, грів за ліву фразу, вимагав фактів і доказів, "що момент настав"..."[50]. Згодом, уже на з'їзді, М. Скрипник скаже з цього приводу: "Товариш Ленін заявив, що він не може погодитися з резолюцією тов. Пятакова"[51].

Незважаючи на ці обставини, Георгій Леонідович Пятаков відігравав у роботі І з'їзду КП(б)У, що працював у Москві 5 – 12 липня 1918 року, ключову роль. Саме він відкрив форум від імені Організаційного бюро по його скликанню. Його було обрано до складу президії. Як головуючий, він вів більшість засідань, брав активну участь у обговоренні всіх питань порядку денного, підготував кілька резолюцій, виголосив заключну промову. Всього у протоколах з'їзду зафіксовано 44 виступи Г. Пятакова: з доповідями, промовами, заявами, пропозиціями, доповненнями, поправками, запереченнями, роз'ясненнями, репліками тощо. За цими (хай і формальними) показниками рівних Г. Пятакову на з'їзді не було.

У роботі І з'їзду КП(б)У взяли участь 65 делегатів з ухвальним голосом, що представляли 40 партійних організацій, в яких налічувалося понад 4,3 тисячі членів партії. Делегатів з дорадчим голосом нараховувалося 154. Крім того на з'їзді було 114 гостей. Таким чином, загалом у роботі І з'їзду КП(б)У взяло участь понад 330 чоловік[52].

Персональний склад з'їзду показує, що його делегати у більшості були досвідченими, авторитетними партпрацівниками. Серед них відомі професіональні революціонери: П. Ровнер – член партії з 1901 року, М. Майоров – 1906, Л. Картвелішвілі – 1910, Е. Квірінг – 1912, І. Амосов – 1912, І. Крейсберг – 1914, С. Соколовська – 1915 року. Значну групу делегатів з'їзду становили кадрові робітники – М. Арсені-

чев з Кам'янського, П. Воронцов, Г. Биченко з Катеринослава, Й. Приєдітіс з Харкова, К. Неровня з Конотопа та інші. На з'їзді були представлені сільські парторганізації Катеринославщини, Полтавщини, Чернігівщини.

Активну участь у роботі з'їзду брали відомі партійні діячі Є. Бош, А. Бубнов, В. Затонський, С. Косіор, Г. Пятаков, М. Скрипник, І. Шварц, Я. Яковлєв.

У перший день з'їзд утворив робочі органи: президію, секретаріат, мандатну комісію. Почесним головою було обрано В. Леніна.

Порядок денний з'їзду був таким: 1. Доповідь Організаційного бюро по скликанню з'їзду. 2. Доповідь Тимчасового всеукраїнського партійного комітету. 3. Звіт більшовицької фракції в Народному Секретаріаті. 4. Про поточний момент. 5. Про збройне повстання. 6. Про державні відносини Радянської України з Радянською Росією. 7. Про ставлення до так званих "рад". 8. Про ставлення до інших партій. 9. Про об'єднання з лівими українськими соціал-демократами. 10. Про партію. 11. Організаційне питання. 12. Вибори Центрального Комітету.

У вступній промові від імені Організаційного бюро по скликанню з'їзду Г. Пятаков відразу жорстко позначив позицію і мету форуму, як вона вбачалася "лівим": "Перший з'їзд нашої партії на Україні зібрався в неймовірно трудну хвилину. – Розстріляна, розбита партія не могла дати повстанню, що наростало, того стрункого і могутнього партійного апарату, який необхідний для мети боротьби. Міжнародна обстановка вкрай складна. Політичне становище на Україні надзвичайно трудне через наявність чужоземних військ, з якими вступати у зносини складніше, ніж з царськими навіть військами. Становище ускладнюється тим, що крім боротьби з німецько-гетьманським урядом, доведеться вести не лише ідейну, але й збройну боротьбу з іншими партіями, що продовжують називати себе соціалістичними.

І ось цей з'їзд має створити той новий могутній апарат, який зуміє виконати завдання повалення імперіалізму"[53].

Мабуть, Георгій Леонідович надзвичайно відповідально готувався до того, як задати тон зібранню, від якого могло залежати так багато в майбутньому. Кожна виголошена фраза звучала як черговий цвях, що вправним ударом заганявся у будівельний матеріал і зміцнював твердиню логічної конструкції, яка набирала дедалі виразніших обрисів.

Вагомо зауваживши, що на шляху створення республіканського партійного об'єднання доведеться подолати помилки тих працівників, які в умовах легального існування партії відвикли від умов діяльності в підпіллі, промовець наголосив: "Попередній досвід, від розгрому до цих пір, під час якого ми встигли перейти від оборони до наступу, допоміг нам підготуватися до створення тієї величезної організації, яка повинна виконати надзвичайно складне завдання, що стоїть перед нею. Перед обличчям цього завдання партія постане єдиною і згур-

тованою. Робота цього з'їзду стане переломним пунктом всієї роботи на Україні. Товариші, що з'їхалися, візьмуть у свої руки керівництво тими формами класової боротьби, в які вона зараз відливається на Україні"[54].

То були пророчі слова! А в їх основі – глибоке знання ситуації в Україні, тенденцій її ймовірного розвитку, абсолютна переконаність у справедливості революційної справи.

З приводу практично кожного пункту порядку денного вибухали палкі дискусії. Однак, по суті, "не набравши обертів", уже після першого робочого дня, на якому чимало часу відібрало розв'язання процедурних питань, заслуховування привітань, з'їзд повинен був перервати свою роботу.

Підняті по тривозі, делегати взяли участь у збройній боротьбі проти лівих есерів, котрі 6 липня 1918 року вчинили заколот, вбили німецького посла у Москві графа Мірбаха з метою зірвати Брестський договір, спровокувати війну з Німеччиною. "З боку комуністів усе було мобілізовано, – писав у спогадах Володимир Затонський. – Став під рушницю в цілковитому складі й наш український з'їзд..."[55]. У ході заколоту лівим есерам вдалося заарештувати Андрія Бубнова. Той висунув вимогу негайного звільнення, бо через есерівські дурниці не хоче переривати свою військову роботу в Україні. Есери швидко згодились, навіть надали йому автомобіль. До всього, що торкалося України, котра постраждала від Брестського миру, есери ставилися підкреслено поважно.

Остання обставина, мабуть, збила з пантелику відомого публікатора документів Ю. Фельштинського (США), який тенденційно, з домислами витлумачив окремі твердження з листа одного з лідерів лівих есерів Марії Спірідонової від листопада 1918 року. Історик намагається довести, що "не лише не було "повстання лівих есерів", не було й "акта ЦК ПЛСР", оскільки, наприклад, член ЦК ПЛСР Александрович про вбивство Мірбаха, яке планувалося, нічого не знав аж до останньої хвилини, – ось висновок, який напрошується сам по собі із листа Спірідонової.

Була змова одних членів ЦК ПЛСР (додамо: за участі ряду членів ЦК більшовиків, безумовно, Дзержинського, а вірогідно, ще й Бухаріна з Пятаковим) таємно від інших членів ЦК ПЛСР з метою вбивства німецького посла Мірбаха"[56]. Не вдаючись тут у спростування позиції Ю. Фельштинського про існування змови екстремістів з ЦК ПЛСР і "лівих комуністів" (документально це не підтверджується), не можна, однак, не зазначити, що згадка імені Г. Пятакова, навіть у гіпотетичній формі, у запропонованому контексті взагалі навряд чи чимось виправдана. Георгій Леонідович настільки був зайнятий усі перші дні липня 1918 року підготовкою з'їзду, початком його роботи, що фізично просто не мав можливості брати участь у будь-яких інших акціях

(змовах). І, гадається, він абсолютно щиро жалкував з приводу виступу лівих есерів, що завадив ефективній роботі І з'їзду КП(б)У. У спеціальній статті, присвяченій результатам форуму, Г. Пятаков скаржився: "На превеликий жаль, заколот лівих есерів і ряд інших обставин, які відняли у з'їзду досить велику кількість часу, не дали можливості розглянути всі питання, що стояли на порядку денному..."[57].

Ніколи не згадували про будь-яку причетність Г. Пятакова до лівоесерівської авантюри і праві в КП(б)У, які б (неважко передбачити) ні за що не подарували йому того в численних дискусіях-звинуваченнях. І це природно, адже й вони знали, як непримиренно, аж до проявів сектантства, він ставився до представників не те що інших партій, а й, навіть, до течій всередині більшовизму, а тому апріорно відкидали будь-яку можливість його причетності до лівоесерівської змови.

Ніяких претензій ніколи не мав до Г. Пятакова щодо можливих контактів з лівими есерами і, так би мовити, "позафракційний" Микола Скрипник, який у наступному не один раз повертався на сторінках своїх численних публікацій до відтворення найменших фактичних деталей процесу утворення КП(б)У.

Засідання з'їзду відновилися лише 8 липня 1918 року. М. Скрипник відзначив, що роботу форуму було перервано "доповіддю з поточного моменту, що її прочитали на вулицях Москви ліві есери, які повстали проти Радянської влади"[58].

Ще до нього, у доповіді про політичне становище і завдання партії Георгій Пятаков кілька разів наголошував на тому, що після московських подій уже не може бути суперечок про можливість чи неможливість урядової співпраці з лівими есерами, що з останніми "в Народному Секретаріаті нам робити зовсім нічого"[59]. Майже дослівно ця позиція була повторена і М. Скрипником[60].

Тоді ж було запропоновано прийняти відозву до робітників і селян Росії, в якій засуджувався виступ партії лівих есерів. "В цю годину, – говорилося у відозві, – всіма думами нашими, всією глибиною серця ми кричимо вам: не піддавайтесь провокації, не губіть великої справи соціальної революції, яка почата вами і несе з собою звільнення всім трудящим!"[61]

Георгій Пятаков вважав, що проти такої відозви на дев'ять десятих нічого заперечити. Однак документ слід доопрацювати, оскільки в ньому не досить різко засуджено лівих есерів: "цій партії треба було дати ляпаса". Не подобалися Г. Пятакову й окремі нотки документа. Але у президії з'їзду, куди передали запропонований варіант для доопрацювання, дійти згоди не вдалося, і тому при остаточному голосуванні 25 делегатів (звісно, з Г. Пятаковим) утрималися. Витлумачити однозначно таку позицію непросто. Адже до оголошення остаточного варіанту відозви, відповідаючи Е. Квірінгу, Г. Пятаков відзначив, що у "лівої частини" з'їзду розбіжностей з приводу авантюри лівих есе-

рів (підкресливши: "так званих лівих есерів") немає і не може бути"[62]. Втім, відсутність фактів не завжди грала роль, коли справа доходила до звинувачень на адресу Г. Пятакова. За факти слугували і довільні домисли Генерального прокурора СРСР А. Вишинського на процесі 1937 року: "...Це Пятаков і його компанія в 1918 році, в момент найгострішої небезпеки для Радянської країни, вели переговори з есерами про підготовку контрреволюційного державного перевороту, про арешт Леніна з тим, щоб Пятаков обійняв посаду керівника уряду – голови Раднаркому"[63].

Поновивши роботу, І з'їзд КП(б)У приступив до розгляду одного з найважливіших питань – про політичне становище і завдання партії (йому було присвячено цілком третє засідання з'їзду та кілька наступних). Саме це питання привернуло найбільшу увагу, викликало найгостріші суперечки.

Основну доповідь зробив Георгій Пятаков. А співдоповідачами були Я. Яковлєв (Епштейн) та М. Скрипник.

У змістовній доповіді Г. Пятакова було дано розгорнуту характеристику міжнародного та внутрішнього становища України, проаналізовано розстановку класових сил. Щоправда, Георгій Леонідович змушений був, як мовиться, "на ходу" перекроювати промову, оскільки не було заслухано запланованої доповіді К. Радека про міжнародне становище України. А без з'ясування цього надважливого аспекту, на переконання Г. Пятакова, не можна було зрозуміти і розв'язати жодного з тактичних завдань партії[64]. Слід сказати, що експромт просто вражає надзвичайною обізнаністю автора з сутністю світових політичних, економічних, воєнних, духовних процесів.

За оцінками доповідача в капіталістичному світі, передусім в усіх країнах, що воювали, "спостерігався колосальний господарчий розвал"[65]. Особливо відчайдушне становище Німеччини і Австро-Угорщини штовхнуло їх уряди на Брестський "хлібний мир" з Центральною Радою, на воєнний похід на Схід, першим пунктом якого стала Україна з її велетенськими матеріальними ресурсами. В інтересах світового капіталу було продовжити просування й далі, за Кавказ, в Азію. Однак сил для цього не було. Їх не було навіть для того, щоб тримати в покорі Україну, народ якої повстав проти страшного пограбування. Георгій Пятаков згадав про факт звернення німецького посла у Києві барона фон Мумма до свого уряду з проханням надіслати в Україну на додаток до 20 німецьких і австрійських корпусів ще 10 корпусів, чого Німеччина зробити не могла[66].

Доповідач виявив елементи реалістичного розуміння ходу подій. "Надії деяких товаришів, – говорив він, – на по-кур'єрськи швидкий розвиток міжнародної революції не виправдалися, і зрозуміло чому"[67]. Причина затримки цього "кур'єрського поїзда" вбачалася в тому, що "соціалістична революція на Заході відбувається далеко не так просто,

як могло здатися раніше", а шлях, який довелося долати, це "шлях не простого переходу влади до рук пролетаріату, а шлях розкладу, руйнування капіталістичного ладу і господарства, шлях хаосу і запустіння, взагалі шлях розриву усіх соціальних зв'язків". Лише "пройшовши через безодню жаху, голоду, зубожіння і здичавіння, суспільство зазнає потрясінь від повстань робітників, і через повстання до диктатури пролетаріату соціалістична революція може дійти тільки пройшовши через розклад капіталізму"[68]. Отже, орієнтир суспільного розвитку вважався доповідачеві цілком у дусі палкого революціонаризму.

Тим не менше становище революційного руху на Заході в уяві Г. Пятакова поставало не таким уже й безперспективним. Страйки у Відні, Будапешті, Празі, Берліні, на підтримку радянської Росії, хоч і були придушені військовою силою, означали серйозні кроки вперед. Небачених розмірів досяг розклад окупаційних армій Німеччини та Австро-Угорщини в Україні.

Достатньо предметним, змістовним, хоча і дещо схематичним (довелося враховувати фактор часу) виявився і аналіз внутріполітичного становища, який містився у доповіді. Г. Пятаков виділив три головних політичних табори, між якими розгорталася боротьба – "трикутний бій" – за майбутнє України.

Перший – "правлячий", "німецько-гетьманський" центр був приречений на неминучу поразку.

Другий – колишні партії Центральної Ради – українські есери й українські соціал-демократи кваліфікувався як "дрібнобуржуазна контрреволюція" і поставав як сила, з якою доведеться вести жорстоку боротьбу, оскільки в момент вирішального бою з антинародним режимом за цими "пройдисвітами і політичними авантюристами" можуть піти маси.

Третій – радянський центр. Створений у грудні 1917 року Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад після січневої (1918 року) перемоги вимушений був залишити територію України. Зауваживши, що не варто переоцінювати географічний чинник, Г. Пятаков наполягав на тому, що, "вислизнувши" "з рук Радянської влади" територія України "політично, в розумінні політичного групування тієї маси населення, яке об'єктивно повинно було стояти на боці Радянської влади, територія ця не лише не вислизнула з наших рук, а, навпаки, зв'язалась із Радянською владою ще більше. Маси, що залишились через ту втому, яку вони винесли з війни, пасивними під час березнево – квітневої збройної боротьби з німецькою армією, ці маси населення стали на бік Рад під впливом свого безпосереднього життєвого досвіду. Коли ці верстви стали активно на наш бік, то політичний Радянський центр на Україні виявився, безперечно, у виграші, і ми одержали блискучу політичну перемогу, зазнавши страшної воєнної поразки і воєнного розгрому"[69].

Крім згаданих, на думку доповідача, існувало ще дві сили в Україні.

В умовах катастрофічної втрати авторитету німецько-гетьманського режиму і наростання австро-німецьких суперечностей на ґрунті поділу награбованої здобичі з'явилися істотні ознаки оформлення громадської групи з метою "відділення України від Росії і створення Української держави для включення її в систему австрійського, м'якшої, як вони кажуть, щодо України держави"[70].

І, врешті, останній табір – "табір дрібнобуржуазної російської контрреволюції, який охоплює дрібну буржуазію так званих національних меншин на чолі з правими есерами і меншовиками"[71]. Ця сила підтримується англо-французьким капіталом.

Здійснений Г. Пятаковим аналіз, на його гадку, з абсолютною переконливістю свідчив, що "збройне стихійне повстання на Україні має набути нечувано широких розмірів". Він доводив, що жоден попередній етап революційної боротьби "не міг втягнути в активну боротьбу такі широкі верстви, втягнути саме не пасивно у розумінні співчуття, а активно, у розумінні збройних дій, такі широкі верстви селянства, які уже втягнуті і втягуються ще зараз"[72].

На користь такого висновку говорило те, що раніше мова йшла про повалення реакційного режиму, про завоювання політичних свобод, про передачу землі селянству, а в умовах літа 1918 року йшлося, з одного боку, про те, "щоб утримати землю, отриману вже від Радянської влади, а з іншого боку, утримати в своїх руках і не дати противнику хліб, який у селян віднімається"[73].

Не будучи прихильником селянського повстання, Г. Пятаков прогнозував, що за нових умов громадянська війна має "досягти неймовірної жорстокості, лютості і широти"[74]. Однак саме собою селянське повстання не досягне переможної мети. "Лише у тому випадку, якщо пролетаріат стане на чолі цього руху, якщо він не залишиться в стороні, а візьме сам безпосередню керівну роль у ньому, можемо ми бути впевнені, що повстання селян не буде розбите, не буде безцільним бунтом, а буде переможною Радянською революцією"[75].

У буквальному розумінні слова "нагнітаючи" аргументацію, неначе б то заохочуючи сам себе, Г. Пятаков пристрасно переконував делегатів з'їзду: "Жодна партія і навіть партія більшовиків не може зупинити це повстання. Не можна "відкласти", "відтягнути" повстання"[76].

Захоплюючи слухачів непідробною щирістю, високим революційним пафосом, Г. Пятаков чеканно підсумовував: *"...Ми ставимо на вістря кута всіх завдань нашої партії на Україні завдання організації і усвідомлення того повстання, яке там розвивається"*[77]. Ретельний аналіз розстановки військово-стратегічних сил давав підстави сподіватися, що при "достатній організованості і всезагальності повстання Радянська влада на Україні переможе"[78].

У доповіді намічались конкретні завдання партії, що поставали у сфері військово-технічної підготовки повстання, у першу чергу, створення розгалуженої мережі військово-революційних комітетів, об'єднаних політичним центром (саме політичним, а не військово-технічним), яким є Народний Секретаріат України. Тим самим, на погляд Г. Пятакова, було б створено апарат влади.

Власне про партійні завдання, передусім про внесення в рух свідомості, вироблення політичної лінії доповідач не говорив, хоча на останок висловив тверде переконання в тому, "що партія наша не опиниться в тенетах у цей рішучий момент історії України. Я впевнений, що вона буде на чолі збройного повстання і переможе знову і знову, прокладаючи шлях до Соціалістичної Республіки всього світу..."[79].

Безперечно, багато в чому – в оцінці становища в країнах Західної Європи, у визначенні готовності трудящих України до повстання – Г. Пятаков видавав бажане за дійсне. Він явно випереджав події, підганяв їх. Особливо виразно це було видно на прикладі України. Доповідач стверджував: "...Стосовно України міжнародна обстановка для даного моменту (правда, протягом найближчого часу ця обстановка може змінитися) склалася настільки сприятливо, що є шанси на перемогу повстання найближчим часом"[80].

Звісно, "слабкі місця" у позиції "лівака" Г. Пятакова не пройшли непоміченими для суперників (хоча слід зазначити, що його доповідь згідно протоколу, була вислухана дуже уважно, реплік, заперечень уголос не зафіксовано, як це неодноразово траплялося під час промов інших делегатів). Втім, що незгоди і критика матимуть місце обов'язково, було ясно від самого початку – адже планувалося відразу дві співдоповіді.

Представник правих – Я. Яковлєв, зневажливо назвавши доповідь Г. Пятакова "лекцією"[81] (очевидно, хотів підкреслити академізм, абстрактність, неконкретність проведеного аналізу, особливо міжнародної обстановки), тим не менше більше ставив питань, які, на його думку, незадовільно розв'язувались Г. Пятаковим, виглядали сумнівними, ніж шукав власні конструктивні відповіді, формулював конкретні пропозиції. Тому доповідь Я. Яковлєва більше походила на зарані нездійсниму спробу "урезонити" лідера "лівих". "Треба вміти, – доводив представник правих, – якщо цього будуть вимагати інтереси розвитку міжнародної революції, відтягти це повстання, чого так боїться тов. Пятаков (після слів "відтягти це повстання" тов. Пятаков з місця подає репліку: "Спробуйте!"), треба вміти врахувати міжнародну обстановку моменту... Одне з наших основних завдань – це відтворення класової організації пролетаріату"[82].

В аналітичній співдоповіді М. Скрипника, одного з найстаріших, найдосвідченіших і найавторитетніших партпрацівників, були піддані критиці недолугості й помилки в питаннях тактики як "лівих",

так і правих. М. Скрипник прямо заявив: "Ми повинні однаково відкинути і розуміння тов. Пятакова, що повстання, яке ми готуємо на Україні, буде обумовлене саме мірою організації бойових сил робітників і селян в самій Україні (і, скоріше за все буде передувати революції в Німеччині і Австрії). Ми повинні також відкинути і пропозицію Епштейна – вести свою підготовчу роботу, виходячи з того розуміння, що ми повинні будемо виступити тільки у відповідь навиступ австрійського і німецького пролетаріату..."[83].

Разом з тим не можна не звернути уваги на те, що при всій гнучкості, дипломатичності загальна позиція М. Скрипника була значно ближчою до положень доповіді Г. Пятакова, аніж до лінії, обстоюваної Я. Яковлєвим. Принаймні, більша частина промови М. Скрипника була спрямована на критику останньої. Переконує в тому і заключна сентенція другої співдоповіді: "Тепер, товариші, перед нами стоїть важка, вперта, довга і грандіозна боротьба. І тепер нам потрібно в нашій боротьбі поставити своїм завданням об'єднання всіх сил робітничого класу на Україні, згуртування їх навколо нашого партійного прапора, під керівництвом нашої партії, організацію сил робітників і бідніших селян України у військово-революційних комітетах, які діють під політичним керівництвом нашої партії і об'єднані навколо єдиного центра. Ось чому нам слід залишити Народний Секретаріат (праві наполягали на його розпуску – В.С.), визнавши, разом з тим, що ліві есери своїм повстанням фактично себе з нього виключили"[84].

Слід додати, що смисл заключного слова М. Скрипника з питання про поточний момент і завдання партії взагалі звівся до полеміки з правими[85]. Можливо тому Я. Яковлєв у своєму заключному слові відмовився від персональної дискусії, вдавшись до абстрактних міркувань, а Г. Пятаков, навпаки, ще настирливіше нападав на правих, посилював тиск на делегатів через спростування недостатньо переконливої позиції Я. Яковлєва і Е. Квірінга[86]. Винятком стала хіба що реакція Г. Пятакова на неодноразове апелювання правих до точки зору В. Леніна, який на нараді, що передувала з'їзду, як уже зазначалося, критикував позицію Г. Пятакова. Лідер "лівих" говорив: "За відсутністю аргументів по суті, які б могли з достатньою повнотою спростувати всі ті положення, які ми тут виставляли, висувалась важка артилерія партійного авторитета (імені В. Леніна Г. Пятаков називати не став – В.С.). На цей шлях я ніколи не ставав і ставати не буду. Я аргументую від фактичного становища на Україні і від міжнародного становища, яке я вам по своїм силам і вмінню намалював. Я думаю, що, виходячи зі всіх цих міркувань, нам слід вірно намітити свою лінію поведінки так: повстання на Україні є результатом, з одного боку, того міжнародного становища, в якому опинилася Німеччина, з іншого боку, того режиму, який встановився на Україні під впливом певного співвідношення класів, що склалося там. Це повстання має

всі шанси на успіх, якщо воно набере характеру всезагальності і буде організованим"[87].

І вже досягнувши психологічного ефекту досить виграшним ходом, Георгій Пятаков завершав своє слово на "високій ноті": *"Виходячи з цього, основним завданням нашої партії зараз, в даний момент, є створення того апарату, який дозволить пролетаріату встати на чолі цього повстання, довести його до переможного кінця і здійснити, за допомогою підтримки його озброєним селянством, завдання пролетаріату – диктатуру пролетаріату і соціалістичне перетворення України"*[88].

Цікаво відзначити, що заключні слова Г. Пятакова були вкриті аплодисментами, і то був єдиний випадок такої емоційної реакції на всі виступи з питання про політичне становище і завдання партії. Однак аплодисменти не могли ще гарантувати підтримку всіма делегатами (або хоча б їх очевидною більшістю) позиції лідера "лівих". Навколо висунутих трьома доповідачами проектів резолюції розгорілась напружена боротьба.

Під час першого голосування варіант, запропонований Г. Пятаковим, зібрав найбільше голосів – 31. Стільки ж було проти, а двоє делегатів утрималися. За резолюцію Е. Квірінга і Я. Яковлєва (Епштейна) проголосувало 29 чоловік (за поіменним списком – 28), проти – 35. За резолюцію М. Скрипника було подано лише 8 голосів, при 51 – проти і 5 тих, що утрималися[89].

Після цього президія проект резолюції М. Скрипника, як той, що одержав найменше голосів, з подальшого голосування зняла, а делегати ухвалили спочатку визначитись щодо проектів резолюцій про Народний Секретаріат України. Питання це розглядалось ще у перший день роботи з'їзду.

З доповіддю про діяльність більшовицької фракції в Народному Секретаріаті УСРР після Таганрозької наради виступив ближчий на той час соратник Г. Пятакова Андрій Бубнов. Незважаючи на переконливі аргументи не лише "лівих", а й М. Скрипника про плідні наслідки роботи "повстанської дев'ятки", зусиллями правих обговорення питання було переведено у площину доцільності подальшого існування урядового центру. У запропонованому Я. Яковлєвим варіанті резолюції передбачалось розпустити Народний Секретаріат. І ця резолюція пройшла 34 голосами проти 28 і 2, що утрималися (альтернативна резолюція І. Мулахіна (І. Смирнова-Ласточкіна) зібрала 22 голоса; проти було подано 33 і 7 утрималось)[90].

Тобто, ліві зазнали дошкульної поразки, а революційному рухові ще доведеться пережити негативні наслідки цього нерозважливого кроку.

Повернувшись до голосування по резолюції про поточний момент, делегати віддали перевагу проекту Георгія Пятакова (33 голоси – за,

32 – проти) і його було взято за основу та, на пропозицію Є. Бош, передано до президії для остаточного узгодження[91].

Після цього з'їзд заслухав доповіді А. Бубнова і Е. Квірінга про збройне повстання і завдання партії. В них були емоційно розвинуті на дещо конкретнішому рівні мотиви, що вже прозвучали під час обговорення поточного моменту. Доповідачі запропонували й відповідні проекти резолюцій. Відкритим голосуванням за резолюцію А. Бубнова висловився 31 чоловік, а проти – 30. Варіант Е. Квірінга отримав 30 голосів – за і 31 – проти. Проект "лівих" був визнаний таким, що прийнятий за основу, і переданий на остаточне редагування до президії з'їзду[92].

Такий результат логічно узгоджувався з тим, чого вдалося досягти при обговоренні питання про політичне становище і породжував надію, що обидва взаємопов'язані документи пройдуть у варіанті "лівих".

Пристрасті дещо згасли під час обговорення питань "Про ставлення до так званих "Рад" та "Україна і Росія". Окрім деяких теоретичних моментів, особливих розбіжностей тут не виявилось. У резолюції "Україна і Росія" з'їзд висловився за дальше зміцнення дружби українського і російського народів, державного союзу України і Росії як головної умови перемоги над силами зовнішньої та внутрішньої контрреволюції.

Відзначивши, що єдність України і Росії, яка склалася історично, створила міцну основу "для єдності боротьби пролетаріату України і Росії" і що окупація республіки німецькими військами має тимчасовий характер, з'їзд підкреслив, що першочерговим завданням партії є боротьба за революційне об'єднання Радянської України і Радянської Росії[93].

Невдовзі після завершення з'їзду Г. Пятаков високо оцінив цю резолюцію. На сторінках "Коммуниста" він жалкував з приводу того, що не вдалося розглянути всі нагальні питання, зокрема національне. "Однак, конкретне розв'язання питання про взаємовідносини між Росією і Україною, – наголосив Георгій Леонідович, – дає можливість і в цьому відношенні діяти не врозбрід, а керуючись постановою з'їзду.

Коротко кажучи, з'їзд ліквідував обласний сепаратизм, встановив політичну лінію збройного повстання на Україні і висловився за пролетарське об'єднання Радянської Росії з Радянською Україною і за об'єднання Радянської України зі всіма Радянськими Республіками – існуючими і майбутніми"[94].

За тим з'їзд знову повернувся до обговорення і голосування з приводу питання про поточний момент. Обговорювався кожен розділ, параграф, пункт, буквально кожна фраза документа, запропонованого Г. Пятаковим і уже прийнятого за основу. Праві намагалися змінити суть, дух резолюції, а Г. Пятаков, його однодумці, навпаки, всіма си-

лами, як мовиться, "до останнього" захищали кожне своє положення, кожне формулювання. Останнім це багато в чому вдалося. Щоправда, слід згадати й про те, що делегати з місць, які добре знали становище в Україні, внесли понад 45 поправок. Зважаючи на їх реалізм і конструктивність, більшість пропозицій була врахована.

Остаточні результати голосування мали такий вигляд: за – 32 голоси, проти – 18, при 1, що утримався[95].

Резолюція складалася з чотирьох частин. У перших двох містився аналіз міжнародної обстановки та внутрішнього становища України, розстановки класових сил в окупованій республіці. В резолюції підкреслювалося, що вирішальним фактором перемоги революційних сил в Україні є зміцнення Радянської Росії, що "існування Російської Радянської Республіки є одним з найважливіших елементів світової революційної обстановки, повстання на Україні"[96].

Щодо появи останнього, до цього спірного, а тепер практично визначального положення у дослідників виникають питання, відповіді на які носять більше гіпотетичний характер. Справа у тому, що в проекті Г. Пятакова резолюції про поточний момент (перший розділ, шостий параграф) це положення відсутнє у всіх виданнях (їх, як відомо, три: 1918, 1923 та 1988 років). Залишається припустити, що воно з'явилося в ході згаданого узгодження документа в президії. А запис обговорення пятаковського проекту свідчить, що Георгій Леонідович захищав це положення, як частину своєї резолюції.

Воно логічно узгоджується і з наступним положенням ухваленого документа, яке існувало в первісному варіанті: "Не треба також випускати з уваги, що удар революційних мас на Україні спрямований і проти безпосереднього ворога і Російської Радянської Республіки, а саме проти німецького імперіалізму, через що цей удар не може не позначитися якнайсприятливіше і на зміцненні Радянської влади на Півночі"[97].

У сумі, як видно, "ліві" не лише не ігнорували такий вирішальний чинник для розвитку революційних процесів в Україні як зміцнення Радянської Росії, допомога з її боку, а й пішли назустріч домаганням правих. Досягнутий компроміс, гадається, ставить під сумнів традиційні твердження про те, що, всеціло захоплений ліворадикальною ідеологією, гаслом світової революції, Г. Пятаков на І з'їзді КП(б)У нехтував такими чинниками як РКП(б), ЦК РКП(б), роль РСФРР у перспективах загальноєвропейського суспільного поступу взагалі, в Україні – зокрема.

Повністю, буквально за проектом Г. Пятакова, було сформульовано і основні завдання партії в Україні в остаточній резолюції з'їзду "Про поточний момент": "Основним завданням партії пролетаріату в даний момент на Україні є... організація збройного повстання робітничо-селянських мас проти їх гнобителів"; "...повстання це може, однак, увін-

чатися політичною перемогою *тільки* за тієї умови, що пролетаріат стане на чолі його, що партія пролетаріату доб'ється не тільки ідейного, але й організаційного і військово-технічного керівництва ним..."; "партія повинна боротися під лозунгом відновлення *необмеженої влади Рад як диктатури робітників*, підтриманої біднішими селянами України..."[98].

Така ж процедура чекала і на резолюцію про збройне повстання. Знову зусиллями Г. Пятакова, А. Бубнова (автора проекту) за конструктивного втручання (поправках М. Скрипника) вдалося зберегти бойовий дух і характер документа: в цілому він був схвалений 27 голосами проти 18[99].

Перед більшовицькими організаціями України висувалася ціла низка завдань, головні з яких зводились до наступного: по-перше, проведення агітаційної роботи серед трудящих мас по роз'ясненню мети, значення і перспектив збройного повстання; по-друге, організація мережі військово-революційних комітетів як повстанських органів, підпорядкованих партії, і створення Центрального військово-революційного комітету (ЦВРК) для керівництва підготовкою і проведенням повстання; по-третє, технічна допомога наростаючому повстанню через військово-революційні комітети; по-четверте, внесення максимальної організованості й планомірності в повстанський рух, спрямування всіх зусиль на те, щоб не допустити розгрому революційних сил по частинах.

З протоколів І з'їзду КП(б)У видно, що до тексту резолюції "Про збройне повстання" 11 липня 1918 року на пропозицію М. Скрипника було внесено істотну поправку, згідно з якою твердження прихильників "лівих" поглядів про "вже цілком назрілу революційну кризу" на Україні замінялося словами про проведення повстання, "коли криза назріє". Правда в надрукованих у жовтні 1918 р. матеріалах І з'їзду КП(б)У резолюція "Про збройне повстання" була опублікована без даної поправки.

На цей момент з'їзд потрапив у об'єктивно суперечливе становище, оцінки якого чомусь уникали дослідники раніше. Після прийняття резолюції про розпуск Народного Секретаріату Г. Пятаков, "ліві" змушені були зняти в резолюції про поточний момент констатацію того, що третім центром політичного тяжіння в Україні залишається "Радянський Народний Секретаріат в центрі і Ради на місцях"[100] і замінити це положення на лапідарно-абстрактне "радянський"[101] (центр – В.С.). Однак у визначенні основних завдань партії залишилось недоторканим первісне положення про необхідність невтомного і безперервного підкреслювання "існування на Україні *Радянського* уряду, який не склав зброї"[102].

Тоді, очевидно, бажаючи зняти суперечність, що виникла, а може й з метою перегляду вже ухваленого рішення президія з'їзду пішла

на те, щоб знову поставити на голосування резолюцію про Народний Секретаріат.

Слід зазначити, що 8 липня 1918 року після чергового інциденту щодо процедурного питання (їх виявилося чимало на зібранні) було переобрано президію. До неї війшло по два представники від "лівих" – Г. Пятаков і В. Затонський і правих – Е. Квірінг та Я. Яковлєв, а також М. Скрипник. Мабуть останній і став ініціатором переголосування резолюції про урядовий центр. У всякому разі, на заяву Я. Яковлєва про те, що резолюція була ухвалена остаточно, саме М. Скрипник взявся доводити, що проектів документа було два, один прийнятий за основу і тепер до нього можуть бути внесені поправки[103].

Незважаючи на всі зусилля "лівих" провести постатейне переголосування резолюції, їм не вдалося подолати опору правих. Єдине, чого вони домоглися, так це зняття констатуючої частини документа, в якій діяльність Народного Секретаріату оцінювалась негативно і тому визнавалась подальша недоцільність його існування[104]. І остаточний варіант набув наступного вигляду:

"Перший з'їзд КП(б)У постановляє:

1) Оголосити Народний Секретаріат розпущеним.

2) Доручити ЦК партії організувати Центральний військово-революційний комітет.

3) Члени Центрального військово-революційного комітету обираються і відзиваються ЦК партії"[105].

За резолюцію подали 23 голоси прибічники Г. Пятакова, решта делегатів від голосування утрималася. А праві взагалі не визнали його і заявили, що більшості з'їзду "не вдасться випалити із резолюції самого головного – засудження авантюризму"[106].

Георгій Пятаков виявив досить гнучкий, діалектичний підхід під час обговорення доповіді В. Затонського "Про ставлення до інших партій". Відмовившись від фракційної солідарності, він принципово критикував викладену доповідачем прямолінійну позицію відмови від угод, співпраці з такими партіями, як ліві есери, особливо ж з масами, що за ними йдуть (виключаючи, звісно, навіть контакти з частиною керівництва цієї партії, що стала на шлях відкритої боротьби з радянською владою)[107]. Аргументи Пятакова були враховані і прийнятий з'їздом документ набрав дещо виваженішого характеру. Зокрема, в остаточному варіанті значилося: "Щодо партії так званих лівих есерів, то необхідно строго відрізняти інтелігентськи-безґрунтовні авантюристичні верхівки партії від селянських низів її.

Процес відділення верхівок від низів нині здійснюється і остаточно встановити взаємостосунки з цією партією можна лише після очистки її від авантюристських лівих верхівок.

...З авантюристами із партії лівих есерів ніяких угод бути не може. Що ж до нової партії лівих есерів, що нині формується, то встановити

форми взаємин з нею доручити Центральному Комітету, який буде обраний з'їздом"[108].

Однак в цілому Георгій Пятаков залишався в полоні своїх старих лівосектантських уяв і за його наполяганням було сформульовано центральний пункт резолюції в категорично-неприступному вигляді: "Жодні угоди з есерами, меншовиками, бундівцями, українськими есерами, українськими соціал-демократами неприпустимі"[109]. Тут не враховувались дуже складні процеси диференціації, розколів, що характеризували тогочасний розвиток усіх згаданих партій, тяжіння значної, часом переважної їх частини, до лівих орієнтацій, інтересів трудящих.

Ухвалене рішення виявилось свідченням нездатності лідерів більшовиків України, зокрема Г. Пятакова, об'єктивно оцінити важливі суспільні зрушення і знайти оптимальну модель тактики.

Втім, самим більшовикам України ще належало визначитися з характером, сутністю, статусом своєї організації, створення якої було основною метою І з'їзду КП(б)У. До реалізації цього завдання дійшло в передостанній день роботи форуму.

Якою бути партії?

Відповідь на поставлене у заголовку питання, звичайно, значною мірою вже зрозуміла з тих рішень, того змісту дискусій, які велись впродовж більшої частини засідань з'їзду, про які йшлося вище. Однак увінчували будову, яка зводилась делегатами, рішення, спеціально присвячені партійному будівництву і йменувалися організаційними.

На закритому засіданні 11 липня 1918 року доповідь з питання про самостійність комуністичної організації в Україні було довірено зробити голові оргбюро по скликанню з'їзду М. Скрипнику. Зі співдоповіддю виступив Е. Квірінг. Обидва запропонували відповідні проекти резолюцій.

Цікаво, що "ліві", які ретельно пильнували за тим, щоб баланс позицій витримувався і, використовуючи регламентні норми, щоразу домагалися обнародування своєї позиції, цього разу не претендували на окрему співдоповідь.

Знаючи загальні орієнтації М. Скрипника, які їх багато де в чому влаштовували, вони вирішили сконсолідуватися навколо позиції надзвичайно авторитетного партійного діяча, у зв'язку з чим предметний розгляд його доповіді і запропонованого рішення у даному випадку набувають особливого сенсу.

Слід звернути увагу, що позиція М. Скрипника порівняно з Таганрогом дещо змінилася. У запропонованому ним проекті резолюції були відсутні слова про "самостійну Комуністичну партію України", хоч і не йшлося про те, що КП(б)У створюється як місцева організація єдиної РКП(б), а, як і на Таганрозькій нараді, фактично декларувалося утворення окремої, організаційно осібної Компартії України[110].

У проекті резолюції він сформулював такі головні положення і пропозиції: "Беручи, разом з тим, до уваги: 1) що комуністи всіх країн повинні становити й фактично становлять одну Комуністичну партію з єдиною програмою і єдиним фронтом боротьби за диктатуру пролетаріату, фактичним керівним центром якої є ЦК РКП, і що комуністичні партії окремих країн у III Інтернаціоналі становлять лише окремі загони;

2) що комуністи України всією своєю діяльністю зв'язані з Російською Комуністичною партією (більшовиків) і цей зв'язок лишається й повинен лишатися надалі, незалежно від тієї чи іншої формальної сторони партійного будівництва;

3) що комуністи України всією своєю діяльністю на Україні повинні підтримувати політику Російської Комуністичної партії, яку вона проводить у Росії і яка основана на передишці й збиранні сил, повинні дотримуватись загальних постанов ЦК і з'їздів РКП, беручи все це до уваги, I з'їзд партійних організацій комуністів (більшовиків) України постановляє: комуністичні організації України об'єднуються в окрему Комуністичну партію (більшовиків) України із своїм Центральним Комітетом і своїм з'їздом, формально зв'язану з Російською Комуністичною партією через міжнародну комісію III Інтернаціоналу.

З'їзд доручає Центральному Комітетові за погодженням з ЦК РКП встановити форми організаційного зв'язку й спосіб можливої участі організацій Комуністичної партії (більшовиків) України в загальних з'їздах Російської Комуністичної партії"[111].

При цьому Микола Олексійович, якщо судити з його тверджень, був далеким від бажання переслідувати сепаратистські цілі. "Не в наших інтересах, – говорив він, – не тільки поділ державних одиниць, але й будь-яке дроблення сил наших є для нас, безперечно, непотрібне і шкідливе.

Ми – прихильники демократичного централізму, прагнемо об'єднати всі сили для боротьби зі спільним ворогом, що стоїть перед нами. Згідно з цим ми повинні уникнути всяких поділів і дроблень"[112].

Як же в такому разі поєднати логіку утворення окремої партії з необхідністю консолідації зусиль комуністів України і Росії? На це питання, яке об'єктивно поставало перед М. Скрипником і яке йому ставили на з'їзді опоненти, він намагався відповісти, виходячи, передусім, з особливостей ситуації в республіці. Це – державне відокремлення України від Росії, здійснене IV Універсалом Центральної Ради, з чим довелось згодитись РСФРР при підписанні Берестейського миру. Це – існування в Україні гетьманського правління. Це – нелегальне становище більшовиків, їх підпільна діяльність, головним змістом якої була підготовка збройного повстання проти окупантів, існуючого режиму.

У позиції Миколи Олексійовича не на останньому місці була турбота про умови дотримання Брестського миру. "Нам треба, – наголошував він, – пристосовуватись до ворога, відповідно до тих умов, в яких ми перебуваємо. І якщо хоч на певний проміжок часу створюється ця ефемерна українська держава з гетьманом на чолі, то нам доводиться відповідно до цього шикувати свої лави для того, щоб повести робітників в атаку проти ворога, і повести, не звалюючи відповідальності за цю нашу боротьбу на тих, хто стоїть поряд з нами на своїх постах і вершить свою комуністичну справу"[113].

Причому, М. Скрипник вважав даний аспект відповідності партійного будівництва державним зобов'язанням настільки важливим, що до сформульованої тут тези повертався неодноразово протягом обговорення питання про принципи організації Компартії України. "Завдяки сучасному міжнародному становищу Російська Радянська влада є тепер безперечно керівним органом і знаряддям нашої партії, – підкреслював він. – Тим часом Російська Радянська влада, завдяки міжнародним відносинам, перебуває в такому становищі, коли створювати міжнародні ускладнення не доводиться, вони виникають і поза її волею, їх створюють й інші партії. Але нашим завданням є те, щоб ми поставили перед собою конкретну мету, яка при всій відмінності течій, що борються тут, в загальному визнається всіма нами, щоб ми політичну відповідальність не перекладали на плечі Російської Комуністичної партії, на якій уже зараз лежить відповідальність за всі справи Російської Радянської республіки. Це питання не дипломатії, а питання про те, як побудувати відносини так, щоб діяльність, яку веде партія комуністів в одній країні за різних умов роботи цих партій у різних країнах, не тільки не могли використати вороги, а, навпаки, щоб вона сприяла в одному річищі загальному прагненню Комуністичної партії, а не діяла у розріз з нею. Виходячи з цих міркувань, треба було б визнати, що організаційна відособленість, організаційне виділення на Україні Комуністичної партії більшовиків (що будується) нині необхідне"[114].

Одночасно не можна не відзначити, що реалістичні міркування М. Скрипника дивним чином переплітались з досить таки ідеалістичними, навіть дещо ефемерними уявами. Так, наголошуючи на відособленні більшовиків України на ґрунті дипломатичних факторів, він тут же пропонував доволі непевну конструкцію відносин з РКП(б).

"Російська Комуністична партія, – говорив він, – є тим джерелом, звідки ми черпаємо досвід революції і звідки ми всі – робітники і найбідніші селяни на Україні – беремо кожен собі приклад, як іти, яким шляхом вести свою боротьбу. Це ще очевидніше для нашої партії. Ми – молода організація, яка щойно пережила контрреволюційний розгром і заново відбудовується. Певна річ, все, що ми повинні мати для своєї діяльності, ми, товариші, насамперед візьмемо з Російської

Комуністичної партії. Тому фактично становище лишається таким, як було й раніше. Підкреслюю: фактично перед нами буде Російська Комуністична партія з її центральними установами, і ми будемо по ній, по цьому флангу шикуватися, ідучи у своєму партійному будівництві все далі й далі. Лозунги, під якими ми будемо йти, виходитимуть з Російської Комуністичної партії... Так воно буде й надалі, інакше й бути не може. Формально, певна річ, створюється таке становище, за якого наша партія виділяється. Але це формальна сторона, яка для нас, прихильників революційного Інтернаціоналу, значення не має"[115].

Чому ж в уяві М. Скрипника відокремлення в окрему партію трактувалось як суто формальне?

Важливим для нього є посилання на те, що такий акт був би формальним саме для прихильників III, тобто вже Комуністичного Інтернаціоналу. Посилання непереконливе уже хоча б тому, що такої міжнародної організації комуністів на той час ще не існувало, а лише йшла підготовча робота до її створення. І навіть передбачаючи основні її характерні риси, навряд чи можна було судити про них напевне.

Тим більше відштовхуватись, як від фактора визначального. М. Скрипник спеціально намагався довести, що різні партії, які входили до II Інтернаціоналу, відрізнялися одна від одної тим, що мали не лише відмінну організаційну будову і тактику, але й програми. На міжнародних конгресах лише відбувалася координація їх лінії поведінки. Для прихильників III Інтернаціоналу уява про програму діяльності комуністів різних країн, на думку Миколи Олексійовича, мала докорінно відрізнятися. "На даній стадії розвитку фінансового капіталу, – говорив він, – перед пролетаріатом стоїть завдання – боротися за соціалістичну революцію, за диктатуру пролетаріату, і це буде відповіддю на ті імперіалістичні шляхи, якими розв'язуються наявні суперечності суспільного розвитку, буде відповіддю на ті шляхи світової війни, що нині поставлені й у майбутньому передбачаються. Відповідно до цього у нас програма фактично одна в усіх країнах і для всіх комуністичних партій. В цьому відношенні наше розуміння партії в III Інтернаціоналі інше, ніж у II Інтернаціоналі. Тепер усі комуністи всього світу становлять фактично одну партію"[116].

Звичайно ж, у даному разі Микола Олексійович без належних підстав вважав тотожними цілі і програми діяльності комуністів різних країн на тогочасному етапі, явно переоцінював ступінь їх переконань як такий гарант єдності, якому не можуть зашкодити ані державні кордони, ані перегородки організаційного характеру. Тому й сприймати висловлені міркування як достатньо вагомі аргументи, ніяк не можна.

Не меншою мірою це торкається і спроб М. Скрипника пояснити свої пропозиції щодо утворення окремої КП(б)У логікою приведення

організаційних форм діяльності комуністів у відповідність до чинників національно-державного спрямування.

Дійсно. У одних випадках М. Скрипник вважав (принаймні, теоретично) Україну державним утворенням тотожним іншим державам і, відповідно, доходив висновку про необхідність окремої Комуністичної партії. В інших же – називав гетьманську Українську державу під німецькою окупацією ефемерною, – і не лише тому, що вона мала маріонетковий характер щодо окупантів, а й за природою, так би мовити, генетичного походження. Щоправда, останнє не заважало йому знову виходити на висновки про необхідність окремої організації партії, але вже внаслідок особливих умов діяльності комуністів України.

Водночас, входячи в суперечність з самим собою, на тому ж таки І з'їзді КП(б)У він намагався твердити, що "національне питання знято з порядку денного". У протоколах його виступ під час обговорення резолюції "Україна і Росія" передано у такому вигляді: "Тов.Скрипник доводить, що лозунг права нації на самовизначення, аж до відокремлення, мав своє виправдання до Жовтневої пролетарської революції. У процесі розвитку боротьби класів ми можемо становитись на різні позиції у цьому питанні. І саме для України характерна діалектична зміна нашого ставлення до цього лозунга. До Жовтня наша лінія була цілком вірною, але коли у влади став пролетаріат, становище докорінно змінилося.

Вже під час Брестських переговорів Всеукраїнський з'їзд Рад висловився проти відділення, а тепер ми проти відділення подавно, бо тепер самостійність – ширма для контрреволюційної боротьби проти Радянської влади.

Але первісний наш лозунг у свій час мав значення і буде мати його на першій стадії революції в Австро-Угорщині, хоронити його, у всякому разі, ще рано, бо він не скрізь ще пройдений і зживе себе у ході боротьби"[117].

Таким чином, Скрипникову аргументацію необхідності утворення окремої від РКП(б) Компартії України, виходячи із стану відносин України і Росії, визнати логічною, доказовою не можна. Скоріше, тут можна вести мову про відсутність до кінця продуманої, теоретично опрацьованої, вибудованої, зваженої системи.

Мабуть, не варто намагатися поставити під сумнів щирі намагання більшовика першого призову зберегти єдність, боєздатність РКП(б). Але ж шляхи досягнення цієї мети М. Скрипник обирав і пропонував хибні. Як для політичного діяча, навіть якби ним була особистість зі значно меншим політичним досвідом, виправдати таку позицію не можна ніякими суб'єктивними намірами і мотивами.

Із співдоповіддю про створення КП(б)У на з'їзді виступив Е. Квірінг. Він піддав критиці позицію М. Скрипника: "...Партія комуністів України, безперечно, має право і повинна організувати, об'єднати всі кому-

ністичні організації на Україні, але ці організації ніяким чином не повинні виділятися зовсім із Російської Комуністичної партії. Українські організації об'єднуються на своїх з'їздах і на цих з'їздах виносять свої рішення. Але, товариші, Росія і Україна надто тісно зв'язані, тому і партія наша повинна бути зв'язана, і партія українська може бути лише партією автономною в складі Російської Комуністичної партії, з спільною програмою і з підпорядкуванням в питаннях загальнополітичного характеру Всеросійському Центральному Комітету партії"[118]. Звичайно, зазначав Е. Квірінг, опублікувати таке рішення в пресі "з міркувань міжнародної дипломатії" не можна. "Але для себе, серед нас ми повинні знати, що ми міцно зв'язані з Російською Комуністичною партією, що ми самостійні в питаннях місцевих, що для керівництва місцевою роботою ми можемо мати свій центральний комітет, але що в питаннях загальнопартійних, в питаннях програмних ми лише частина Російської Комуністичної партії..."[119].

На підтримку протилежних позицій виступило по 3 делегати: за М. Скрипника – С. Косіор, Р. Фарбман, (Рафаїл), В. Затонський, а за Е. Квірінга – Є. Бош, О. Чумак (Омельченко) і Я. Яковлєв (Епштейн). Г. Пятаков у дискусії участі не брав. Можливо, створювалось враження, що перевага й так на боці "лівих": їх аргументація виглядала розлогішою, продуманішою, підготовленішою. Праві ж більше концентрувалися на доведенні неспроможності позицій, аргументів "лівих" і демонстрували брак власного конструктиву. Як і в інших випадках рятівною "соломинкою" була апеляція до "важкої артилерії" – авторитету ЦК РКП[120], а також заява частини з'їзду (мова про правих, від імені яких виступав Я. Яковлєв) з ультимативною вимогою прийняття їх проекту резолюції. Хоча тексту самої заяви не збереглося, на її зміст, як аргумент, послався, у відповідній заяві Г. Пятаков[121]. Втім, і до того, в ході дискусії Я. Яковлєв уже виступав з погрозами розколу партії у разі неприйняття рішення у варіанті правих. "Якщо ви бажаєте будувати самостійну партію, – говорив він, звертаючись до "лівих" на з'їзді, – ... то ви зробите це без нас, ми в цьому участі брати не будемо і залишимось в Російській Комуністичній партії"[122].

Микола Скрипник, стурбований можливим розколом КП(б)У, яка тільки-но народжувалась, спробував знайти компромісний вихід і відразу після ультиматуму Я. Яковлєва запропонував проголосувати спочатку за резолюцію Е. Квірінга в тій частині, "яка не покриває резолюції тов. Скрипника"[123].

Однак намагання віднайти примирливий хід не увінчалось успіхом: пропозиція була відхилена. Реакція М. Скрипника була миттєвою і рішучою – він зняв свій проект. Хоча мотивувань протокол не залишив, якоюсь мірою про них все ж можна судити гіпотетично, а якоюсь – більш-менш точно, зводячи до єдиного знаменника інші відомі висловлювання і міркування одного з головних архітекторів КП(б)У.

Вочевидь, відхилення з'їздом пропозиції про голосування хоча б частини проекту резолюції Е. Квірінга Микола Олексійович сприйняв як тривожний сигнал – симптом того, що документ правих буде провалений в цілому.

Перспектива, що вимальовувалась, мала, як мінімум, два принципових моменти, які насторожували, лякали, зовсім не влаштовували М. Скрипника.

Перший він передбачав зарані. Ще 8 червня 1918 року на засіданні Оргбюро по підготовці і скликанню I з'їзду КП(б)У він наголошував, "що питання про виділення комуністів України в окрему партію він ніколи не брав поза умов (обставин – В.С.). Можливо, що на з'їзді слід буде дивитись інакше на виділення в окрему партію, – це буде, наприклад, у випадку, якщо зміняться політичні обставини. Може виникнути необхідність і в тому випадку, якщо на з'їзді створиться лівокомуністична більшість, яка буде прагнути це виділення в окрему партію зробити засобом боротьби з Російською Комуністичною партією і її політикою. ... Така більшість може взяти ту або іншу лінію поведінки, у залежності від чого і доведеться тоді так або інакше ставитись до характеру виділення"[124]. А далі М. Скрипник застеріг ще категоричніше: "Якщо на з'їзді буде більшість лівокомуністична, вона може бути різною, може при виділенні піти шляхом боротьби з РКП, від чого слід уже тепер відмежуватись"[125].

Неважко уявити собі, що за умови прийняття резолюцій "лівих" (хай і з поправками!) з питань політичних і тактичних перемога і в організаційних питаннях давала в їх руки важелі, якими вони могли б скористатися не найкращим чином. Стримуючих же противаг практично б не було.

По-друге, за таких обставин цілком реальною поставала й загроза практичних кроків правих щодо розколу партії.

Отже Микола Скрипник зрозумів, що на його очах, більше того – фактично за його активної участі, може бути зруйнована та будівля, на зведення якої він поклав стільки зусиль! Партія, що створюється, може стати знаряддям досягнення зовсім не тієї мети, до якої він прагнув, і буде завдано шкоди революційній справі, причому не лише в регіональному, національному масштабі.

Звісно, у якихось деталях реконструкція ходу скрипникових думок може відрізнятись від того, що було насправді (перевірити істинність викладеного неможливо). Однак, у своїй генеральній, стратегічній спрямованості, смисл, логіку вчинку, гадається, відтворено вірно.

Як би там не було, зняття М. Скрипником з голосування своєї резолюції, очевидно, стало певною несподіванкою для Г. Пятакова, його однодумців, нанесло удар по їх позиції. Адже, не внісши свого проекта документа, вони потрапили у досить гостру скруту, мало не безвихідь. Починати все спочатку було практично неможливо – докладались зу-

силля зворотного спрямування – якнайшвидше закінчити форум, який і так затягнувся. Не можна було не брати до уваги і рішучого настрою правих.

За цих обставин Г. Пятаков не розгубився, діяв оперативно, переслідуючи понад усе інтереси справи, прагнучи довести до кінця процес створення Компартії України. Він зробив заяву (в протоколі вона чомусь зафіксована як заява від українського з'їзду)[126].

На підготовку відповідного документа часу не було, судячи з протоколу, навіть перерви не робилося, і Г. Пятаков робив заяву експромтом, відразу після зняття М. Скрипником з голосування своєї резолюції. І якщо то був експромт, то доводиться лише ще раз подивуватися чималим здібностям талановитої особистості. Ось текст документа: "Вважаючи, що 1) організація Комуністичної партії України має величезне позитивне значення в розумінні встановлення єдиної, визначеної лінії боротьби пролетаріату проти загального ворога, що організувався в окрему державу, що 2) своєрідні умови боротьби на Україні не можуть дозволити ЦК РКП дійсно керувати боротьбою комуністів на Україні, що 3) повинен бути встановлений найтісніший практичний зв'язок з ЦК РКП, але збережена формальна незалежність КПУ від РКП аж до моменту державного об'єднання України з Росією.

Частина з'їзду вважає за необхідне утворити формально незалежну від ЦК РКП КПУ як частину всесвітньої Комуністичної партії.

Але зважаючи на те, що вирішальне значення має об'єднання всіх комуністичних організацій на території України з утворенням свого ЦК і своїх з'їздів, що відсутність формального зв'язку з РКП вирішального значення не має, що частина з'їзду ставить це питання в ультимативній формі в розумінні відколу її у випадку ухвалення резолюції про створення КПУ формально незалежної від РКП, згадана частина з'їзду, бажаючи що б то не стало запобігти розколу, заявляє, що буде голосувати за утворення окремої КПУ зі своїми з'їздами, зі своїм ЦК, але при голосуванні питання про збереження формального підкорення РКП в особі її з'їздів і ЦК буде від голосування утримуватись.

За дорученням групи товаришів Г. Пятаков"[127].

Поіменним голосуванням (33 делегати – за, проти – 5, при 16 тих, хто утримався) було ухвалено резолюцію, постановча частина якої зводилась до двох пунктів: "1) об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України зі своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але таку, яка входить до єдиної Російської Комуністичної партії з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії, і в питаннях загальнополітичних – ЦК РКП;

2) доручити ЦК РКП зв'язати організаційно і тактично Комуністичну партію України з комуністичними партіями Німеччини, Австрії та окупованих областей"[128].

У резолюції "Про партію" дістала своє логічне завершення тенденція до згуртування більшовицьких організацій у всеукраїнському масштабі в складі єдиної Комуністичної партії.

Разом з тим слід підкреслити, що організатори КП(б)У через численні незгоди прийшли до важливого висновку про необхідність певної автономії (хоч її можна було трактувати по різному) республіканської організації більшовиків в рамках єдиної РКП(б) із наданням КП(б)У прав самостійності у вирішенні місцевих, поточних проблем. Виразниками цієї позиції були Г. Пятаков, його однодумці з числа "лівих", М. Скрипник, які обстоювали незалежність КПУ з огляду на тодішнє становище, на потребу міжнародної революції. Елементи автономізму, закладені в побудові Компартії України її першим з'їздом, втілювали демократичні начала, логічно узгоджувались із принципами національно-державного будівництва.

Однак вони так і залишились нереалізованими. В подальшому – і в громадянську війну, і особливо, остаточно – в післяленінський період у партійному будівництві вони були навіть засуджені і відкинуті. А це, в свою чергу, мало свої "плюси", однак мало і "мінуси".

В умовах окупації України резолюцію "Про партію" не можна було опублікувати, щоб не дати німецьким окупантам приводу обвинувати РКП(б) та уряд Радянської Росії в порушенні Брестського миру і зірвати тим самим мирну передишку Країни Рад.

В офіційному повідомленні про І з'їзд КП(б)У з тактичних і дипломатичних міркувань було зазначено: "Тепер формально закріплено самостійність українських організацій у питаннях української роботи, яка стала фактом уже давно. Відмінність у міжнародному становищі і відмінність політичних завдань силоміць відірвали українських комуністів від Російської Комуністичної партії. Але створення окремої Української партії – не завоювання для українських комуністів, а тяжка необхідність"[129].

В останній день роботи з'їзду – 12 липня було розглянуто організаційне питання. У відповідній резолюції, запропонованій М. Скрипником, з'їзд постановив створити на окупованій території України обласні партійні організації. Обласні комітети партії, говорилося в резолюції, "діють під керівництвом ЦК КПУ і підлягають його постановам; зносини з ЦК РКП ці обласні комітети ведуть через ЦК КПУ[130]. Для допомоги ЦК КП(б)У і підпільним партійним організаціям на території Радянської Росії пропонувалося створити Закордонне бюро ЦК КП(б)У.

У питанні про назву партії, з'їзду, Центрального Комітету, Центрального Органу партії з'їзд без дебатів постановив: "1. Партію назвати: "Комуністична партія (більшовиків) України; 2. Центральний Комітет назвати: "Центральний Комітет Комуністичної партії України"; 3. Центральний орган назвати: "Коммунист"; 4. З'їзд назвати: "І з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України"[131].

З'їзд схвалив також входження в КП(б)У лівих українських соціал-демократів, які порвали зв'язки з УСДРП, визнали себе комуністами (більшовиками) і працювали разом з комуністами в одних організаціях.

На останньому засіданні делегати І з'їзду КП(б)У приступили до виборів керівного органу новоутвореної партії – Центрального Комітету. Було визначено чисельний склад і ухвалено провести вибори шляхом таємного голосування.

Навколо висунутих кандидатур розгорілася гостра боротьба, пройшли роздільні засідання правої та "лівої" частин з'їзду. В результаті за пропозицією М. Скрипника відкритим голосуванням було обрано 15 членів і 6 кандидатів у члени ЦК КП(б)У.

Членами Центрального Комітету були одноголосно обрані: І. Амосов (рік вступу до більшовицької партії – 1912), А. Бубнов (1903), П. Буценко (1918), Ш. Грузман (1912), В. Затонський (1917), Л. Картвелішвілі (1910), Е. Квірінг (1912), С. Косіор (1907), І. Крейсберг (1914), Ю. Лутовинов (1904), Г. Пятаков (1912), П. Ровнер (1901), Л. Тарський (1913), Р. Фарбман (1910), І. Шварц (1899). Склад кандидатів у члени ЦК КП(б)У повністю встановити не вдалося й до цього часу. Список їх у стенограмі з'їзду не зберігся. За матеріалами наступних пленумів ЦК та іншими даними відомо, що кандидатами у члени ЦК були обрані М. Скрипник (1897), М. Майоров (1906), П. Слинько (1918)[132]. Можна зробити припущення, що кандидатом у члени ЦК був також Я. Яковлєв (1913). Він брав участь у засіданнях ЦК, а також виступав на зустрічі з В.І. Леніним 16 жовтня 1918 р. Згідно ухвали V пленуму ЦК КП(б)У на зустріч були запрошені тільки члени ЦК. Д. Лебідь (1909) в одному з листів підписався як кандидат у члени ЦК[133]. Я. Гамарник (1916) входив до Оргбюро по скликанню з'їзду, а всі його члени були обрані членами або кандидатами в члени ЦК. Після з'їзду він очолив Одеський підпільний обком КП(б)У.

Аналіз персонального складу ЦК переконливо доводить, що до вищого керівного органу КП(б)У ввійшли досвідчені партійні працівники, добре відомі і авторитетні у місцевих більшовицьких організаціях. Як бачимо, два з них – ветерани соціал-демократичного руху, 3 чоловіки – вступили до партії напередодні та під час першої російської революції, 8 – у 1910 – 1914 рр., 2 – у 1917 – 1918 роках[134].

Утворення єдиного вищого керівного партійного центру більшовицьких організацій України мало надзвичайно важливе значення, оскільки ЦК мав здійснювати загальне керівництво КП(б)У і підтримувати постійний зв'язок з ЦК РКП(б), який в умовах Брестського миру не мав можливості надавати пряму і відкриту допомогу більшовикам України. На ЦК КП(б)У покладалося також вироблення і проведення у руслі загальнопартійної лінії тактики революційної боротьби за відновлення і зміцнення влади Рад на Україні.

При закритті з'їзду можливість для заключної промови (як і вступної) було надано Георгію Пятакову, чим було неначебто підкреслено особливий внесок цього діяча як у проведення форуму, так і в розв'язання на ньому головного питання – створення КП(б)У. Щоправда, М. Скрипник, що головував на засіданні теж виголосив заключні слова після Г. Пятакова (тексти промов не виявлені).

Робота І з'їзду КП(б)У була закінчена урочистим співом "Інтернаціоналу".

Наступного дня, тобто 13 липня 1918 року, відбувся перший пленум новообраного ЦК Компартії України, який визначив структуру вищого виборного органу.

Георгію Леонідовичу Пятакову було довірено найвищий і найвідповідальніший у партії пост Секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. Його безперечне лідерство в партії, щонайвищий авторитет були підкріплені обранням до Закордонного бюро для допомоги підпільним організаціям та здійснення зв'язку з ЦК РКП(б) (до складу бюро увійшли також Е. Квірінг, С. Косіор, В. Затонський, І. Шварц) та редколегії центрального друкованого органа – щотижневика "Коммунист" (разом з А. Бубновим та В. Затонським)[135].

Отже, Г. Пятаков став першим в історії секретарем ЦК КП(б)У, особистістю, під чиїм керівництвом новостворена організація робила перші, як всім відомо, найважчі кроки. Але від цих кроків залежало так багато, залежала доля революційної справи, доля народу, нації...

Головним підсумком роботи І з'їзду більшовиків України стало створення Комуністичної партії республіки як складової частини РКП(б). Отже, було досягнуто вирішального успіху в консолідації сил комуністів України. Ті ж незгоди, які все ще залишалися, долалися в наступній практичній роботі, зумовлюючи подальші консолідаційні тенденції.

На вістрі повстанської стихії

Оцінка Г. Пятаковим результатів роботи І з'їзду КП(б)У була суб'єктивною. Через місяць після проведеного форуму секретар ЦК писав, що було встановлено "політичну лінію збройного повстання на Україні", з'їзд "висловився за пролетарське об'єднання Радянської Росії з Радянською Україною і за об'єднання Радянської України з усіма існуючими та майбутніми Радянськими Республіками"[136].

Тобто в ухвалених рішеннях він вбачав передусім те, що йому хотілось бачити. А відтак і формулював завдання очолюваного Центрального Комітету Компартії України. Звісно, Г. Пятаков справляв значний, нерідко – вирішальний вплив на життя новоствореної республіканської партійної організації, на процеси розгортання повстанської боротьби у тилу австро-німецьких окупантів. Він увійшов до складу Закордонного бюро ЦК КП(б)У, що керувало партійним під-

піллям на Україні, до Всеукраїнського Центрального військово-революційного комітету (ВЦВК), брав участь у створенні нелегальних ревкомів, повстансько-партизанських загонів, організації фінансової та військово-технічної допомоги їм, формуванні в "нейтральній зоні" українських військових частин тощо.

З'їзд надав істотного імпульсу відродженню більшовицьких організацій. Якщо на липень 1918 року в 153 підпільних осередках перебувало понад 5 тисяч членів партії, то до жовтня їх кількість зросла більш ніж удвоє – до 11 тисяч чоловік. Вони об'єднувалися у 3 обласних, 8 губернських, 12 окружних (районних), 13 міських, 23 районних (у 7 містах), 10 підрайонних, 74 повітових організаціях. Це була вже широко розгалужена мережа осередків.

Значний ефект принесли створені за рішенням I з'їзду КП(б)У обласні комітети партії, які координували, спрямовували діяльність місцевих організацій, обирали найоптимальніші шляхи для реалізації завдань ЦК. Створений партійний апарат на місцях набував цінного досвіду, загартовувався у політичній боротьбі.

Значного розмаху набрала агітаційно-пропагандистська робота у військах окупантів. Тут удалося поєднати зусилля більшовиків з діяльністю груп іноземних комуністів-інтернаціоналістів, зокрема, у виготовленні й поширенні літератури. Щоправда, ця робота була успішнішою у суміжних із нейтральною зоною регіонах і значно слабшою далі, у глибині української території[137].

На істотну висоту вдалося підняти рівень роботи серед пролетарських мас, особливо у середовищі залізничників, які об'єктивно висунулися на вістря боротьби проти пограбування багатств України. Вдалося провести спеціальну нараду залізничників під егідою ЦК КП(б)У. Було створено Організаційне бюро залізничників-комуністів при ЦК партії, Закордонне бюро залізничників, розгалужену мережу революційних комітетів практично на всіх залізницях. Серед робітників було поширено дві спеціальні листівки із закликами до загального страйку і повстання. Це принесло відчутний ефект. У загальному страйку залізничників улітку 1918 року взяло участь близько 85% трударів (200 тисяч із 240).

Серйозної сили набрали ревкоми та повстансько-партизанські загони. Влітку і восени 1918 року в Україні існувало понад 190 революційних комітетів і близько 180 партизанських і повстанських загонів та з'єднань[138].

Ситуацію в Україні ЦК КП(б)У, передусім її секретар, оцінювали як сприятливу для революційного руху. Невщухаючі селянські виступи, повстання, які то тут, то там спалахували знову й знову, особливо на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, породили явище, яке сучасні об'єктивні дослідники справедливо визначають як "селянська війна в Україні"[139]. Звісно, для багатьох революціонерів у 1918 році суспільні

тенденції виглядали як невідворотно вибухові, що швидко наближали народ до критичної межі. Можна легко уявити, що для такої емоційної натури, як Г. Пятаков, і значно менший розмах стихійної боротьби проти гетьманщини і окупантів здатен був породити ілюзію нової масованої атаки на устої старого світу.

На підсумкову оцінку ситуації впливали і повідомлення з місць про широкомасштабні антиурядові настрої, готовність первинних організацій більшовиків (зокрема, Конотопської, Гомельської, Прилуцької, Подільської, Волинської) очолити загальне повстання, неможливість і шкідливість стримування стихійного пориву, загрозу виходу масового руху з-під контролю[140].

Існували й деякі інші чинники переоцінки партизанських форм і методів боротьби в цілому. Організовуючи збройні загони у нейтральній зоні, готуючи їх до визволення України, комуністи за умовами Брестського миру не могли формувати регулярні військові частини. Вони спиралися на партизанів, що змушені були з боями відступити з України під натиском окупантів. Яскравою ілюстрацією захоплення "лівих комуністів" партизанщиною, як принципом організації війська, є мемуари В. Затонського. "Пригадую, – пише він, – колись Бубнов з Пятаковим написали інструкцію в справі організації партизанських загонів (судячи з усього, йдеться про літо 1918 року – В.С.) і зайшли до Троцького (нарком військових і морських справ РСФРР) погодити з ним якісь військові справи. Троцького не застали вдома й залишили йому зазначену інструкцію з написом: – Будівничому армії регулярної від організаторів армії партизанської. Побачимо, чия буде зверху! – і розписалися – "Бубнов, Пятаков"[141].

Об'єктивним фактом був і невпинний розклад армій австро-німецьких окупантів і гетьманату.

Природно, режим не збирався здавати позиції без бою, мобілізував наявні сили на протидію революційному рухові. Так, у другій половині липня – на початку серпня було сконцентровано достатньо міцний ударний кулак проти повстанців Ніжинщини, якими керував штаб на чолі з професійним військовим – колишнім підполковником російської царської армії, членом Комуністичної партії з лютого 1917 року Миколою Кропив'янським. Бездіяльність, очікувальна тактика щоденно загрожували фізичною ліквідацією підготовлених до боротьби численних селянських загонів.

У такій непростій ситуації не у всіх керівників революційної боротьби виявилось достатньо витримки і холодної виваженості, здатності спрогнозувати найімовірніші наслідки передчасних дій. Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет, очолюваний "лівим комуністом" А. Бубновим, 5 серпня 1918 року видав наказ № 1 з вимогою негайно поширити бойові дії проти австро-німецьких окупантів і гетьманців, які стихійно спалахнули на Чернігівщині і

Полтавщині, на всю Україну, провести поголовну мобілізацію робітників і селян, очистити республіку від ворогів. До наказу ВЦВРК було додано і наказ "Всім ревкомам" за підписом Г. Пятакова. У такому ж дусі була підготовлена і відозва "На штурм!", пристрасна за характером, але нереальна на той час за сформульованими цілями.

Існує думка, що наказ №1 був виданий з ініціативи Г. Пятакова, а вже потім схвалений нарадою членів ЦК, а не більшістю ЦК КП(б)У. Окрім відзначеного вище, причини такого об'єктивно необачного і навіть шкідливого, як врешті виявиться, кроку слід шукати і у "лівокомуністичних" переконаннях секретаря ЦК КП(б)У, його прагнення за будь-яку ціну підняти на Україні повстання проти окупантів, добитися спалаху нових вогнищ світової революції. Слід враховувати і підтримку таких поглядів "лівими" у ЦК Компартії України, які сподівалися на ефект своєрідної ланцюгової реакції – заклик до загального повстання відіграє величезну мобілізуючу роль, кроки щодо його здійснення будуть отримувати дедалі наростаючу підтримку, деморалізуючи ворога, розбиваючи і відволікаючи його сили, забезпечуючи тим самим переваги революційному табору. У активізацію воєнно-бойової діяльності будуть втягнуті навіть ті елементи, які до того вагалися.

Проте, ініціатори виступу досить швидко переконались у передчасності виявленої ініціативи і вже через 2 дні спробували якось скоригувати хід подій, наказом № 2 "Всім військово-революційним комітетам і радянським штабам" (підписали наказ Г. Пятаков і Ю. Коцюбинський).

Згадані документи, а також здійснені на їх основі дії, що, як відомо, не призвели до успіху повсталих, були предметом серйозних дискусій у керівництві КП(б)У, зумовили загострення відносин між прибічниками лівих поглядів (серед них і "ліві комуністи" – Г. Пятаков, А. Бубнов), і тих, хто в тактиці боротьби дотримувались зваженішої, поміркованішої лінії (Е. Квірінг, Я. Яковлєв, Ш. Грузман, І. Шварц та інші).

Відповідальність за провал повстання, яке не стало ні загальним, ні переможним, лягла на керівництво Комуністичної партії України. На пленумі ЦК КП(б)У 8 – 9 вересня 1918 року в Орлі дії Г. Пятакова та його прибічників були розцінені як необґрунтовані, певною мірою авантюристичні. "В наших лавах паніка і розгубленість, – говорив сам секретар ЦК, – оскільки в результаті наказу № 1 і відозви "На штурм" вийшов не блискучий жовтневий переворот, а щось інше..., вийшло, звичайно, не внаслідок наших наказів, і закликів, а внаслідок обставин, що склалися об'єктивно..."[142].

Прагнучи хоч у чомусь виправдати дії і в цілому відстояти свої позиції, Г. Пятаков все ж змушений був визнати, що перспективи боротьби з силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції йому уявлялись невірно, розрахунки не виправдались. Однак, навіть тоді він

виявляв революційне нетерпіння, гарячність і членам ЦК довелось буквально стримувати його від закликів знову їхати в Україну, організовувати нові загони, продовжувати збройні виступи[143].

На жаль, втрачено закінчення заключного слова по доповіді "Бойові дії повстанців на Україні", з якою на пленумі виступив секретар ЦК КП(б)У. Можливо саме там він навів мотиви складення повноважень секретаря Центрального Комітету партії, визнані учасниками пленуму поважними. Щоправда, це питання виносилось Г. П'ятаковим самим ще на початку роботи пленуму, що може свідчити про прийняття ним принципового рішення до початку критики його позиції, яка розгорнулася уже на зібранні. Можливо, певну роль відіграло і те, що як "лівий комуніст" Г. Пятаков не міг розраховувати на повне розуміння і підтримку з боку ЦК РКП(б), який з осторогою ставився до спроб розв'язати збройні дії на кордонах з РСФРР. Від цього могла виходити загроза зриву Брестського миру. Для виконання обов'язків секретаря була запрошена С. Гопнер, прибічниця Е. Квірінга, хоч вона не була членом ЦК (за даними Істпарту ЦК КП(б)У фактично керівну роботу у вересні – жовтні – до II зїзду КП)б)У – вів сам Е. Квірінг).

Те, що відбувалося у керівництві Комуністичної партії (більшовиків) України на початках її непростого шляху, було виявом хвороби, яку В. Ленін дуже точно назвав "дитячою хворобою "лівизни" в комунізмі", а відтак втіленням загальних тенденцій міжнародного, світового визвольного, революційного, робітничого, комуністичного руху. Мало яку з тогочасних компартій, що тільки народжувались, ця хвороба обійшла стороною, не залишила своїх болісних слідів.

Однак, гадається, слід зважити й на те, що серед інших чинників достатньо жорстко діяла історична закономірність, яка детермінувала і піднесення комуністичного руху на новий якісний щабель, і багато де в чому визначала його характер, важливіші особливості.

Додатковим аргументом на користь стратегічної вірності рішень I з'їзду про організаційне оформлення КП(б)У стали й процеси в найчисельніших та найавторитетніших українських партіях – Українській партії соціалістів-революціонерів і Українській соціал-демократичній робітничій партії. З першої у 1918 році виділилася впливова течія боротьбистів (їх керівним органом була газета "Боротьба"), яка зміцнилася у класових битвах і наступного року прибрала назву Української Комуністичної партії (боротьбистів). З другої вийшла фракція "незалежних", що разом з частиною "боротьбистів" на початку 1920 року утворили Українську Комуністичну партію. Обидві новостворені організації задекларували свою відданість комуністичним ідеалам, стали урядовими партіями Радянської України, у спілці з КП(б)У боролися за торжество нового, соціалістичного ладу.

РНК РСФРР вирішив у обставинах, що склалися, використати досвід Г. Пятакова у фінансовій сфері. 12 жовтня 1918 року його було

призначено головним комісаром (тобто керуючим Народного банку) 15 жовтня відповідне посвідчення підписав Голова Раднаркому В. Ленін[144].

Можливо, тим самим вождь РКП(б) прагнув і дещо розрядити гостроту ситуації в керівному штабі КП(б)У. Якщо так, то до певної міри це йому вдалося. В усякому разі один із найвойовничіших суб'єктів внутріпартійної боротьби хоча б на певний час був "виключений з гри". Дійшло до того, що на III з'їзді у звіті ЦК "заднім числом" висловлювався докір Г. Пятакову в тому, що він з певного часу як член ЦК практично перестав працювати. Останній же розцінив сказане як спробу тяжкої образи на свою адресу і дав фактичну довідку: "...Коли я працював як головний комісар банків (переведений на цю роботу за постановою ЦК (РКП(б) – В.С.), для будь-якої іншої роботи часу не знаходилось, оскільки це відбирає 24 години на добу і саме собою зрозуміло, що ні про яку іншу роботу не могло бути мови"[145].

Який час так працював Г. Пятаков – невідомо. Вочевидь – не дуже довго. Адже попри будь-які об'єктивні обставини він не здатен був перебувати десь поза епіцентром перипетій у КП(б)У. І зовсім не випадково саме йому було доручено відкривати Другий з'їзд комуністів України, який відбувався у Москві 17 – 22 жовтня 1918 року. Його ж обрали і до президії форуму як співголову. Він зробив основну доповідь – про діяльність ЦК, виступив із співдоповіддю про поточний момент, брав участь у обговоренні багатьох інших пунктів порядку денного. Тобто Г. Пятаков дійово впливав на процес вироблення тогочасного політичного курсу, пошук шляхів його здійснення.

З'їзд іще раз засвідчив, що змусити Георгія Леонідовича відступитися від переконань, здати позиції – зовсім не у його вдачі. Уже у вступному слові він пристрасно доводив, що "світова революція йде, світова революція відчувається всіма нами" і від імені Центрального Комітету запропонував проект відозви до робітників усіх країн. У одностайно схваленому документі висловлювалась непохитна віра в скору перемогу трудящих України й Росії над своїми ворогами, недалеке об'єднання двох радянських республік, готовність допомогти всіма силами справі торжества світової революції[146].

Навколо Г. Пятакова згуртувалась група "лівих", які вже на третій день роботи з'їзду в особі свого лідера заявили рішучий протест з приводу дій правих, зокрема виступу Е. Квірінга. Останній, після привітання Петриківським делегатів форуму від імені Першої дивізії повстанських військ Радянської України став дорікати повстанцям за авантюризм їх намірів здійснити захоплення ряду населених пунктів, а ЦВРК – за відсутність принципової витриманої лінії. Виник гострий конфлікт, який відібрав чимало часу (ціле пленарне засідання) і який не вдалось погасити, незважаючи на всі зусилля навіть присутньому на з'їзді члену ЦК РКП(б) Л. Каменєву[147].

Природно, що в основній на з'їзді доповіді про діяльність ЦК КП(б)У, а також у досить розлогій за обсягом заключній промові з цього питання Г. Пятаков зробив усе, щоб переконати делегатів форуму у принциповій вірності здійснюваного курсу, в тому числі і щодо серпневих повстань. Оцінюючи накази №1 і №2, він наголосив, що "вони, безперечно, відіграли позитивну роль в рості нашої революції, революціонізуванні німецької армії і в її розкладі"[148]. Г. Пятаков також підкреслив ту обставину, що формування регулярних повстанських частин відбулося після згаданих наказів, після подій, які вони зумовили.

У такому ж дусі, а можливо й ще наступальніше побудував звіт про діяльність Центрального військово-революційного комітету його голова А. Бубнов[149].

Однак з боку правих (співдоповідачем від "меншості" ЦК виступив лідер правих Е. Квірінг) було здійснено достатньо ефективну критичну атаку, і Г. Пятаков змушений був визнати, що мали місце "невірні кроки ЦК", що "ми, безсумнівно, переоцінювали свої сили і переоцінювали швидкість розвитку руху"[150].

Основний висновок, який виніс тепер уже колишній секретар ЦК КП(б)У з критичного аналізу дій Центрального Комітету і його особистих кроків, полягав у тому, що "партизанська війна і збройне повстання на Україні були організовані погано. Це правда. Однак з цього зовсім не виходить, що повстання і партизанську війну не слід організовувати, а виходить лише те, що треба, відкинувши всі суперечності, організувати цей рух добре"[151].

Г. Пятакова помітно не збентежило те, що II з'їзд КП(б)У ухвалив резолюцію, у якій визнав "політичну лінію ЦК невірною, організаційну діяльність незадовільною"[152]. Начебто нічого не сталося, він з таким же азартом відстоював свої "ліві" погляди і під час обговорення питання про поточний момент, де основним доповідачем від ЦК РКП(б) був Л. Каменєв[153].

Г. Пятаков послідовно спростовував гасло, яке запропонували представники ЦК РКП(б) Л. Каменєв, К. Радек, Х. Раковський – "Шлях на Київ лежить через Ростов", згідно якого й ті революційні сили, що були вже підготовлені у нейтральній зоні, слід було кинути на красновський фронт. Він знову наполягав на тому, що в інтересах і революції в Україні і світової революції – всіма силами сприяти розвитку повстанської боротьби, особливо селянства проти австро-німецьких окупантів і гетьманського режиму.

У цьому дусі він запропонував відповідний проект резолюції, який було відхилено і ухвалено документ, поданий Я. Яковлєвим[154].

Отже "ліві" зазнали повної поразки на II з'їзді КП(б)У. Вони навіть відмовились брати участь у виборах керівних органів партії. Однак, на пропозицію Е. Квірінга Л. Пятакова у числі чотирьох осіб було обрано від "лівих" членом ЦК КП(б)У (всього 15 чоловік)[155].

Незважаючи на запевнення у тому, що "ліві" будуть відповідально працювати у ЦК, поспішати вони явно не збирались. Є, зокрема, лише поодинокі згадки участі Г. Пятакова у засіданнях ЦК КП(б)У[156]. Окрім іншого, можливо, це було пов'язано і з продовженням виконання ним відповідальних, трудомістких функцій комісара народного банку[157]. Тимчасом стрімкі події в Україні розгортались таким чином, що енергія, знання, досвід Г. Пятакова знадобились не у менш важливих справах і зовсім не на другорядних ролях.

Голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України

Здійснений 29 квітня 1918 року державний переворот, встановлення врядування Г. Скоропадського виявилися спробою консервативних сил перервати революційний поступ України, протиставити республікансько-демократичним тенденціям державотворення авторитарно-монархічну альтернативу. Режисерами і виконавцями головних ролей при цьому були австро-німецькі окупанти, які в зміні режиму вбачали, передусім, запоруку реалізації економічних умов Брестського миру. З цим непростим завданням ніяк не могла упоратись Центральна Рада, а відтак волею справжніх господарів становища – окупантів – змушена була зійти з політичної арени.

У соціально-економічній сфері здійснювався відкат до позицій, характерних для долютневих часів з відвертою ставкою на цензові елементи (поміщики, крупні підприємці, фінансисти) як основну державницьку базу. Буквально з перших днів існування стала виявлятись глибоко антидемократична суть гетьманату.

Відміна Конституції УНР, заборона скликання Українських Установчих зборів, з'їздів усіх соціалістичних партій, селянського, робітничого, вояцького форумів, масові репресії проти народних мас і патріотичної інтелігенції налаштовували абсолютну більшість українського суспільства на вороже ставлення до влади. Остання у невщухаючій боротьбі з масами трималася лише на силі окупаційних австронімецьких багнетів. Однак натиск антигетьманських сил неухильно наростав, а ситуація в Австро-Угорщині й Німеччині дедалі загострювалася, позбавляючи гетьманат будь-якої перспективи.

Політично активні сили українства згуртувалися в опозиційному Національно-державному союзі. Це було об'єднання передусім партій, які до державного перевороту входили до складу Центральної Ради, сповідували республікансько-демократичні орієнтації. З розвитком подій загальна тенденція політичного полівіння відбилася і на Національно-державному союзі, з якого було "витіснено" праві, угодовські елементи, організацію найменували Українським національним союзом, а на чолі її замість поміркованого соціаліста-федераліста А. Ніковського 18 вересня 1918 року став колишній Голова Генерального Секретаріату, український соціал-демократ В. Винниченко. Аналізуючи ситуацію,

досвідчений політик прийшов до незаперечного висновку – криза в Україні дедалі загострюється, обіцяючи скорий, невідворотний вибух. А відтак завдання політиків – надати стихійному рухові цілеспрямованості і організованості.

Починається підготовка до збройного повстання проти гетьманського режиму, який з листопадовою революцією в Німеччині і масовим небажанням солдатів окупаційної армії надалі гинути в Україні за "хлібний мир" позбавляється збройної підтримки. П. Скоропадський у відчаї кидається по допомогу до Отамана Всевеликого Війська Донського, генерала П. Краснова і домовляється з "єдинонеділимцем" про відновлення федерації з нерадянською Росією. Звісно, в реалізації планів останньої не могло бути й мови не те що про незалежну, а й, навіть, автономну Україну, про будь-яку форму її державності. Отже національні інтереси вкотре приносяться в жертву через жадобу влади та страх втратити її.

Виникає дуже сприятлива ситуація для початку антигетьманського повстання, а для його керівництва 13 листопада 1918 року створюється Директорія (В. Винниченко – голова, С. Петлюра, П. Андріївський, А. Макаренко, Ф. Швець).

15 листопада Директорія закликає народ до повстання проти ненависного режиму за відновлення Української Народної Республіки і розпочинає похід з Білої Церкви на Київ. Малочисельні на початках сили повстанців швидко примножуються, перетворюються на багатотисячне республіканське військо на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою. І лише представники австро-німецьких солдатських організацій завадили повстанцям буквально за кілька днів заволодіти Києвом – бажаючи уникнути практично невідворотних військових сутичок, кровопролиття, вони домовились з Директорією припинити наступ, відвести свої війська на безпечну відстань і дати евакуюватись окупантам з України. Хоча агонія гетьманщини тим пролонгувалася, її невідворотний ганебний кінець був абсолютно передрішений.

За цих обставин керівники більшовиків України, зайняті внутрішніми суперечками, зазнаючи впливів обережних московських керівників, які на перше місце беззастережно ставили російські інтереси ("Шлях на Київ лежить через Ростов!"), явно програвали у темпі прийняття назрілих організаційних рішень. Розпустивши Народний Секретаріат, вони не мали керівного радянського центру для оперативного втручання у перебіг подій в Україні. На них психологічно тиснули й поразки літніх антигетьманських виступів і політичне засудження лінії поведінки їх ініціаторів. Та й ЦК КП(б)У, обраний II з'їздом у останній декаді жовтня, складався з переважно правих елементів, зумовлював інерцію обережності, вичікування. Втім, абсолютно бездіяльними у буквально буревійні дні залишатися було просто неможливо. І значна група лідерів КП(б)У перемістилася в листопаді по-

ближче до українського кордону – у район Курська. Тут 17 листопада 1918 року почав формуватися і ударний кулак для цілком "прозорої" перспективи військових дій – група військ Курського напрямку. До її складу окрім українських частин, що створювалися із повстанців у "нейтральній зоні" (на півночі Чернігівщини), було вирішено включити і регулярні частини Червоної Армії РСФРР. Командуючим угрупованням було призначено В. Антонова-Овсієнка. Однак він був підпорядкований Головкому І. Вацетісу, який відповідно до позиції партійно-радянського керівництва РСФРР заборонив будь-які військові операції в Україні, окрім тих, що потрапляли у зону Донського фронту. При цьому враховувалось і тривожне ускладнення ситуації на інших фронтах, зокрема в Латвії і Естонії.

За таких обставин справі міг зарадити лише власний владний центр. Більшовики України розуміли це дедалі більше не те що з кожним днем, а буквально з кожною годиною. За їх наполяганням у Москві було ухвалено створити Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Досить промовисті деталі щодо мотивації цього рішення розкрив В. Затонський. Член ЦК КП(б)У пригадував: "І ми, і петлюрівці одночасно намагалися захопити у свої руки ініціативу, оскільки було ясно, що на бій з гетьманщиною підуть за тим, хто перший виступить. І, тут треба визнати, нас петлюрівщина випередила.

Був один момент, при першій звістці про німецьку революцію, коли можна було, об'єднавшись у Києві, легенько взяти гетьмана за барки і повести селянські маси за собою.

Тов. Мануїльський, що залишився тоді в Києві заступником Раковського для ведення мирних переговорів з гетьманом (російська мирна делегація), шифровкою по прямому проводу повідомив ЦК РКП про таку можливість і вимагав, щоб Пятаков і я негайно приїхали до Києва для керівництва активним виступом (товариші Бубнов і Косіор уже були в Києві в підпіллі), але, поки розшифровували його телеграму, вже стало відомо, що Директорія виступила, захопила Білу Церкву (повітове місто Київської губернії) і оголосила похід на Київ. Стало ясно, що ініціативу упущено і що битися нам доведеться вже не з гетьманцями, а з петлюрівцями. Сумніву в тому, що гетьман не витримає, не було. Я потрапив у Москву випадково з Орла, де перебував тоді ЦК КПУ, і тому не знаю, як обговорювалося тоді в ЦК РКП українське питання; тільки пам'ятаю, мені сказав Свердлов, що мене розшукує Сталін, від якого я дізнався як про телеграму Мануїльського, так і про намір створити Тимчасовий Уряд Радянської України"[158]. Хоча нічого несподіваного у такому намірі не було (більшовики постійно готувалися до повернення в Україну), виникли нові незгоди між "лівими" і правими. Останніх, як і до цього, все ще підтримував ЦК РКП(б), а відтак з реалізацією рішення про утворення українського уряду не поспішали. І все ж ситуація детермінувала зрушення у

напрямку пропозицій "лівих". Мабуть, В. Затонський має рацію, коли пише: "ЦК РКП, боячись лівого комунізму російського і простого авантюрництва з боку лівих українських комуністів, коли обстановка була не досить визначена, коли треба було вичікувати й бути надто обережними, – спирався на правих. А коли слід було швидко й енергійно вдарити, використавши при цьому спалахнуле селянське повстання, ЦК викликало лівих"[159].

Набуло практичних форм і завдання відтворення українського радянського урядового центру. Таким став Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України. Оповідаючи про розмову з В. Леніним щодо відтворення українського радянського урядового центру[160] (очевидно, 17 листопада 1918 року), В. Затонський писав: "Стало питання, кому бути за голову. Я висунув кандидатуру Пятакова. До цієї кандидатури Ілліч поставився не дуже то прихильно. Іншого він нікого не називав, але потім каже: – Та нічого, тепер ліві комуністи не являють собою небезпеки (мова, звичайно, йшла за російських лівих комуністів). Німецька революція все покрила, тепер кожен дурень розуміє, що ми мали рацію підписувати Брестський мир. Мабуть, кандидатура Пятакова попередньо обговорювалась на ЦК, бо Ілліч тут таки на цьому погодився остаточно"[161].

Перша документальна згадка про Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України датована 20 листопада 1918 року. Реввійськрада групи військ Курського напряму назвала свої сили військами цього уряду.

Цікаві деталі щодо формування уряду, визначення його голови розповідає все той же В. Затонський. Описуючи нараду ЦК КП(б)У в Курську, у вагоні Й. Сталіна (нарком у справах національностей Росії, член РВС Республіки, він був на II з'їзді КП(б)У введений до складу ЦК КП(б)У), український діяч повідомляє: "До справи підійшов він (Й. Сталін – В.С.) без жодної передмови: – ЦК РКП ухвалив утворити Радянський Уряд з... (тут була пауза) з Пятаковим на чолі.

Ця звістка була в такій мірі несподіванкою для правих наших товаришів, що вони просто остовпіли. Справді, ще й місяця, здається, не минуло, відколи їм пощастило... розбити "ліваків", як вони нас прозивали, тільки – тільки вони, здавалося, покінчили з усякими "авантюрами", і ось на тобі: "ЦК РКП ухвалив"... А коли ЦК РКП ухвалив: – заперечувати годі...

Ще з ЦК КПУ можна було в справі партійної дисципліни сперечатися, а з ЦК РКП жартувати не доводилося – щодо цього, то правила в нас завжди були суворі.

Було кілька секунд мовчанки, нарешті, тов. Артема, як людину най експансивнішу, прорвало. Що він думав, хто його знає, але раптом вихопився: – Та, звичайно, що Пятакова, він і чужі мови знає...– Це було так кумедно, що я не втримався й пожартував:

– І на роялі непогано грає...

Пятаков штурхнув мене в бік, а сам закашлявся, т. Сталін, наче нічого не сталося, спокійно провадив далі..."[162].

Хоча уряд був створений, офіційне оголошення про це вирішили відстрочити, як, власне, і перетворення групи військ Курського напрямку на Український фронт. Останнє, зокрема пояснювалось тим, що нарком закордонних справ Росії Г. Чичерін розпочав переговори з представниками Директорії[163].

Таке становище, за твердженням В. Затонського, тривало близько двох тижнів[164]. Очевидно автор дещо перебільшив. Якби це справді було так, то довелось би визнати, що Тимчасовий робітничо-селянський уряд України утворили практично одночасно з Директорією. А він сам визнає, що в темпі більшовики поступилися національно-демократичним силам, які зорганізувалися і почали антигетьманське повстання першими. Просто час для більшовиків України тягнувся занадто довго, і це позначилось на їх психологічному стані. "Життя в ті дні вирувало, – зазначав В. Затонський, – кожного дня відбувалося подій більше, ніж тепер протягом місяця, ми, природно, нервували, вимагали встановити ясність, а ЦК РКП зволікав, поки для нього не з'ясується цілком обстановка, не поспішав, оскільки становище на Україні було для нього не досить зрозумілим.

...Перебуваючи на кордоні, поряд із Україною, що піднялася в революційному пориві, ми всі, незалежно від настроїв попередніх місяців, відчували необхідність швидкого й активного втручання. Це був якраз той нетривалий період, коли незгоди між правими й лівими згладилися (незабаром вони спалахнули ще раз, щоб після третьої партконференції – вочевидь, автор має на увазі III з'їзд КП(б)У – В.С. – остаточно припинитися). В описуваний момент (у 20-х числах листопада 1918 року) ЦК КП(б)У і члени Тимчасового Радянського Уряду України діяли цілком одностайно, добиваючись від ЦК РКП дозволу розпочати активні дії і доходячи в своєму нетерпінні до погроз самостійного виступу.

Передавали потім, що тов. Ленін сердився, одержуючи наші запальні, нетерплячі телеграми. Одного разу Сталін у розмові, пам'ятаю, сказав: "Та припиніть ви там: *старий* сердиться..."[165].

Між тим, Г. Пятаков, В. Затонський, інші "ліві" найбільше нарікали на позицію ЦК РКП(б) і РНК, засипали Москву телеграмами і телефонограмами, вважаючи, що центр гальмує діяльність більшовиків України, чим дуже шкодить справі. У одній з них на ім'я Й. Сталіна говорилося: "Вважаємо своїм обов'язком попередньо зауважити, що всі діючі на Українському революційному фронті центральні організації нарізно і разом намагаються виплутатися із створеного Центром хаосу і створити хоч яку-небудь можливість для позитивної роботи. Але, незважаючи на всі добрі бажання, дякуючи, з одного боку, неви-

значеності, з другого боку, суперечливості наказів із Центру, жодна з цих організацій неспроможна функціонувати нормально, в результаті чого, замість передбачуваної нами централізації – робота під загальним керівництвом ЦК РКП, виходить суцільна плутанина.

Ми могли б, звичайно, покласти край цій плутанині, внести ясність і організованість у всю роботу, якби з усіх боків не натикалися на розпорядження Центру, виконувати які зобов'язані організації і установи, які їх одержують. Через це, ми вважаємо своїм обов'язком довести до Вашого відома про те фактичне становище, в якому ми зараз перебуваємо, і запропонувати Вашій увазі ряд практичних заходів, які мають бути, на нашу думку, терміново вжиті Центром для того, щоб дати можливість налагодити роботу, яка вже достатньою мірою дезорганізована"[166].

Керівники КП(б)У намагались переконати московське керівництво, що Україна – не лише плацдарм для воєнних операцій проти Дону, а надзвичайно важливий регіон для розвитку соціалістичної революції у міжнародних масштабах. Однак цьому заважають зволікання з легалізацією діяльності українського уряду. "Зараз на Україні для широких мас є два центри, що борються: петлюрівці і гетьман, – говорилося у документі далі. – Радянського центру немає, що дає можливість петлюрівцям певною мірою привертати на свій бік ті селянські елементи, які невдоволені режимом гетьманщини, але недостатньо свідомі для того, щоб самостійно розбиратися в тому, хто саме зараз веде боротьбу з гетьманом.

За такого політичного становища, надзвичайно важливо чітко поставити всі політичні питання. Радянський центр повинен був виявитися при першій же можливості, але цього й досі не зроблено, що є нашим серйозним упущенням. Вашу заборону опублікувати маніфест ми розглядаємо як велику політичну помилку, яка значно утруднила концентрацію сил за владу Рад проти гетьмана і проти Ради.

Проте необхідність легалізації Тимчасового Уряду диктується й іншими міркуваннями. Чи то буде Тимчасовий Уряд чи Крайовий Ревком – байдуже, справа не в назві і не у формі, яка визначається іншими міркуваннями, – потрібний такий орган Радянської влади, який міг би розпоряджатися, який був би справжнім центром радянської роботи на Україні, якому підкорялися б усі радянські працівники і який, таким чином, міг би зосередити в своїх руках усю ту надзвичайно важку, складну роботу по відновленню Радянської влади на місцях. Оскільки було вирішено, що Тимчасовий Уряд буде виконувати, насамперед, саме цю роботу, то відсутність цього органу Робітничо-Селянської влади означає насправді відсутність якого б то не було органу центру"[167].

Для прикладу, що ілюстрував плутанину, яка була результатом відсутності владного органу, наводилася постановка справи з військо-

вою мобілізацією. В одних місцях представники КП(б)У її проводили, в інших місцях цьому протидіяв військовий комісаріат Орловського округу, в третіх місцях воєначальники проводили мобілізацію на свій страх і ризик.

Нелегалізований уряд був неспроможний ні видавати обов'язкових постанов щодо мобілізації, ні протидіяти Орловському військовому комісаріатові.

У такому ж становищі перебувала й робота щодо організації влади на місцях, щодо обліку й зосередження розподілу продовольства, щодо відбудови шляхів сполучення тощо. Але найтяжче невизначеність лінії поведінки позначалася у військовій сфері, загрожуючи взагалі втратити сприятливий шанс для відновлення влади Рад в Україні.

А відтак керівне ядро КП(б)У пропонувало ЦК РКП(б) і РНК: "По-перше, необхідно нам дати дозвіл оголосити себе Тимчасовим Робітничо-Селянським Урядом України, видати маніфест і діяти як справжній Уряд України; по-друге, всю політичну частину роботи у визволених областях потрібно зосередити в руках Тимчасового уряду. По-третє, керівництво КП(б)У вважало за необхідне встановити єдність командування, передавши його в руки Військової Ради Курського напрямку (у майбутньому – Військовій Раді Українського фронту[168]), ні в якому разі не віддавати Український фронт політично чужій нам людині; по-четверте, підпорядкувати всі військові сили, що ведуть воєнні дії на Українському фронті, Військовій Раді Курського напрямку[169]. По-п'яте, висувалася пропозиція до Головнокомандуючого Червоної Армії РСФРР Вацетіса "не розпоряджатися військовими силами нашого фронту, не зв'язавшись з нами. Якщо він не може досить глибоко сприймати політичні події на Україні, то він повинен у своїх діях зважати на ту установу, яка, і за обов'язком і за суттю справи, сама тільки спроможна правильно поєднати воєнну і політичну роботу на Україні. Таким органом, на нашу думку, є Тимчасовий Уряд України; по-шосте, згідно з цим потрібно виділити всі військові частини, які ведуть воєнні дії на нашому фронті, як самостійну армію, яка називається армією Радянської України і перебуває тільки під загальним керівництвом верховного головнокомандування; по-сьоме, необхідно наказати Орловському Військовому Округу не саботувати Українського фронту і обслуговувати потреби нашої армії незалежно від тих чи інших міркувань Семашка (А. Семашко – військовий комісар Орловського військового корпусу – В.С.), а залежно від потреб армії; по-восьме, потрібно підпорядкувати Глаголєва (В. Глаголєв – командуючий резервної армії – В.С.) Реввійськраді, а Семашка усунути, замінивши його менш примхливим і самодержавним комісаром. Якщо всього цього не буде зроблено, то ми, на підставі 10-денного досвіду, повинні зняти із себе будь-яку відповідальність за дальшу роботу на цьому фронті"[170].

Подібного змісту і характеру документи по кілька на добу надсилались до Москви, отримували додаткову емоційну аргументацію в численних телефонних розмовах. Здебільшого адресатом був Й. Сталін, а копії, як правило, призначались В. Леніну. Й. Сталіну висловлювались неодноразові прохання приїхати до Курська і на місці переконатись у неможливості продовжувати згубну практику, припинити неймовірну плутанину й бездіяльність. Відмова Й. Сталіна приїхати з посиланнями на надзвичайну зайнятість у столиці, як і вся поведінка центра взагалі роздратовано кваліфікувалася як "знущання" і висловлювались погрози вдатись до "авантюри", тобто порушити дисципліну і стати на шлях самочинних рішень[171], які в той час означали одне – негайне збройне повстання в Україні.

Очевидно далі зволікати було просто неможливо, і українським політикам надійшла довгоочікувана згода на легалізацію уряду.

На першому його офіційному засіданні, яке відбулося 28 листопада 1918 року в Курську, були присутні члени уряду В. Антонов-Овсієнко, В. Затонський, Е. Квірінг, Г. Пятаков, Ф. Сергєєв (Артем). Всі вони, за винятком Г. Пятакова, входили до складу першого уряду Радянської України – Народного Секретаріату, а В. Затонський, Е. Квірінг і Ф. Сергєєв (Артем) були також і членами ЦВК Рад України, обраного II Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1918 року. Головою уряду став Г. Пятаков. На цьому засіданні було обговорено 15 питань. Передусім було вирішено "питання про оголошення Тимчасового робітничо-селянського уряду України"[172]. Головне місце у його діяльності відразу зайняли проблеми державного будівництва, оскільки для організації революційної боротьби і здійснення корінних соціальних перетворень у республіці необхідно було насамперед створити радянський державний апарат як в центрі, так і на місцях. Формування системи центральних галузевих органів управління розпочалося з організації відділу внутрішніх справ, на який покладалися обов'язки по створенню органів Радянської влади на місцях та охороні порядку. Завідувачем відділом призначили В. Аверіна, його заступником – М. Арсенічева, членом колегії – С. Власенка. Крім того, було визнано за необхідне сформувати відділи військових справ, народного господарства і фінансів, закордонних справ. Завідувачими цими відділами затвердили відповідно Ф. Сергєєва (Артема), Е. Квірінга, Г. Пятакова. Комісаром залізниць України став О. Жарко. На цьому ж засіданні уряд постановив створити Військову раду Української Червоної Армії у складі В. Антонова-Овсієнка, Ф. Сергєєва (Артема), В. Затонського[173].

Наступного дня, 29 листопада 1918 року, Тимчасовий робітничо-селянський уряд переїхав до визначеного ним самим місця перебування – м. Суджі, опублікував "Маніфест до українського народу", в якому іменем повсталих робітників і селян оголосив владу гетьмана скинутою і звернувся до трудящих із закликом боротися за відновлен-

ня Радянської влади на всій території республіки. Всі заводи, фабрики, банки, рудники, шахти мали стати загальнонародною власністю, всі поміщицькі землі, живий і мертвий реманент підлягали негайній передачі селянству без будь-якого викупу[174]. Маніфест мав велике значення для відновлення і зміцнення Радянської влади в Україні.

Вже найперший протокол засідання уряду, датований 28 листопада 1918 року, підписаний Г. Пятаковим як головою уряду.

Г. Пятаков очолював Тимчасовий робітничо-селянський уряд України 49 днів – до 16 січня 1919 року. А які то були дні! Із швидкістю пожежі поширювалась боротьба за відновлення радянської влади в Україні, проти німців, гетьманців, Директорії. Разом з питаннями організації військових сил, їх бойових дій вирішувались проблеми державного будівництва, створення центральних органів управління, налагодження зв'язку з революційними комітетами і повстанськими силами в республіці, здійснення невідкладних соціально-економічних заходів у житті республіки.

Будівництво радянського апарату в Україні відбувалося в обстановці запеклої боротьби за владу в умовах економічної розрухи. Особливо гостро відчувалася нестача досвідчених кадрів. Питанням добору та розстановки кадрів керівних партійних і радянських працівників для України велику увагу приділяв В. Ленін[175]. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, його голова постійно одержували підтримку і допомогу з боку ЦК РКП(б) і Раднаркому Російської Федерації. За рішенням ЦК РКП(б) була організована відправка в Україну партійних, радянських і військових працівників[176].

За короткий строк у розпорядження ЦК КП(б)У і уряду України було відряджено 33 партійних і військових працівники із 10 армії, які раніше працювали в Україні і 160 комуністів з Москви та інших центрів[177].

Взагалі московське керівництво швидко переконалося у вигодах, які несло в собі створення Тимчасового робітничо-селянського уряду України, як і адміністрацій інших національно-державних радянських утворень. 29 листопада 1919 року В. Ленін телеграфував Главкому І. Вацетісу, що створення на звільнених територіях обласних тимчасових урядів "віднімає можливість у шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію, і створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ"[178]. Вождь більшовиків дав вказівку командному складу військових частин Червоної Армії про всіляку підтримку тимчасових Радянських урядів.

Процес дальшого формування Тимчасового робітничо-селянського уряду України продовжувався протягом грудня 1918 – січня 1919 року. В міру визволення території України розширювалася сфера його діяльності, у зв'язку з чим необхідно було створювати нові відді-

ли, визначити їх структуру і функції. Так, 17 грудня було вирішено почати організацію нових відділів: праці та соціального забезпечення. Тимчасово очолити їх доручалося Ф. Сергєєву (Артему). У січні 1919 року завідувачем відділом праці призначається Б. Магідов, а відділом соціального забезпечення – Л. Горохов. Тоді ж було прийнято рішення про створення відділів освіти, фінансів, охорони здоров'я, продовольства і землеробства. Завідувачими цих відділів призначили відповідно В. Затонського, Ф. Земіта, П. Тутишкіна, С. Бубнова, Хотімського. Вже із середини грудня 1918 р. функціонувало Бюро друку України, яке очолив В. Люксембург[179].

Г. Пятаков координував діяльність структур Тимчасового робітничо-селянського уряду України, підтримував постійні контакти з Москвою. Складною справою були переговори, що їх голова уряду разом з В. Затонським вів з представниками німецької окупаційної армії для їх виведення з території України. Схильний до радикалізму, Г. Пятаков прагнув домогтися від німецької сторони повної здачі зброї як єдиної умови на їх пропуск через Росію додому[180]. У міру визволення території України розширювалась сфера діяльності уряду. 28 грудня 1918 року він переїхав до Бєлгорода[181], в перші дні січня 1919 року – до звільненого на той час Харкова.

Власне, в місті було встановлено радянську владу в ході повстання робітників, очоленого виконавчим бюро ЦК РКП(б) на чолі з Я. Яковлєвим, що розпочалося 1 січня 1919 року при підході до Харкова радянських військових частин. Німецькі окупаційні війська опору не чинили, передали радянським представникам частину зброї, підтримували порядок.

Зі вступом 4 січня до Харкова Реввійськрада республіки ухвалила створити на базі українських радянських частин Український фронт. Командуючим став В. Антонов-Овсієнко, а членами РВР Н. Вишневецький, Ю. Коцюбинський і Ю. Щаденко[182].

Це прискорило розвиток боротьби за відновлення влади Рад.

6 січня урядом було розглянуто питання "про назву Української Республіки" і вирішено "присвоїти Республіці назву Українська соціалістична радянська республіка"[183], а 14 січня видано відповідний урядовий декрет[184].

Як голова уряду Г. Пятаков виявляв виключну мобільність, енергійність, наполегливість. Його особистий внесок у питання, що розв'язувались, був дуже вагомий. Він був автором численних документів – маніфесту, декларацій, декретів, розпоряджень, що видавалися в той час урядом України. На жаль, про це дуже мало хто знає. Адже у збірнику документів і матеріалів "Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919)" (К., 1962), де вміщено значну кількість документів того часу, всі вони подані анонімно. У тих випадках, де була потреба перелічити членів уряду, ім'я

Г. Пятакова опущено. Він взагалі не згадується у цьому виданні. Та це й не єдиний випадок. Як рецидив минулих часів і настроїв можна розцінити і те, що у виданому вже в 1987 році енциклопедичному довіднику "Великий Жовтень і громадянська війна на Україні" навіть у спеціальній статті про Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України (с. 546) відсутнє ім'я його голови. Хоча справедливості ради слід відзначити: у цьому довіднику вперше за час після 1930 року подано біографічну довідку про Г. Пятакова.

На посаді голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України Г. Пятаков виявив і неабиякі організаторські здібності, масштабність бачення різноспрямованих процесів, здатність оперативно з'ясовувати всю глибину якнайскладніших проблем.

Але налагодити чітку роботу уряду, підтримувати ділову, творчу обстановку в ньому Г. Пятаков не зумів. Надміра адміністративного тиску в його роботі, невміння рахуватися з іншою точкою зору поступово призвели до серйозних конфліктів з товаришами. Знову далися незгоди між "лівими", їхнім лідером Г. Пятаковим і прибічниками правих у керівництві КП(б)У, зокрема – Е. Квірінгом і Ф. Сергеєвим (Артемом). Їм, природно, не сподобалось призначення головою Тимчасового робітничо-селянського уряду України "лівого" Г. Пятакова. Маючи перевагу в ЦК КП(б)У, вони не хотіли випускати з-під свого впливу й уряд. Особливою "активністю", що межувала з агресивністю, відзначався Артем. Саме він одержав ключову на той час посаду завідуючого військовим відділом уряду (тобто – військового міністра). Практично відразу виникли незгоди і суперечки між ЦК КП(б)У і урядом та всередині останнього, які зрештою привели до урядової кризи.

Ф. Сергеєв по суті не приступив до виконання обов'язків члена уряду, не займався організацією військово-революційних комітетів на місцях, підготовкою українських військ до активних бойових дій. Як показав його звіт на засіданні Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України 11 грудня 1918 р., за два тижні військовий відділ навіть не був організований. Ф. Сергеєв взагалі вважав, що військовою роботою має керувати не уряд, а військовий відділ ЦК КП(б)У через місцеві партійні комітети.

Вважаючи утворення уряду Радянської України передчасним, Ф. Сергеєв та інші праві з ЦК КП(б)У, посилаючись на партійну дисципліну і підпорядкованість ЦК, обмежували, гальмували його діяльність, сковували ініціативу, зобов'язували будь-які практичні кроки погоджувати з правими із ЦК. Водночас вони також посилалися, нерідко безпідставно, на підтримку їх дій Центром, тобто ЦК РКП(б) і Раднаркомом. Все це вело до дезорганізації роботи і викликало протест Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України. 7 грудня 1918 р. Г. Пятаков телеграфував наркому Й. Сталіну: "Артем всіляко перешкоджає роботі. Напевне невірно розуміє прагнення центру...

Якщо вважаєте наше (уряду – В.С.) існування зайвим, скажіть, так і вчинимо, але допустити, щоб Артем робив по-своєму, спираючись на авторитет центру, не можемо".

"По-своєму" Артем також прагнув реорганізувати управління Українською армією, усунути від командування нею В. Антонова-Овсієнка. До останнього у нього була неприязнь ще з грудня 1917 р., коли той, всупереч Ф. Сергеєву заарештував у Харкові групу підприємців і змусив їх виплатити зарплату робітникам, що довго затримувалась. У конфлікті, що виник, В. Ленін взяв сторону В. Антонова-Овсієнка, а Ф. Сергеєву висловив докір. Тепер останній був незгодним з розпочатою В. Антоновим-Овсієнком підготовкою активних дій військ в Україні, звинуватив його в авантюризмі, і щоб змінити склад Реввійськради і головнокомандуючого Українською армією, виїхав до Москви. Там його інтрига одержала підтримку. Водночас він викликав у Курськ і Харків, де перебував уряд, групу своїх однодумців – правих (К. Ворошилова, Б. Магідова, В. Межлаука, М. Рухимовича), які були введені до складу Тимчасового Робітничо-Селянського уряду, що дало правим невелику перевагу. Власне, в уряді відбувся "тихий переворот" – перевагу, хоч і незначну, одержали праві.

Після повернення Ф. Сергеєва до Харкова 8 січня 1919 р. відбулось засідання уряду. Скориставшись перевагою правих, Ф. Сергеєв домігся відкликання попереднього складу Реввійськради і призначення до неї М. Рухимовича, К. Ворошилова і В. Межлаука, усунення В.Антонова-Овсієнка з посади головнокомандуючого Українською армією і затвердження на ній М.Рухимовича.

Однак це рішення було негайно оскаржене Г. Пятаковим і В. Затонським перед В. Леніним і відмінене. В свою чергу Ф. Сергеєв висловив протест проти залишення попереднього складу Реввійськради, але він не був задоволений.

Після цього Ф. Сергеєв та інші праві вирішили домогтися зняття Г. Пятакова з посади голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Безперечно, Г. Пятаков був значною мірою винним у тій конфліктній ситуації, яка склалася всередині уряду і переросла в чвару. Але було б невірним знімати відповідальність за цей конфлікт і з протилежної сторони. 10 січня 1919 року в телеграмі В. Леніну, направленій з Харкова, Ф. Сергеєв, Е. Квірінг і Я. Яковлєв (Епштейн) звинувачували в конфлікті і чварі Г. Пятакова, пропонували замінити його на посаді голови уряду Х. Раковським. "Тільки в цьому разі криза голови уряду не стане урядовою"[185], – говорилося в телеграмі.

Однак, В. Ленін, судячи з усього, "взяв паузу", вичікував. Не діждавшись від нього відповіді, праві вирішили самочинно усунути Г. Пятакова з посади. 16 січня 1919 року на засіданні уряду (прикметно, що за 48 днів існування це виявилось фатальне – тринадцяте зібрання) було поставлено питання "Про урядову кризу". В зібранні бра-

ли участь Г. Пятаков, Е. Квірінг, В. Аверін, В. Затонський, Ф. Сергєєв, М. Магідов, М. Рухимович, К. Ворошилов. Чотири члени уряду висловили недовір'я Г. Пятакову, а двоє під час голосування утрималися.

На посаду голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України було обрано Ф. Сергеєва (Артема). Три голоси було подано за нього, один – проти, троє утрималось (Г. Пятаков, Ф. Сергєєв, В. Аверін)[186]. Перед закриттям засідання Г. Пятаков зробив заяву: він вважає для себе обов'язковим рішення ЦК РКП(б), у відповідності з яким його призначено головою уряду України, і передасть повноваження лише після відповідної постанови ЦК РКП(б)[187].

В. Аверін, хоч і утримався при виборах нового голови уряду, по суті підтримав Г. Пятакова у його останній заяві. За наполяганням В. Аверіна до протоколу було занесено його "особливу думку". Через те, що призначення тов. Пятакова на посаду Голови Тимч. Роб.-сел. Уряду України відбулося за постановою ЦК РКП(б) і що тому зміна його може відбутись не інакше, як за постановою ЦК РКП(б) – а тому рішення ЦК КПУ і більшості уряду вважаю кроком, який спрямований на применшення прерогатив ЦК РКП і в обговоренні і розв'язанні вищезгаданого питання участі не брав, про що прошу довести до відома ЦК РКП(б)"[188].

З наведеного документа виходить, що було й рішення ЦК КП(б)У про усунення з посади Голови уряду Г. Пятакова, а В. Аверін під час голосування з цього питання на засіданні уряду 16 січня також утримався, як при голосуванні за обрання Ф. Сергеєва.

Того ж дня у Москві відбулося засідання Центрального Комітету РКП(б). У протоколі зазначено: "Прийнято рішення згідно прохання українських товаришів відправити т. Раковського на Україну з тим, що він увійде до уряду України як голова"[189]. Ухвалили також відрядити в Україну групу відповідальних партійних працівників[190].

17 січня 1919 року Г. Пятаков проінформував телеграмою В. Леніна про зміни в українському уряді. Документ ще раз засвідчує, що здійсненому кроку передувало спеціальне рішення ЦК КП(б)У: "Учора Квірінг від імені ЦК КП(б)У поставив питання про моє зміщення", – повідомляв Г. Пятаков[191].

А 18 січня до Москви надійшла телеграма суперників Г. Пятакова. Адресована вона була також В. Леніну (копії – Я. Свердлову, Й. Сталіну, А. Каменському. З неї витікає, що здійсненим акціям ЦК КП(б)У надавав виняткового значення, кваліфікував їх як істотну перемогу правих. "У зв'язку з обстановкою, що утворилася на Україні, – говорилось у телеграмі, – Ц. К. К. П. У. Ухвалив наступне рішення: "Умови розвитку революції на Україні покладають величезну відповідальність на Комуністичну партію України і виконавчі органи. Слабкість і випадковість зв'язку з ЦК РКП і неможливість для РКП мати своєчасну точну інформацію про стан справ на Україні змушує Ц. К. К.П.У. підпоряд-

кувати собі всі виконавчі органи влади". У зв'язку з цим криза голови розв'язана призначенням Артема, а криза командування призначенням Реввійськради Української Республіки [у] складі Рухимовича, Ворошилова, Межлаука"[192].

Далі висловлювались нарікання на переговори російського уряду з Директорією, що об'єктивно викликало сумніви у визнанні РНК РСФРР Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Містились і твердження про неможливість дальшого перебування В. Антонова-Овсієнка на посаді командуючого Українською армією, категорична вимога його усунення.

Закінчувалась телеграма словами: "Засіданням уряду сьогодні вже проведено постанову про звільнення Пятакова і заміщення його Артемом. Після прийняття цього рішення Пятаков заявив, що через призначення його Ц. К. Р. К. П., він здасть посаду тільки після отримання від нього відповідної постанови. Вирішили [в] інтересах Революції і справи провести постанову ЦК і Уряду до негайного виконання і пропонуємо санкціонувати і запропонувати колишньому командуванню здати справи щодо України.

Реввійськрада Україн. Республіки. Голова Уряду Артем

Члени Квірінг, Магідов, Ворошилов, Рухимович, Межлаук і Семен Шварц"[193].

Скориставшись отриманою 16 січня перевагою, Ф. Сергєєв (Артем) домігся 17 січня рішення уряду про зміну складу Реввійськради Української армії: "Надрукувати постанову Уряду про звільнення т. Антонова від посади Главкома Української Радянської армії і про призначення Реввійськради у складі: Ворошилова, Рухимовича й Межлаука. Т. Рухимовича призначити Головкомом армії. Передати питання про повноваження Реввійськради рішенню ЦК по партії"[194].

Очевидно, після ознайомлення зі згаданою телеграмою, аналізуючи іншу інформацію, В. Ленін вирішив прискорити від'їзд Х. Раковського в Україну. 19 січня 1918 року відбулася їх бесіда в залі Московської Ради. В. Ленін говорив про необхідність відновлення єдності в рядах Компартії України, ліквідацію партизанщини, організацію дисциплінованої Червоної Армії України[195]. Крім того, лідер більшовизму дав директиви про привернення на бік радянської влади боротьбистів, формальне закріплення незалежності Української Радянської Республіки і підписання відповідного договору про союз між Радянською Україною і Радянською Росією"[196].

Очевидно, В. Ленін враховував і те, що Х. Раковський був нейтральною особистістю в суперечках між "лівими" і правими в КП(б)У і, водночас, діячем, що впродовж останнього року так чи інакше був причетним до розвитку подій в Україні, в усякому разі, краще за інших знав ситуацію і проблеми, що їх поставило життя, користувався серед місцевих працівників дедалі зростаючим авторитетом. З особливою

переконливістю це засвідчила участь Х. Раковського в роботі II з'їзду КП(б)У (17 – 22 жовтня 1918 р.).

Тимчасом Ф. Сергєєв (Артем) швидко зрозумів, що не в змозі подолати існуючі в українському проводі суперечки через патову розстановку сил. Продовжував "збурювати" ситуацію і Г. Пятаков. Так 18 січня на засіданні уряду змушені були розглядати першим питання про інцидент з "Известиями Временного Рабочего и Крестьянского Правительства Украины". В результаті було вирішено дозволити Г. Пятакову повідомити в "Известиях", що він не брав участі в рішенні про публікацію здійснених у Реввійськраді Української армії змін. А другим питанням порядку денного була заява того ж таки Г. Пятакова "про поїздку до Москви для доповіді ЦК РКП", яку прийняли до відома[197].

На засіданні наступного дня було вирішено делегувати Г. Пятакова до Москви[198]. Тоді ж було ще раз розглянуто питання "Про голову" і ухвалено "Надрукувати призначення тов. Артема заступником Голови"[199]. Останній перестав підписувати офіційні документи як голова (власне це він робив лише впродовж трьох днів (16 – 18 січня). Можна передбачити, що в Харкові стало відомо і про рішення ЦК РКП(б). Х. Раковський з'явився в Харкові 22 січня, вперше був на засіданні уряду наступного дня. А 24 січня 1919 року відбулося засідання Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду, мабуть – найкоротше за весь час його існування. На порядку денному було лише одне питання: "Про голову Уряду". В протокольному записі ухвала була лапідарною: "Головою Уряду призначити товариша Х. Г. Раковського". Останнім, після Ф. Сергеєва (Артема), Е. Квірінга, К. Ворошилова, В. Затонського, Б. Магідова, М. Рухимовича, Ю. Коцюбинського – протокол підписав колишній голова уряду Г. Пятаков.

Володимир Затонський у своїх мемуарах намагається довести, ніби Георгій Леонідович всіляко підтримав нового голову уряду. Можливо що певною мірою так і було, адже об'єктивно кризова розв'язка не дала перемоги і правим, Ф. Сергеєву зокрема.

В. Затонський пише: "Раковського ми (тобто В. Затонський і Г. Пятаков – В.С.) знали тільки з чуток. Знали ми його за європейця і цікаво нам було, як він себе почуватиме, потрапивши якраз на цю колотнечу... Цей виглянсований європеєць спочатку дивною плямою видавався на нашому дикому тлі. І я сам, признатися, спочатку думав, що навряд чи він витримає таку марку. Проте ми з Пятаковим ухвалили підтримувати його якомога. Перше засідання уряду приймало Раковського не дуже гостинно. Пам'ятаю, всі його пропозиції геть чисто було провалено. Довелося оголосити перерву до другого дня. Раковський протягом тієї одної доби виявив чудеса дипломатичної спритності, провадячи переговори з кожним зокрема. Найменше клопоту було йому якраз з нами, бо ми на все були згодні... Раковський

увесь час пильнував, щоб нікого не образити – ні правих, ні лівих. Склад Раднаркому було значно поширено через притягнення кількох товаришів, що їх тоді в Харкові не було, приміром – Бубнова, який сидів тоді у Києві.

Кількість правих та лівих у Раднаркомі було приблизно урівноважено... – і Раковський почав швидко підсилюватися. Незабаром ми відчули, що він уже добре орієнтується в нашій плутаній обстановці"[200].

Однак те, як швидко Х. Раковський опанував ситуацією, мабуть, все ж не могло і не подразнювати самолюбства Г. Пятакова. Адже йому не вдалося налагодити чіткої роботи уряду, досягти порозуміння між його членами впродовж незрівнянно довшого часу. Звісно, обидві сторони (і "ліві", і праві) після "виснажливих боїв" і самі усвідомлювали, що розумна межа не один раз перетиналася, готові були йти на взаємні поступки, замирення. І все ж...

Г. Пятаков помітно нервував. 26 січня 1919 р. він подав заяву Голові Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України: "Через те, що 1) Катеринослав буде днями взятий, що 2) необхідна присутність там хоч на 1– 2 дні члена Тимч. Р. С. У. У., що 3) я зараз зовсім вільний і нічого не роблю, що 4) я можу виступати на великих мітингах і зборах, що 5) у мене – велике бажання поїхати на пару днів до Катеринослава, прошу Вас дозволити мені завтра, 27 січня, поїхати до Катеринослава на два дні"[201].

Мабуть, у словах "я зараз зовсім вільний і нічого не роблю" говорила образа що підступно "гризла душу". Очевидно, Х. Раковський здатен був це вірно оцінити і відрядження відклав. Тим більше, що 25 січня 1919 р. була обнародувана декларація уряду – широка програма боротьби за поширення і зміцнення радянської влади, за здійснення соціалістичних перетворень. 29 січня уряд було реорганізовано. Він одержав назву Ради Народних Комісарів УСРР. Г. Пятаков разом з Е. Квірінгом і М. Рухимовичем (керівництво Вищої Ради Народного Господарства України) стали членами реорганізованого органу виконавчої влади республіки[202].

А вже 30 січня 1919 року Г. Пятаков з цілою низкою доручень, зокрема для з'ясування питання про переговори з Директорією, був відряджений до Москви[203]. Керівництво КП(б)У, РНК УСРР непокоїло, що місія до Москви С. Мазуренка, посланця В. Винниченка – Голови Директорії УНР розпочалася успішно, мала шанси на позитивний розвиток[204] і могла привести до рішень, у яких би не була врахована позиція партійно-радянських центрів України. Окрім того, на Г. Пятакова було покладено обов'язки делегата (разом з Я. Дробнісом) конференції радянських республік, яку планувалось провести в Москві на початку лютого 1919 року. Посланцям УСРР доручалось "зробити формальну пропозицію Російській Радянській республіці, а також іншим радянським республікам про створення оборонного воєнного союзу під вер-

ховним військовим і політичним керівництвом Російської Радянської Республіки[205].

Слід погодитись, що в обох випадках кандидатура Г. Пятакова була досить вдалою, в усякому разі підходила для виконання делікатних доручень більше ніж інші.

З одного боку "лівий" радикал Г. Пятаков, якого добре знало і з позицією якого рахувалось московське керівництво, міг вплинути на переговорний процес радянських лідерів з представником Директорії. Останню комуністи України сприймали як однозначно контрреволюційну силу і ніякого замирення з нею не мислили.

Що ж до планів створення воєнно-політичного союзу радянських республік, то тут тонкий розрахунок Х. Раковського-демократа за вихованням і переконаннями, будувався, очевидно на тому, що прихильник "лівих" поглядів і дій Г. Пятаков буде об'єктивною противагою тенденціям до цілком прогнозованих централізаторських рішень, діятиме як захисник прав української державності.

Отже, Г. Пятаков не лише не відсувався на другорядні політичні ролі, а, навпаки, залишався в епіцентрі політичного життя в Україні, на вістрі розв'язання найнагальніших, найскладніших завдань. Стабільним залишався і надзвичайно високий особистий рейтинг серед найвпливовіших тогочасних діячів. Це з новою силою засвідчив III з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України.

Знову секретар ЦК КП(б)У

На відміну від перших двох з'їздів більшовиків України, які проходили в Москві, III з'їзд КП(б)У відбувався на землі республіки – в Харкові 1 – 6 березня 1919 року. Г. Пятаков знову потрапив у центр уваги. Уже на попередній нараді делегатів 28 лютого, під час виборів президії, Георгій Леонідович отримав більше всіх голосів – 97. За П. Дибенка було подано 88 голосів, за В. Затонського – 83, за А. Іванова – 82, за А. Бубнова – 77[206]. Ця п'ятірка була затверджена і з'їздом[207]. П. Дибенко зняв із себе повноваження члена президії і замість нього було обрано В. Ауссема[208].

Із 5 голів (співголів) Г. Пятакову було надано можливість вести перше засідання. І він відразу "пішов в атаку". Хоча за дорученням ЦК Е. Квірінг уже оголосив з'їзд відкритим, Георгій Леонідович від свого імені ще раз, також оголосив про відкриття III з'їзду КП(б)У[209]. Такий уже в нього був характер – не міг бути не першим, "не згори".

Природно, дискусія між "лівими" і правими на з'їзді вибухнула з новою силою. Щоправда, іноді складалося враження, що боротьба точилася між урядом України, в якому переважали "ліві" "пятаковці" та ЦК КП(б)У, який у більшості складався з правих. Пристрасті буквально досягли "точки кипіння" під час обговорення звітної доповіді ЦК, яку зробив Е. Квірінг. Зі співдоповіддю виступив Г. Пятаков, який з

перших же слів заявив, що від самих початків діяльності "ніякої політичної лінії у Центрального Комітету за цей період немає і не було. Ні у жодному документі, ні в жодній резолюції, ні в жодному друкованому творі політична лінія Центрального Комітету не намічалась, політична лінія членів нашої партії невідома. Але ця політична лінія виявлялась і вона виявлялась тим, що Центральний Комітет, виходячи з певної уяви щодо міжнародного становища і становища на Україні робив усе, що в його силах, щоб завадити перемозі робітничо-селянської революції на Україні"[210].

Георгій Леонідович звинувачував ЦК КП(б)У в невірі у внутрішні потенції революційних сил в Україні, в пасивному очікуванні революції в Німеччині та розрахунку на відновлення радянської влади в Україні силами Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки. Лідер "лівих" доводив, що для ЦК КП(б)У Україна уявлялася не окремою державою з осібними, специфічними чинниками розвитку, а таким же регіоном, як, приміром, Дон.

За обережної позиції ЦК РКП(б), побоювання міжнародних ускладнень навіть через незначний привід втручання у справи України вважав Г. Пятаков "Центральний комітет нашої партії (тобто КП(б)У – В.С.) вів лінію, якщо можна так висловитись, за відсутності всякої політичної лінії..."[211].

На жаль, у протоколах III з'їзду КП(б)У зберігся лише початок доповіді Г. Пятакова. Однак, і з нього, з його духу, загальної логіки підходу зрозуміло, що лідер "лівих" більшовиків України дуже критично ставився і до позиції ЦК РКП(б) у питанні про перспективи радянської влади в Україні і рішуче відстоював переваги своєї течії, яка орієнтувалася на революційне повстання власними силами в Україні.

Ще більше у цьому переконує його заключне слово по доповіді ЦК. "Захисні" аргументи правих лише більше розпалили прихильника радикальних дій. Він дедалі кристалізував власну логіку і вживав жорсткіші формулювання. Обидві течії в КП(б)У, доводив Георгій Леонідович, "всі свої розрахунки і всю свою лінію будували по фронту світової революції. Однак одна справа сказати, що ми вважаємо, що робітничо-селянська революція на Україні може перемогти лише за умови перемоги революції в усьому світі, а інша справа зробити звідси практичні висновки, у залежності від того, як швидко очікується наростання цієї революції. Ми чекаємо наростання цієї революції найближчим часом і тому вважаємо можливим негайно приступити до організації збройного повстання (мабуть у даному разі в протоколі минулий час помилково переданий як теперішній – В.С.)"[212]. І далі Г. Пятаков навів твердження щодо позиції Главкома збройних сил РСФРР І. Вацетіса, яке досить промовисто характеризувало не лише поведінку правих в КП(б)У, а й лінію ЦК РКП(б): "Я стверджую і маю на те свідків, що головнокомандуючий нам напевне заявив, що жод-

ної збройної частини зараз на Україну не може дати і не кине з тієї причини, що будь-які розрахунки на українську революцію безнадійні. Мені було на папері, як сказав тов. Вацетіс, показано і доведено, що розраховувати на революційний рух на Україні неможливо. А виходячи з цього неможливо продовжувати і без того протяжний фронт Російської радянської республіки. Як я сказав у першій промові, було поставлено сильну рівність між Доном і Україною. Як Дон не може своїми внутрішніми силами визволитися, точно так не може, на думку більшості ЦК, "визволитись" Україна"[213].

За такою логікою ЦК КП(б)У, обраний II з'їздом партії, як мінімум, не сприяв розвитку революції в Україні. І Георгій Пятаков напряму заключав: "...Роль ЦК, якщо він і грав роль у розвитку революції – була не позитивна, а негативна"[214].

Природно, що праві в ЦК КП(б)У були й проти організації Тимчасового робітничо-селянського уряду України, форсованого розгортання його діяльності. В цьому питанні, вважав Георгій Леонідович, не було єдиної позиції у ЦК РКП(б) і правих у ЦК КП(б)У. Він наполягав (і хто за нього краще те знав?), що радянський уряд України було створено з ініціативи і за активної участі ЦК РКП(б). Зовсім іншою була поведінка правих у ЦК КП(б)У. "Я, як член уряду, – говорив його перший голова, – повинен заявити з повною відвертістю, що якщо хтось заважав роботі цього уряду, то це був ЦК Комуністичної партії України, який всіляко гальмував діяльність уряду..."[215].

Характерно, що суперечності між "лівими" і правими, породжені різними інтересами груп населення, класів України, Г. Пятаков не вважав нездоланними. Він доводив, що мова йде про "опортуністичний ухил частини нашої партії, про нерішучість у діях, які пояснюються, само-собою зрозуміло, цілою низкою серйозних обставин, але мова про те, щоб цей опортунізм, який переміг на II з'їзді, зжити, і щоб після III з'їзду наша партія могла б дійсно проводити свою політику рішуче, радикально і в галузі економічній, і в галузі політичній"[216].

Спроби Я. Свердлова, для якого вже стало звичним "примиряти" правих і "лівих" в КП(б)У, ні до чого не привели (звісно, певною мірою він боронив і позицію ЦК РКП(б)). Шальки терезів схилялася в бік щирого, емоційного, поривчастого, наступального Георгія Пятакова. Імпонувала навіть його необережність, нехтування політичною тактовністю, коректністю. Тому й проект резолюції, який він запропонував, підтримала більшість делегатів – 99 (за проект резолюції правих, внесений К. Ворошиловим, було подано 92 голоси)[217].

Ухвалений з'їздом документ настільки красномовна пам'ятка свого часу, що заслуговує на повне відтворення:

"Про ставлення до ЦК, обраного II з'їздом КП(б)У.

Обговоривши доповідь ЦК, обраного на II з'їзді нашою партійною більшістю України, III з'їзд прийшов до наступного положення:

1. На початках своєї діяльності ЦК проводив лінію відмови від практичної підготовки збройного повстання робітничих і селянських мас, яке наростало, в перший період нелегальної роботи.

2. У момент повстання, що розвинулося, Центральний Комітет на ділі здійснював політику затримки робітничої революції, яка стрімко розросталася.

3. Після перемоги пролетарської революції і відновлення влади Рад на Україні ЦК виявився не в змозі вести революційну політику, яка б відповідала завданням пролетарської диктатури.

4. У справі керівництва партійною роботою на місцях ЦК виявив неспроможність, яка відбилася в тому, що ЦК не давав ніяких керівних директив.

Наша партія втратила зв'язок з трьома четвертями партійних організацій, ліквідувавши видання Центрального Органа і не зробивши нічого у справі забезпечення організацій літературою і т. д.

Виходячи з цього, III з'їзд Комуністичної партії України постановив:

1. Визнати тактику ЦК невірною.

2. Визнати ЦК нездатним керувати Комуністичною пролетарською партією в період загострення громадянської війни"[218].

Це була просто приголомшуюча перемога "лівих". Звісно, адекватним мало бути і розв'язання організаційних питань, формування керівних ланок КП(б)У. Тож зрозуміло, що саме Георгій Пятаков очолив список кандидатур у члени ЦК, який був затверджений з'їздом[219], був обраний також делегатом від КП(б)У на III Всеукраїнський з'їзд Рад і VIII з'їзд РКП(б)[220].

Він же й закривав з'їзд заключною промовою, висловивши надію, що старі суперечності зжиті, починається новий етап партійної діяльності, основним змістом якого має стати радянське будівництво[221].

6 березня 1919 р. відбувся організаційний пленум ЦК КП(б)У, на якому вчорашні "ліві" і праві одержали приблизно однакове представництво. Тим почеснішим для Георгія Пятакова стало його обрання членом Політбюро та оргбюро (створених тоді в КП(б)У вперше) і секретаря ЦК. Що й казати, то було виявом найвищої довіри до його видатних людських здібностей, переконливою демонстрацією його великого авторитету серед комуністів України. Особливе враження справляло те, що вибір було зроблено не "за інерцією", а після пережитого гучного і неприємного скандалу, впертого протистояння і надзвичайно напруженої боротьби. А відтак і кваліфікувався цей факт як важка, однак цілком заслужена, багато де в чому закономірна перемога.

Водночас всі добре розуміли й те, що "спочивати на лаврах" переможцеві не випаде, а свій статус він має щоденно і щогодинно підтверджувати справами, новими й новими здобутками та перемогами.

Перший місяць весни 1919 року видався насиченим не лише воєнними подіями. Це ще й місяць історичних представницьких форумів. В Україні відразу після завершення III з'їзду КП(б)У відбувся III Всеукраїнський з'їзд Рад, а у Москві в березні відбувся I конгрес Комінтерну, який поклав початок новій організації міжнародного пролетаріату, і VIII з'їзд РКП(б), на якому було ухвалено нову Програму партії.

Георгій Пятаков став помітною фігурою VIII з'їзду РКП(б), який проходив 18 – 23 березня 1919 року. В числі 7 діячів (В. Ленін, Л. Каменєв, Г. Зінов'єв, Г. Євдокимов, П. Смідович, Є. Преображенський) він був обраний до президії форуму[222].

Георгій Леонідович взяв участь в обговоренні проекту Програми, з доповідями про який на з'їзді виступили М. Бухарін і В. Ленін. Власне у доповідачів не було єдності думки з багатьох питань, зокрема з національного. В. Ленін ще з початку століття відстоював принцип права націй на самовизначення як стрижневий елемент національної програми.

Однак у середовищі більшовиків, як і в рядах міжнародної соціал-демократії взагалі, ставлення до цього гасла було різним, нерідко негативним. Число тих, хто критично сприймав принцип права націй на самовизначення, різко зросло у час революції. Досвід виникнення національних держав, у яких до влади приходила буржуазія, дав підстави багатьом комуністам засумніватися у логічності програмної вимоги. Так, той же М. Бухарін, наприклад, на з'їзді міркував: "Поняття нації включає в себе всі класи даного суспільства. Тому, оскільки ми тримаємо зараз курс на пролетарську диктатуру, мені здається, ми не можемо виставляти лозунг права націй на самовизначення..." і пропонував формулу: самовизначення трудящих класів кожної національності[223]. М. Томський говорив категоричніше: "Я думаю, що в цьому залі не знайдеться жодної людини, яка сказала б, що самовизначення націй, національний рух є нормальним і бажаним. До цього ми ставимося як до неминучого зла"[224].

А у Г. Пятакова заперечення права націй на самовизначення набуло найбільшої гостроти і непримиренності. Представник комуністів найбільшого національного регіону, де національна боротьба набула особливої масштабності, де національне державотворення пустило глибоке коріння, одну з причин надзвичайних труднощів боротьби за владу Рад вбачав у тому, що місцеві експлуататорські класи спритно використовують у власних цілях лозунг права націй на самовизначення, згуртовуючи навколо нього контрреволюційні сили, підпорядковуючи з його допомогою своєму впливу трудящих[225]. Уже тому від нього слід рішуче відмовитись.

Однак Г. Пятаков заперечував і проти лозунгу права трудящих на самовизначення на тій підставі, що пролетаріат, трудящі будь-якої

нації в епоху соціалістичної революції мають підпорядковувати свої національні інтереси спільним, всесвітнім визвольним потребам, завданням міжнародної перемоги соціалізму. І знову для переконливості аргументував свою позицію українським прикладом. "Зараз іде боротьба за утвердження диктатури пролетаріату на Україні, – звертався він до делегатів партійного з'їзду, – і ви знаєте відмінно, що доля України має величезний інтерес не тільки для робітничих мас цієї країни, а для робітничих мас Росії, Латвії, Білорусії та інших Радянських республік. Якщо радянська республіка встановиться в Австрії і Німеччині, то в Україні будуть зацікавлені й ці республіки. Чи можемо ми допустити, щоб форма існування пролетарсько-селянської України могла б визначатися винятково і незалежно трудящими масами України? Звичайно, ні!"[226] Розвиваючи логіку підпорядкування національних завдань спільній, інтернаціональній меті, Г. Пятаков наполягав: "Оскільки ми економічно об'єднуємо, будуємо один апарат, одну Вищу раду народного господарства, одне управління залізницями, один банк і т. д., остільки пресловуте "самовизначення" не варте виїденого яйця. Це або просто дипломатична гра, яку в деяких випадках треба грати, або це гірше, ніж гра, якщо ми беремо це всерйоз. Для нас, для членів партії пролетаріату, ми повинні сказати відкрито, що, зрозуміло, такої незалежності ми допустити не можемо. Там, де пролетаріат вже переміг, там повинно відбуватися негайне об'єднання, і одну лінію ми повинні вести"[227]. Тому лідер КП(б)У відкидав і пропоновану М. Бухаріним формулу "самовизначення трудящих мас кожної нації", пристрасно доводив, що "слід твердо стати на шлях строгої пролетарської централізації і пролетарського об'єднання"[228].

У відповідному дусі він оформив письмові пропозиції і передав до програмної комісії. Однак вони не були сприйняті. А В. Ленін навіть іронічно висміював у заключній промові несуразиці "товаришів, що захоплюються", які "...договорилися до всесвітнього раднаргоспу і до підпорядкування всіх національних партій Центральному Комітетові РКП. Тов. Пятаков мало не договорився до цього"[229]. Реакція Г. Пятакова, навпаки, була дуже серйозною: "А хіба ви думаєте, що це було б погано?" – не втримався Георгій Леонідович, щоб не перервати вождя партії і не кинути репліки. В. Ленін дошкульно відповів: "...Коли б щось подібне стояло в програмі, то критикувати її не було б потреби: автори такої пропозиції самі убили б себе"[230].

Безперечно, самоомана Г. Пятакова була щирою. І коли він згадував про помилковість резолюції VII конференції РСДРП(б), проти якої він свого часу також виступав, то не з нездоланного самолюбства, а тому, що його розум по-особливому, дещо абстрактно сприймав і витлумачував суспільні процеси. Тут він вочевидь поступався В. Леніну, який оперував такими об'єктивними реаліями, як наявність націй і зневажання цим чинником вважав неприпустимим для партійної

програми. Ленінська аргументація виявилася переконливою, і поправки Г. Пятакова (а він був членом програмної комісії[231]) були відхилені делегатами без обговорення.

Чергова поразка Г. Пятакова у теоретичних дискусіях з В. Леніним цього разу привела й до "оргвисновків": Г. Пятакова – секретаря ЦК одного з найкрупніших національних загонів партії не обирають до складу Центрального Комітету РКП(б). Членом ЦК стає Голова Раднаркому України Х. Раковський, а кандидатами у члени ЦК – А. Бубнов і Ф. Сергєєв (Артем)[232]. Останній, хоча й був на VIII з'їзді партії делегатом з дорадчим голосом від ЦК РКП(б)[233], зв'язку з Україною не поривав, а вплив на діяльність керівних партійно-радянських органів продовжував здійснювати.

До поразок на теоретичному фронті додавались і серйозні недоліки, які виявились у керівництві секретарем ЦК КП(б)У різними сферами політичного і економічного життя України.

Справедливості ради, слід зазначити: ситуація в республіці була вкрай складною. Радянське будівництво розгорталося в умовах жорстокої боротьби з силами, що групувалися навколо Директорії УНР, антантськими інтервентами, що окупували Причорномор'я й підштовхували загальноросійські антирадянські кола до активізації військових дій проти нового ладу, а також численними виступами повстанців, здебільшого селянських, які за час громадянської війни звикли не коритись жодній владі і протидіяти будь-якому державному началу, розглядаючи його лише як ворожий чинник. На це нашаровувались відсутність достатнього досвіду, а також рецидиви "лівизни" та революційного нетерпіння серед керівних партійних і радянських працівників республіки, у першу чергу, звісно, Г. Пятакова.

Величезне значення для успішного радянського будівництва в Україні у той період мало, зокрема, правильне вирішення земельного питання. Враховуючи споконвічні прагнення трудящого селянства, Тимчасовий робітничо-селянський уряд України вже у перших своїх програмних документах – Маніфесті від 28 листопада 1918 року та Декларації від 25 січня 1919 року проголосив конфіскацію всієї поміщицької землі й передачу її безкоштовно селянам. Однак, якщо конфіскація землі здійснювалася беззастережно та послідовно, то передача її селянам – нерішуче і в обмежених масштабах. Це пояснюється тим, що на III з'їзді Компартії України і III Всеукраїнському з'їзді Рад була схвалена неправильна лінія з цього питання, яка не враховувала повною мірою конкретно-історичної ситуації і відзначалася явним забіганням вперед.

Суть її зводилася до того, що радянські господарства, комуни та інші види громадського землекористування вважалися найкращим засобом досягнення соціалістичних цілей, а всі види одноосібного землекористування – тимчасовими й відживаючими.

Звичайно, таке не могло не викликати нерозуміння, невдоволення, й, навіть, обурення селянства, – хоч в одноосібне користування і було розподілено близько п'яти мільйонів десятин землі. Така політика підривала союз селян з робітниками, об'єктивно сприяла створенню поживного середовища для напруги.

У результаті втілення такої лінії в життя у республіці інтенсивно створювалися комуни та радгоспи (причому нерідко траплялися випадки примусового їх створення). За станом на червень 1919 р. лише земельна площа радгоспів становила близько 21% колишніх поміщицьких посівів, або понад 1,2 млн. десятин. Нерідко їм виділялося навіть більше землі, ніж вони були спроможні обробити. Зрівняльному поділові землі серед селянства не підлягали землі, які вилучалися для цукрової та винокурної промисловості, радгоспні, а також ті, які відводилися під комуни та артілі[234]. Все це викликало невдоволення з боку трудящого селянства, переважна більшість якого терпіла від малоземелля й далеко не була ще готова до колективних форм землекористування.

В. Ленін, ЦК РКП(б) звертали увагу керівних діячів республіки на помилки, допущені при здійсненні земельної політики, на необхідність уважнішого ставлення до настроїв селянства. 9 квітня 1919 року лідер більшовизму звернувся до всіх земвідділів з телеграмою, в якій засудив факти примусового відчуження у селян земель колишніх поміщицьких господарств з метою організації радгоспів, комун та інших колективних господарств, а також порушення принципу добровільності при об'єднанні селян у комуни й артілі. ЦК КП(б)У та уряд республіки розгорнули роботу по ліквідації допущених помилок і перекручень.

Серед трудящого селянства України було розподілено до 9 млн. десятин землі (із загальної кількості в 14,5 млн. десятин), тобто понад половину земель, які раніше належали нетрудовим господарствам. Однак виправити повною мірою всі помилки в земельному питанні тоді так і не вдалося[235].

Багато уваги й сил ЦК КП(б)У та уряд республіки приділяли продовольчій політиці радянської влади. За прикладом РСФРР в Україні запроваджувалися засади "воєнного комунізму" – державна монополія на заготівлю продуктів та продовольча розкладка. Це, безумовно, були вимушені заходи. Здійснюючи класову політику в продовольчій справі, Наркомпрод України помилився, встановивши для всієї території республіки однаковий показник для визначення розмірів заможного, куркульського господарства. Внаслідок цього заходи, спрямовані проти куркулів (особливо на Півдні України, де забезпеченість селян землею була відносно високою), зачіпали також інтереси середняків, викликаючи у них незадоволення земельною політикою радянської влади.

Не можна не сказати й про те, що під час безпосереднього здійснення продовольчої політики з боку місцевих продовольчих органів, особливо продзагонів, нерідко ігнорувалося або недооцінювалося значення ідейно-виховних заходів, перевага віддавалася примусовим методам. На практиці це породжувало численні зловживання й беззаконня, призводило до вилучення у селян хліба навіть без врахування наявної його кількості та власних потреб (тобто шляхом реквізиції). Все це, звісно, викликало у трудящого селянства обурення та цілком зрозумілий протест.

Переважно натискні методи практикувалися також у боротьбі проти повстанства, яке набуло особливо великого розмаху влітку 1919 року. Причому подекуди вживалися навіть такі крайні й антигуманні заходи, як кругова порука й заручництво.

Одним із найгостріших і політично найважливіших було національне питання. При здійсненні національної політики радянської влади на місцях нерідко виявлялася недооцінка цього питання: подекуди ігнорувалися національно-культурні потреби трудящих республіки, мали місце спроби відтіснити українську мову на другий план тощо. Помилки в національному питанні були допущені, зокрема, при розробці тактики КП(б)У в ставленні до українських дрібнобуржуазних партій, які стояли на радянській платформі. III з'їзд Компартії України ухвалив резолюцію, що забороняла надання представникам цих партій керівних посад в органах Радянської влади. Таке рішення не враховувало всієї гостроти й складності ситуації в Україні, не відповідало принциповій лінії більшовиків у цьому питанні. Тому ЦК РКП(б) 25 березня 1919 року змушений був скасувати рішення III з'їзду КП(б)У про ставлення до дрібнобуржуазних партій як таке, що суперечить загальній тактичній лінії РКП(б) у ставленні до дрібної буржуазії та її партій.

Навесні та влітку 1919 року в Україні були допущені також помилки у здійсненні воєнної політики. Партійні й військові працівники республіки недооцінювали небезпеку, яка загрожувала не тільки УСРР, але й РСФРР у зв'язку з наступом білогвардійських армій Денікіна. Вважаючи, що з білогвардійцями упорається власними силами Південний фронт, вони намагалися спрямувати основні сили Українського фронту для надання допомоги Радянській Угорщині. Як згодом самокритично зауважував тодішній командуючий Українським фронтом В. Антонов-Овсієнко, командуванню "ввижалися рожеві перспективи сприяння світової революції". Така ейфорія дорого коштувала: денікінці почали швидко захоплювати Україну, в перспективі загрожуючи РСФРР і, навіть, Москві. Успіхам білогвардійців якраз і сприяли промахи у здійсненні земельної, продовольчої, національної політики радянської влади в Україні у першій половині 1919 року. Викликавши велике незадоволення з боку трудящого селянства, вони

призвели до різкого посилення політичного повстанства, антирадянських виступів і заколотів.

Звичайно, Георгій Пятаков постійно знаходився в центрі суспільно-політичного життя, на вістрі здійсненні економічних починань, процесів. Окрім партійної роботи, він був доволі зайнятий урядовими проблемами, незмінно брав участь у пошуку найнагальніших рішень[236]. І як до його активу варто віднести безперечні досягнення тієї пори, так і не слід прагнути зняти відповідальності за очевидні прорахунки.

Взагалі ж, весна 1919 року – навряд чи найкращий час у житті секретаря ЦК КП(б)У. Він (звичайно, порівняно з іншими періодами) якось неначебто знітився, не виявляв притаманної йому колосальної, кипучої енергії, ініціативності, невгамовності. Георгій Леонідович був значно яскравішим, притягальнішим, переконливішим навіть тоді, коли його (як кожного разу потім виявлялось – тимчасово) позбавляли відповідальних посад з могутніми важелями впливу. Цього ж разу було навпаки – в його руках концентрувалось чимало влади, однак він не виявляв жодних ознак турботи про збереження завойованого, а сам своєрідно "дозрівав" до рішення: в умовах громадянської війни, яка продовжувалась, він має поринути у зовсім іншу, конкретнішу стихію, у найрадикальнішу, воєнну борню, принаймні, бути максимально близьким до передової, до "лінії вогню", на якій вирішується доля революції, соціалізму.

А тому створюється враження, що він без будь-якого внутрішнього спротиву, навіть з полегкістю зустрів своє друге увільнення від обов'язків секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України, ухвалене Політбюро 30 травня 1919 року, і без будь-яких зволікань передав свої повноваження Станіславу Косіору.

Право на реалізацію своїх задумів комуністам доводилось виборювати у жорстокій боротьбі з силами, які вважали революційні плани авантюрними, протиприродними, а їх носіїв – злочинцями, що через кров і насилля ведуть суспільство у безвихідь. Так ще до завершення виснажливої, спустошливої світової бійні Україна, як і Росія, почали зазнавати страхіть громадянської війни, перманентних інтервенцій чужоземців, що, переплітаючись, тривали упродовж трьох років. Звісно, така надзвичайно активна особистість, як Георгій Пятаков не могла бути осторонь процесів, у яких вирішувалась доля соціалістичних починань, влади Рад. Навпаки, він часто сам рвався туди, де, на його гадку, розгорталися найголовніші битви за торжество ідеалів світової революції. Доводилося виконувати і відповідні партійні доручення – відправлятися на найвідповідальніші ділянки військової борні. А тому й звідав немало: від боїв проти німецьких і австро-угорських окупантів у березні – квітні 1918 року, через протистояння

денікінській навалі у 1919 році, до штурму Перекопу у листопаді 1920 року. За участь у воєнних діях був нагороджений орденом червоного Прапора. Прикметно, що номер відзнаки був 935, тобто у першій тисячі.

Звичайно, Георгій Пятаков за глибинними переконаннями, усім способом мислення, спрямуванням діяльності був комуністом-інтернаціоналістом. І в дні високих тріумфів, і в моменти тяжких поразок він несхибно мріяв про перемогу світової соціалістичної революції. Її перші переможні кроки надихали всю його неспокійну натуру на беззавітну віру в кінцеве торжество комуністичних ідеалів. То ж він ніколи не мислив себе поза міжнародним комуністичним рухом, незмінно підпорядковував свою крицеву волю, вулканічну енергію, феєричні таланти справі революційного оновлення суспільного життя.

Він завжди був на боці кривджених і гноблених, свято ненавидів нерівність, несправедливість, звідки б вони не походили, чим би не зумовлювались. Тому в його єстві, в усій кипучій діяльності боротьба за соціальне й національне звільнення завжди взаємодоповнювалися, органічно зливалися.

Найяскравіший і найпереконливіший доказ тому – справді творчий пошук принципів побудови Комуністичної партії України, життєдіяльності радянської влади в республіці, які б найбільшою мірою відповідали національному народному інтересу, забезпечували ефективний захист від вітчизняних та іноземних експлуататорів, поневолювачів. І якщо конкретно-історичні обставини складалися так, що доводилося вибирати між позицією вимушеного очікування сприятливих умов, вирішального моменту для вселенського штурму трудом капіталу і негайними, невідкладними, хай і дуже нелегкими, навіть ризикованими, часом небезпечними кроками за наближення визволення з неволі рідного народу, особливо в екстремальних умовах громадянської війни й іноземної інтервенції, Георгій Леонідович без вагань обирав другий шлях. Отже, він щиро виступав за поєднання комуністичного ідеалу з нагальним національним інтересом, намагався на ділі перетворити "сплав" передової революційної теорії з високими національними пориваннями на чинник переможної боротьби, прогресивного суспільного поступу.

Означене й дозволяє з певністю вважати Г. Пятакова одним із тих, хто стояв біля витоків ідеї та практики національного, українського комунізму.

---

[1] Пролетарская мысль. – 1917. – 8 ноября.

[2] Пролетарская мысль. – 1917. – 9 ноября.

[3] Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 г. – февраль 1918 г.). Сб. док. – М., 1957. – С. 250.

[4] Пролетарская мысль. – 1917. – 18 ноября

[5] Там само. – С. 251.

[6] РДАСПІ. – Ф. 70. – Оп. 4. – Спр. 194. – Арк. 24 зв.

[7] Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б): август 1917 – февраль 1918. – С. 155-157.

[8] РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 1а. – Спр. 82. – Арк. 107.

[9] Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. – С. 125.

[10] Там само. – С. 112.

[11] Там само. – С. 124-125.

[12] Літопис революції. – 1926. – № 5. – С. 80.

[13] Солдат и Рабочий (Херсон). – 1917. – 12 декабря.

[14] Сторінки історії Компартії України. Запитання і відповіді. – С 74-77.

[15] Там само.

[16] Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). Сб. документов и материалов. – К, 1962. – С. 79.

[17] Див.: Літопис революції. – 1929. – № 5 – 6. – С. 132.

[18] Большевистские организации Украины ... (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). – С. 69-70.

[19] Див.: *Скрипник М.* Статті і промови. – Т. 1. – С. 368-369.

[20] *Бош Є.Б.* Год борьбы. – 2-е изд. с прилож. биогр. писем автора. – К., Политиздат Украины, 1990. – С. 392.

[21] Большевистские организации Украины ... (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). – С. 86.

[22] Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. – К, 1958. – С. 47.

[23] Там само. – С. 15.

[24] Там само.

[25] Большевистские организации Украины ... (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). – С. 82-83.

[26] Там само. – С. 83.

[27] Коммунист. – 1918. – 15 июня. – № 1 – 2. – С. 31.

[28] *Бош Є.Б.* Назв. праця. – С. 350.

[29] "Коммунист". – 1918. – 1 июля. – № 3 – 4.

[30] Там само. – С. 52.

[31] Там само. – С. 59.

[32] Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность 1917 – июль 1918. Сб. документов и материалов. – К, 1990. – С. 627.

[33] Правда. – 1918. – 30 июня.

[34] Див.: *Пиріг Р.Я.* Випробуваний загін ленінської партії. До 70-річчя І з'їзду КП(б)У. – К, 1988. – С 25-27.

[35] Там само. – С. 27-28.

[36] Коммунист. – 1918. – № 1 – 2.

[37] Великой партии отряд. Из истории большевистских организаций Украины. – К., 1983. – С. 248.

[38] Літопис революції. – 1929. – № 5 – 6 (38-39). – С. 141.

[39] РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 8 зв., 9.

[40] Правда. – 1918. – 9 мая.

[41] Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 179-180.

[42] Извещение о 1-м съезде Коммунистической партии (большевиков) Украины. Изд. ЦК КП(б)У. – 1918 г. – С. 4.

[43] Коммунист. – 1918. – 15 июня.

[44] Коммунист. – 1918. – 1 июля. – № 3 – 4.

[45] Там само.

[46] Там само.

[47] Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 1-11.

[48] Там само. – С. 12.

[49] Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 5. – М., 1975. – С. 603-604.

[50] Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 93.

[51] Там само. – С. 81.

[52] Див.: *Мельниченко В.Ю.* І з'їзд КП(б)У: історія і сучасність // Український історичний журнал. – 1988. – № 7. – С. 29.

[53] Там само. – С. 14.

[54] Там само.

[55] Літопис революції. – 1930. – № 5. – С. 148.

[56] Родина (Москва). – 1990. – № 5. – С. 36.

[57] Коммунист. – 1918. – 15 августа. – № 5.

[58] Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 61.

[59] Там само. – С. 51, 52, 53.

[60] Там само. – С. 69.

[61] Там само. – С. 72.

[62] Там само. – С. 71.

[63] Процесс антисоветского троцкистского центра 23-30 января 1937 года. – М., 1937. – С. 179.

[64] Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 34-35.

[65] Там само. – С. 36.

[66] Там само. – С. 40.

[67] Там само.

[68] Там само. – С. 40, 41.

[69] Там само. – С. 45.

[70] Там само. – С. 47.

[71] Там само.

[72] Там само. – С. 48.

[73] Там само.

[74] Там само.

[75] Там само. – С. 48-49.

[76] Там само. – С. 49.

[77] Там само.

[78] Там само. – С. 50.

[79] Там само. – С. 53.

[80] Там само. – С. 50.

[81] Див.: Там само. – С. 54.

[82] Там само. – С. 57-60.

[83] Там само. – С. 66.
[84] Там само. – С. 70.
[85] Див.: Там само. – С. 78-82.
[86] Див.: Там само. – С. 83-91.
[87] Там само. – С. 90-91.
[88] Там само. – С. 91.
[89] Там само. – С. 102-103.
[90] Там само. – С. 104-105.
[91] Там само. – С. 106.
[92] Там само. – С. 107-125.
[93] Там само. – С. 127.
[94] Коммунист. – 1918. – 15 августа. – № 5.
[95] Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 143.
[96] Там само.
[97] Там само. – С. 143-144.
[98] Там само. – С. 147-148.
[99] Там само. – С. 149-153.
[100] Там само. – С. 92.
[101] Там само. – С. 144.
[102] Там само. – С. 97, 148.
[103] Там само. – С. 153.
[104] Там само. – С. 103-104.
[105] Там само. – С. 154-155.
[106] Там само.
[107] Там само. – С. 160-161.
[108] Там само. – С. 161, 190, 191.
[109] Там само. – С. 190-191.
[110] Там само. – С. 179.
[111] Там само.
[112] Там само. – С. 167.
[113] Там само. – С. 167-168.
[114] Там само. – С. 167.
[115] Там само. – С. 168.
[116] Там само. – С. 166.
[117] Там само. – С. 128-129.
[118] Там само.
[119] Там само. – С. 173-174.
[120] Там само. – С. 179-180.
[121] Там само. – С. 180.
[122] Там само.
[123] Там само.
[124] Коммунист. – 1918. – 15 июня. – № 1 – 2.
[125] Там само.
[126] Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 180.
[127] Там само.
[128] Там само. – С. 178.
[129] Извещение о 1-м съезде Коммунистической партии (большевиков) Украины. Изд. ЦК КП(б)У. – 1918 г. – С. 4.

[130] Там само. – С. 187.
[131] Там само. – С. 188.
[132] Из деятельности ЦК КП(б)У и ЦВРК между I и II съездами КП(б)У // Летопись революции. – 1927. – С. 155-156.
[133] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 19.
[134] *Пиріг Р.Я.* Діяльність ЦК КП(б)У першого обрання (липень – жовтень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 1988. – № 7. – С. 42.
[135] Коммунист. – 1918. – 15 августа. – № 5.
[136] Там само.
[137] Там само.
[138] Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 42.
[139] Див., напр.: *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік. 1918. – К., 1997. – 188 с.
[140] Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 61, 63 та ін.
[141] Літопис революції. – 1930. – № 5(44). – С. 43.
[142] Літопис революції. – 1927. – № 1. – С. 131.
[143] Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 50.
[144] Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Июль 1918 – март 1919. – Т. 6. – М., 1975. – С. 163.
[145] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 92.
[146] Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. – С. 4-5.
[147] Див.: Там само. – С. 34-55.
[148] Там само. – С. 66.
[149] Там само. – С. 65-71.
[150] Там само. – С. 103.
[151] Там само. – С. 105.
[152] Там само. – С. 107-109; 166-167.
[153] Там само. – С. 109-123.
[154] Там само. – С. 123-129, 159, 167-170.
[155] Там само. – С. 160-165.
[156] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 13, 15.
[157] Там само. – Спр. 15. – Арк. 92.
[158] *Затонський В.* Із спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1930. – № 5(44). – С. 151.
[159] Там само. – С. 153.
[160] Див.: Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 6. – С. 230.
[161] *Затонський В.* Назв. праця. – С. 153.
[162] Там само. – С. 155.
[163] *Затонський В.* К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // Летопись революции. – 1925. – № 1(10). – С. 141.
[164] Там само.
[165] Там само. – С. 141-142.
[166] Там само. – С. 142-143.
[167] Там само. – С. 143-144.
[168] Там само. – С. 145.
[169] Там само. – С. 145-146.
[170] Там само. – С. 146.

[171] Там само. – С. 149.

[172] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1.

[173] Гражданская война на Украине, 1918 – 1920: Сб. документов и материалов: В 3-х т. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 456-457.

[174] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919 р.). Зб. документів і матеріалів. – К., 1962. – С. 42-44.

[175] См.: Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. – Т. 6. – С. 364, 377, 392, 400, 405, 406, 438, 475, 479.

[176] *Куліченко М., Маланчук В.* В.І.Ленін і розв'язання національного питання на Україні. – К., 1971. – С. 90-91.

[177] Див.: *Антонов А.Е.* Боевой восемнадцатый год. – М., 1961. – С. 205.

[178] Ленін В.І. Повне зібр. тв. – Т. 37. – С. 234.

[179] ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 17, 20, 23, 31, 37, 59 зв., 70.

[180] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 36.

[181] ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 9.

[182] *Петров В.И.* Отражение страной Советов нашествия германского империализма в 1918 году. – М., 1980. – С. 355.

[183] ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 11 зв.

[184] Первый Совнарком Украины // Вечерний Киев. – 1988. – 3 сент.

[185] РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 1.

[186] ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 52 зв.

[187] Там само. – Спр. 15. – Арк. 17; Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 130. – Оп. 3. – Спр. 689. – Арк. 3.

[188] Там само. – Спр. 13. – Арк. 52 зв. – 53.

[189] Известия ЦК КПРС. – 1989. – № 6. – С. 173.

[190] Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. – Т. 6. – С. 435.

[191] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 23. – Арк. 1.

[192] ДАРФ. – Ф. 30. – Оп. 3. – Спр. 682. – Арк. 2.

[193] Там само. – Арк. 3.

[194] ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 44.

[195] Там само. – Арк. 3.

[196] *Раковський Х.Г.* Ілліч і Україна // Український історичний журнал. – 1989. – № 4. – С. 113-114.

[197] ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 45 зв.

[198] Там само. – Арк. 52.

[199] Там само.

[200] Літопис революції. – 1930. – № 5(44). – С. 171 – 172.

[201] ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 473. – Арк. 32.

[202] Первый Совнарком Украины // Вечерний Киев. – 1988. – 3 сент.

[203] ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 102 зв.

[204] Див.: *Реєнт О.П., Симоненко Р.Г.* Українсько-російські переговори в Москві (січень – лютий 1919 р.). Документи. – К., 1996. – 86 с.

[205] Первый Совнарком Украины // Вечерний Киев. – 1988. – 3 сент.

[206] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 2.

[207] Там само. – Арк. 11.

[208] Там само. – Арк. 13.

[209] Там само. – Арк. 12.
[210] Там само. – Арк. 46.
[211] Там само.
[212] Там само. – Арк. 82.
[213] Там само. – Арк. 82-83.
[214] Там само. – Арк. 84.
[215] Там само. – Арк. 85.
[216] Там само. – Арк. 86.
[217] Там само. – Арк. 102.
[218] Там само. – Арк. 244.
[219] Там само. – Арк. 239.
[220] Там само. – Арк. 240, 265, 266.
[221] Там само. – Арк. 242.
[222] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М., 1959. – С. 6, 7.
[223] Там само. – С. 47.
[224] Там само. – С. 82.
[225] Там само. – С. 78.
[226] Там само. – С. 80.
[227] Там само. – С. 81-82.
[228] Там само. – С. 82.
[229] Там само. – С. 100.
[230] Там само.
[231] Там само. – С. 489.
[232] Там само. – С. 438.
[233] Там само. – С. 481.
[234] Див.: Сторінки історії Компартії України. – С. 104.
[235] Там само.
[236] Див.: ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 23, 49 зв., 80; Спр. 21. – Арк. 107 зв., 188 та ін.

III. "ВІДДАТИ СЕБЕ НА СЛУЖІННЯ КОМУНІЗМОВІ"

В. Винниченко

“... Чим частіше й фактичніше буде переводитися влада рад, тим точніше буде виконуватися комуністична програма, тим швидшим темпом піде й національне відродження”
В. Винниченко

Винниченко Володимир Кирилович *(16 (28). УП. 1880, м.Єлисаветград, Херсонської губ. – 6. III. 1951, с.Мужен, департамент Приморські Альпи, Франція) – видатний український письменник, драматург, політичний діяч, один з керівників Української революції і національно-державного відродження, лідер УСДРП, засновник організацій Української комуністичної партії за кордоном.*

Походив із селян-бідняків. Навчався в Єлисаветградській гімназії, за революційну діяльність був виключений, здав випускні екзамени екстерном у Златопольській гімназії. Навчався на юридичному факультеті Київського університету, однак був виключений через участь у нелегальному політичному житті. З молодих років брав участь у національно-визвольному русі, член РУП, УСДРП. З початком Української революції – лідер УСДРП, заступник голови Центральної ради (з квітня 1917), перший голова Генерального Секретаріату України (з 16 червня 1917 р.). Автор перших трьох Універсалів Центральної Ради. Поділяючи погляди М. Грушевського, до середини грудня 1917 р. послідовно відстоював автономістсько-федералістський курс Центральної Ради. Одним із перших зрозумів обмеженість статусу УНР як автономної одиниці неіснуючої федеративної Росії і запропонував проголосити Україну самостійною, незалежною державою. 18 січня 1918 р., внаслідок чергової урядової кризи, пішов з посади голови Ради Народних Міністрів (так після IV Універсалу іменувався Генеральний Секретаріат). Критично поставився до Брестського мирного договору між УНР і країнами Четверного союзу, особливо до офіційного запрошення в Україну австро-німецьких окупантів.

Обраний 13 листопада 1918 р. головою Директорії, під проводом якої було повалено гетьманський режим, В. Винниченко багато зробив для обґрунтування платформи відновленої УНР. Запропонувавши створити Республіку трудового народу, основою якої стали б трудові ради, а вищим державним органом – Трудовий Конгрес, керівник Директорії вважав, що у такий спосіб можна буде зняти суперечності і досягти добросусідських стосунків із з РСФРР як надзвичайно важливої передумови збереження і зміцнення УНР. Однак його ініціативи не знайшли підтримки серед інших лідерів Української революції. 10 лютого 1918 р. В. Винниченко пішов у відставку й емігрував.

У 1920 р. авторитетний політик заснував у Відні, а за ним і в низці інших міст та країн закордонні організа-

ції Української комуністичної партії. Під час приїзду до Радянської України й Радянської Росії впродовж чотирьох місяців вів переговори про можливість участі в соціалістичному будівництві. Вступив до КП(б)У, мав численні контакти і листування з керівництвом УКП. Однак восени 1920 р. знову виїхав на еміграцію.

Користуючись значним авторитетом, прагнув згуртувати ліві елементи соціал-демократичного спрямування, розкидані по світу, на спільній комуністичній платформі, однак великих успіхів не мав. Зосередившись на літературній праці, здобув широке, загальноєвропейське визнання. Не один раз надсилав до керівництва СРСР і УСРР прохання на дозвіл про повернення в Україну, однак наражався на неодмінні відмови. Із загостренням ситуації в Європі у кінці 30-х рр. пропонував власні плани колективної протидії фашистській агресії, висував, зокрема, ідею європейського протекторату над Україною як спробу убезпечити вітчизну від війни. У роки фашистської окупації Франції був кинутий до концтабору. Під кінець життя працював над філософсько-етичними проблемами світоустрою, в основі яких лежала ідея конкордизму. В сфері міжнародних відносин, що вступили в етап "холодної війни", це означало пошук шляхів досягнення взаємної згоди і налагодження ефективного взаємовигідного співробітництва різних соціальних систем.

Пропоновані нижче сюжети розкривають не лише зумовленість еволюції суспільно-політичних поглядів В. Винниченка в революційну добу, а й напрочуд виразно віддзеркалюють ті процеси, які переживали найчисельніші групи українських комуністів-боротьбистів і "незалежники".

Сурмач відродження нації

Творча спадщина Володимира Кириловича Винниченка надзвичайно велика, різноманітна, багата: романи, повісті, оповідання, п'єси, картини. Та є одна праця з особливою долею і надто непростим до неї ставленням. Це, звісно, "Відродження нації". Мало хто з наших співвітчизників не чув чогось про неї, не зустрічав на неї посилань, чи не читав витягів з неї у публікаціях на суспільно-політичні, історичні теми. Слова, використані у назві твору, давно стали крилатими: напрочуд точно вони відбивають сутність того, що відбувалося з нами у 1917 – 1920 роках.

Задум створення книги про історію Української революції визрівав поступово. Опинившись весною 1919 р. поза межами Батьківщини і зітхнувши у перші хвилини з полегшенням, В.Винниченко щиро бажав розпочати все "з чистого аркуша" і сам себе переконував, що наре-

шті настав благословенний час, коли можна безперешкодно займатись улюбленою справою.

І в перші дні перебування у Земмерінгу (Швейцарія) відчуття насолоди від переміни обстановки, хай навіть не таких уже й великих, та все ж очевидних можливостей для неквапливої, розміреної, вдумливої роботи (це ж головне!) було повним і всеосяжним. Плани весело роїлись у голові, будили оптимістичні настрої.

Однак знати, вирахувати наперед у житті, що таке щастя – справжнє, повне, як його можна створити на власний розсуд, мабуть, неможливо. Окрім холодного, прагматичного розуму, логічних бажань і строгих планів існують поривання душі, непідвладні ніякій людській волі, найвиправданішим рішенням. Уже через місяць після втечі від політичного життя Володимир Кирилович зовсім у іншому настрої зізнається: "А думки все ж таки там, у тій нещасній, бідній, роздертій країні, що зветься Україною. Десь там стріляють одні в одних сірі, убогі люди, не знають за що, для чого, через роздратування нервів, через страх втеряти те, що мають, через розбурхані темні сили темних своїх душ. Хтось кудись їх кличе, вони йдуть, підставляють себе під смерть, тисячами помирають, і ніхто не знає їх імен ...Втома. Писати трудно. Думки стрибають, як коники в траві з-під ніг – одна туди, друга в інший бік"[1].

...Володимир Винниченко-художник споглядає гору, оповиту хмарами, записує з цього приводу кілька яскравих рядків-спостережень рідкісного художнього звучання і тут же рука, немов би проти волі, виводить слова й про Україну, яку на той час "затягло білими тьмяними клубами"[2], а дальші міркування вже всі про політику, про своє ставлення до неї.

"...Знов стає переді мною питання, що мені робити? – запитує сам себе письменник 27 березня 1919 року і продовжує: я ж ніби вже зарікався втручатись у політику. Я одрізав себе від цеї сторони життя і так має вже бути остаточно. І не можу втерпіти. Мені здається, що я мушу втрутитись Мені чогось соромно з боку слідкувати. Соромно й не слідкувати. Соромно й хвилюватись. Я мрію забитись кудись далеко, обкластись книжками й папером і щось робити ґрунтовніше, спокійніше й тривкіше. Але досить от такої звістки (про успіхи більшовиків у Галичині – Авт.) і я вже не сплю, я там, у тому пошарпаному, брудному, очманілому Києві, я серед пошарпаних, очманілих людей і їхня очманілість, їхня убогість і дитячість в тисячу разів миліші мені, ніж оця монденна пристойність, поміркованість, закисла мудрість аристократів Kurhaus'a.

Але невже ж таки я справді поїду на Україну? Я рішуче не вмію передбачати власних вчинків. Може, поїду, – може ні ..."[3].

Володимира Винниченка непросто, та все ж можна зрозуміти. Він був особистістю, зітканою із суперечливих начал, як і взагалі будь-яка

людина. І як будь-якій людині, йому були притаманні свої особливості, свої недоліки тощо. Сумніватися ж щодо одного разу прийнятого рішення – не найгірша характеристика моральних якостей діяча. Точно такою ж мірою політик не може бути стовідсотково впевнений у правоті перспективних рішень. До того ж, життя постійно вносить стільки корективу у ті чи інші плани, сподівання, що без їх врахування, розумної і своєчасної реакції на них, обійтись просто неможливо.

Ось і навесні 1919 року сталися значні зміни на європейській політичній арені. В Угорщині розпочалася соціалістична революція, було проголошено радянську республіку. її керівники, передусім Бела Кун, розуміли, що без підтримки радянської Росії вони приречені на поразку. Однак між РСФРР і УСРР, на частині Правобережжя України і в Західній Україні влада належала Директорії УНР і Українській Національній Раді ЗУНР. Для досягнення безперервного ланцюга радянських республік слід було б "радянізувати" всю Україну, в тому числі її західні терени. Саме такі плани визріли в головах угорських комуністів і для їх реалізації вони звернулися до В.Винниченка, як авторитетного українського діяча, відомого схильністю до лівих політичних платформ. Його участь у переговорах з Москвою була дуже бажаною. Іншої подібної кандидатури на політичному горизонті просто не було.

Однак перспектива повернення в політику Володимира Кириловича не дуже приваблювала, хоча для того були і формальні підстави: адже офіційно він залишив посаду Голови Директорії тимчасово і юридично цей момент можна було використати. В.Винниченко запитував самого себе, чи зважуватись на новий, у цілому апріорно сумнівний крок і продовжував: "Хіба не краще мені віддатись хорошій улюбленій творчій роботі, мати спокій, мир з собою, затишок душі, дивитись у дзеркало своєї моральності і милуватися своєю чистотою і лагідністю. Чого я шукаю і кому корюся, пускаючись знову на те, що мені ж уже надокучило, що дає мені тільки біль, сором, каяття, лють, безсилий одчай, – усе, що є найтяжче з людських переживань? Невже славолюбність? Невже ради цього дурного чуття, ради цієї сумнівної, не відчуваної мною цінності я згоджуюсь кинути цінності безсумнівні, відчувані мною з любовію, з жагою, від яких уся істота моя сповняється тихої, схвильованої ніжності. Ні, я не чую в собі, – от перед самим собою – роздивляюся на себе, не чую примусу, потягу славолюбности. А що ж у такому разі? "Те, що більше за нас"? Не знаю, – тільки, що коли знатиму, що треба, то поїду"[4].

Розшифрувати словосполучення "те, що більше за нас" не так уже й складно. Це – рідна Україна і заради її кращої долі можна в черговий раз підкорити себе національній справі, спробувати якнайбільше прислужитися багатостраждальній нації, народові. А як це зробити? Тут виникали нові сумніви. "Тільки нащо саме їхати? Що рішити? – роз-

мірковує політик. – Що боронити? Як віддати себе на те, в успіх чого не віриш? Провадити справу большевизму? Одягти його в українську одежу? Згармонізувати, нарешті, ці дві великі сили в одну? О, коли б це вдалося і коли б я хоч вірив у те, що вдасться, що нас не роздушать, не знищать і за цю гармонізацію не віддадуть націю на розтерзання, на глум, на визиск милих сусідів – поляків, кацапів, румунів. І чи не ляже іменно на мене значна доля відповідальності за це?

А з другого боку, коли справа большевизму виграє, коли рух народів досягне мріяної соціялістами мети, коли той лад, народження якого я з захватом вітаю в душі, переможе, а ми, а я стоятиму осторонь, вижидатиму, а потім прийду на готове, – чи не програємо ми, чи не перегородимо шлях своїй нації до права на вільне, заслужене право користуватися здобутим? І чи не буде так само в мене чуття сорому й відповідальності?"[5]

І чим довше, інтенсивніше розвивався процес внутрішнього боріння, тим більше В. Винниченко концентрувався на національному чиннику, абсолютній цінності, в залежність від якої він ставив усі інші моменти, навіть політичну форму державності. Він зазначав: "І ще: не випускати ініціативи влади з українських рук. Хай большевизм, хай реакція, хай поміркованість, хай усяка форма влади, аби наша, національна. Тоді є гармонія, вища форма громадського й індивідуального існування"[6].

Тому, прибувши 30 березня до Будапешта, В.Винниченко висунув як попередні умови замирення з більшовизмом наступні вимоги:

– самостійність і суверенність Української радянської республіки;

– український національний уряд з лівих українських соціал-демократів (незалежників) і лівих українських есерів (боротьбистів);

– оборонно-наступальний союз проти ворожих держав[7].

За таких умов В.Винниченко вважав можливим перехід війська Директорії на бік українського радянського уряду та відповідну зміну влади ("переворот") у Галичині.

Переговори розпочалися 31 березня 1919 року і тяглися близько двох тижнів. З українського боку, окрім В. Винниченка, в них брав участь Юрій Тищенко, що прибув до Будапешта із Земмерінга разом зі старшим товаришем, а також посол УНР в Угорщині Микола Галаган. Останній, правда, застерігав, що він бере участь у розмовах не офіціально, не за дорученням уряду УНР, а з ініціативи і на пропозицію Бела Куна[8].

Політичний керівник Угорської революції втягнув у переговори офіційні Москву і Київ. Здавалось, відкривались досить обнадійливі перспективи. Були підстави вважати, що до пропозицій В. Винниченка схиляється пристати В. Ленін[9]. Однак на них категорично не згоджувався уряд Х. Раковського. Звісно, без офіційного Києва Москва не могла тоді самостійно розв'язати такого масштабного, складного пи-

тання (а може то був лише зручний привід чи свідома інсценізація суперечностей) і переговори захлинулися.

Володимиру Кириловичу було жаль, що не вдалось реалізувати задуманого. Тим більше, що на той момент він оцінював перспективи пролетарської революції в Європі як обнадійливі і вболівав за те, щоб у разі глобальних радикальних політичних змін його Батьківщина не залишилась на узбіччі світового прогресу. А кроки до здійснення соціалістичної революції, хоч власним, хоч іншими народами В.Винниченко вважав безсумнівно історично виправданими "з погляду соціального, з погляду вселюдської невмирущої правди й справедливості"[10].

Визначний політик і великий художник, попри всі відомі йому вади радянської влади, диктатури пролетаріату, продовжував свято вірити у правоту Марксового вчення. "Найкращий вихід – соціальна революція, категорично стверджує колишній Голова Генерального Секретаріату і Директорії. – І найкращий спосіб для нас загладити свої вільні й невільні помилки та злочинства проти соціалізму – це віддати решту своїх на боротьбу з усіма ворожими йому силами. Не посилати, як то робить Петлюрівська Директорія, послів до польської шляхти з проханням помиритись. А послати послів до большевиків, до єдиних вірних, запеклих ворогів усякої шляхти, помиритися з ними, стати на коліна перед соціалізмом, а не перед большевиками, і віддати для нього все, що ще лишилося не запаскудженого, активного, здатного до творення життя"[11].

Володимир Кирилович навіть направив українським соціал-демократам кілька листів, у яких радив активно підтримувати у соціальному протиборстві революційні сили, засуджував плани замирення з єдинонеділимцями. Лише на цьому шляху, на його думку, можна було домогтися реалізації національних ідеалів. "Я пропоную в листі тій групі нашої партії, яка тепер творить урядову політику, рішуче стати на бік революції, на бік тих, хто бореться за соціальне визволення всього світу, чесно взяти цей прапор боротьби і рятувати за цю ціну свою національність, – писав колишній лідер УСДРП. – Коли ж Москва і Київ не приймуть умови самостійності Української Совєтської Республіки й передачі совєтської влади в національно-українські руки, то битися з ними до останку, але битись власними силами, битись для того, щоб заманіфестувати шовінізм і імперіалізм руських комуністів. Раджу їм краще загинути, але чисто і чесно загинути, ніж єднатися з ворогами нашого народу, щоб вони потім безчесно і брудно загубили нас все одно"[12].

Титулованого політика, зазвичай, поважали, однак, слухати, схоже, вже не бажали. Неначе б то у відповідь Володимир Кирилович одержав від уряду такого офіційного листа, що більше нагадував грамоту: "Відень. Послу Української Народної Республіки, Липинському, для Винниченка.

В світлі роковини дня відродження отчизни силами кращих її синів, коли віковічний ворог прав і вольностей наших конає під могутнім натиском вільного народу українського, соціалістичний Уряд Української Народної Республіки, схиляючись перед славетними заслугами високоповажного Володимира Кириловича, шле найкращому з синів України, незабутньому творцю першого Універсала, своє братерське привітання і віру, що справу визволення народу Українського буде доведено до славного кінця.

Голова Ради Народніх Міністрів Б. Мартос, В.О.Міністра Закордонних Справ Андрій Лівицький"[13]

У В. Винниченка таке послання викликало не стільки задоволення, вдячність, скільки в'їдливу іронію. Та значно більше непокоїло інше – те, що Українька революція волею необачних політиків в черговий раз опинилася по інший бік барикад із соціальною революцією, і по один бік з Денікіними-Колчаками як найгрізнішими ворогами української національної справи. І він волів би, попри всю попередню боротьбу з більшовиками, дуже істотні суперечності з ними, опинитись краще в одному таборі з ними, аніж з тими, загибель від яких однозначно неминуча. "І мимоволі напрохується така думка, – пояснював В. Винниченко: – ну, добре, хай ми вже забруднились у цій боротьбі з большевиками, як революціонери й соціалісти; хай ми принесли цю жертву; зате ж, може, хоч не революційну, не соціалістичну, навіть не демократичну державу врешті матимемо. Хай навіть не цілу державу, не самостійну, хай клаптик, якусь собі поганеньку автономію. Все ж таки це великий засіб для відродження нації. Спочатку не демократична, а потім і демократична. Нація наша селянська. Коли майбутній уряд зіпреться хоч на половину цього селянства, давши йому землі, то може спокійно якийсь час урядувати. А, може, навіть і зразу матимемо демократичну.

Але звідки? Коли гору візьмуть над большевиками Колчак – Денікін, то вони українців будуть просто нищити. Українство для них ще страшніше за большевиків. Большевики побудуть і зникнуть, а Росія залишиться собі Росією. Коли ж українці візьмуть владу, то України в Росії вже не буде ніякої, ні большевицької, ні чорносотенної"[14].

Взагалі, Володимир Кирилович дуже болісно, глибоко переживав поразки революційної справи, справи визволення власного народу. Повідомлення про успіхи польських агресорів у боротьбі проти українців, що після Акту злуки воювали в "чотирикутнику смерті" і знемагали від втоми, знаходились на межі загибелі, кидали його у відчай, викликали бурхливу емоційну реакцію. Володимир Кирилович нещадно картав і себе за те, що два останні роки життя не просто пропали марно, а що це був період найжорстокішої наруги над його людським і художницьким єством. "Я мушу, нарешті, констатувати, що я занадто дорого заплатив за "творимую легенду" нашої держав-

ності, – у розпачі пише талановитий письменник. – Занадто дорого: я віддав за неї не тільки свої книжки, це ще біда не велика, – я віддав свої переконання, свою політичну, моральну честь, свою гордість і гідність, свою незалежність і свободу в жертву цього жорстокого бога. Два роки революції нашої я топтав себе, плював собі в лице, зраджував себе, нівечив те, що вважав до того часу справедливим і вартим усякої боротьби. З дитинства ненавидячи попівство, релігійний дурман, ледачих жерців його, носіїв і охоронців всякого насильства, все життя борячись з ними, все життя мріючи про той час, коли, нарешті, можна буде схопити за горло цих душителів неспокійного шукання, – я, коли цей час настав, разом з Петлюрами й попами їду на площі, дзвоню у дзвони, співаю молебні, кроплю "священною" водою схилені голови вічно-дурманених, вічно обманених, вічно задушених "малих братів" своїх"[15].

Гадається, що на такі безжально-викривальні зізнання здатна далеко не кожна людина. І в них не лише невтриманий крик болю, гіркого плачу. В них – настирливе поривання до Правди, пошук її в самому собі. А тому далі з такою ж немилосердною відвертістю: "З дитинства, з того часу, як поміщик Бодіско бив мого батька у себе в економії, як обдурив його, як визискував, як вигнав у землянку в полі, де я пас череду, з того моменту вже прийнявши в душу собі зерно ненависти до соціального визиску, до Бодісок усякого ґатунку; потім усе життя організуючи те зерно в свідому, безоглядну, жагучу ворожість до соціального, політичного і всякого панства; віддавши молоді роки тюрмам і вигнанням за це; мріючи про той час, коли можна буде схопити Бодісок за горло і, нарешті, визволити з-під них усіх батьків працюючих, усіх обдурених, – я, коли настав цей час, коли інші почали хапати Бодісок за горла, я визволяв Бодісок, я одривав руки тих, що душили їх, я ставав поруч з Бодісками і бив разом з ними бодісчиних ворогів"[16].

Ці слова каяття вилилися з полум'яного серця на папір зовсім не з бажання зняти з себе провину, відповідальність за програну справу, якою керував, а в драматичному порухові розіпнути себе самого, свою душу – як найвищу кару, яку може заподіяти собі людина.

Ні! Він не був Богом, не був навіть великим героєм. Він був людиною, особливо вразливою до чужого болю, лиха, несправедливості. А як їх побороти, як покращити життя – він не знав. І тут слід знову віддати належне його порядності, чесності, щирості. Навіть жорстоко обпечений життєвим досвідом, він не чинив "від зворотнього", він розмірковував над невдачами і знову зізнавався, що не знає рецептів, згідно з якими слід переможно боротись і обирати особисту лінію поведінки.

"Чого ж ми досягли? – запитує себе Володимир Винниченко. – Де та держава наша, в ім'я якої стільки гидоти ковтнув я. Роздушені, роз-

трощені, розпорошені ворожими силами, ми стоїмо перед тим самим, що було до революції, до тих двох хрестних років.

І тепер я можу запитати себе: чим же я одшкодую себе самого? Чим я виправлю всі ті переломи, які зроблено в мені за ці два роки? Чим вичищу себе від тої брудноти і гиді, яка налипла, назбиралася в душі за цей час?

І чи був я досить твердий у своїх змаганнях? Чи не слід мені було уперше стояти за те, що я вважав справедливим?

Не знаю, чи був я досить твердий. Але знаю, коли б знову довелося робити усе з початку, то, мабуть, у мене не вистачило б твердости сперечатися з тою силою, яка вела мене на всі розп'яття, яка однімала в мене силу опорности. Мабуть. А проте, може, після досвіду, вже якось інакше гармонізував би себе з нею"[17].

Спробу осягнути розумом, "пропустити через серце" події політичної історії революційної доби Винниченко-художник зробив у повісті "На той бік", яку розпочав під час перебування в третій еміграції в містечку Зіммерінг біля Відня і закінчив у червні 1919 року.

Сюжетна лінія розвивається на тлі військових подій 1918 – 1919 років на Київщині та Полтавщині. Героїня твору – молода дівчина Ольга Іванівна Чорнівська, національно свідома, патріотично налаштована, прагне пробратись у розташування червоноармійців ("на той бік" фронту), щоб убити там командуючого південної дієвої армії Машкова. Цим актом було б продемонстровано, як народ карає тих, хто під облудним гаслом визволення ("Ленін, Машкови") розпочав боротьбу за знищення державної і національної свободи українства. Примхою долі поряд з Ольгою опинився доктор медицини Михайло Петрович Верходуб – безідейний скептик, фаталіст. Однак, високі людські якості молодої дівчини – непохитна аж до фанатизму віра у визвольну ідею, безумовна відданість справі, здатність на самопожертву, нездоланний потяг до справедливості – збуджують благородні сили і в, здавалось би, безнадійному песимістові, змушують його щиро допомагати у здійсненні аж надто ризикованого, по-суті неможливого плану, рятують патріотку від смерті і забезпечують в цілому щасливий фінал – обидва герої неушкодженими перебираються "на той бік" – уже до своїх.

Мистецькі набутки повісті "На той бік" ретельно проаналізував найавторитетніший знавець творчої спадщини художника Григорій Костюк[18]. "Філософ, психолог і маляр владно керували рукою письменника, коли він писав цю повість"[19], – дуже точно відзначив дослідник. Врешті він прийшов до наступного висновку: "За три роки революції В. Винниченко написав усього три речі: п'єсу "Панна Мара" (липень 1917), трагедійну драму "Між двох сил" (травень – червень 1918) і повість "На той бік" (травень – червень 1919). Для письменника такого рівня як Винниченко це замало. Його природно мучили, души-

ли ідеї й нові образи, які вихрили в його свідомості. Він мусів їх висловити, але не мав фізичної змоги для цього. Тому зрозуміла його туга за творчістю, його почуття голоду за писанням. "На той бік" – це перший акт вгамування кількарічного творчого "голоду". Більше того – це перше вагоме слово на новому, вищому етапі творчого тріумфу письменника"[20].

Повністю погоджуючись з ґрунтовно аргументованими оцінками літературознавця, гадається, є сенс іще раз наголосити на виборі історичної епохи, погляди на яку пропонує Володимир Винниченко художніми засобами. Ідейне осердя твору – непримиренний конфлікт більшовизму з національними визвольними прагненнями, кривава сутичка між могутнім порухом українства до свободи і агресивно-російськими завойовницькими силами. Отже, попри всю свою суб'єктивну рішимість, письменник не може відірватись від політики, зануритись в абстрактний естетизм, у вічні моральні проблеми. Його думки невідступно крутяться навколо оцінок пережитого нацією і особисто ним – В. Винниченком – політичного досвіду двох останніх років. Для цих думок стають затісними вузенькі аркушики щоденника і Володимир Кирилович вирішує "писати щось подібне до історії української революції"[21] .

Отже бажання (вперше про нього згадується 23 червня 1919 року) підготувати працю про революційну добу виростало з глибокої внутрішньої потреби осмислення революційного досвіду, самоусвідомлення вдіяного самим Володимиром Винниченком, якого доля винесла на гребінь суспільного руху, поставила біля керма доленосних процесів.

А вже через місяць Володимир Кирилович коротко занотовує, що пише "історію відродження нашої державності в 1917 – 1919 роках"[22]. При цьому він відзначає, що таку саму історію пише багато українців"[23]. Що конкретно мав на увазі відставний політик, сказати достеменно важко.

Можливо, то була реакція на чергове видання того року у Відні "Ілюстрованої історії України" Михайла Грушевського, де вперше хронологічно розповідь доводилась до весни 1918 року. І, очевидно, далеко не з усим (звісно, в оцінках) В. Винниченко був згодним. Можливо, зі спілкування з колегами по еміграції знав, що багато хто з них, залишивши Батьківщину, не бачили іншого способу подальшого самовиразу, аніж писати події ще не застиглого минулого. А хтось хотів навіть перетворити мемуарний матеріал на своєрідну зброю для продовження боротьби, чи на своєрідну сатисфакцію.

У Володимира Винниченка мотивація написання історії революції була своя, досить глибока, детермінована усім його життям, розумом, характером, темпераментом, врешті нестерпним душевним станом.

Іноді, навіть нерідко пов'язують мету написання книги "Відродження нації", а ще більше її зміст і оцінки із задумом повернутися в Україну,

цинічно-прагматично (значить допускаючи неправду, неправду із собою) довести більшовикам свою лояльність критичним ставленням до Української революції, викривальними оцінками національних лідерів.

Гадається, це надумана теза, яка цілком суперечить фактам, характерові, сутності, величі автора, що не міг опуститися так низько, передусім у власних очах.

... В. Винниченко уже три місяці працював над книгою (а це майже половина строку, яку він витратив на неї), коли Семен Мазуренко, що приїхав до Ляйнця, де саме мешкав письменник, і запропонував йому поїздку до Москви для переговорів. Причому, після того, як місія самого С. Мазуренка в січні 1919 року, за його словами, могла закінчитися повним успіхом (Радянський уряд на всі вимоги Директорії згоджувався), Москва мала "ухопитися" за В. Винниченка і восени[24].

Однак, Володимир Кирилович, особливо під враженням невдачі Будапештських переговорів, вагався. 25 вересня він записав у щоденнику: "Щодо принципового боку, то в мене вже сумнівів ніяких більше немає: коли я, справді, хочу послужити народові, його пригніченим, поневоленим клясам, коли я, дійсно, соціяліст, і щиро, чесно й послідовно хочу нового життя людей, знищення бруду й нечисти його, то треба йти до тих, які за це борються. І іменно тоді йти, коли їхня перемога є під сумнівом, коли моя участь загрожує моїм особистим інтересам, коли я можу сподіватися тільки на труднощі, на страждання і, можливо, смерть. Але так померти є честь.

Тільки наперед треба все ж таки вияснити, чи справді, моя участь дасть користь справі. Але не тільки з соціального, але й національного боку. Українська нація повинна жити, повинна бути увільнена від усяких утисків, від усякого поневіряння і знущання, звідки б воно не походило. С[емен] П[етров]ич повинен дістати всі гарантії забезпечення цієї сторони справи і тоді тільки я віддам себе всього на все до кінця і хоч би до смерти. Самостійність державна; цілком незалежний, чисто національний український уряд; українська мова в усіх інституціях, урядах, школах; не тільки посереднє, але й безпосереднє, активне національне визволення; незалежне військо; військовий і економічний союз та взаємна найтісніша допомога. Без вирішення цих питань їхати не можу[25].

Цікаво, що бажання переговорів з більшовиками зміцнювалось у В. Винниченка тим сильніше, чим більшими видавались перемоги Денікіна, ворога не лише національної державності, а й української нації в цілому. Те ж, що Директорія за всяку ціну намагалася випросити у Антанти прихильності і тиску на білогвардійців для поліпшення відносин останніх до українців він вважав абсолютно нереалістичним.

Подібні дії, на його думку, були зумовлені тим, що лідери Української революції втратили суспільні, громадські орієнтири, поставили над

ними вузькі, особисті інтереси. А та петля, яку денікінщина затягувала на шиї українства, буквально фізично відчувалася всією істотою В. Винниченка, стискала біллю серце. Це, зрештою, й переважувало в розрахунках, чи їхати на переговори до Москви. В середині жовтня туди відправився С. Мазуренко з попередніми умовами, сформульованими Володимиром Кириловичем.

"Остання спроба хоч що-небудь врятувати, – записав 14 жовтня В. Винниченко. – Безнадійна справа, зроблена для власного сумління, щоб ніколи я сам перед собою не міг почервоніти, щоб не сказав собі сам гірких докорів, що сховався в теплий затишок, а не зробив ніякого зусилля врятувати що можна. Отже я віддаю і затишок, і спокій, і всі пляни любої роботи, я свідомо готов іти на всі труднощі, небезпеки, на кров і вигнання. – хай тільки буде з того якась користь, хай тільки це не буде з одчаю принесена жертва, нікому вже не корисна"[26] .

Першої реакції з Москви на пропозиції українського політика можна було чекати не менше, як через місяць. До того часу письменник планував випустити у світ першу частину книги. На той час народилась її остаточна назва - "Відродження нації".

Розраховував Володимир Кирилович до можливого від'їзду завершити підготовку й до другої її частини. "Це помогло б далі в самій справі, – вважав В. Винниченко, – вияснило б усім, через що і для чого я пішов на цю справу. І, може, не одного чесного чоловіка переконало б і перетягло на наш бік. А чесних, просто чесних людей, так страшно мало тепер стало!"[27]

Отже, якщо й був розрахунок на те, щоб книга чомусь , чи комусь прислужилася, то зовсім не розв'язанню українським діячем особистих проблем, а стала в нагоді всій національній справі, допомогла б привернути на її бік неупереджених людей. Тобто "Відродження нації" він вважав тоді своїм головним важелем впливу на суспільне життя в Україні.

Цікаво відзначити: коли Володимир Кирилович був уже недалеким від завершення своєї фундаментальної праці, він одержав запрошення війти до уряду І.Мазепи, який "робив надлюдські зусилля врятувати своє істнування"[28].

Однак для колишнього Голови Директорії остаточний принциповий вибір було уже зроблено. Не вагаючись, він відкинув пропозицію і визначено заявив, "що може взяти участь тільки в тім уряді, який стоїть на ґрунті чистої радянської влади й рішучої соціалістичної революції"[29].

Третього лютого 1920 року письменник записав, що закінчує роботу над книгою. Спочатку планував її обсяг аркушів на 10, а вийшов тритомник більше як на 70 друкованих аркушів[30]. Остаточно рукопис було завершено в тому ж місяці, тобто в лютому менше як за 8 місяців. Справді, книга була написана "на єдиному подиху".

Неодноразово принижуваний, переслідуваний, гнаний політик уже вкотре намагався роз'яснити читачам (звісно співвітчизникам, передусім), що коїлось в Україні, запропонувати свої варіанти розв'язання найскладніших, найзаплутаніших проблем.

Цінність праць істориків прийнято визначати не їх обсягом, не часом виходу, не загальними заслугами і авторитетом автора. Найважливіше в їх оцінці – наскільки та чи інша публікація наближає суспільну свідомість до істини, правди життя, наскільки об'єктивно відтворює минуле, неупереджено його інтерпретує. До історіографічних набутків відносяться лише справді новаторські дослідження, які містять істотне прирощення наукових знань, несуть у собі незнану раніше інформацію або її оригінальне тлумачення, мають неординарні висновки. А відтак, на роль дійсних історіографічних явищ, подій, віх з величезного моря різноманітних публікацій по-праву претендують не так уже й багато.

Саме до таких творінь, які, мабуть, навічно самі-собою органічно влилися до процесу пізнання сутності Української революції 1917 – 1920 років, є всі підстави віднести тритомник Володимира Винниченка. Опинившись волею долі біля самих витоків історіографії українського відродження, автор зробив перший начерк історичного феномена так вдало, так талановито, так зразково, що на довгу перспективу, якщо не назавжди, заклав ті непорушні камені підмурівка загальної будівлі, без яких та будівля (відтворення історії революції) взагалі немислима. В усякому разі восьмидесятилітній досвід осмислення подій 1917 – 1920 років в Україні доводить щоразу переконливіше, що торжество прогресивних дослідницьких тенденцій просто неможливе без розвитку традицій, започаткованих В.Винниченком, більше того – без безпосереднього постійного звертання до його твору. Незважаючи на плин часу появу досліджень, що знаменують собою більші або менші дослідницькі зрушення, у багатьох своїх компонентах Винниченкове "Відродження нації" й донині залишається неперевершеною працею, значимість якої, принаймні на нинішньому етапі української історії, лише неухильно зростає, виявляється дедалі рельєфніше, благотворніше.

Безперечно, В.Винниченко усвідомлював усю складність поставленого перед собою завдання. "Я беру на себе трудну річ: – відзначав він у передмові, – дати повну, правдиву картину боротьби українства за визволення своєї нації під час після Великої Російської Революції.

У дні тяжкі, у дні найтяжчі нашого народу я берусь за цю роботу. Майбутність України закутано в диму кривавої ненависти, неситого зазіхання ворогів, безсилля й знесилля нашого. Важко робити цю працю а потрібному спокою.

Але в свідомості ваги істини, в свідомості значіння щирого, нелукавого й чесного виявлення подій, я вживу всіх усиль, щоб одсунути від

себе всяке національне чи партійне лицеприяття, одійти від усяких особистих симпатій чи антипатій і розглядати весь хід нашого руху в усій об'єктивності, на яку я зможу бути здатним"[31].

Звичайно, у творі з високою питомою вагою мемуарного матеріалу чимало суб'єктивного. Але цей суб'єктивізм – особливого роду. Це не традиційна вузько-прагматична спроба понад усе виправдати себе, свої вчорашні вчинки перед історією, в очах читачів, нащадків, а тим більше – звести з кимось рахунки (як сьогодні нерідко гадають!), комусь сподобатись.

Політичні оцінки подій, особливо кінця 1918 – 1919 років, які війшли до "Відродження нації", прямо кореспондуються з думками у щоденнику – щирою сповіддю перед своєю совістю. А в багатьох випадках сприйняття, оцінка подій прямо запозичена, перейшла у книжку зі сторінок інтимного документа – настільки вони були органічно відповідними, "злитними". Ще лише приступаючи до роботи, В. Винниченко застерігав майбутнього читача: "Я не хочу писати історії в академічному значінню цього слова. Це мають пізніше зробити фахові дослідувачі. Моя мета перейти через усі етапи недавно-минулого, зв'язати їх, одкинути неважне й дати суцільний образ цих і радісних, і болючих часів нашої нещасної історії"[32].

Очевидно цього застереження не варто забувати при загальній оцінці твору при всій його безперечній вазі і неминучому історіографічному значенні. Це, водночас і ключ до того, чому накиданий таким талановитим автором, справжнім мислителем, тонким, чесним аналітиком, який володів до того ж даром образного сприйняття світу, суспільних процесів, вмінням убирати думки в яскраві, художні, виразні форми "ескіз" виявився дійсно фундаментальним, концептуально визначальним.

Не будучи фахівцем-істориком, Володимир Винниченко, між тим, продемонстрував просто-таки блискучі зразки справжніх наукових підходів до об'єкту, який було обрано для дослідження. Мова може йти, зокрема, про періодизацію такого феномена як Українська революція. Початкова грань тут для автора абсолютно чітка – повалення самодержавства, створення Центральної Ради. Що ж до кінцевої грані – грудень 1919 року, то тут варто мати на увазі три моменти. По-перше, після відомої Любарської катастрофи у розвитку Української революції настала абсолютно очевидна криза, яка й багатьма сьогоднішніми дослідниками сприймається як природний рубіж, на якому всі визвольні потенції було вже вичерпано, а домінантними в Україні стали зовсім інші за сутністю і характером процеси.

По-друге написання "Відродження нації" завершувалось на самому початку 1920 року і віднайти для того часу більш переконливу, переламну хронологічну віху, аніж грудень 1919 року, було просто неможливо.

І, нарешті, по-третє, в грудні 1919 року з'явилася резолюція VIII конференції РКП(б) "Про радянську владу на Україні" й ленінський "Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним". В. Винниченко, як і багато його колег, розцінювали ці та інші більшовицькі документи, політичні кроки як поворотний момент у розвитку суспільних процесів, як початок органічного поєднання соціальних і національних аспектів, примирення соціальної і національної революцій, їх діалектичне злиття, що мало своє прогресивне майбуття.

Тому, врешті, й відзначення у підзаголовку "Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.)" слід визнати не просто прийнятним, а єдино можливим (до речі вперше з'явилося воно уже в другій частині книги).

Як справжній вчений-історик В. Винниченко запропонував внутрішню сутнісну періодизацію історичного відтинку, який став об'єктом дослідження і був напрочуд влучно найменований "відродженням нації". Зроблено це не позірно, а на основі висунутого і обґрунтованого критерія.

Ставлячи завдання вичленити в історичному процесі характерні моменти, Володимир Кирилович вважав за найдоцільніший критерій роль тих чи інших "соціальних верств під час цих моментів"[33].

При цьому автор логічно поєднав розвиток революції з процесом відродження української нації і для характеристики якісно відмінних відтинків часу ввів поняття доби. Він, очевидно, добре усвідомлював, що в історичній науці терміном "доба" позначаються досить великі хронологічні періоди, практично тотожні поняттю "епоха". "Поняття доби, – зауважував він із цього приводу, – звучить неначе трохи невідповідно до тих коротких протягів часу, які обхоплюють ці доби. Але, будучи малими по кількости часу, вони містять у собі стільки національного, політичного й соціального змісту, історія нашого народу на протязі їх зробила такі велетенські кроки, що цілком оправдано можуть бути названі добами"[34].

З "легкої руки" письменника виразний термін швидко увійшов до тогочасного політичного і наукового лексикону, став широко застосовуватись у діаспорній літературі, а нині до нього дедалі частіше вдаються і вітчизняні вчені, публіцисти.

В. Винниченко виділив чотири доби у розвитку Української революції:

1. Доба Центральної Ради;
2. Доба Гетьманщини;
3. Доба Директорії;
4. Доба Отаманщини.

Добу Центральної Ради він поділив на два періоди: "1) Період революційної організації державности й морально-правової влади; 2) Період юридично-правової державносте"[35].

Роз'яснюючи сутність кожного з виділених історичних відтинків, автор зазначає: "Чинником доби Центральної Ради є вся свідома національна демократія без ріжниці кляс.

Доба Гетьманщини означається пануючою роллю кляс буржуазних і реакційних.

Під час доби Директорії головна роля переходить до кляс революційних – пролетаріату сільського й міського.

Головним чинником доби Отаманщини є елемент військовий, ідеологічно репрезентуючий дрібне національне міщанство, а в акції своїй автократичний"[36].

Хронологічні рамки двох перших історичних відтинків і початковий етап третього цілком умотивовані й не викликають будь-яких заперечень. Що ж до розмежування між третім і четвертим відтинками і кінцевим етапом четвертого, то тут виникають питання.

В.Винниченко вважає вичерпаною добу Директорії уже до кінця грудня 1918 року – середини січня 1919 року. А з початком війни з радянською Росією (16 січня 1919 р.) пов'язує нову добу – добу Отаманщини. Не має чіткого позначення й кінцевий етап даної доби, який, на думку, автора, припадає на кінець 1919 року. У цей час, вважає він, Українська революція перебувала на порозі нової доби.

Погодитись із бездоганністю обраного В. Винниченком критерію періодизації не можна. Власне, це змушений був визнати й сам автор, стикаючись із численними труднощами під час аналізу й кваліфікації конкретно-історичного матеріалу. Адже позначення кожної доби зумовлюється не стільки чинниками, на які посилається автор, як на визначальні для періодизації, скільки тим, які сили домінували в тогочасному суспільному житті України. І визначені чинники (це, власне, рушійні сили суспільного процесу) скоріше розкривають зміст тієї чи іншої доби, аніж виступають основою для розчленування історичного процесу на якісно відмінні етапи. Тому у "Відродженні нації" не зовсім переконливою виглядає розбіжність між третьою і четвертою добою Української революції.

Очевидно, насправді В. Винниченком було застосовано більш синтетичний і універсальний критерій періодизації (головна соціальна верства, яка визначала в той чи інший відтинок часу суспільний поступ, плюс керівна сила визвольного руху). Тому, врешті-решт, його періодизація (за винятком хіба що до певної міри спірної четвертої доби) досить сутнісна, переконлива. її основні елементи увійшли як наріжні до історіографічного доробку української науки.

І хто і як не критикував В. Винниченка в наступному, врешті мало хто не використовував у своїх працях підходів до періодизації Української революції, які запропоновано і вперше успішно апробовано у "Відродженні нації". Це неспростований і надзвичайно промовистий факт.

З позицій людини, яка добре усвідомлює історичну закономірність, детермінованість суспільних явищ, Володимир Винниченко підходить до з'ясування причин Української революції. Він зовсім її не вважає випадковістю, примхливим збігом обставин, а пояснює глибинною дією чинників, які з неминучістю породжували визвольні тенденції, а накопичена енергія мала з невідворотністю вибухнути у відповідний момент. Тут він не просто розвиває, конкретизує міркування видатного українського історика М. Грушевського, а й збагачує їх оригінальними тлумаченнями, неординарним баченням механізмів суспільної дії.

В. Винниченко доводить, що російський монархічний уряд проводив щодо України таку політику, яка позначалась особливою жорстокістю не лише в національній сфері: "Всі форми утиску, експлуатації й нищення прав політичних, соціальних, національних та взагалі прав людини й громадянина, так притаманні всій системі, всьому характеру урядування царизму, що до українства прикладалися в самих щедрих розмірах і без усякого маскування"[37].

У даному випадку, та й узагалі в усій своїй концепції В. Винниченко намагається органічніше пов'язати, з одного боку, всі чинники, що зумовлювали прояви невдоволення самодержавством, а з іншого – показати нерозривність регіональних інтересів і процесів із загальноросійськими.

Природно, що основна увага при цьому зосереджується на чинниках українського руху дореволюційного періоду, який В.Винниченко досить проникливо охарактеризував як "сепаратизм від загибелі"[38].

На відміну від М. Грушевського його молодший колега не так високо оцінював потенціал українського руху. Він схильний був виправдовувати поразницьку позицію тих кіл українства, які бажали перемоги над Росією її воєнних суперників – як можливого суттєвого чинника досягнення стратегічної мети українського руху. Письменник, зокрема, писав із цього приводу: "І що дивного, що ми, сидячі в тюрмах, засланнях, у підпіллях, з розбитими очима, з задушеним горлом, задихаючись, гарячково жадно прислухались до гуркоту гармат на фронтах і гадали, чи скоро той гуркіт наблизиться на Україну й розіб'є тюрму, й визволить нас, і дасть нам хоч трохи дихнути? Ми не боялись ні німців, ні австрійців; ми не боялись би французів, англійців, коли б вони бились з царською Росією; ми не боялись би диявола, коли б він пекельним вогнем ішов на цей старий, жахний "застєнок" усякої волі й права"[39].

Утім В. Винниченко вважав, що українці не мали єдиних поглядів на шляхи досягнення своїх прагнень. Він називає три головні орієнтації українства.

Представники першої "... вірили, що перемога Росії на фронті дасть волю й життя народам її всередині... Вони орієнтувались на добре, ши-

роке серце руської демократії, на грім перемоги, який зм'ягчить круте серце царизму аж до степені народоправства, до парламентаризму й до волі націй, що благоденственно мовчали тоді по всіх її неосяжних просторах"[40]. Це були головним чином ті з українців, які міцно інтегрувались у російське життя, і їх було не так багато.

"Друга орієнтація була на німців, на великий струс на фронтах, на знесилля російської державности й на просте захоплення німцями території України". Головна надія тут була на те, що "німецький імперіалізм – експлуататор культурний і розумний". Та й мову українську, на відміну від спорідненої з російською, не вважатиме потрібним забороняти. "... З двох лих ця орієнтація вибірала культурніще, корисніще лихо для українського народу[41].

Третя орієнтація, за логікою В. Винниченка, – "не російська, й не німецька, а українська ...орієнтація на себе, на свої сили, на рятунок своїми власними зусиллями, зусиллями своїх працюючих мас. Ніякий чужий пан не може бути добродійником того, над ким він панує й кого може визискувати. До цієї орієнтації належали переважно соціалістичні течії"[42].

Для В. Винниченка не було жодних вагань у кваліфікації процесів, що почалися в Україні з поваленням самодержавства – Українська революція.

Беззастережно визначивши головною причиною революції в Україні національний момент і пов'язавши вирішення наявної суспільної суперечності з нагальною демократизацією всього укладу життя, він був переконаний, що революція має національно-демократичний характер. Широка демократизація суспільного життя розглядалася при цьому як головний чинник докорінних перетворень в інтересах трудових мас, тобто включала в себе соціальний аспект.

Щоправда комбінування складових процесу, що розпочався з поваленням самодержавства, уявлялося по різному і залежно від обставин змінювалося. Не залишалися незмінними й погляди на співвідношення між визвольним рухом в Україні і загальноросійським процесом.

Зокрема В. Винниченко вважав, що після лютневих подій в українському суспільстві відразу відпали будь-які інші орієнтації (що існували раніше), крім однієї – "Всеросійська Революція, Справедливість". Лідер українських соціал-демократів навіть через кілька років не міг утриматися від революційного пафосу, передаючи тогочасні настрої українства: "За 250 років перебування в спільці з Росією українство вперше в ці дні почуло себе в Росії дома, вперше інтереси цієї колишньої в'язниці стали близькими, своїми.

Ми стали частиною, – органичною, активною, живою, охочою частиною – єдиного цілого. Всякий сепаратизм, всяке відокремлення себе від революційної Росії здавалось смішним, абсурдним, безглуздим. Для чого? Де ми знайдемо більше того, що тепер ми матимемо в Росії?

Де по всьому світі є такий широкий, демократичний, всеохоплюючий лад? Де є така необмежена воля слова, зібрань, організацій, як у новій, великій революційній державі? Де є таке забезпечення права всіх пригноблених, понижених і експлуатованих, як у Новій Росії?"[43].

Означені положення стали висхідними при підходах В. Винниченка до аналізу всього етапу Української революції, доки в Росії розвивалася демократизація суспільного життя, поштовх якій дала Лютнева революція. Звідси й абсолютна апологія стратегічного прагнення до народоправства, легітимної реалізації гасла широкої національно-територіальної автономії України у федеративній демократичній республіці Росія як найефективніший шлях до відродження українства у всіх сферах суспільного буття – економіці, політиці, культурі.

Величезну увагу приділив В.Винниченко відтворенню сутності, смислу державотворчих зусиль і надбань Української революції, з'ясуванню причин і характеру конфлікту, що виник у ході реалізації альтернативних політико-правових суспільних моделей – національної (Українська Народна Республіка) та інтернаціональної (Українська Соціалістична Радянська Республіка), трансформацій суспільних поглядів на статус України наприкінці 1917 – на початку 1918 року як самостійної, незалежної, суверенної держави.

З позицій прихильника демократично-республіканського устрою, українського соціал-демократа, який неухильно еволюціонував "вліво", на націонал-комуністичні позиції, В.Винниченко підійшов до розгляду питань про крах Української Народної Республіки, здійснення державного перевороту 29 квітня 1918 року, про природу гетьманського режиму П. Скоропадського, про зовнішньо- і внутрішньополітичний курс Української Держави. За автором трьохтомника, то був період тимчасового торжества контрреволюційних, здебільшого інонаціональних сил, а відтак – цілком закономірним, абсолютно природним був другий етап Української національно-демократичної революції, уособлений Директорією. Діяльність останньої забезпечила швидкий успіх антигетьманського повстання, відродження Української Народної Республіки, перспективи зміцнення якої було пов'язано із запровадженням трудового принципу – реалізацією ідеї трудових рад, розбудовою Республіки трудового народу. Однак цим планам не судилося втілитися в життя через негативний вплив внутрідержавних тенденцій (отаманщина, регіоналізм політики керівництва Західноукраїнської Народної Республіки), новий конфлікт із силами соціальної революції (пятаковщина), білогвардійські спроби силового повернення України до складу "єдиної і неподільної" Росії, російсько-українську війну. Все це, врешті, привело до встановлення майже на всій території України радянської влади, носіями якої були як РСФРР, так і споріднені з нею сили соціальної революції всередині України, об'єднані і згуртовані партією більшовиків. Потенції ж на-

ціонально-демократичної революції на кінець 1919 року були практично вичерпані і, незважаючи на те, що національно-визвольні цілі в більшості виявились незреалізованими, перспектив для їх досягнення ближчим часом уже не існувало.

Позначена тут у найзагальніших рисах схема винниченкового твору виконана в неповторному до цього часу (та , мабуть, і важкодосяжному для будь-кого іншого) ключі. Це не стільки сухий, скрупульозний виклад подій, фактів, скучне нанизування цитат, документів (хоча, звісно, й зовсім обійтись без цих "цеглинок" будь-якого історичного дослідження просто неможливо). Це, передусім, блискучий аналіз суспільних процесів, що захопили Україну в буремну добу, це проникнення в їх сутність, у дію їх механізмів від мікрорівня (психологія окремого індивідума) до макрорівня (національна свідомість, масова стихія, політична культура). Це блискуче поєднання знання, розуміння кожної конкретної ситуації, так би мовити, "зсередини" з філософським баченням, осмисленням місця будь-якого явища, події в широкому, аж до глобалістського, контексті, це вміння піднятися від споглядання окремих проявів життя до їх сприйняття у всіх щонайскладніших взаємозв'язках, взаємовпливах, у всій масштабній сукупності дії різновекторних тенденцій. Одним словом, це той рівень по суті історіософського освоєння минулого, на який здатний далеко не кожен науковець, а лише справжній учений-мислитель.

Тому то кожен сюжет, абзац, речення Винниченкового твору має особливу вагу, варте щонайприскіпливішої уваги. Чи не найнаочніше це відчувається при знайомстві з дуже глибокими і таким ж оригінальними висновками "Відродження нації" щодо причин поразки, історичних уроків і значення Української революції. В них немає поверховості, випадковості, штучності, надуманості. В них не лише розуміння, а й болісно пережите, "пропущене через серце" відчуття історичного досвіду. Достатньо хоча б кількох прикладів виходу Винниченкової думки на практично незатронуті іншими авторами (в тому числі й дуже поважними, добре підготовленими, ерудованими, такими, що вільно орієнтуються у масштабних політичних проблемах), або ж піднесення рівня аналізу, висновків, узагальнень на недосяжну для багатьох височінь.

Серед Винниченкових оцінок Української революції, уроків, на які він робив посилений наголос, на першому місці завжди була проблема поєднання соціальних і національних завдань. Вона набувала в нього різних оформлень – і критичних щодо минулого досвіду і повчальних щодо наступних етапів боротьби. І повторювалась безліч разів у багатьох сюжетах тритомника.

"Відродження української нації в національній сфері йшло й ітиме в гармонії з соціальним визволенням. Це є аксіома трьохлітнього досвіду нашої революції, – наполягав В. Винниченко. – Що правіше

й реакційніше заводився режим на Україні, то більше й глибше було нищення української національності. І то все одно: чи чужими руками чи своїми заводилась та реакція, вона необхідно, неминуче приводила до національного гноблення[44].

І зовсім навпаки, – висловлював переконання В. Винниченко: "чим "лівіший" буде соціально-політичний режим на Україні, тим більше він буде сприятливий для національного відродження нашого народу. Що повніше буде соціальне визволення, то необхідно тягтиме з собою й повне національне визволення"[45].

Проаналізувавши увесь досвід боротьби за державність у революційну добу, В. Винниченко сформулював категоричний імператив: "з усіх режимів, які можуть бути на Вкраїні, найповніше може забезпечити національне відродження нашого народу режим національно-української радянської соціалістичної влади".

Цікаво, що лідер національно-демократичної революції, один з небагатьох, допускав можливість і неукраїнської влади. "З тих же режимів, які можуть бути на Вкраїні не нац.-українського характеру, безперечно найбільш сприятливий для українського відродження є все таки режим радянської соціялістичної влади"[46], – формулював свою думку В. Винниченко. Він також вдавався до її логічної аргументації: "Бо природа сеї влади, її соціальна суть і завдання необхідно й неминуче ведуть її до найбільшого національного розневолення. Як влада кляс експлуататорських, паразитарних мусить національно поневолювати для можливості поневолити соціально, так влада кляс експлуатованих, працюючих мусить національно визволяти, мусить сприяти й допомагати цьому визволенню, коли хоче найповніше визволити соціяльно.

І ми бачимо, як ця соціальна необхідність штовхала й штовхає далі руських соціалістів по шляху активності і в національному питанню. І що далі буде йти розвиток соціалістичної революції на Вкраїні, що глибше вона пройматиме працюючі маси, що ближче й діяльніше вони візьмуть у ній участь, то ця необхідність активності в національному питанню стане виразнішою для всякого послідовного, активного комуніста всякої національності, навіть бувшої пануючої"[47].

В. Винниченко вважав серйозним прорахунком Української революції те, що на свій гребінь вона винесла політиків, які неухильно еволюціонували в бік буржуазної державності. І то – всупереч багатьом об'єктивним обставинам життя (соціальна природа українства, рушійні – "ударні" – сили руху і т. ін.) В заключному розділі "Відродження нації" він писав: "Ті люди, які, йдучи за своїми власними класовими симпатіями й інтересами, хотять утворити українську державність класово-буржуазну, – шкодливі й злочинні фантасти: вперед треба мати ті буржуазні кляси, а тоді з ними творити ту державність. Коли ж вони знають самі, що цих кляс немає, що процес витворення їх є

справою цілих поколінь, а все ж таки намагаються іменно таку державність утворювати й ради неї боряться проти національної робітниче-селянської державності, коли ради цього валяються в ногах світових насильників і злочинців і продають за поміч у цій боротьбі свій народ, то їм місце тільки на лаві народнього суду"[48].

Звісно, наведені міркування і висновки – то лише надзвичайно мала доля щедро розсипаних по всьому капітальному твору плодотворних думок, які не завжди і не всіма однаково сприймаються, нерідко викликали та й зараз викликають полемічні заперечення, спростування. Однак ніколи й нікого вони не залишали байдужими, завжди будили бажання якомога ґрунтовніше пізнати таку непросту сторінку вітчизняної історії, спонукали до вироблення власної позиції як щодо минулого, традицій, так і щодо її проекції на сучасний досвід, поточну політику.

Сам В. Винниченко з нетерпінням чекав появи книги з друку, прагнув якомога швидше і, по можливості, ширше ознайомити з нею співвітчизників.

При першій же нагоді, з допомогою захопленого літака перші двадцять примірників "Відродження нації" уже на початку квітня 1920 року було відправлено до Києва, (з них 10 примірників порівну – для боротьбистів і незалежників)[49]. У супровідному листі до В. Затонського В. Винниченко писав: "Дуже хотів би, щоб Ви перечитали деякі розділи з II і III час. моєї праці "Відр. Нації" й написали мені, чи сучасний курс Уряду на Україні дозволить цю книгу до поширення. Я ще більше був би Вам вдячний, коли б Ви допомогли її виданню"[50].

У листі до боротьбистів і незалежників автор "Відродження нації" просив написати йому, "чи може бути ця книжка допущена до поширення. Особливо прошу перечитати де-які розділи з II і III ч. сеї праці, що торкається нац. і економ, політики рос. комуністів на Україні. Першу частину мною написано навмисне в такому тоні, з агітаційною метою: настроїти прихильно національно-напруджені елементи до слідуючих частин. Коли книжку може бути допущено, то дуже прошу помогти видати на Україні, а також в перекладі на руську мову, що мені здається було б корисно. Якщо "Дзвін" має якусь змогу видавати книжки, то передайте йому один примірник і допоможіть видати. Коли якась комуністична газета схоче вмістити на своїх сторінках витяги з книжки, нічого не маю проти, навпаки буду радий"[51].

З цих слів видно, наскільки важливим вважав Володимир Кирилович донесення до українського читача його погляду на Українську революцію, хоч і сумнівався, що радянський уряд дозволить це зробити. А тому шукав й інші варіанти.

І ще, невеличка, проте дуже промовиста деталь. Місцем видання книги В.Винниченко позначив "Київ – Відень". Мабуть, тим він хотів підкреслити свою органічну злитність з Вітчизною, дати зрозуміти,

що "Відродження нації" – то не відсторонено – холодний, менторський погляд емігранта з благополучної європейської столиці, а позиція людини, що всім серцем переживає ситуацію історичного переламу в Україні, спостерігаючи її начебто "зсередини". Та так воно, власне, й було. Адже на папір лягли рядки, що міцно закарбувались у свідомість, у душу в ході подій, в гущавині безпосередніх учасників, творців національного поступу.

Однак, сподівання Володимира Винниченка виявились марними. Майже повний наклад "Відродження нації" у кількості 15 тис. примірників залишився за кордоном, впродовж десятиліть був доступним зарубіжному читачеві, а з українців – лише емігрантам. В бібліотеках України збереглися лише поокремі примірники, та й ті потрапили до спеціальних фондів.

Щоправда, окремі розділи "Відродження нації" були включені до збірника під красномовною назвою "Революция на Украине по мемуарам белых" (М. – Л. 1930. с.227-358). І хоч укладачі старанно вилучили з тексту практично всю критику В. Винниченком Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України на чолі з Г. Пятаковим (а до збірки було залучено матеріал доби Директорії під назвою "Из истории украинской революции"), мало хто міг познайомитись і з цими невеличкими шматками винниченкового твору. Збірник теж невдовзі потрапив до спеціальних сховищ бібліотек.

Ті, хто одержував допуск до спецфондів і міг ознайомитися з тритомником В.Винниченка, як правило, чимало бентежилися. Адже автор здебільшого займав об'єктивні позиції, не лише критикував більшовиків, радянську владу (нерідко – очевидно – справедливо), а ще більшою мірою викривав політику, поведінку керівництва Української революції, доводив, що остання, по суті, закономірно зазнала поразки, а більшовики закріпили свою владу в Україні зовсім не випадково, не тільки завдяки зовнішньому чиннику, а значним чином через підтримку лозунгів і позицій Комуністичної партії, радянської влади чималою частиною населення України. Однак абсолютне заперечення офіційною історіографією феномена Української національно-демократичної революції, кваліфікація його буржуазно-націоналістичною контрреволюцією відкидала будь-яке історіографічне значення книги В. Винниченка, автоматичне зарахування її до ідейно небезпечних, шкідливих ворожих творів. Щоправда це не перешкоджало використовувати у пропагандистських матеріалах досить широку кількість витягів з "Відродження нації", які, так би мовити, само спростовували "ідеологію й практику українського буржуазного націоналізму", натомість підтверджували переваги, правоту теорії й політики більшовиків.

В емігрантській і діаспорній літературі, присвяченій подіям 1917 – 1920 років в Україні, "Відродження нації" використовувалось досить

часто, практично неодмінно. Проте ставлення до книги було дуже непростим. її пізнавально-наукове значення, як правило, зовсім не враховувалось.

Увага концертувалася здебільшого на тому, що книга – втілення поглядів колишнього "комунізуючого" українського соціал-демократа, чи не найбільше винного за невикористані історичні шанси революційної доби й за наступний розкол української політичної еміграції. Тобто тритомнику відводилась лише роль чинника ідеологічної боротьби, міжфракційних емігрантських чвар.

Чи не єдиною публікацією, в якій було зроблено першу, й слід відразу сказати – дещо своєрідну спробу оцінити історіографічну вартість винниченкового твору, була стаття талановитого історика Івана Лисяка-Рудницького "Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань", вперше опублікована в журналі "Сучасність" у 1980 році[52].

Проте І. Лисяк-Рудницький не вважає, що "писання Винниченка мають самостійну науково-теоретичну вартість", особливо у порівнянні зі спадщиною М. Драгоманова і В. Липинського. їх значення він вбачає лише в тому, що вони віддзеркалюють світогляд В. Винниченка і є важливим джерелом для вивчення його інтелектуальної біографії"[53]. "Відродження нації" І. Лисяк-Рудницький кваліфікує як "широкий історично-мемуарний трактат, чи пак памфлет", присвячений інтерпретації українських визвольних змагань та ролі в них В. Винниченка.

"Можна лише дивуватися енергії людини, яка на гарячих слідах подій поспішилася відразу закріпити для себе самої й інших досвід щойно пережитого та вивести з цього певні програмові висновки, – пише автор статті. – Коли Винниченко працював над "Відродженням нації", українська революція ще тривала, а він не вважав своєї активної політичної ролі в ній за скінчену. Він хотів не тільки дати апологію своєї революційної й державницької діяльності за минулих півтретя року, але рівночасно теж готував ґрунт для чергової політичної акції: свого повороту на Україну під радянською владою та своєї власної майбутньої співпраці з цією владою. Ці розрахунки напевне вплинули на багато формулювань у "Відродженні нації". Проте, було б помилкою Винниченкову концепцію історії української революції зводити до таких опортуністичних мотивів. Хоч він згодом пройшов світоглядову еволюцію, але його розуміння української революції залишилося незмінним. Основні тези "Відродження нації" повторені в публіцистичних писаннях Винниченка з останніх років його життя"[54].

Як видно, І. Лисяк-Рудницький не втримався від спокуси поширеної версії про мотивацію появи Винниченкового твору і прагматичність його хоча водночас і серйозно застеріг щодо некон'юнктурної принципової позиції В. Винниченка у трактуванні Української революції упродовж всього наступного життя.

Сутнісне бачення Володимиром Кириловичем відтворюваної доби історик убрав в досить лапідарну й чітку формулу: "Винниченко бачив історичну спрямованість української революції у змаганні селянсько-робітничих мас до "всебічного визволення". А головна трагедія української революції, на його думку, полягала в тому, що "Центральній Раді не вистачило не розуміння моменту, ні одностайності, ні рішучості стати в авангарді оцих самих мас, виступити виразницею їхніх не тільки національних, але й соціально-економічних інтересів". Через цю однобічність Центральної Ради, занедбання нею соціального моменту, українські маси не дали їй у рішальну хвилину своєї підтримки. Подібні помилки, каже Винниченко, зробила теж і Директорія"[55].

І. Лисяк-Рудницький піддає критиці як світоглядні життєві засади видатного українського діяча – концепцію "всебічного визволення" (соціального, національного, політичного, морального), так і націонал-комуністичну платформу, на основі якої написано "Відродження нації".

Історик звинувачує В. Винниченка у соціальному "утопізмі", який не лише мав негативне значення в практичній політиці, а й не дозволяв вірно оцінити смисл, характер, перспективи революційної боротьби в 1917 – 1920 роках. "Утопійний характер Винниченкової соціально-економічної концепції проявився, між іншим, в спрощеному егалітаризмі, – зауважує І. Лисяк-Рудницький. – Його розум відмовлявся сприйняти просту істину, що "пани й буржуї" не тільки "розкошують", але теж виконують певні потрібні суспільні функції. Раптово усунути їх, не забезпечивши відповідної заміни (наприклад, у формі добре вишколеної управлінської еліти, якої в той час просто не було) означало вкинути країну в хаос. У кожному разі, якщо Україна не мала залишитися в стані аморфної етнічної маси, але мала стати новочасною нацією і державою, вона мусіла розвинути диференційовану суспільну структуру, спроможну виконувати всі складні функції, що невід'ємні від існування нації й держави. Біда була не в тому, що Винниченко турбувався за долю робітництва та декласованого, спролетаризованого прошарку селянства. Але орієнтуючися виключно на ці кляси, некритичноідентифікуючи себе з їхніми жалями та гнівом, він відштовхував від участи в українському будівництві заможні й освічені верстви населення, включно з т. зв. сільською буржуазією, "контрреволюційною куркульською стихією", – отже, якраз ті елементи, що могли послужити найнадійнішим фундаментом держави. Зрештою, ці помилкові погляди поділяла більшою чи меншою мірою вся наддніпрянська соціалістична "революційна демократія"[56].

Подібного роду міркування не належать до оригінальних. Вони перегукуються з точкою зору Д. Дорошенка, втіленою в двохтомнику "Історія України. 1917 – 1923 рр", інших концепціях ліберального спрямування. Автору "Відродження нації" також робиться закид за "дво-

їсте" ставлення до більшовизму, за віру "в історично прогресивний, соціалістичний характер Жовтневої революції як такої, що відповідала соціальним інтересам трудящих мас"[57].

Вірно замітивши, що В. Винниченко не погоджувався з радянською владою лише в національній політиці, І. Лисяк-Рудницький стверджував – видатний український діяч "шукав синтези двох революцій: української національної й комуністичної. В цьому полягала суть його політичної концепції. Пишучи своє "Відродження нації", він намагався переконати інших і передусім, мабуть, самого себе, що така синтеза не тільки бажана, але й історично конечна[58].

Правда, історик висловлює здогад, що в глибині душі В. Винниченко й сам сумнівався у здійсненні такої синтези, однак переконливою його аргументацію (посилання на художній твір) навряд чи можна визнати.

Одним з основних недоліків світобачення Володимира Винниченка, його "доктринерських наївностей" – критик вважає брак систематичної освіти автора "Відродження нації" взагалі, серйозної марксистської підготовки, зокрема. "...Його розуміння марксистської теорії не підноситься понад рівень популярних брошур"[59] – жорстко резюмує І. Лисяк-Рудницький. І цьому, звичайно, не можна щось істотне заперечити. Однак, гадається, не варто й поспішати у всьому згоджуватись з І. Лисяком-Рудницьким, тим більше абсолютувати як останній, так і сформульовані вище інші висновки.

Адже підходити як до особистості В. Винниченка, так і до його творчості, в тому числі й науково-публіцистичної, зі звичними мірками не можна. Природні обдарування давали Володимиру Кириловичу багато перваг над колегами-політиками. Вони ж дозволяли йому глибше, масштабніше, об'єктивніше відтворювати суспільні картини, коли він брався за перо як історик.

Проникливий історик І. Лисяк-Рудницький називає В. Винниченка "ренесансовою людиною". А підставою для цього слугує всебічність ("всесторонність") великого українця[60]. Це так. Однак, гадається, є чимало мотивів говорити і про "ренесансний" рівень, про "ренесансну" якість Винниченкової творчості. Як шедеври митців епохи Відродження в чомусь неповторні, в чомусь недосяжні й такі, що викликають незмінний подив і захоплення, так і тритомник "Відродження нації" не втрачає своєї привабливості, притягальності, вражає своєю "свіжістю", актуальним звучанням.

Винниченків твір про досвід Української революції, про національне відродження українства має справді неминуче історіографічне значення, час від часу викликаючи особливий, підвищений інтерес. Так сталося, зокрема, і в часи горбачовської перебудови, коли радянську систему вразила небувала криза і Радянський Союз дійшов до стадії розпаду. У пошуку "вічних" національних цінностей, які за будь-яких

умов здатні благотворно вплинути на світогляд нації, її моральні якості абсолютно природно було згадано і про "Відродження нації".

Рівно через сім десятиліть майже суцільних спроб дискредитації тритомника і його автора Видавництво політичної літератури України відшукало раритети і в 1990 році перевидало книгу у серії "Бібліотека репринтних видань". До відтвореного тексту 1920 року було додано коротесеньку післямову, скорше біографічну довідку про В.Винниченка, підготовлену В. Лозицьким[61]. На жаль, місця для скільки-небудь предметного аналізу самого твору, чи ж хоча б оцінки його зі світоглядних, наукових позицій кінця XX століття не знайшлось, тоді як пояснення, можливо, примітки, застереження були б украй необхідні. Справа в тому, що книга побачила світ у час, коли закінчувалася "горбачовська доба", ім'я В. Винниченка і його творчий спадок нерідко дуже непрофесійно, навіть делітантськи і спекулятивно (хто знав той спадок?!) використовували в політичній полеміці. Коли ж з'явилася можливість судити про В. Винниченка, його погляди не з чиєїсь подачі, а безпосередньо за його твором, знову виявилось майже те, що стало зрозумілим ще в далекому двадцятому році.

Дуже вже цей Винниченко був непростий, не однолінійний, неодномірний, дуже багатогранний, ґрунтовний, глибокий, а відтак і "незручний"!

На очах у громадськості сталася дивна метаморфоза: не встигнувши поставити на постамент добутого із забуття кумира з поблажливим "поплескуванням по плечу", відсунули з поля ідеологічних змагань, активно нав'язуючи масовій свідомості все той же міф: "Відродження нації" – твір не лише далекий від наукових стандартів, а ще й нещирий, спрямованість якого підкорена короткочасній, вузькопрагматичній меті.

Що ж, чинити так значно легше, аніж спробувати зрозуміти хід думок одного із дійсних романтиків Української революції, дати собі нелегкий труд проникнути у сутність надзвичайно складних процесів буремної доби, розібратись у їх історичній зумовленості, мотивах поведінки і творчості Володимира Винниченка.

Фортуна схоже, й надалі не збиралася повертатися у бік авторитетного українського діяча. В умовах державної незалежності України, яка з початку 90-х років почала рішуче рвати зі своїм соціалістичним минулим, прихильник комуністичної ідеології і федералістських орієнтацій знову потрапив у несприятливу для себе, для сприйняття свого творчого спадку полосу. Правилом "хорошого тону" для істориків і політиків стало начебто мимохідь (однак, обов'язково) згадати у будь-якій публікації, чи дисертації, присвяченій революційній добі (а їх у 90- ті роки захищено десятки), що серед хибних концептуальних підходів до аналізу подій 1917 – 1920 років досить прикметною є праця В. Винниченка "Відродження нації".

Спроба зламати закостенілий стереотип[62], з одного боку, начебто, позитивно зустрінута фахівцями"[63], а з іншого – продовжує залишатися більше винятком, точкою зору, цілком допустимою в умовах політичного плюралізму – і не більше того.

Гадається, що інтереси розвитку історичного дослідження, внутрішня логіка розвитку науки, зживання ідеологічних нашарувань, подолання кон'юнктурних підходів неминуче приведуть до істотного корегування поглядів на Винниченків фундаментальний труд. І добре було б, щоб сталося це якомога швидше, без штучних зволікань і затримок. Благотворний науковий ефект – безсумнівний.

Для чого повертатися в Україну?

Володимир Винниченко – плоть від плоті української нації ніколи не мислив свого життя поза межами Вітчизни. Коли доля закидала його в далекі краї, він страшенно мучився, рвався на рідну землю. Однак, парадокс його життя заключався в тому, що він повертався й міг діяти на Батьківщині лише як політик. Так склалося ще з юнацьких років, коли нелегально перевозив у рідні краї з-за кордону літературу, налагоджував соціал-демократичну роботу. Так було, коли повернувся до Києва з початком Української революції і відіграв у її розвитку щонайвидатнішу роль. Так виходило, що і з нової еміграції міг повернутися в Україну в 1920 році не як один з провідних митців, а знову ж таки як політик.

Вся поведінка В.Винниченка в тому історичному епізоді висвітлює досить цікаві моменти, які органічно доповнюють розуміння ним еволюції революційних процесів, ставлення до моральних цінностей, підхід до життя. Ситуація з можливістю повернення виникла не зненацька. Якщо говорити про суб'єктивний бік, то В. Винниченко начебто поступово дозрівав до непростого рішення, нагромаджуючи в собі відповідні ідейні аргументи.

Останні дедалі більше давалися взнаки уже в 1919 році, який був найкритичнішим для більшовиків, соціалістичної революції часом. Проте Володимир Кирилович принципово не згоден був схилятися ні до Денікіна, ні до Антанти, ні до Польщі, яких вважав чужими і навіть ворожими ідеям українства, справі української державності, і – головне – долі народу, трудящих. Його заглиблення у філософію історії, спроба збагнути її найголовніші чинники, найістотніші механізми, найважливіші важелі на прикладі Української революції приводять до ще ґрунтовніших переконань у тому, що з соціалістичними ідеями пов'язують майбутнє, шлях до суспільного прогресу і переважна більшість трударів і об'єктивно мислячих політиків. Гадається, є вагомі підстави стверджувати, що не розрахунок повернення в радянську Україну зумовив відомі акценти у "Відродженні нації" (визнання у різних варіантах правоти генерального курсу більшовиків, інших сил,

що боролись за перемогу соціалістичної революції з одночасними критичними оцінками принципових засад поведінки лідерів українства), а, навпаки – науковий аналіз минулого і поточного досвіду приводив до висновків щодо доцільності наступних політичних кроків.

Володимира Винниченка дедалі більше обурює поведінка його наступників у Директорії, які по мірі втрати влади, впливу на власні маси зраджують ідеям, відступаються від принципів, програм, готові торгувати Україною заради своїх особистих, чи ж то – вузькокорпоративних інтересів. Особливий гнів і сарказм у нього викликають дії Симона Петлюри, якого він тепер іменує ніяк не інакше як "балериною", "шамотливим нікчемним чоловічком", "смішним і шкідливим". Частішає вживання й інших, не менш "вбивчих" характеристик керівника Директорії і Головного Отамана військ УНР. Гадається, не варто шукати їх головні причини в особистому суперництві, протистоянні двох політиків, хоча й без того не обійшлося.

Володимир Кирилович очевидно нервує, втративши важелі впливу на українську політику і вважаючи, що ті, хто їх через різні обставини змогли зберегти (в тому числі й , у першу чергу – С. Петлюра) діють абсолютно бездарно, злочинно штовхають Україну до краю страшної прірви.

Тому, залишаючись вірним, передусім, визвольним ідеалам, соціальним орієнтирам, В. Винниченко демонстративно пориває з політикою УНР. Через два дні після закордонної конференції українських соціал-демократів 9 – 12 вересня 1919 року він із кількома колегами виходить з УСДРП і створює у Відні Закордонну групу українських комуністів, починає готувати випуск її органа – політичного, економічного і наукового тижневика, який пізніше одержить назву "Нова доба". До складу групи входили В. Ливинський, Г. Паламар, М. Галаган, Дятлів, В. Мазуренко, Ю. Тищенко, Г. Піддубний, І. Калинович, Г. Хименко, П. Стах (С. Черкасенко), Товмачів, Ю. Гасенко, П. Чикаленко, М. Шраг, М. Чечель та ін.[64] Ідейно спорідненою була і Закордонна делегація УПСР на чолі з Микитою Шаповалом.

Близьким до винниченківської групи були й комуністичні організації, що паралельно оформилися у Берліні, Празі, Будапешті, інших центрах Європи і Сполучених Штатах Америки. Вони встановили контакти між собою, вели листування, консультації, прагнули виробити єдину платформу, здійснювати солідарні дії[65].

Велике натхнення викликав у душі В. Винниченка, його колег ленінський "Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним" і резолюція УШ конференції РКП(б) "Про Радянську владу на Україні" (грудень 1919 року). Вони розцінили їх як щире прагнення Комуністичної партії справедливо, з урахуванням давніх прагнень українського народу вирішити національне питання в Україні. Ці документи уважно вивчалися Закордонною групою українських кому-

ністів і переважна більшість її членів під впливом Винниченка зорієнтувала свою діяльність на активну співпрацю із КП(б)У і створюваною в Україні в той час Українською Комуністичною партією[66]. Щоправда, висловлювались і застереження, занепокоєння можливістю відсунення національного питання з принципової позиції в площину тактичних прийомів.

Володимир Винниченко дедалі стверджується на думці, що на відстані, з-за кордону ефективно впливати на перебіг подій важко, якщо взагалі можливо. Треба їхати туди, в рідну Україну і там, на місці, домагатися досягнення мети. Він свідомо готується "йти на всі труднощі, небезпеки, на кров і вигнання", віддає затишок, спокій, полишає плани улюбленої творчої праці – аби лише була з того якась користь для рідного народу[67]. На цей крок він наважується і тому, щоб своїм прикладом захопити інших, переконати в необхідності будування нової України -робітничо-селянської, соціалістичної.

25 лютого 1920 року відбулася спільна конференція Закордонної групи УКП і Закордонної організації УПСР, на якій обговорювалась можливість поїздки В. Винниченка в Україну[68].

Отже ще раз доводиться констатувати, що підготовка до повернення в Україну була тривалою, не була раптовою реакцією на сприятливий збіг тимчасових обставин, а детермінувалась складною, однак цілком визначеною ідейно-політичною еволюцією Володимира Винниченка. Остання ж цілком вписується у контекст трансформацій, які переживали українська суспільна думка, найвпливовіші й наймасовіші українські партії – УПСР і УСДРП. Як відомо, з першої ще у 1918 році виділилася найчисельніша ліва течія – боротьбисти, яка у травні 1919 року конституювалася в Українську комуністичну партію (боротьбистів). Ліві елементи другої партії – незалежники – склали основу, поповнену частиною боротьбистів, і утворили на початку 1920 року Українську Комуністичну партію.

Обидві новоутворені партії заманіфестували у такий спосіб свої комуністичні орієнтації, стали урядовими в Радянській Україні, зміцнюючи тим самим позиції соціалізму, розділивши з більшовиками відповідальність за майбутнє народу, нації. Майже рефлекторний потяг В. Винниченка у цьому ж напрямку, очевидно підсилювався і його різко критичним ставленням до багатьох представників української еміграції, їх поведінки. Письменник з незмінною огидою реагував на зовсім негідні прояви емігрантських склок (щоденникові записи часом, навіть, незручно читати, а тим більше – такі вони різкі й, навіть, лайливі – цитувати). Він дедалі розумів, що від цих людей чекати добра для Батьківщини важко.

Отже, виходу немає, окрім чергової жертви – знову закинути творчість й спробувати замолити хоч частку своїх попередніх гріхів новою спробою прислужитися народній справі, національній ідеї.

Чекаючи дозволу на приїзд в Україну, Володимир Кирилович намагається, як може, зашкодити оформленню всіляко підтримуваного Англією, Францією і СІЛА альянсу (союзу) Ю. Пілсудського і С. Петлюри. Останній, на думку В. Винниченка, вкотре зрадивши українські інтереси, безпринципно, злочинно торгуючи Україною, йшов на заключення антиукраїнських угод, готувався до війни проти радянської влади. Тому Володимир Кирилович пропонує свої послуги на випадок агресії. 26 березня 1920 року він листом до уряду УСРР просить надання йому, або ж комусь із його групи повноважень для представництва інтересів Радянської України за кордоном, у Німеччині та Австрії. На думку В. Винниченка, представництво на ці дві держави "можна і навіть треба з'єднати в одне. Це необхідно для того, щоб "1) спаралізувати діяльність петлюрівського уряду і 2) щоб узяти в свої руки державні гроші, які ще лишилися в руках уряду Мазепи... Група має змогу взяти в свої руки державні фонди. І напевно їх візьме. Але, коли б ми мали офіційне уповноваження від Укр. Сов. Уряду, це пройшло б "швидше і легше": За словами В. Винниченка, більшість посольств уряду Мазепи – Петлюри весь час чекала з острахом, що уряд Радянської України призначить своє представництво, "і цим психологічно підготована вже до самоліквідації". Далі Володимир Кирилович писав, що здобуті фонди група має намір передати урядові УСРР. Разом з цим він просив допомогти членам його групи" проїхати на Україну всіма засобами", які є в розпорядженні радянської сторони[69].

Планувалось, що представники згаданої групи перейдуть кордон і поінформують представників РКП(б), радянської влади про наміри і плани Польщі, ставлення деяких європейських країн до можливої польсько-української війни[70].

Однак випадок, чи навіть ціла незвична операція (з компонентами детективу) допомогла українському патріоту іншим шляхом реалізувати задум.

На початку квітня 1920 року, за підтримки осіб, що не належали до групи В. Винниченка, однак симпатизували комуністичним ідеям і, водночас, вороже ставилися до петлюрівщини, вдалося захопити літака, спорядити його і організувати переліт з Відня до Києва. Акція, звісно, була пов'язана з немалим ризиком. У разі успішного завершення перельоту В.Винниченко письмово просив В. Затонського повідомити умовним знаком: "дати таку радіотелеграму "Українське Совітське Правительство розглядає питання про заснування нової соціалістичної Академії Мистецтва імени Т. Шевченка". Це радіо підхоплять укр.. прес-бюро і ми матимемо цим відповідь про прибуття літака"[71]. Природно, містилось і прохання допомогти в організації зворотного перельоту.

Посланці В. Винниченка (їх імена, окрім Ю. Гасенка, встановити не вдалося) змогли доставити в Україну військові карти, літературу,

листи Винниченка до Д. Мануїльського, В. Затонського, а також його ж листи "До тт. комуністів-незалежників" і "До тт. Комуністів УКП".

В листах до Д. Мануїльського і В. Затонського В. Винниченко пропонував свої послуги на випадок війни з Польщею: "Закордонна Група Української Комуністичної Партії, до якої я належу, має під своїм впливом значну частину укр. полонених по різних таборах, – писав він у листі від 20 березня 1920 року. – Одна військова частина (бригада, кількістю 6000 чоловік) є в Яблоновім, в Чехо-Словакії. Друга, менша, кількістю в 1500 ч. є в Ужгороді (Прикарпаття). Ми робимо заходи, щоб яблонівську бригаду чеський уряд перевів також до Ужгороду або десь інде, аби тільки ближче до галицького кордону. Заходи ці робимо через людей не належних до комуністичної течії, які навіть не знають про нашу участь в цій справі, які гадають використовувати бригаду в своїх цілях. Чеський уряд, здається, піде на це і бригаду незабаром підсуне до польського кордону... Значна частина офіцерства, а особливо величезна більшість солдатів стоять в тісному зв'язку з нашою групою і цілком підлягають її директивам. Отже, наша група має такий план: на випадок війни Світських Республік з Польщею в відповідний момент зробити наступ цією бригадою в тил полякам, попутно піднімаючи повстання в Карпатах і формуючи з повстанців армію. Люди, варті довір'я, гарантують в самий короткий строк повстанську армію в 10 – 20 тисяч. Зброя в гірняків, як кажуть, (особливо в гуцулів) ніби є скрізь. Коли поєднати акцію наступу з сходу і з заходу, то дуже легко буде одрізати Галичину від Румунії"[72].

В. Винниченко написав також 27 березня 1920 року листи "До тт. Комуністів-Незалежників" і "До тт. Комуністів У.К.П." (це власне був один за змістом лист, оригінал і копію, якого було направлено двом адресатам).

Лідер Закордонної групи українських комуністів детально відтворював історію створення своєї організації, її достатньо широкі зв'язки зі схожими групами в Європі і Америці ("На черзі стоїть питання заснування маленького Комуністичного "Інтернаціоналу у Відні для координації роботи")[73].

Автор листа скаржився, що для більш ефективної діяльності закордонній групі українських комуністів бракує інформацій з України: "На жаль, маємо дуже скупі, непевні й часто протирічиві відомости з України, через те не можемо сказати, до якої саме Укр. Комуніст. Партії ми прилучаємось, бо їх, здається у вас там є декілька. Ми ж не знаємо ні програму, ні складу ні одної з них"[74]. Тому В. Винниченко просив докладних інформацій про стан комуністичного партійного життя в Україні, про характер державотворчих процесів і стосунки з РСФРР, економічний стан, зміст національної політики, масштаби вживання української мови, наявність українських військових формувань, повстанський рух тощо.

Особливе занепокоєння висловлювалось з приводу перебування на чолі Раднаркому України неукраїнця Х. Раковського, на чому спекулювали антирадянські елементи, зокрема, прихильники С. Петлюри. "Коли б на чолі уряду стала нова особа, – переконано заявляв В. Винниченко, – особливо укр. національності, навіть мало відома серед українства, петлюрівщина остаточно загинула б"[75]. Ім'я Х. Раковського гальмувало перехід на бік Радянської влади національно свідомих українських елементів, навіть утруднювало агітаційну роботу серед українців-військовополонених у закордонних таборах.

Група В. Винниченка направляла колегам в Україні зразки своїх періодичних видань, як і угорських, німецьких та польських газет, а також по 5 екземплярів (боротьбистам і незалежникам) тритомника "Відродження нації".

В. Винниченко інформував українських комуністів про зміст свого листа до Д. Мануїльського і радив, у разі потреби, ознайомитись з ним повністю у адресата[76] – як видно, ніякої подвійної гри Володимир Кирилович вести не збирався, відверто всім викладав свою позицію.

Керівник Закордонної групи українських комуністів просив сприяння у поверненні "значної частини" своїх прибічників і тих інтелігентів, які знаходились під їх впливом, в Україну, а також поради, чи варто звернутись із закликом "до всіх "чесних українців" їхати на Україну для праці під радянською владою, не боячись, що їх буде зустрінуто вороже"[77].

Маючи інформацію з преси про невдоволення і виступи селянства проти радянської влади на ґрунті "воєнного комунізму", Володимир Кирилович не проходить повз тривожні тенденції, розмірковує над ними і на сторінках "Нової доби" (почала виходити 24 лютого 1920 року) досить оригінально витлумачує їх емоційно-психологічним станом селянства. У статті "Безнадійні надії" він відзначав: "Правда, не любить дядько також віддавати продукт своєї праці дурно, ні за що; він – послідовний, строгий економіст і визнає правильний товарообмін. Цю свою економічну ортодоксальність він готов обстоювати із зброєю в руках, за неї він дійсно піднімав повстання навіть проти тих, які разом з ним обчищали його від соціальних класових паразитів, проти голодуючого робітничого пролетаріату російського та навіть і українського. Дядько не хотів оддавати дурно свій хліб, не хотів оддавати так безладно, неорганізовано, як то робилося.

І тільки через це були повстання проти радянської влади, тільки на цьому часовому економічному ґрунті, а не на соціальному, чи національному вони були. Не через те український селянин не давав хліба російським комуністам, що вони були комуністами, як це пояснюють убогі духом петлюрівці, се-б-то через те, що комуністи нищили панування паразитарних класів, що виганяли з усіх сфер життя всяке панство, ледарство, експлуатацію, а через те, що руські комуністи не

мали товарів, продуктів обміну за той продукт праці, який мусили брати в селянина...".

Недарма газета Київського губкому КП(б)У "Червона правда" 9 квітня 1920 року передрукувала витяги як з цитованої так і з інших винниченківських статей з "Нової доби". Через деякий час це зробив і центральний орган більшовиків України – "Комуніст".

Часом відвідували українського діяча і недобрі відчуття у зв'язку з рішенням повернутись у політику. 30 квітня 1920 року він передбачливо занотовує: "Намічається путь на Голгофу. Треба, щоб знову чашу пониження, образ, тривог, боротьби було мною випито. Так вимагає те, що зветься "сумлінням". Цього вимагає те, що зветься "інстинктом соціябельности". Словом, я знову тікаю з тиші, затишку, спокою, самоти, атараксії до непевності, неспокою, страждання, втоми, до туги за спокоєм"[78].

Як справжній пророк, провидець він душею відчував, розумом осягав, що то буде вже третє сходження на Голгофу (скільки ж можна для однієї людини?!) і не мав у собі сил, щоб зупинитись... Тимчасом листування, яке, очевидно велося вже певний період, завершилося найавторитетнішим дозволом. 4 травня 1920 року Голова РНК В. Ленін передав прямим дротом до Києва телеграму члену Оргбюро ЦК КП(б)У і голові Галицького організаційного комітету КП(б)У Феліксу Кону (копія Х. Раковському в Харків): "Щодо Винниченка в принципі згодні. Порозумійтеся з Раковським про деталі"[79]. Слід додати, що у примітках до зібрання ленінських творів зазначено: "В рукопису телеграми слово "деталі" закреслено рукою невідомого і написано "форму залучення Винниченка до урядової діяльності"[80]. Останнє уточнення, по-перше, гадається, не могло бути довільно зроблено будь-ким без узгодження з самим В.Леніним і, по-друге, в ньому чітко йдеться про ранг діяльності – "урядова".

Отже відкривалися хоча й не зовсім ясні, однак достатньо привабливі перспективи...

Зав'язка трагедії

На початку травня 1920 року подружжя Винниченків пустилося в подорож до Москви – Харкова. Шлях видався непростим: через Берлін до Щеціна, а далі – морем до Ревеля. Потім – Петроград і, врешті – Москва. А вже звідти, якщо пощастить – Харків. Міністерство закордонних справ Чехо-Словацької Республіки з дозволу Масарика і Е. Бенеша видало Володимиру Кириловичу і Розалії Яківні дипломатичні паспорти – відповідно, на ім'я Йозефа та Наталії Сімонів. Документи були дійсні з 13 квітня 1920 року до 13 квітня 1921 року Міністр закордонних справ Чехословаччини Е. Бенеш доручив відповідальному працівнику міністерства Яроміру Нечасу виконувати при В. Винниченкові під час поїздки роль політичного радника і уповно-

важеної особи для контактів з відповідними міністерствами закордонних справ. Я. Нечас брав участь в чеському політичному русі як соціал-демократ, симпатизував українському рухові. В 1919 році він був секретарем Директорії Підкарпатської Русі[81]. Отже, такий супровідник цілком влаштовував Володимира Кириловича.

Якийсь час певні сумніви виникали щодо четвертого "компаньйона" – Олександра Бадана – студента-галичанина Карлового університету в Празі. Ходили чутки про його непевність, схильність до провокаційних дій і навіть звинувачення у належності до агентури галицьких націонал-демократів. Однак відомості йшли від Микити Шаповала, у якого з часів Директорії не складались відносини з галичанами (його навіть заарештовували на території ЗУНР за пропаганду соціалістичних поглядів, і один з лідерів УПСР надалі чекав від західноукраїнських політиків ще гірших дій). Тому В. Винниченко, зваживши на "шпикоманію" давнього колеги, вирішив взяти О. Бадана як особистого секретаря у поїздку до Москви і Харкова"[82].

Подорож через кордони розтерзаної війнами й революціями Європи, звісно, була справою нелегкою. Доводилось долати збільшені бюрократичні перепони: добувати дозволи, перепустки, візи, білети. Трішки допомагали листи від Бела Куна до В.І. Леніна: це справляло враження. І все ж часом доводилось подовгу затримуватись, як, приміром, у Берліні[83].

Очікування, марнування часу, неприємні асоціації ніколи й нікому не додавали настрою. А тут ще й непевність щодо сенсу самої поїздки. І Володимир Винниченко, маючи додатковий час для роздумів, самоаналізу вирішує підбадьорити себе ще й тим, що прийдешній візит у Росію й Україну розглядає як своєрідне випробування на відповідність справді високим політичним, людським якостям.

"У нашій подорожі є один елемент, – записує він до щоденника 10 травня в Берліні, – який особливо мене цікавить: перевірка себе, протиставлення вищої знайденої цінності (Канопуса) – дрібним, скороминущим, звичайним. Чи стану я, дійсно, вище особистого приниження. Фальшивої амбіції, особистих вигод, комфорту, грошей, культури, здоров'я, тихих радостей спокійного життя? Чи стану я володарем свого внутрішнього світу, без огляду на зовнішні умови, без огляду на колишні розуміння своєї гідності? Чи маю я вже дійсно нову, вищу гідність, яка з посмішкою дивиться на справу, на особистий гонор, яка оцінки шукає не в тимчасових людських присудах, а в законах старіших ширших і вищих? Чи все ж таки така гідність не дається легко і старе ще довго житиме?"[84].

Немає сумніву, що "Канопус" для В. Винниченка – не лише провідна зоря в ризикованому заході, але й образ внутрішньої організації свідомості, яка скеровуватиме думки, волю, характер, вчинки згідно з найвимогливішими, по суті ідеальними критеріями і стандартами.

24 травня 1920 року "мандрівники" перетнули радянський кордон . ...Москва зустріла Володимира Кириловича та його супутників непривітно. Незважаючи на телеграми з Ревеля і Петрограда з проханнями вислати прибулим транспорт і приготувати помешкання, ніхто про це не потурбувався. Довелось чекати прямо у дворці чотири години, доки Я.Нечас, користуючись своїм дипломатичним статусом, сяк-так домігся поселення до готелю.

Насторожили "напруженість, холодність, майже ворожість" під час перших же зустрічей з К. Радеком та Г. Чигеріним. На слова В. Винниченка про те, що йогопослала Закордонна група КПУ для сприяння революційній справі, ніякої реакції не було. Відразу почалося зворотне зондування позиції у конкретних питаннях: кому мають належати Донецький басейн, Кубань? І український політик відразу зробив для себе невтішний висновок: "І от з цих перших питань уже стало мені видно, що тут запорошилася віра в комунізм, що тут ідея тільки переустрою світу не має вже того свіжого, гарячого кольору: вона стала тьмяною, сіренькою, занадто далекою. Коли є тільки комунізм і революція, коли ж тільки для цього і вся кров, і голод, і нелюдське напруження, то який сенс має питання, в якій соціялістичній частині всесвітньої федерації буде той чи інший басейн? Коли ні одна частина не матиме права самостійно порядкувати своїми багатствами, коли всякими "басейнами" володітиме весь світ, то яка рація комуністові так гостро й уперто ставити питання про "басейн"? По якому принципу визнається окремішність соціалістичних федеративних організмів? Очевидно, по національно-етнографічному, а не економічному. На якій етнографічно-національній території лежить той чи інший "басейн", а в даному разі Донецький? Донецький лежить на українській. І питання про належність вичерпане. Це не значить, що експлуатація цього басейну тільки для українців. Тут уже має бути інший принцип.

Коли ж руські комуністи постановляють, що Донецький басейн повинен належати не до української соціалістичної держави, а до російської, то що це має значити? Те, що люди думають не про комунізм, що вони в нього не вірять, що вони дбають про Росію, про себе, як націю. Націоналізм починає покривати комунізм. Іде орієнтація на руський патріотизм"[85].

Особливо негативне враження В. Винниченко та його супутники винесли зі спілкування з референтом в українських справах народного комісаріату закордонних справ. Той, не особливо зважаючи на дипломатичний етикет, заявив: "Ніякої України не було і немає; на Україні всі чудесно говорять по-руськи і все це українське питання є вигадка"[86].

Стає зрозумілим, чому вже перші рядки, записані Володимиром Кириловичем до щоденника, вкрай песимістичні: "Стихія дужча за ідею.

Давня, стара, закорінена в крові, звичках, способах думання, в матеріальних, щоденних інтересах – вона перемагає молоду, нескріплену, невиправдану радощами ідею.

У соціалістичній, совєтській Росії якраз тепер стихія забиває ідею. Матеріальний, щоденний інтерес в образі голоду, холоду, злиднів, підпоможений старими, стихійними звичками, способами думання, виливається в форму руського націоналізму. Совєтська влада губить принципи, ідею комунізму, бабраючися в ковбані щоденних клопотів. Перспективи дальші запорошуються, затуманюються, зникають з очей від постійної уваги до ближчого, місцевого, звиклого необхідного"[87].

Під першими ж враженнями український комуніст хапається за перо і пише листа до В. Леніна. Він намагається переконати вождя більшовиків у тому, що Закордонна група українських комуністів послала його, В. Винниченка "стати до праці на користь комуністичної революції, що, на нашу думку, конче треба використовувати національний момент, перевівши боротьбу з польсько-петлюрівською коаліцією на ґрунт не національної, а соціяльної боротьби. Повинна бути не боротьба українців і поляків проти руських за визволення України, як це виставляє петлюрівщина, себто не національна війна, а соціальна; повинні битися буржуазний, контрреволюційний польсько-український союз проти соціалістичного руського-українського союзу. Петлюра повинен битися не проти чужинця Раковського, а проти українця. Тоді тільки українство розіб'ється на два воюючі табори, тоді тільки соціяльна війна на Україні буде справжня"[88].

Володимир Кирилович доводить, що до того часу, доки в Україні представниками більшовизму виступатимуть майже виключно росіяни, доки українські національні соціалістичні сили не будуть виступати як головна сила проти української національної контрреволюції, доти справжньої соціальної війни на Україні не буде – буде війна проти чужинців, війна національна. З цього повинні бути зроблені відповідні висновки. Національна політика має бути змінена; Х. Раковський, як символ цієї політики, повинен піти, замість нього має прийти хтось новий. Тоді вступ до уряду, як це вже було запропоновано В. Винниченку, принесе користь, бо розколе українство на два табори, ослабить елементи, ворожі сучасному уряду, ослабить петлюрівщину.

На основі аналізу великого комплексу доступних документів найбільш ґрунтовний та іменитий дослідник життя й творчості В. Винниченка Г. Костюк вважає, що тогочасну програму, яку В. Винниченко пропонував радянському проводу, можна звести до таких головних пунктів:

1.) Українська радянська республіка існує як незалежна, соборна держава (включно з Галичиною, Холмщиною, Кубанню, Донбасом),

пов'язана з РСФРР та іншими радянськими республіками лише спеціальними двосторонніми дружніми договорами.

2.) Офіційною державною мовою в УСРР є українська, що є обов'язковим для всіх без винятку ланок партійного, державного, освітнього і пропагандистського апарату.

3.) УСРР проводить повністю незалежну економічну, фінансову політику.

4.) Україна проводить власну незалежну зовнішню політику.

5.) УСРР має свою окрему армію, міліцію і політичну розвідку, що підлягають власному уряду.

6.) Перебування військ однієї республіки на території іншої можливе лише з дозволу, згоди останньої.

7.) Транспорт і пошта повністю підпорядковуються уряду УСРР.

8.) Світова федерація є основною метою всіх існуючих і майбутніх радянських республік.

9.) КП(б)У входить до Комінтерну як осібний суб'єкт і репрезентує в ньому Україну як окрему республіку[89].

Якщо оцінювати цю платформу дуже коротко, то можна сказати, що В. Винниченко відстоював по-суті варіант конфедеративних відносин між УСРР і РСФРР, який підкреслено іменував "справжньою федерацією".

Однак, не встиг український політичний діяч відправити листа з викладом своєї позиції до вождя більшовиків, як зустрівся у наркоматі закордонних справ з відверто неприязним ставленням до себе, яке розцінив як вороже, як крутійство чиновників, що хотять пошвидше позбутися обтяжливого спілкування і відправляють його до Харкова, надто невизначено інформуючи про можливий характер роботи в Україні.

На той час В. Винниченку "було запропоновано вступити в правительство УСРР на пост заступника голови Ради Народних Комісарів з портфелем Наркома того або іншого комісаріата"[90].

Володимир Кирилович віднісся до дещо туманних варіантів співпраці з радянською владою з явною осторогою. "Здавалось би, – відзначав він, – мені дійсно давалася велика відповідальна урядова робота, в якій можна було б зробити багато корисного і для революції й для національного відродження українського трудового народу.

Але на жаль, це тільки так здавалося. В дійсності як раз того єдиного, для чого я їхав, як раз реальної, конкретної праці, роботи мені не пропонувалося. Мені давалися портфелі, почесні титули, назви, посади, давалися ріжні матеріальні вигоди, зв'язані звичайно з усякими почесними титулами й посадами, словом, моя персональна амбіція задовольнялася цілковито, (себто, задовольнялося як раз те, проти чого я застерігав других у своєму заклику), але не задовольнялось инче: бажання взяти активну, дійсну участь в боротьбі й роботі (тут і далі у

документах скрізь підкреслення зроблені В. Винниченком) без огляду на посади й тітули.

...Мені остаточно удалось вияснити, що мене запрошується в Правительство не для роботи, а для одної участи, фігурування в йому, що, я носитиму тітули без права мати технічні апарати своєї посади (як це було мені вияснено Головою Ради Народних Комісарів У.С.Р.Р. т.Раковським)"[91]. Тому, зважуючи всі можливі негативні наслідки свого призначення для роботи в Україні, Володимир Кирилович завершив листа до В. Леніна висновком про незгоду їхати до Харкова і бажанням повернутись за кордон.

Для себе ж самого український діяч уже вкотре гірко констатує: "І знов для мене та сама трагедія, що на протязі майже двох років стільки разів роздирала мене. Іти з руськими большевиками, – душити своїми руками свою націю, самого себе. Іти з петлюрівщиною, реакцією, – душити революцію, душити самого себе, душити те, що я вважаю добрим для всієї людськості.

І з'являється думка: добре, я дам своє національне ім'я на ганьбу, на прокляття, я відмовлюся від усяких домагань на цей момент. Цим я, може, зроблю користь революції, спричинюся до перемоги. А перемога революції гарантуватиме і національні домагання"[92].

Однак твердої віри в те, що подібна поведінка матиме належний ефект зовсім не було. Навпаки, народжувалась ціла низка нових нелегких питань: "Чи зроблю ж я яку-небудь користь? Я можу зробити користь, приваблюючи симпатії національних елементів до совєтської влади. А хіба ж я можу привабити симпатії тих елементів, ставши в їхніх очах (і навіть у дійсності) зрадником національних прагнень? І що ж вийде? За що я принесу в жертву себе?

І кожний має право запитати: через що ж він, член пригніченої нації, повинен був у ім'я перемоги революції зректися визволення своєї нації і чому не зреклися в ім'я революції пригноблювання української нації пануючі національні елементи? Чи в ім'я революції, чи їй на користь він зрікся боротьби за національне відродження, чи в ім'я торжества руської нації та єдиної нєдєлімої?"[93].

Тим часом, схоже, звертання до В. Леніна справило певне враження. Щоправда, вождь більшовиків нічого письмово не відповів на лист С. Мазуренка від 29 травня, в якому йшлося про бажання В. Винниченка вступити в партію більшовиків і на згаданий лист самого Володимира Кириловича від 30 травня[94].

Однак, мабуть усно розпорядився, щоб ставлення до українського політика було чемнішим. В усякому разі на наступних зустрічах з Г. Чичеріним, Л. Каменевим і Л. Троцьким атмосфера явно пом'якшала. Зокрема, Л. Каменєв запропонував підготувати у письмовому вигляді доповідну записку з викладом поглядів групи, яку представляв В. Винниченко, на чергові завдання політики в Україні"[95].

А Г. Чичерін 29 травня 1920 року направив Голові РНК України Г. Раковському телеграму, в якій повідомляв: "Днями до Вас виїздить Винниченко, який перебуває тут. Члени Політбюро знаходять допустимим ввести його до Раднаркому України як Наркомоса і Застголраднаркома"[96].

Гадається, варто звернути увагу на те, що Г. Чичерін посилається не на рішення Політбюро, а лише на думку членів Політбюро (яких – невідомо – Авт.), що істотно знижувало вагомість висловленого дипломатичною мовою варіанта ("знаходять допустимим") використання В. Винниченка на урядовій роботі. Те, що рекомендації Г. Чичеріна мали більше приватний характер, підтверджується і наступним.

Доки В. Винниченко працював над документом, Політбюро ЦК РКП(б) за участю В. Леніна двічі обговорювало питання про вступ українського діяча до більшовицької партії (1 червня) і про можливості використання його на роботі в Україні (8 червня)[97].

9 червня Володимир Кирилович завершив написання документа (15 рукописних сторінок) і передав до ЦК. В перших же рядках записки з усією категоричністю було заявлено, що Закордонна група українських комуністів делегувала В. Винниченка в Україну "для активної участі в боротьбі за комуністичну революцію". При цьому група виходила, передусім, з резолюції VIII конференції РКП(б) "Про радянську владу на Україні", ленінського "Листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним", заяв Л. Троцького, у яких висловлювались положення, тотожні з зафіксованими у згаданих двох документах, як власне і в іншій офіційній інформації, що доходила за кордон. Відмежувавшись від сепаратистських ("самостійницьких") орієнтацій, група доручила В. Винниченку "строго і послідовно захищати позиції, на які стала РКП у своїй програмі з національного питання і вищезгаданій резолюції, як найбільше відповідних духу комуністичного вчення і революції"[98].

Разом з тим В. Винниченко тут же заявив, що перебуваючи в Росії і одержавши відомості з джерел, які заслуговують довіри, він серйозно стурбований тим, "що позиція РКП через якісь обставини в життя не проводиться"[99].

Знайшовши ситуацію суперечливою, В. Винниченко визнав за необхідне ще раз наголосити на принципових засадах політики, якими керувалася очолювана ним комуністична організація. Закордонна група вважала, що "будь-який економічний і державний сепаратизм суперечить завданням комуністичного переустрою світу, а з іншого боку цьому ж шкодить приборкання або затримка розвитку продуктивних сил у кожній окремій країні"[100]. Тому група не поділяла "самостійницьких" поглядів, вважаючи їх несумісними з комуністичним вченням. "Найдоцільнішою формою державних і економічних відносин повинна бути федерація Радянських Республік", – наполягалось у

документі[101]. При цьому автор записки вважав, що на той час таких республік було лише дві – Російська й Українська. Й, незважаючи на складність тогочасної воєнної ситуації, В. Винниченко ладен був домагатись неухильного втілення в життя саме федералістського курсу. Лише за такої умови він готовий прийняти пропозиції про його роботу в Україні. "Якщо моя участь на відповідальному посту в Українському Радянському уряді вважається бажаною, – заявив досвідчений політик, – то мені перш ніж приступити до роботи, необхідно знати точку зору керівного Центра Російської революції на цю роботу і напрямок її. Я і моя група керувались лише міркуваннями корисності. Але чи можу я бути корисним революції, якщо я в роботі буду розходитись з центром?"[102].

Як видно, Володимир Винниченко поводив себе вищою мірою чесно і шляхетно. "Чому моя участь в уряді вважається бажаною? – запитує він і сам же відповідає: – Головним чином, очевидно, тому, що моє ім'я може привернути симпатії певних національних елементів до цього уряду. – Але ж не одним ім'ям привертаються симпатії. Ім'я необхідне для позначення відомого напрямку політики. Політика ж отримує симпатії не іменами і заявами, а справами, фактами, якщо ж факти будуть суперечити заявам "імен", то від цього вийде не користь справі, а лише шкода.

Тому, якщо чомусь у даний момент ЦК РКП вважає неможливим проведення в діла, у факти ті положення, які висловлені ним у своїх резолюціях і заявах, то краще за все на цей момент не вносити на Україну ще більшої дезорганізації і не залучати мене до урядової і взагалі відповідальної роботи. Я особисто зможу цілком віддатися тільки такій роботі, яка відповідає програмним положенням Р.К. Партії і тільки їх можу проводити з вірою і переконанням в їх корисності в життя"[103].

Остерігаючись нанести шкоду революційній справі, В. Винниченко готовий був знову поїхати в Європу чи Америку з дорученням, приміром, від III Інтернаціоналу. Лише тверда впевненість у тому, що офіційно проголошена лінія національної політики РКП(б) в Україні "якщо не відразу, не в повному обсязі, а поступово, але з неухильною і строгою послідовністю проводиться в життя" дозволила б Володимиру Кириловичу, за його словами, пристати на пропозиції про роботу на Батьківщині[104]. Те ж саме український діяч записав у ті дні і в своєму щоденнику. За його оцінкою, він запропонував ЦК РКП(б) чітко визначитись і дати цілком певну відповідь на питання, яка національна політика проводитиметься в Україні: чи та, яка визначена в грудневій резолюції ЦК РКП(б) 1919 року, чи "єдинонеділимівська".

"Коли першу, – заявив В. Винниченко, – то я пропозиції приймаю й охоче їду на всяку працю. Коли другу, то я вважаю свою участь в уряді неможливою. Я прохаю не тільки дати мені якусь відповідь, але

їм самим точно вияснити це питання і скінчити з тою плутаниною, неясністю, двозначністю, яка панує в сучасній політиці на Україні. Відмовляючись від самостійництва, відмовляючись цілком щиро, як протирічивого духові комуністичного устрою світу, я в той же час не можу відмовитись від того, що вважаю вірним, відповідаючим духові комунізму, від дійсної, справжньої, соціялістичної федерації рівних і внутрішньо-самостійних робітничо-селянських республік"[105].

У разі згоди на роботу в Україні В. Винниченко вважав необхідним проведення таких заходів:

– опублікувати від імені російського і українського радянських урядів спростування вигадок контрреволюційної української, польської, єврейської преси про обмеженість і навіть фіктивність української робітничо-селянської державності;

– видати постанови відповідних органів про діяльність в Україні Раднаркому в такій же кількості комісаріатів, що і в Росії;

– усунути таке "ненормальне" становище, коли комісаріати РСФРР зносяться з губернськими та іншими установами в Україні, обминаючи відповідні комісаріати УСРР;

– для найдоцільнішого й успішного використання економічних ресурсів України в інтересам революції залучити до активної допомоги та ініціативи місцеві сили, що може бути досягнуте найкраще встановленням певного господарського плану;

– якомога скоріше повинна приступити до роботи створена комісія по виробленню федеральної конституції;

– оскільки нинішній керівний центр України, за деякими даними, не відповідає завданням моменту, що висуваються, "то необхідно поповнити персональний склад його 3 – 4 партійними членами, відомими своїм щирим і твердим ставленням до принципа федерації; до числа осіб, які мали доповнити склад Політбюро ЦК КП(б)У, мав обов'язково війти В. Винниченко;

– керуватися принципом, за яким "революція на Україні., як і в будь-якій іншій країні, повинна опиратись на місцеві комуністичні сили", навіть добре підготовленими, надійними і перевіреними але не місцевими, мало знайомими з місцевими умовами кадрами "неможливо створити міцну Радянську владу"; у зв'язку з цим "необхідно твердо і ясно встановити, що жоден партійний або радянський працівник не може бути відкликаний з України або направлений до неї без відома і згоди керівного Українського партійного центру – ЦК...."; потрібне першочергове залучення корисних, перевірених українських партійних і радянських працівників, відкликаних з України, або тих що працювали за її межами[106].

Сформульовані положення Володимир Винниченко аргументував у трьох площинах: з точки зору позитивного ефекту, який вони матимуть для зміцнення радянської влади в Росії і Україні, а також спра-

ведливого розв'язання національного питання; з точки зору залучення на бік революції нових прихильників; з точки зору спростування ідеологічних концепцій противників влади рад, в тому числі й петлюрівців.

Досвідчений український політик був цілком свідомий того, що в його участі у діяльності українських керівних центрів радянське керівництво зацікавлене. Розрахунок був досить простим і прозорим: перехід одного з лідерів Української революції, Центральної Ради, Генерального Секретаріату, Директорії, УСДРП на бік більшовиків – переконливе свідчення об'єктивного краху прибічників антибільшовицьких планів розв'язання питання про владу в Україні. При розумному використанні такого кроку пропагандою можна було обґрунтовано розраховувати на додатковий розкол в антирадянському політичному таборі, в тому числі й емігрантському, на перехід за В. Винниченком на бік УСРР тих досить численних елементів, які були або прямими прихильниками позиції В. Винниченка, або дотримувались загалом соціалістичних орієнтацій. І такий результат його зовсім не бентежив. Навпаки, зміцнення позицій Радянської України він вважав і своїм безпосереднім обов'язком.

Більше того, комуніст В. Винниченко доводив, що вища цінність для нього – це інтереси революції, яким можна і слід підкорити все інше. "Слід, – наголошував він, – особливо в цей момент, усунути все, що гальмує і паралізує розвиток революційної енергії. Необхідні точні, ясні, такі, що не викликають жодних коливань і сумнівів лозунги, цілі і норми. Якщо необхідне злиття України з Росією і усунення всіляких місцевих органів і установ, які цьому заважають, то треба залучити до цього відповідні сили, дати їм точні, які не допускають ніяких кривотлумачень норми і прямо йти наміченим шляхом. Якщо ж вважається, що такий шлях не приведе до перемоги революції, що навпаки треба шляхом розвитку місцевих революційних сил зміцнювати фронт революції, що цим силам необхідно надати можливість самостійного державного, економічного і національного і т.д. розвитку, то слід і в цьому випадку поставити питання якомога ясніше, точніше"[107].

Останній сюжет документа зрозуміти непросто. Здається Володимир Винниченко тут зраджує собі, відступає від того, що для нього завжди було найсвітлішим, найголовнішим – української ідеї, справи національного визволення, відродження. Однак, не варто скидати з рахунку й того, що для В. Винниченка торжество революції було також надзвичайно жаданним, залишалось смислом життя. І він коливався, іноді роздирався між цими двома основоположними началами.

Закінчував доповідну записку до ЦК РКП(б) В. Винниченко на пафосі (як з ним нерідко бувало), доводив, що чіткість перспективи, позиції викличуть у прибічників революції героїчний підйом енергії, ентузіазм, що в такий критичний момент варте більшого за кулеме-

ти і гармати. "Особисто для себе, – резюмував автор документа, – я хочу повної ясності і твердого переконання в корисності своїх дій, щоб мати можливість віддатись роботі і боротьбі цілком і беззавітно. І якщо треба буде загинути в цій боротьбі, то загинути з ентузіазмом, з повною вірою в те, що і робота і смерть були на користь великій справі"[108].

Із запискою В. Винниченка ознайомився В. Ленін[109], однак, як і до того, нічого не відповів. Невідомо, чи розглядався документ іншими членами ЦК РКП(б). Що ж до ЦК КП(б)У, то його Політбюро розглянуло питання про В. Винниченка ще 31 травня 1920 року відразу після згаданої вище телеграми Г. Чичеріна від 29 травня (в Харкові її отримали 30 травня). Було ухвалено запропонувати ЦК РКП(б) призначити Володимира Кириловича "нашим послом закордоном, тов. Раковському переговорити з Москвою"[110]. Тобто Раковський і його колеги по Політбюро ЦК КП(б)У досить точно зрозуміли приватний характер порад Г. Чичеріна і тонко, без загрози бути звинуваченим у порушенні партійної дисципліни, зіграли "на пониження" одержаних рекомендацій.

Звісно, це було далеко не те, на що розраховував В. Винниченко і офіційна Москва, одержавши інформацію з Харкова, змушена була "тягнути час", не надто кваплячись знайти прийнятний вихід.

В. Винниченку пропонувалось невідомо для чого їхати до Петрограда, на своєрідні оглядини – для того, щоб ознайомитись із роботою державного апарату, представитися революційній столиці...[111].

Політичні битви

Незважаючи на очевидні негаразди, палкий патріот з невгамовною натурою не полишав надії повернення в рідну Україну. І тому з ентузіазмом, як потім виявиться – значно гіпертрофованим, зустрів інформацію від давнього однопартійця й колеги В. Чеховського про наростання української стихії, про зміцнення українізаторських тенденцій в уряді УСРР. Подібною інформацією, спостереженнями поділився і активний діяч національно-визвольного руху, галичанин Паліїв[112]. А, можливо, В. Винниченко тоді готовий був ухопитися за будь-яку рятівну "соломинку", навіть якщо це було фактичною самооманою.

І все ж далеко не все було просто. Боляче, серцем відчуваючи, розумом усвідомлюючи, що його третя Голгофа вже розпочалася, Володимир Кирилович твердо стоїть на тому, що переконання, відданість національній справі – це ті цінності, яким він ніколи не зрадить, не відступиться від них ні за які матеріальні вигоди, можливості ситого, безтурботного життя. Він ще і ще раз всім своїм єством демонструє, як сильно вирізняється із середовища "прагматичних" політиків. Радянські керівники, пише він "мабуть, думають: от, приїхав

за портфелем, за популярністю, за владою. Якби вони знали, що ці "лакомства нещасні" для мене є та ж сама Голгофа! Якби вони знали, що тільки неспокійне, дурне шукання чогось "дійсно справедливого" вигнало мене з мого затишку, з моєї любої роботи, з моєї самоти, що тільки цей проклятий неспокій шукання примусив мене бачити в тому затишку неморальність, примусив соромитись тихої праці, здоров'я, електрики в кімнатах, чистої білизни і погнав на спільний тиф, на спільний голод, на спільну боротьбу, на спільну перемогу чи загибель.

І чи була в цьому помилка? Ні. Помилка виявилася в тому, що ніякої спільности для мене не знайшлось, що я не подумав про можливість цього. І не мої минулі помилки винні в тому, що нема мені роботи, а все та сама нещасна доля нашої нації. Коли б відмовився б бути членом цієї нації, коли б одрікся бути українцем, мене б і не так зустрічали, мене б і не так вітали, зо мною не так говорили б і давно я вже був би в їхньому гурті й спільно з ними мав би і радощі, і тягості боротьби.

Але і вони, і я – непохитно знаємо, що я не можу перестати бути тим, ким я є. Моя стихія зустрічає їхню стихію. І їхня стихія б'є, понижує, одпихає мою і розбиває ту спільність, за якою я так простодушно і наївно, з такими труднощами і з такою вірою їхав сюди"[113].

Подібні думки в той час невідступно переслідують полум'яного сина України. Почавши вже підготовку до від'їзду, Володимир Кирилович знову повертається до розмірковувань навколо невдалої затії: "І знов я думаю, мимоволі думаю: ах, як вони інакше зустрічали б і приймали б мене, коли б я виявив себе "справжнім" комуністом, себто, коли б я заявив їм, що я не українець, що я готов з ними разом робити все, що роблять з українською нацією. Тоді б вони ні на мить не сумнівались в моїй справжності.

Сумно, неймовірно, не хочеться вірити, не хочеться цього всього бачити, а мушу бачити, мушу вірити фактам. А головне ніщо не змінилося, нічого не навчилися, ні на крихту вперед не посунулись, а навпаки. Те саме все, що два роки тому, те самісіньке"[114].

Верховенство загальної, народної, національної справи над особистісним інтересом для В. Винниченка абсолютне, непохитне. І з цих позицій він дуже різко оцінював недалекоглядну, як на нього, політику московських лідерів: "Але сумніше всього те, що гублячи нас, гублячи Україну своєю застарілою стихією, вони гублять себе, а з собою революцію на Заході. І страшно за той час, який настане тоді, за дискредитацію самої революції, самої ідеї комунізму в масах. І на скільки тепер Ленін стоїть в очах всіх високо, навіть у буржуазії, настільки низько він тоді впаде, навіть у комуністів. І яким він буде здаватись усім маленьким, смішним, упертим фанатиком, бузувіром, нежиттєвим маніяком і т.д."[115]. В цих словах вражає просто таки провідницьке застереження, з яким він не крився, не зловтішався. Він

боляче, гірко переживав життєву трагедію, що розігрувалася на його очах, і тужив, не в змозі змінити хід подій.

Мимоволі зароджується й така думка. Досвідчений революціонер-підпільник, оцінюючи реальну перспективу арешту, інтернування (а І. Лисяк-Рудницький взагалі вважав, що український патріот по-справжньому ризикував головою[116]) Володимир Винниченко не міг не розуміти, що його записничок у чорній коленкоровій обкладинці з інтимними, такими відвертими думками й сміливими оцінками, вільно може потрапити до чужих рук, слугувати доказом його політичної нелояльності, задерикуватості. Та, схоже, він того не боявся. А, можливо, навіть і думав, що якщо трапиться найгірше, то хоча б у такий спосіб можна буде заявити про свою чесну позицію.

Нові розмови з Л. Каменєвим, Г. Зінов'євим, Л. Троцьким, їх запевнення у принциповій згоді з положенням доповідної записки, поданої до ЦК РКП(б) В. Винниченком, не дуже переконали останнього у доцільності поїздки до Харкова. І все ж, більше сподіваючись на диво, Володимир Кирилович вирішив у черговий раз випробувати вдачу. За записами дружини, Розалії Яківни, подружжя 25 червня виїхало з Москви в Україну і перебувало в Харкові до 6 липня 1920 року[117].

Візит виявився вкрай невдалим. Партійно-радянське керівництво України явно не бажало розв'язувати питання про співпрацю з В. Винниченком, наділення його солідними повноваженнями. Поставивши 30 червня до порядку денного питання "Про Винниченка", Політбюро ЦК КП(б)У вирішило відкласти обговорення до наступного засідання[118]. З липня з цього питання на повідомлення Х. Раковського було ухвалено "влаштувати спільну нараду з Винниченком"[119]. Така нарада, а може просто зустріч з Х. Раковським, його колегами очевидно відбулася між 3 і 6 липня 1920 року.

Судячи з усього, питання розглядались не у вузько-прагматичному ключі, а в широкій постановці, з обговоренням принципових засад політики КП(б)У.

Відтворюючи невдовзі зміст переговорів, Володимир Кирилович відзначав: "На засіданню Ц.К. К.П.(б)У відповідальними членами цієї організації мені було дано таку відповідь, після якої в мене вже не лишилось ніякого сумніву, що мене було одіслано до Ц.К. К.П.(б)У, тільки для того щоб уникнути в Москві прямої відповіді на мої питання. Одні члени Ц.К. К.П.(б)У говорили, що у них взагалі нема ніякої тенденції, ніякого напряму чи то до федерації, чи то "єдиної-неділимої", другі казали, що є тенденція на федерацію, але тут же зараз самі собі заперечували, й говорили, що ніяких центрів на Україні не може й не повинно бути. З цих невиразних плутаних і противорічевих висказувань я мав підставу зробити такий висновок: або Ц.К. КП(б)У сам не знає напряму тої політичної роботи, яку провадить, або ж він його знає та чомусь не хоче прямо сказати; але коли не хоче сказати, то це

очевидно не є тенденція на утвердження власних українських центрів революції, себто, не є тенденція на федерацію.

В Москві, коли мене відсилалось в Харків із членів Ц.К. Р.К.П. мені було сказано, що Ц.К. К.П(б)У є тільки "еманація" (випромінювання, відблиск чи що) Ц.К. Р.К.П. Отже значить відповідь Ц.К. К.П(б)У була тільки еманацією – відблиском відповіді Ц.К. Р.К.П."[120].

Звісно, спілкування з діячами КП(б)У лише посилювали й без того скептичні настрої В. Винниченка. Єдиний коротесенький щоденниковий запис за весь десятиденний період переговорів у столиці України від 5 липня зводиться до того, що "вільного вибору, маневру В. Винниченко не має"[121]. І тому він повертається до Москви. Слабкою розрадою було те, що у вагоні "компанію" створив Й. Сталін. І хоч пізніше В. Винниченко не раз згадував про довгу нічну розмову з ним, всім відомо, яким співбесідником був його сусід по купе – мовчазним, малослівним, неконтактним. Можливо, й те додало негативних емоцій. Тому вже на самоті Володимир Кирилович дає волю почуттям, у явному панічному настрої шматує своє серце: "Тяжко невимовно. Важка, гнітюча безвихідна туга. Нема місця мені на Україні...

Починаю розгублюватись. Не знаю вже, що робити. Виходу не бачу, бо є тільки два виходи: або відмовитись бути українцем і тоді бути революціонером; або вийти з революції й тоді можна бути українцем. Ні того, ні другого я не можу зробити, і те й друге боляче мені смертельно. А з'єднати те й друге не можна, історія не дозволяє. Коли б не було в мене ще літератури, мистецтва, я серйозно почав би думати ще про один вихід: смерть. Вона розв'язала б найкраще цей вузол. І тільки те, що я ж можу служити і революції, і комунізмові, добру і розвиткові життя своїм пером, що я можу бути цінним і корисним людям не тільки як політик, а як і літератор, це відхиляє останній вихід. Але туги не відхиляє. Тоскно мені, тяжко, задушно. Криком кричав би, дряпав би землю кігтями. А чи роздряпав би історію, одним із наслідків якої є й оцей маленький інцидент?"[122].

Тоді ж, 13 липня 1920 року В. Винниченко починає клопотатися про від'їзд за кордон. Просить у К. Радека і Г. Чичеріна доручень від III Інтернаціоналу до Америки, куди волів би направитись. Хворобливо реагує на обивательські глузування декого з українських політиків, зокрема Юрія Мазуренка, які гадають, що В. Винниченко кинувся до радянської влади в надії на "портфелі".

"Почуваю страшенну втому, – зазначає Володимир Кирилович 15 липня. – Винищився від цих безплідних напружень, чекання, безперервного думання. Хочу роботи й дії, і спокою, певности, вирішеності. Нехай український обиватель говорить і думає, що йому хочеться, я їду за кордон, обтрусюю з себе всякий порох політики, обгороджуюсь книжками й поринаю в своє справжнє, єдине діло – літературу. Ці два місяці Голгофи навіть вилічують мене від роздвоювання.

Тут у соціалістичній совєтській Росії я ховаю свою 18-літню соціалістичну політичну діяльність. Я їду як письменник, а як політик я всією душею хочу померти. Хай ідуть на цю роботу ті, яким не треба відривати себе від любішої роботи, які всією істотою можуть оддатися їй, нехай ідуть ті, які ще не переходили Голгоф.

Настільки змучений, розбитий і розчавлений, що аж диво бере: ніколи так себе не почував, неначе тяжко хворий"[123].

Незважаючи на смертельну втому, мозок В. Винниченка продовжує постійну аналітичну роботу. Володимир Кирилович у ті, без сумніву переламні дні, робить значно детальніші записи до щоденника, начебто шукаючи додаткові аргументи для рішення, яке поволі визріває. І аргументи ці не дріб'язкові, силоміць притягнуті "за вуха" для самовиправдання, а глибоке, справді філософське осмислення історичного моменту, що переживався, теоретичні узагальнення тенденцій світового революційного процесу, наукові прогнозування перспектив соціалізму. На тлі гучних оптимістичних торжеств, які супроводжували другий конгрес Комінтерну, що саме в ті дні проходив у Москві, В. Винниченко дедалі більшу увагу концентрує на тих негараздах, які має радянський лад, той життєвий уклад, який формувався більшовиками. Його, соціаліста з багаторічним революційним стажем вражала розбіжність, розрив, виростаюча на очах прірва між декларованими комуністичними ідеалами і гнітючою реальністю. Він не міг з морально-етичних міркувань змиритись з багатьма неподобствами, що виявились за перші три роки Радянської влади, з обуренням спостерігав за народженням соціалістичних бюрократів, процвітанням хамства, намагався з'ясувати для себе – чи варті такої крові, таких жертв ті зміни, які зовсім не покращили становища трудящих, а, здається, лише ускладнили, погіршили його.

"Радянської влади, влади совєтів по суті немає, – наголошує Володимир Кирилович, – є влада бюрократів, окремих одиниць, які спираються переважно на фізичну силу військових і адміністративних апаратів. З'їзди, зібрання, засідання рад – мають характер декорацій і не мають ніякого значення у вирішенні тих питань, які на них немов розглядаються. Резолюції заготовані зарані і приймаються без дебатів. Всім керує і завідує партія (Р.К.П.). Вона має 600.000 членів. Це величезний апарат урядовців і бюрократів. Дисципліна – казенна, урядова, заснована на карі, а не на моральному впливі"[124].

І знову, як і в попередні роки, Володимир Винниченко стає на бік простих трударів, намагається збагнути їх нове становище, думки, почуття. Він з великим занепокоєнням пише: "Маси не можуть абстрагувати, не можуть робити аналіз законів революції, не можуть жити майбутніми перспективами. Вони будують свій світогляд, свою віру, свої симпатії на конкретних, теперішніх явищах, вони їх бачать, з них виходять, у них вірять. Вони не можуть мислити як теоретики;

революція, мовляв, принесе соціалізм, рівність, братерство, справедливість і т. д. Вони бачять, що комуністи-комісари беруть хабарі, крадуть, п'ють, розкошують, живуть як "буржуї", а робітники працюють, бідують, голодують. Де ж та рівність і справедливість? Яка ж різниця між комуністом-комісаром і царським приставом, околодочним і т.п.? Навіщо ж битися, голодувати, коли за царських приставів робітникам і бідним жилося принаймні краще, легше, тепліше, ситніше? Де та рівність, коли і в соціялістичній Росії так само панує нерівність, коли один має "кремльовський" пайок, а другий "голодний", коли один має все, а другий нічого, і той, хто має все, їздить на автомобілях, бере хабарі, нічого не робить, а той, що нічого не має, працює й виснажується в даремних зусиллях проіснувати. Що ж таке, в такому разі, комунізм? В хороших словах? В парадах?"[125].

Володимир Кирилович завжди залишався сам собою. Він не міг вибачити собі, колегам по українським урядам зради соціальним інтересам. Не міг він вибачити відступів від комуністичних ідеалів і більшовикам.

Все те зміцнювало в правильності рішення негайного від'їзду за кордон.

Саме тоді трапилася нагода і для того, щоб публічно пояснити свою лінію поведінки. В Москві знаходились лідери Української Комуністичної партії (УКП) А. Річицький (Пісоцький) і Ю. Мазуренко. Укапісти критично ставились до спроб В. Винниченка порозумітись у Харкові з керівництвом КП(б)У. Тепер, коли переговори були вже позаду, і змінити їх негативний результат уже було неможливо, Володимир Кирилович, як лідер Закордонної групи українських комуністів, вирішив через друкований орган УКП "Червоний прапор" висловити причини своїх незгод з політичною лінією РКП(б) і КП(б)У і, водночас, заманіфестувати близькість позицій з УКП. А. Річицькому і Ю. Мазуренку В. Винниченко передав "Листа до українських робітників і селян".

В документі, датованому 30 липня, доводилось, що політика РКП(б) носить централістичний, антиукраїнський характер, а КП(б)У є знаряддям її великодержавного курсу.

"Революція на Україні, – писав В. Винниченко, – проводиться головним чином військом і тими партійними силами – , які присилаються з Росії. Величезна більшість революційних внутрішніх укр. сил через це зостається не використаною. Від них вимагається не активність і участь в роботі, а прихильна пасивність і покірність. Вся У.С.Р.Р., як окрема федеративна держава є фікція. Це треба сказати одверто і чесно. її "самостійність", "федеративність", "самостійна конституція" і т.п. існує тільки в офіціальних заявах, нотах і деклараціях, дійсний же стан річей не тільки не нагадує ніякої ні самостійности, ні федерації, а навіть тої автономії. Генер. Секретаріата, яку колись було вирвано

працюючими укр.масами з рук російського буржуазного правительства 1917 р. Як це ні прикро й тяжко констатувати, але відношення соціалістичної Росії до соціалістичної України дуже нагадує відношення імперіалістичних держав до своїх колоній. Через це, натурально, Правительство фіктивної української робітниче-селянської держави є також – фіктивним; по обсягу компетенції, по відсутності належного авторитету серед мас, по характеру діяльності, а головне по його тенденціям його з більшим правом можна назвати "колегіальним намісництвом в колонії", або "Тимчасовою комісією Р.С.Ф.С.Р. для повільної безшумної ліквідації української державності, аніж Урядом"[126].

Така ситуація, на думку В. Винниченка, значною мірою зумовлювалась політикою Комуністичної партії, її організацій в Україні, об'єднаних КП(б)У. "Сама назва її, як "партії", – говорить Володимир Кирилович, – є така сама фікція, як і українське правительство. Це є обласна організація єдиної Р.К.П. в єдиній Російській Державі. Центральний Комітет цієї партії по суті є такою самою "ліквідаційною Комісією" партійного українського центру, як "Укр. Правительство", є "ліквідаційною комісією" української державності. Ще більш такого характеру надає цим інституціям той факт, що вони не є виборні, призначені з Москви, як урядовці Ц.К.Р.К.П.

Таке фактичне становище виходить з відношення центра рос. революції до права укр. нації на самовизначення. За робітниче-селянською Україною не визнається права на державне існування. Через це, наприклад, ні У.К.П., ні К.П.(б)У не дістали представництва в III Інтернаціоналі, де представництво дається державам, а не націям, народам"[127].

На Комуністичну партію (більшовиків) України В. Винниченко покладав відповідальність за "фактичне пригнічення української національності і національної культури, а, значить, пригнічення духовного зросту працюючих мас України, ...позбавлення українських робітників і селян можливостей національного відродження"[128], за втрату сподівань на українізацію суспільного життя.

Натомість у листі підкреслювалось, що позиція укапістів, попри наявні й у них помилки, більше відповідає завданням розвитку революції і національного визволення України. В. Винниченко закликав українських робітників і селян вступати до лав УКП і підтримати її політику. Містилась і надія на об'єднання Закордонної групи українських комуністів з УКП, за умови коригування останньою деяких програмних положень, зокрема постановки питання про світову федерацію.

Володимир Винниченко висловлював впевненість, що, врешті на такі позиції перейдуть і всі чесні, демократичні елементи в КП(б)У. Цікаво, що з'ясувавши всі відмінності між УКП і КП(б)У, неможливості їх об'єднання у даний час, автор листа був категорично проти культивування

ворожнечі проти більшовиків. "Треба твердо пам'ятати кожному укр. комуністові, а також кожному члену УКП, що ніякої ворожости не повинно бути до КП(б)У. Це є рідна партія, це є наш дужчий брат, який силою ріжних об'єктивних і суб'єктивних причин робить помилки. Ми не можемо і не хочемо брати участи в тих помилках. Визнаючи величезну ролю, яку зограла в комуністичній революції Російська Комуністична Партія, визнаючи всю її силу, значіння, ідейне керівництво, ми одначе не повинні заплющувати очей на помилки, ким би вони не робилися, чи самою Р.К.П. чи її уповноваженими; твердо, чесно і непохитно, в інтересах революції ми повинні ці помилки викривати і перед самою Р.К.П. і перед К.П(б)У, і перед європейським пролетаріатом, і перед українськими працюючими масами, так само ми повинні всіма силами виправлять ці помилки, але виправляти не ворожостю, не саботажом, не ухилянням від праці, а навпаки, якомога активнішою організацією революційних українських сил, втягуванням їх в процес будування соціалістичної робітниче-селянської держави. Через це всякий укр. комуніст і всякий українець прихильний справі революції повинні як найактивніше підтримувати совітську владу, повинні входити в усі її установи й інституції, повинні щиро й енергійно помагати організації Червоної Армії, допомагати продовольчій кампанії, відновленню промисловості словом, чесно, совісно брати органічну участь в обороні, в охороні, в зміцненню й будуванню У.С.Р.Р."[129].

Залишаючись послідовним виразником радикальних орієнтацій, Володимир Кирилович закликав і своїх співвітчизників керуватися вірою в переустрій суспільства революційним шляхом. Він наполегливо роз'яснював, що реальну можливість не лише до соціальної справедливості, а й для справжнього національного визволення і відродження відкриває тільки "комуністична революція". "І вже хоча би тільки з національних мотивів кожний українець, що не експлуатує чужої праці повинен як найгарячіше бажати перемоги революції, захоплення нею всього світу й перебудови всього ладу на комуністичний. Мало того: Кожному такому українцеві треба бути найбільш вірним прихильником совітської влади і найпослідовнішим комуністом, бо чим чистіше фактичніше буде переводитися влада рад (совітів), чим точніше буде виконуватися комуністична програма, тим швидчим темпом піде й національне відродження, тим необхідніше буде втягнено маси в робітниче-селянське державне будівництво, а тим самим неминучише буде надано всій будівничій роботі ті національні форми, які найблищі найприродніші масам. Найбільша помилка К.П(б)У є та, що ця партія не виконує постанов і програми Р.К.П, себ то, своєї ж власної програми, що члени її не відчувають і не розуміють, що вони не послідовні, не цільні в своїх заявах і ділах, – "нечесні з собою". І завдання кожного укр. комуніста – кликати й їх, і маси до неухильного, точного, чесного виконування комуністичної програми"[130].

Закінчував свого листа до українських робітників і селян В. Винниченко полум'яними гаслами:

"Хай же живе і перемагає всесвітня комуністична революція!

Хай живе дійсна, не фіктивна федерація совітських республік Росії й України.

Хай живе справжня Українська Соціалістична Радянська Республіка.

З комуністичним привітом В. Винниченко"[131].

Оскільки в середині – наприкінці липня 1920 року польсько-радянські стосунки після успішного наступу Червоної Армії вступали у фазу замирення, момент для публікації листа і з погляду міжнародного становища УСРР виглядав доцільним. А В.Винниченко, хай у такий спосіб, міг довести свою позицію, оцінку ситуації до політично свідомого українства.

З серпня 1920 року Володимир Кирилович разом з дружиною і двома найближчими співробітниками-помічниками з усіма необхідними документами уже був у вагоні поїзда, але перед самим його відходом за розпорядженням наркомату закордонних справ РСФРР поїздку було відмінено. Непевні пояснення торкались ускладнення відносин з Польщею.

Проте В. Винниченко, схоже, не дуже й розстроювався. Йому в чомусь навіть подобалося, що непередбачений випадок раптом дарує можливість іще однієї спроби поїхати в рідну Україну.

Систематично відвідуючи урядові відомства з проханнями про дозвіл на еміграцію, Володимир Кирилович переконується в тому, що власті не можуть визначитись з тим, як себе повести. В усякому разі, Політбюро ЦК РКП(б), двічі (5 і 13 серпня 1920 року) розглядаючи його звертання, так і не прийняло остаточного рішення[132]. Паралельно В. Винниченко починає зондувати ґрунт про нову поїздку в Україну, знаходить, що тут можна досягти певних перспектив. Серце починає прискорено битись, бо з'являється надія повернення, чи хоча б побачення з Батьківщиною. Чого без неї варта людина?...

Новий виток випробувань

Гадається, далеко не всі свої вчинки людина може логічно пояснити. Іноді її веде невторованими життєвими шляхами зверхсила, противитись якій просто неможливо. І з часом, озираючись назад, людина так і не може збагнути, чому з нею сталось та чи інша пригода, як могла вона себе так вести, що потрапила в зовсім немислиму ситуацію. Що вже й говорити, про тих, хто хоче начебто з боку поглянути на карколомний шлях таких непересічних особистостей, як В.Винниченко, намагається зрозуміти, пояснити, витлумачити кожен їх крок. Загроза помилитись тут завжди досить значна. Принаймні, вона багато де в чому співмірна "дистанції" між справді історичною

постаттю і безліччю тих, хто спокутується інтерпретувати, оцінювати життя "велетів".

І все ж, намагаючись зрозуміти мотивацію поведінки Володимира Винниченка влітку 1920 року, не можна утриматись від бажання висловити істотне міркування – спостереження.

Коли знайомишся з тогочасними щоденниковими записами Володимира Кириловича, не можеш не звернути увагу на його психологічний стан. Він, скоріше за все, був просто не готовий, морально не готовий повернутися в Україну. У нього просто вичерпався запас політичної волі. Адже, задовго до повернення на Батьківщину він інтуїтивно охрестив свою спробу новим шляхом на Голгофу. Потім він ще не раз вживав цей термін, хворобливо реагуючи не лише на серйозні моменти, а іноді й на дріб'язкові, випадкові, став занадто нервовим, підозрілим.

Цікаво, якщо раніше В. Винниченко дуже часто виміряв свої вчинки відповідністю вимозі "чесність з собою", то в 1920 році з'являється не характерна для попередніх етапів теза "нечесність з собою", тривалі "копання" у своїй совісті з приводу можливої зради життєвому імперативу.

Розуміючи всю умовність оцінки настроїв за механічним підрахунком кількості слів, присвячених тому чи іншому об'єкту, не можна не зауважити, що про бажання виїхати за радянський кордон В. Винниченко згадує не рідше, ніж про переїзд в Україну.

Врешті, буквально обпалюють жаром свідомість записи, зроблені після безсонної ночі 13 серпня. У самий розпал кампанії за від'їзд на Батьківщину український патріот, досвідчений політик, талановитий митець вирішує, що найкращий вихід для нього – покінчити життя самогубством. При цьому вражає та холодна логіка, те спокійне аргументування кроку, на який, можливо, він зважиться уже найближчого часу.

"... Все тепер ясно і остаточно вирішено, – сухо й твердо пише Володимир Кирилович. Дійсна чесність з собою не може зупинятися навіть перед жертвою життям. Закон великого інстинкту громади вимагає від мене такої жертви. Моя смерть повинна бути жертвою для історії визволення нації. Вона повинна стати прапором, під яким має далі проводитись велика боротьба за визволення.

Дивно, я зовсім спокійний. Мені легко, просто і ясно, немов я вирішив подорож на курорт. Це не через те, що я, може, сам у глибині душі не вірю, що рішусь на цю жертву. Я вірю і знаю, що рішусь і що відступити від цього рішення не відступлюсь, коли його треба буде вирішити й здійснити. Я прожив своє життя так, що можу вмерти без жалю і сорому. Я взяв від нього все, що може взяти людина. Я всією душею, кожним волоском на своєму тілі люблю його, прекрасне, єдино-цінне, дивне, благословенне життя. Я хочу пити його навіть з най-

брудніших калюж. І через те я з гордістю, з ентузіазмом віддам його за життя многих, за їхню радість, за змогу бути вільними, гідними, сильними"[133].

Хотілось ба на хвильку не повірити Володимиру Винниченку (чи то не чергова замальовка психологічного стану героя майбутнього художнього твору?), принаймні, "ухопитись" за ті "рятівні" слова, що він десь у глибині душі ще не готовий на таку жертву. Можливо це чергове випробування самого себе – а він, як відомо полюбляв "експериментувати" (і часто дуже жорстко) зі своєю психікою. Ба, ні! Бо того ж дня Володимир Кирилович поділився своїми настроями і планами з вірним, "прекрасним, дужим товаришем" – дружиною Кохою – Розалією Яківною. І, як не дивно, – її приголомшуюча звістка не шокувала, не викликала великого здивування, спроба відмовити чоловіка від непоправного вчинку. Лише природне хвилювання, запевнення у розумінні і підтримці виправданого кроку. А ще – бажання піти із життя разом.

Така позиція ще більше зміцнила рішимість В. Винниченка, і на довершення всього він написав: "Я їхав віддати свої сили й життя за комунізм, за соціальне й національне визволення наших обдурених, занедбаних, осміяних, скривджених і мовчазних творців цінностей життя. Я казав, що готов на смерть за революцію. Чесність з собою вимагає переведення в життя своїх слів. Думка родить вогонь-чуття, зливається і стає єдиною неподільною з дією. Я казав: "Коли треба, то я...". І це "треба" настає. Готов я здійснити свій закон? Так, я готов"[134].

Здавалось би, ось-ось наступить фатальна розв'язка... І раптом того ж дня, начебто нічого й не було, політик зовсім спокійно записує, що одержано документи для проїзду до Харкова, а потім – до Києва. А запис до щоденника наступного дня і зовсім може збити будь-кого з пантелику: "Уважаю ці три місяці поневіряння по московських митарствах не загубленими для себе. Це школа самовиховання. Зберегти ясність і веселість духу після всіх цих прикростей, розчарувань, обманів, лицемірства, що довелося зазнати, – це великий успіх. Мало того: це є підготовчий ступінь до дальшого, до більшого і тяжчого. Ці три місяці були вступним гартуванням волі, обчищанням од фальшивого розуміння гідності, від дрібниць і самоотрути славолюбности. Шляхом болючих ударів досвіду з мене збито останні порошинки старої сентиментальної віри в самоцінність справедливості"[135].

Якби він міг знати наперед, що історія просто зрадливо зробить нове безрезультатне коло! Коли ж історія повторюється то, як відомо, першого разу вона здебільшого набирає вигляду трагедії, а вже другого разу перетворюється на фарс.

...17 серпня поїзд мчав В. Винниченка до Харкова. Стверджувати, що цього разу український політик мав скільки-небудь чіткий план дій неможливо. Швидше, він покладався на долю, на вдачу, на ви-

падок. Здавалось він рівною мірою готовий залишитись для роботи в Україні чи то політичної, чи літературної – невідомо; і, водночас, прагне виїхати (тепер уже через Україну) за кордон. В Харкові, столиці, політичному центрі він не збирався затримуватись Планував на запрошення голови Дніпросоюзу перебратися до Києва, де обіцяли створити необхідний мінімум умов для прожиття. Однак, на рядову політичну роботу він би нізащо не згодився. Розумів, що існували нездоланні проблеми щодо можливості діяльності і на літературному терені.

Схоже, що й ЦК КП(б)У ладен був згодитись на побажання В. Винниченка. 19 серпня Політбюро ухвалило дозволити від'їзд письменника до Києва, "доручивши Губкому матеріально його забезпечити"[136]. Через три дні той же орган дав згоду на залучення В.Винниченка як свідка у "справі Дашкевича"[137]. Що то за справа, з'ясувати не вдалося, однак від постанови віє якоюсь примирливістю, довірою.

Проте багатоманітність, непередбачуваність життя цього разу далася взнаки в дещо іншій площині. Публікація "Листа до українських робітників в селян" в укапістській пресі могла бути витлумачена, м'яко кажучи, як вияв нелояльності Володимира Винниченка до КП(б)У. Щоправда, видання "Червоного прапора" було припинено радянськими властями, однак оприлюднити документ, за бажання, можна було й багатьма іншими способами.

Безперечно, ознайомлення з "Листом до українських робітників і селян" ускладнило б стосунки В. Винниченка з партійно-радянським керівництвом як Москви, так і Харкова. Не було ілюзій, що з "особливими почуттями" були б прочитані рядки про фіктивність державної самостійності УСРР, обмежені прерогативи КП(б)У, про централізаторський курс більшовиків, який виливався у відверте русифікаторство, відмову від врахування національних інтересів, критичні закиди на адресу керівництва обох республік.

Досвідчений політик все те розумів і вже через два дні після невдалого від'їзду з Москви, 3 серпня, написав листа А. Річицькому і Ю. Мазуренку, що, мабуть, ще не встигли від'їхати в Україну. "...Що до мого листа, то в цій ситуації, яка тепер є, – наголошував В. Винниченко, – я вважаю оголошення його рішуче недопустимим. Я дуже прошу вас негайно сховати його в архів і абсолютно нікому (навіть своїм не показувати)"[138].

Своє прохання Володимир Кирилович мотивував загостренням міжнародної ситуації (відновленням війни з Польщею, новими антирадянськими випадами Антанти), за якої його "критика і навіть деяка опозиція" щодо урядових центрів лише б зашкодили інтересам України.

Питання набуло особливої делікатності, коли В. Винниченко знову прибув в Україну й розпочав новий тур зустрічей з партійно-ра-

дянськими діячами республіки. 23 серпня він звернувся до ЦК УКП і оголосив недійсним "Лист до українських робітників і селян", рішуче заперечуючи можливість будь-якого використання документа, його затримки (неповернення). Володимир Кирилович наполягав: "Коли зміст мого листа є відомий Вашим партійним товаришам, прошу сповістити їх всіх про анулювання мого листа. Причиною до цього стала мені хисткість і невиразність позицій ЦК УКП в національному питанню. Висловлювані членами ЦК УКП (його Політбюро) погляди остільки суперечили З ПРОГРАМОВИМИ позиціями УКП, остільки вони порушують ту уяву, яка склалась у мене про УКП, що я не можу вірити в сталість, виробленість і певність яких будь позицій у керуючого органу цієї організації. Не маючи ніяких підстав не вірити висказуванням цих товаришів, не чувши заперечення сих поглядів від усього Політбюро, я на підставі сих висказувань можу зробити тільки один логічний висновок, існування організації УКП як окремого від КП(б)У партійного організму є цілком зайвим, бо ті самі позиції займає і КП(б)У, при чому тенденції в цій останній партії показують якраз на її прагнення прийняти те, що відкидає УКП, себто признать необхідність ліквідування тої "української хвороби", від якої Політбюро УКП вважає себе увільненим. Отже одна з головних підстав окремого існування УКП цим самим Політбюро УКП підривається..."[139].

Політбюро ЦК УКП надзвичайно оперативно розглянуло звернення В. Винниченка. Уже 24 серпня секретар ЦК Куліниченко відповів від імені Політбюро, що, як і до цього, організація відмовляється повернути автору його "Лист до робітників і селян України". Документ виконано в досить різкому тоні. Мотиви "ануляції" листа визнано "непорозумінням", "хисткість і невиразність" позиції Політбюро УКП в національному питанні і розходження з офіційною програмою – такими, що "не відповідають дійсності". "Коли ви не розумієте ріжниці між У.К.П. і К.П.б.У., – роздратовано резонерствував Куліниченко, – то на жаль в цьому нічим допомогти вам не можемо крім поради перечитати всі наші партійні документи, які, здається досить ясні для всіх, крім Вас"[140].

Винниченкового листа Політбюро ЦК КПУ знайшло необхідним зберігати в своєму архіві як "політичний документ" і обіцяло не використовувати до того часу, доки його автор не стоїть "у ворожому відношенні до УКП". Кінцівка ж була аж надто дошкульною: "Гадаємо, що з цього "інциденту" Ви не зробите психологічно неприємних висновків, а поглянете на його, як на певну політичну доцільність з нашого боку, тим більше, що сталість Ваших поглядів не може бути Вами гарантована"[141].

І хоч В. Винниченко був загартованим політичним бійцем, чути таке від тих, кого вважав стратегічними ідейними спільниками, однодумцями, було морально тяжко.

Тимчасом з'ясувалося, що виїхати негайно до Києва неможливо, через те, що повстанці розібрали залізничні колії. Володимир Кирилович, сумніваючись у можливості вести літературну працю, почав шукати шляхів залишення України, в черговий раз звернувся за допомогою до Х. Раковського і Д. Мануїльського. Контакти переросли у переговори, які стали продовженням попереднього туру, що мав місце наприкінці червня – на початку липня 1920 року.

І знову зрозуміти, пояснити поведінку Володимира Винниченка, мотивацію його кроків дуже непросто, часом неможливо.

Отримавши непередбачену паузу, український політик намагався ще й ще раз передумати, переоцінити все побачене, почуте, вистраждане в Москві і Харкові. Сутність його висновків зводилася до кількох принципових моментів.

По-перше, як проникліва людина, здатна достатньо глибоко і реалістично оцінювати суспільні процеси, Володимир Кирилович дедалі переконувався в тому, наскільки невідповідним первісним комуністичним, соціалістичним ідеалам видавався варіант їх реалізації більшовиками. Здобутки радянської влади він оцінював все песимістичніше, вважав, що вона неухильно втрачає підтримку мас, їх рішучість відстоювати завоювання революції. "...Чи може бути потрібний ентузіязм, що єдиний може врятувати революцію, – запитував В. Винниченко, – коли всю систему партійної політики так збудовано й напрямлено, що вона вбиває всякий дух ентузіазму, ініціативи, самодіяльності? Хіба коли-небудь бюрократи могли рятувати революцію? Хіба загориться робітник відданістю і саможертв енним настроєм, коли він голодує і голодними очима бачить розкошування комісарів? Та й доки рахувати все на ентузіазм, на виснажений, виголоднілий пролетаріат? Коли економічно, матеріально не підтримати, то цей ентузіазм хутко видихається. А селянство? Його ж 80% усього населення, воно ж постачає військо, чим же в нього будиться ентузіазм?"[142].

Сам він більше не довіряв більшовикам, вважав, що "вони до того обнещирились, що звикли до нещирости, як до нормального"[143].

Український комуніст здійснює проекцію реалій 20-го року на плани створення української республіки, які вироблялися українськими демократами тепер уже в такому далекому 1917 році. Вони мріяли, вони сподівалися, вони були переконані, що непереможною буде лише справді народоправна держава, зведена свідомими діями самих мас. Всяка інша конструкція – не життєспроможна. Тому В. Винниченко не вельми оптимістично оцінював майбутнє радянських республік, які, з його погляду, були засновані на інших принципах. "Віра в силу й необхідність єдинолічного кулака, віра у всеспасенність бюрократизму, в цілковиту слухняність мас, віра в те, що російський народ можна батогом примусити прийняти і монархізм, і

комунізм, – зауважує Володимир Кирилович, – усе це утворює те, що дійсних комуністів, дійсних борців, відданих, ідейних, чесних, безкорисних – стає все менше й менше, а зате настає все більше чиновників, сухих, черствих, слухняних, егоїстичних, погаслих, не здатних до нового, упавших по суті в старе і тільки службово в новому. А коли є панування бюрократизму, коли дисципліна тільки пайком, карою і розстрілом підтримується, коли є тільки одна готовість виконувати і нема дисципліни зсередини, з доброї волі, коли нема ініціативи й активного вишукування найкращих методів виконування праці, коли, словом, у творчій, будуючій, організуючій, направляючій праці бере участь тільки невелика група людей, що зветься Політбюро Ц.К. Р.К.П., людей хоч би і цінних, і навіть геніальних, а вся маса в цій праці участи брати не сміє, не може, то само собою, що в цієї маси наполовину або й більше відбирається сила її опорности, стійкости, виносливости і натиску. Сила революції такою системою зменшується, а не збільшується. І це напевне виявиться при першому ж нещасті у першому випадку, де повинна виявитись ініціатива і активна, свідома, вибираюча й рішаюча воля мас. І боюсь, що вона виявиться в напрямі стихійного тікання перед небезпекою, розгубленості, безпорадності. Боюсь, що тут виявиться внутрішня чужість, не спаяність, незрілість мас з тим усім, за що вони бились з голої дисципліни, під батогом. І це буде однією з причин великої поразки комунізму"[144].

Володимир Винниченко дедалі переконується в тому, що "абсолютний централізм" більшовиків – то величезна загроза демократизму, то основа для відмови врахування в реальній політиці національного, українського інтересу. Ці мотиви постійно в полі зору політика. Вони врешті відрафінуються у досить різкі, категорично негативні оцінки у справоздавчих документах про результати ознайомлення зі станом справ у УСРР і РСФРР[145].

По-друге, на основі оцінки геополітичних процесів український політичний діяч приходить до заключення про неможливість ближчим часом здійснення світової соціалістичної революції. Більше того, він розцінював дуже низько шанси на виживання радянської влади в РСФРР і УСРР. "Я не вірю в перемогу революції в цій її хвилі, – скептично стверджував Володимир Кирилович. – Я сумніваюсь, не бачу тих реальних сил, якими в цей момент можна перемогти силу Капіталу. Росія й Україна зруйновані, знесилені, знищені. Тільки ентузіазм міг би ще держати їх у стані опору натискові Антанти. А ентузіазм падає, найенергійніші перетомилися"[146].

За таких обставин прислужитися революційній справі, "яка стоїть на кінчику загибелі", Володимиру Винниченку все-одно не вдалось би. "Але я все ж таки пішов би на свідому загибель, – продовжує він, – Не зважаючи на свій сумнів, я з тим більшим завзяттям і упертістю пішов би на останню боротьбу, аби ж тільки я, дійсно міг, мав усю

змогу взяти участь у тій боротьбі усіма сторонами. Аби ж за цю участь в останній боротьбі я не мусів платити зрадою національного визволення"[147].

Останній елемент займав у ваганнях В. Винниченка явно домінуюче місце і навколо нього його думки крутились особливо довго і настирливо. Однак, чіткої позиції тут так і не викристалізувалось. Загальний результат по думки видавався більше негативним.

По-третє, В. Винниченко розумів, що переломити тенденції, що набули значної усталеності, зламати порядки які запанували в Україні, перебудувати роботу всесильного державного радянського апарату йому одному не під силу. І він буде або ж просто знищений при спробі запровадити, відстоювати власний курс, або змушений скоритись – і тоді стане прикриттям політики, яку не поділяє, невільно вводитиме в оману народ, націю.

Отже будь-яка участь у радянському, соціалістичному будівництві апріорно видавалась неможливою, протиприродною, можливо навіть шкідливою щодо національних інтересів України.

І все ж, при всьому тому Володимир Винниченко, продовжує переговори з першими особами Радянської України. Думку про те, що то була просто гра з боку українського патріота, масштабного політичного діяча, очевидно, варто відкинути. На що ж він всерйоз розраховував, збагнути важко.

Загострення протиборства

Намагаючись пояснити поведінку Володимира Винниченка під час його спілкування з партійно – радянським керівництвом, більшість істориків зосереджуються на тому, що він вів затяжний "торг" за "посади", за "портфелі". З "видимого" боку, це передусім так і виглядає. Однак, гадається, для наближення до істини слід заглибитись у проблему, не обмежуючись відповідями на питання, чи став Володимир Кирилович формально членом КП(б)У і чому радянська сторона відмовила йому у вимозі кооптування до Політбюро ЦК КП(б)У, що й стало вирішальною причиною розриву відносин.

Питання про те, чи вступав Володимир Кирилович до лав КП(б)У для нього самого не мало великої, тим більше надзвичайної ваги. Він якийсь час принципово не хотів ставати членом РКП(б), а волів демонстративно вступати саме в КП(б)У, прагнучи підкреслити тим національний характер комуністичної організації в Україні. Водночас, назвавши свою групу за кордоном українською комуністичною, В. Винниченко готовий був до її об'єднання з укапістами. Тобто у будь-якому разі він сам себе ідентифікував комуністом і до інших організацій такого ж спрямування, такого ж найменування, за великим рахунком, ставився як до дружніх, союзних, з якими можливою і, навіть, бажаною була співпраця, об'єднання. Варто зауважити, що вступ

до КП(б)У за тих обставин був рівнозначний повному підкоренню волі ЦК РКП(б), так що можливі національні "демонстрації" Володимира Кириловича мали б надто умовне, відносне значення. І сам він те добре усвідомлював[148]. Отже, в душі, за життєвою позицією він вважав себе комуністом, готовим до співпраці з комуністичними ж організаціями заради досягнення революційної мети, заради реалізації української ідеї.

Тому під час наступних контактів з керівництвом УСРР і КП(б)У він згоджується вступити до більшовицької партії і війти до уряду. Тим більше, що в ході нового туру переговорів Володимиру Кириловичу пообіцяли значно збільшити прерогативи. 31 серпня він записав: "Мануїльський, трохи не присягаючись, запевняє мене, що я матиму змогу і проводити українізацію, і розвивати українську культуру, і дбати про відбудування українського господарства, і втручатись в усе радянське будівництво, слідкуючи, щоб не було кривди національно-державним українським інтересам. Словом, запевняє, що я не тільки не зраджу національне визволення, а матиму всю спромогу якнайбільше допомагати йому. Чи вірити? Завтра я маю балакати з Чаковським. Перевірю: коли запропонують самі, або згодяться на мою пропозицію установити військовий комісаріат з певними конкретними функціями, коли запропонують усе те, що конкретно пропонувалось два місяці тому в Москві, значить, тепер, дійсно, мають на меті дати мені змогу робити, а не фігурувати. Коли ж знов почнеться пропонування портфелів без реальних функцій, значить все лишається по-старому і робити я не зможу"[149].

Можна, втім, думати, що така перспектива не стільки задовольнила відомого політика, скільки насторожила, почасти, навіть, налякала. Він пише: "При всій змозі, при всій готовності ЦК піти назустріч моїм заходам, я боюсь, що знов я попаду в стан людини, яка своєю особою буде розплачуватись за гріхи історії, за історичну недорослість нації, за те, що в неї нема тих кляс, які являються полюсами двох ворожих і активних світів. Знову я буду приймати жалі, скарги, нарікання і мучитись своїм-нашим безсиллям; знову я муситиму брати на себе відповідальність за нашу калікуватість, за глум з нас, за наш кволий, рахітичний пролетаріат, за те, що дужчі будуть тягти його за вуха по трудній, страшній йому дорозі революції. А селянство? А настовбурчені, напечені, нашарпані дядюшки наші? Важкі, просяклі індивідуалізмом, неповороткі серед своїх широченних степів, обгороджені віками самотності і ходінням за своїм плугом, за своєю худібкою, – як вони, бідні, можуть зрозуміти те велике, спільне, не своє, а наше, за що провадиться революція, за що обдирається в них хлібець і худібка, за що їх доводять до повстань? А та наша "демократична", "дядьківська", хуторянська інтелігенція? Адже вона вийшла з тих самих степів, адже й вона не чує в тих тихих обгороджених степах великого гуркоту май-

бутності. Вона бачить тільки розверстки, комісарів, жидів, кацапів, вона щулиться, зціплює зуби, горнеться до дядька і так само, як він, міцно стискує в руці кілка проти "комунії".

Як оцих зрушити з їхнього степового індивідуалізму? Як розбити оті огорожі круг їхніх плугів, худібок і душ? Як втягти їх у великий процес і зробити тими самими комісарами, володарями свого власного життя й добробуту?

А вони йтимуть до мене з жалями й сподіваннями. Жалітимуться на комунію і сподіватимуться від мене оборони їхніх степових, зачучверених привілеїв.

Ітимуть і "демократи", надіючись, що якось тепер можна буде все примирити, навіть те, що ніколи й ніде примирене бути не може.

І що я скажу їм усім?"[150].

Володимир Кирилович ще задовго до остаточного вирішення питання шукає аргументи, щоб відмовитися від можливих пропозицій і готовий знайти їх де завгодно, навіть – у найсвятішому – рідній нації – її дійсній чи удаваній неготовності до історичної творчості. Він явно нервує і майже у розпачі занотовує: "І мимоволі лукава, потайна надія ворушиться в мені, що РКП в особі Раковського ще раз одсуне мене, ще раз одштовхне простягнену до них моїм сумлінням революціонера і комуніста руку і цим увільнить в мені від нової Голгофи українця. "А ще можливо хай мине мене чаша сія"[151].

В.Винниченко бачить вихід у негайному від'їзді за кордон, однак переговорний процес з Д. Мануїльським і Д. Раковським зайшов досить далеко.

1 вересня 1920 року на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було ухвалено постанову з двох пунктів: а) У зв'язку з новою заявою Винниченка про бажання війти до партії і уряду, доручити тов. Раковському вести з ним переговори і домогтися письмових декларацій, які пов'язують його з партією;

б) питання про характер роботи залишити відкритим"[152].

Такий поворот подій, здавалось, в цілому влаштував Володимира Кириловича. Він вирішив у новому документі повторити свої вимоги, які висував раніше, і в разі прийняття декларацій вважати її гарантом того, що його принципова українська позиція дійово враховуватиметься в партійно-радянському курсі. Справа з підготовкою заяви-декларації посувалась доволі швидко, однак зовсім не додавала впевненості претенденту на високі державні посади. 5 вересня він розмірковував: "Тоскно. Трудно мені. Немає радости в мене від того, що я вступаю на шлях Голгофи... І все таки не смію одмовитись од цього, не хочу одмовитись.

А там, де йду я, – чужі, недовірливі, майже ворожі до мене товариші по роботі. Кожний мій крок, кожний мій рух буде оцінюватись з застереженням і кожний мій захід буде натикатись на ряд зарані при-

готованих умисно поставлених перепон. Вони свої, а я чужий, потрібний їм, але потрібний не так, як я хотів би для всієї великої справи, в ім'я якої ми єднаємось, а для їхніх специфічних розумінь цієї справи. Чужість, настороженість і застаріла машинність. Тоскно"[153].

Очевидно, інформація про підготовку українським політиком розгорнутого документа про вступ до КП(б)У послужила підставою для нового розгляду Політбюро ЦК КП(б)У питання про В. Винниченка на засіданні 5 вересня. У одному з варіантів чернетки протоколу запис постанови такий: "Після прийняття Винниченка до партії призначити його застголраднаркому, Наркомзовнсправ і включити в ЦК"[154]. В іншому варіанті і в чистовику останнє формулювання набрало наступного вигляду: "Якщо декларація виявиться прийнятною, в партію прийняти, запропонувати ЦК РКП включити його в ЦК КПУ і призначити Застголраднаркому і Наркомзовнсправами"[155].

Того ж дня Х. Раковський телеграмою сповістив про це рішення ЦК РКП(б), В. Леніна. Уже наступного дня питання про В. Винниченка розглядалось на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) і було ухвалено: "Політбюро констатує мінливість настрою т.Винниченка, і тому Політбюро, не заперечуючи проти його негайного прийняття в партію, пропонує не давати ніякого поста, випробувавши спочатку на діловій роботі"[156].

Таке рішення певно, ускладнювало керівництву КП(б)У реалізацію попередньо наміченого плану, не могло хоча б психологічно не позначитись, врешті-решт, на характері всієї кампанії.

А В. Винниченко саме 6 вересня завершив і передав до ЦК КП(б)У свою розгорнуту заяву. Рукописного варіанту (оригіналу) не виявлено. Однак, зберігся машинописний переклад заяви російською мовою, вірність якого підтверджена підписом відповідального працівника апарату ЦК КП(б)У і завірена печаткою, а також підписана самим В. Винниченком[157]. Очевидно, члени Політбюро ЦК КП(б)У готові були розглядати документ, принаймні, на завершальній стадії лише російською мовою і це вже саме за себе багато про що говорить.

Володимир Винниченко, передусім роз'яснював мотиви свого приїзду в Україну. Основною причиною він висував прагнення Закордонної групи українських комуністів зашкодити агресії Польщі проти радянських республік – України і Росії, зробити посильний внесок у справу соціального і національного визволення, розпочатого соціалістичною революцією.

Автор заяви застерігав, що він намагався уникнути необдуманого, невиваженого кроку протягом трьох місяців ретельно вивчав ситуацію в Україні і Росії, сутність, тенденції суспільних процесів, діяльність партійно-радянського керівництва. Ґрунтовний аналіз привів до наступних висновків:

"1). Дійсного, завершеного соціалістичного будівництва на Україні ще немає. Але тільки убогі розумом, знаннями і досвідом люди, або

безсовісні демагоги, вороги трудящих, можуть звинувачувати за це комуністичну партію, чи радянську владу"[158]. Основні причини повільного розвитку соціалістичного будівництва полягали в наслідках імперіалістичної і громадянської воєн, які, на думку В. Винниченка, будуть невдовзі подолані. І "не лише послідовний марксист, а кожен, хто не живе з чужої праці, повинен визнати, що лише Комуністична партія гарантує трудящим повне рішуче звільнення від класового гніту, тільки вона безпощадно, без компромісів знищує в самому корені, в самих основах і зародках будь-яку можливість класового панування паразитичних класів і кладе фундамент нового ладу, з яким жодні буржуазні цивілізації з їх "спокійними" організаціями не можуть зрівнятись по силі і розміру майбутнього розвитку продуктивних сил людства, по можливості розквіту його духовних сил, по грандіозності і розмаху комуністичної, колективістичної цивілізації, тобто по величезним можливостям всього того, що простою мовою називається вічним і ще не нездійсненним поняттям щастя людей"[159].

2). Такі ж чинники, які заважали соціальному переустрою суспільства, за В. Винниченком, загальмували й державне будівництво. Водночас, він висловлював тверде переконання в тому, що "з боку правлячих центрів революції немає не тільки жодних тенденцій до знищення української Робітниче-селянської державності, а, навпаки, є ясна тенденція до створення і розвитку її (як би це не було неприємно русифікаторським реакційним елементам, які все ще мріють про "Єдину Неподільну") в сенсі внутрішньої самостійності і зовнішньої тісної федерації, перш за все [з] Р.С.Ф.Р.Р., а потім з тими робітничо-селянськими республіками, які в ході революції будуть вступати до соціалістичного світового федеративного союзу"[160].

Недоліки в державному будівництві Володимир Кирилович також не ладен був пов'язувати з політикою центральних органів партії, а пояснював інерцію успадкованою від української демократії, що не змогла своєчасно зрозуміти органічного зв'язку між соціальними і національними чинниками розв'язання українського питання. Не виключаючи труднощів у цій сфері і в наступному, В. Винниченко висловлював впевненість, що з переходом до мирного будівництва "Робітниче-селянська українська державність набуде точних, ясних форм, які, не порушуючи тісного зв'язку з Робітниче-Селянською Росією, дадуть можливість найраціональніше використати і розвинути всі революційні творчі сили трудящого українського народу"[161].

Торжество позначеної тенденції неодмінно мало привернути на бік політики Комуністичної партії всі живі сили суспільства.

3) "Щодо політики К.П.б.У в сфері національно-культурній, то тут навіть вороги комунізму і його передової партії повинні визнати, що ні за одної влади на Україні, не виключаючи і Урядів Української Народної Республіки, для українських трудящих класів не розкрива-

лись такі широкі можливості, як останнім часом за радянської влади на Україні"[162].

4) Автор заяви визнавав закономірним ідейне й організаційне керівництво з боку РКП(б) "всіми комуністичними молодими організаціями", відзначав, що "чим швидше українські національні елементи візьмуть активну участь в організації і роботі керівної партії, чим помітніше виявлять себе цінними, надійними і відданими справі визволення трудящих членами її, тим швидше і точніше визначаться і взаємовідносини між Р.К.П. і К.П.б.У., з тим більшою самостійністю буде вона проводити революційну будівничу роботу на Україні"[163].

Після таких висновків В. Винниченко знайшов можливим завершити документ наступними словами: "... Повністю поділяючи таку програму, тактику і політику К.П.б.У. я заявляю ЦК КП(б)У про своє бажання вступити в К.П.У. Разом із тим упевнений, що і всі члени моєї організації "Зак.група укр. комуністів" (як центр її у Відні, так і всі її секції у Берліні, Празі, Будапешті, Римі, Яблоновім та інших містах Європи), ідейні позиції якої не розходяться з моїми висновками, отримавши мою доповідь, негайно вступлять до лав КП(б)У.

З комуністичним привітом В. Винниченко"[164]

Мабуть, таких ґрунтовно мотивованих заяв від бажаючих пов'язати свою долю з РКП(б), можна виявити за всю її історію зовсім небагато. Важко уявити, які моменти документа могли не влаштувати партійно-радянське керівництво УСРР, настільки застосовані формулювання є втіленням лояльності. Хіба що кваліфікація незначних масштабів досягнень була в більшості об'єктивною. Однак і вона була "вбрана" у такі шата, за якими прямої вини більшовицької партії, радянської влади розгледіти було просто неможливо.

Однак, мабуть в даному разі В. Винниченко був не зовсім чесним з партнерами по переговорному процесу, та й з самим собою. Він внутрішньо не був переконаний у написаному, знову й знову "копирсався" у морально-психологічному аспекті свого вчинка. 8 вересня він зазначав: "Я вчора запитав себе і Коху: чи чистий я перед собою і перед своїм народом, ідучи на працю в сучасний уряд? І відповідь наша була: чистий. Не ради слави чи розкошів я йду на це, в ради великої справи визволення з-під усякого гніту. І ця мета повинна все стояти передо мною, ради неї я можу прийняти всі труднощі, всі темні й тяжкі сторони цієї роботи"[165].

Отже, самозаспокоєння не наступало. Тим більше, що почали надходити відомості про перші реакції на заяву до ЦК. Згідно щоденникових записів Володимира Кириловича, про рішення Політбюро ЦК КП(б)У йому стало відомо 8 вересня[166]. Можливо, то були інформації попереднього характеру, ще до офіційного рішення. А, можливо, В. Винниченко виявляв нетерпіння і видавав бажане за дійсне. В протоколах засідань Політбюро за 8 вересня 1920 року інформації про

проведення засідання немає. Однак, за 9 вересня оформлено два протоколи (№ 46 і № 47) відразу про два засідання (рідкісний випадок).

У першому разі прийняте рішення сформульоване таким чином:

1) В основі декларацію прийняти. Доручити тов. Раковському вказати Винниченку на необхідність докладно роз'яснити в декларації моменти про куркульство і національну державу.

2) Вважати його (тобто В. Винниченка – Авт.) остаточно прийнятим в партію. Запрошувати як всіх членів партії ЦК на засідання Політбюро"[167].

У чернетці протоколу пункти мали інший порядок[168]. Що ж до змісту документа, то треба сказати, що додаткові вимоги до заяви В. Винниченка не зовсім зрозумілі.

Щодо куркульства, то в його заяві йшлося (як, втім, і в офіційних документах РКП(б) про "злісний соціально-ворожий спротив куркулів та їх ідеологів, які є в даний час останньою опорою і надією роздавленої крупної буржуазії і світового імперіалізму"[169]. А щодо національної держави, то тут, звичайно, членів Політбюро відлякувало відверте декларування рівноправності УСРР і РСФРР.

Слід сказати, що прізвище В. Винниченка у згаданому протоколі (№ 46) присутнє не тільки у спеціальному, шостому пункті, а ще й у вісімнадцятому, присвяченому Д. Мануїльському. Останній був призначений керівником делегації УСРР на мирних переговорах з Польщею у Мінську. І саме з цього приводу Політбюро ухвалює рішення: "Поїздку т.Мануїльського на мирні переговори просити ЦК РКП відмінити і делегувати замість нього т.Винниченка, а у разі відмови просити у ЦК РКП дати члена колегії Наркомзема"[170].

Як видно, Політбюро ЦК КП(б)У вже розраховувало на В. Винниченка як на високого урядовця. Разом з тим, очевидно, вища більшовицька інстанція в Україні не була впевнена в тому, що з її пропозиціями погодиться офіційна Москва.

"Провал всієї справи"

Володимир Винниченко не вдовольнявся ухваленими рішеннями. Він і надалі наполягав на нереалізованій вимозі, яка врешті була для нього найголовнішою, розглядалась як єдиний гарант набуття реальної влади – введення його до складу Політбюро ЦК КП(б)У. І вищий партійний орган більшовиків України змушений був 9 вересня ще раз розглядати заяву В. Винниченка. Було ухвалено: "Вважати неможливим формальне включення тов. Винниченка в Політбюро до чергового пленуму ЦК, вважаючи в той же час, що запрошення і право бути присутнім за всіх засіданнях Політ, і Орг. Бюро дає повну можливість брати активну участь у керівництві Парт, і Рад. Роботою"[171].

На тому ж засіданні було розглянуто і питання "Офіційна публікація повідомлення про Винниченка" і з цього приводу було взято до відома

інформація А. Яковлєва (Єпштейна) про те, що питання буде попередньо вирішене ЦК РКП(б)[172].

Однак рішення про призначення В. Винниченка заступником Голови Раднаркому УСРР і наркомом закордонних справ через Українське телеграфне агентство потрапили до газет[173]. Відразу ж поповзли чутки про зміну курсу уряду, про зміцнення українізаторських, самостійницьких тенденцій. Заговорили, навіть, про можливу заміну Х. Раковського на посаді Голови РНК на В. Винниченка. Останній же почав всерйоз думати над першочерговими завданнями, зокрема над розв'язанням кадрової проблеми.

Інформація з України виявилась до певної міри несподіваною для ЦК РКП(б). У зв'язку з цим, за дорученням В. Леніна, до російського телеграфного агентства (РОСТА) було направлено запит, на підставі яких документів надруковано повідомлення з Харкова про урядові призначення В. Винниченка[174]. Уже 11 вересня В. Ленін ознайомився з пояснювальною запискою заступника відповідального секретаря РОСТА щодо публікації "неперевіреного повідомлення Українського телеграфного агентства з Харкова" про призначення В. Винниченка заступником Голови Раднаркома України і запропонував секретарю ЦК РКП(б) М. Крестинському оголосити від імені ЦК сувору догану Українському агентству за публікацію неперевіреної інформації, з попередженням про більш суворе стягнення, якщо подібне повториться[175]. Характерна й примітка укладачів збірника, що оголошення було опубліковане, а "призначення не відбулося".

На той час питання уже втратило свою гостроту. Ще 9 вересня В. Винниченко "приватно (невідомо від кого – Авт.) довідався, що вчора (? – можливо то була свідома провокація – Авт.) Політбюро ЦК КП(б)У розглядало мою "Декларацію" про вступ у КП(б)У, одхилило її, не згодившись на деяких принципіальних пунктах (підкреслено нами – Авт.) Раковському доручено говорити зо мною з цього приводу и домагатись од мене поправок"[176].

У світлі всього викладеного реакцію В. Винниченка в цілому (хоча й не у всьому) можна зрозуміти. "Я не смію радіти, записав він того ж таки дня, – в мені тріпоче радість, що, може, я вискочу ще з цієї справи, увільнюсь од "влади", од цих "наркомів", од тої чаші, яку героїчно взявся випити. Не смію радіти, що "вони" дійсно на принципових пунктах не згодились. Тоді ж виявляється їхня справжня фізіономія, тоді виявляється вже остаточно, що іменно центр провадить певну політику і тоді ж я з найчистішим сумлінням можу остаточно розірвати з ними. Ані на ніготь я не уступлюся, голубчики ви мої, з моїх принципових позицій! Ви мусите уступитися!

"Вони" самі поставили мені вимогу написати цю "Декларацію". Спасибі їм, я написав. Але вони зміркували, що не вони поставили на свойому, а я, що, прийнявши цю мою декларацію, вони приймають

якраз те, що за першого мого приїзду відхилили, через що вийшла вся незгода. Значить, тепер усе ж таки вони приймають мої позиції, не зважаючи на те, що немов би перемогли, і я, скорившись, прийшов до них? Розуміється, вони це розчухали і їхня амбіція та дійсні позиції не дозволяють на це згодитись. І через те, мабуть, "Декларацію" одхилено.

Коли б же то так! Якби ж, нарешті, вже все чисто вияснилось і іменно на цьому принциповому ґрунті стався розрив. Тоді б не було вже ніяких сумнівів ні в мене, ні в кого"[177]. Судячи з усього, Володимир Кирилович напружено шукав самовиправдання. Оскільки кооптацію до Політбюро почав уже іменувати "дурницею", "формальністю", за яку, начебто, більшовики вхопились, щоб розірвати з ним – В. Винниченком – стосунки. Не можна не звернути уваги на певний алогізм міркувань і дій українського політика. Ще зовсім недавно він рішуче таврував централістичні порядки, за якими без згоди Москви в Україні не вирішувались ніякі питання. А сьогодні він хотів, щоб на порушення елементарних (хай навіть показних) демократичних засад, статутних норм без обрання на з'їзді, чи на конференції до складу ЦК, без проведення Пленуму ЦК він був "призначений" членом Політбюро. А чи не провокував він радянську сторону саме на зарані прийнятний (значить прорахований) для нього негативний результат? Звинувачення у бажанні партійно-радянського керівництва використати гучне ім'я В. Винниченка для прикриття антиреволюційної, антиукраїнської лінії, гадається, є значними гіпертрофуваннями. Адже, зовсім не КП(б)У, її керівництво шукали В. Винниченка за кордоном, запрошували його на роботу до урядових установ (хто знає взагалі, чого більше можна було радянському проводу чекати від такої співпраці – позитивів чи негативів?).

Ясно, що в ситуації, яка склалася, більшовицькі політики прагнули вибороти якомога більше користі для себе. Можна й зрозуміти те, що "випробування" "заїжджим політиком" колективних і індивідуальних якостей партійно-радянських "верхів", виявлення їх "дійсної фізіономії" без зустрічної готовності взяти на себе чіткі зобов'язання, лише налаштовували останніх проти В. Винниченка. А зухвала поведінка його викликала подив і роздратування. Можна гадати, що небажання В. Винниченка знайти компроміс, його блискавична реакція на рішення Політбюро ЦК КП(б)У (як було відзначено вище, можливо й недостовірне, спотворене) були з полегшенням зустрінуті партійно-радянським керівництвом України. Вони увільняли його (керівництво) від відповідальності, автоматично знімали питання про погодження непростої ситуації з В. Леніним, офіційною Москвою.

Врешті доводиться говорити й про те, що у даному разі почуття міри явно зраджували відомому українському діячеві. І ще, в політиці не можна обійтись без компромісів, а ультиматуми – не найкращий

шлях до порозуміння, особливо якщо "тили" ненадійні. Тоді це взагалі дуже схоже на авантюризм. Чи давав собі повний звіт у тому В. Винниченко – сказати важко. В усякому разі, здається, в його уяві картина поставала зовсім інша. Тому-то, картаючи більшовицьке керівництво, він говорив: "Питання про вступ у Політбюро явилось останнім пробним каменем їхньої щирости. І ця проба остаточно виявила їхню дійсну фізіономію. На ньому й кінчаються мої відносини з ними. А цим закінчується й моя політична діяльність. Перейдено і це. Шукав гармонії, – знайшов найбільшу дисгармонію, нечесність з собою. Не приймаю її, не можу приняти. Шукатиму далі, вона мусить бути як не тепер, то пізніше"[178].

Немовби відчуваючи непереконливість своєї поведінки, Володимир Кирилович тут же кидався критикувати досить таки ймовірне нерозуміння його поведінки національно-патріотичними силами, які пов'язували зі вступом В. Винниченка до уряду зміни у національній політиці радянського керівництва. "Їм гадалось і вірилось, – відзначав він у цьому зв'язку, – що "там" пішли на великі уступки, бо мене ж призначено на такий високий пост. Бідні, вони не розуміють, що це декорація, що цей пост не визначає ніякісінької зміни, що персона на цьому посту не має ніякого значення й сили, що взагалі ні на якому посту одна особа нічого не може зробити, коли весь колектив стоїть на суперечних позиціях, коли ту особу закликається не для переведення її позицій, а для виправдання й санкціонування позицій того колективу. І через те їх дуже вразила звістка, що я не прийняв того посту, не буду в уряді, не зможу вплинути на політику. І як вони залякані, затуркані"[179].

У даному випадку виправдовування В. Винниченка вже не справляють того враження, як раніше. Може тому, що надто часто свою безпорадність він намагається перекласти на інші плечі, плечі всієї нації і тому довіра до вже виробленого стереотипу, покликаного за будь-яких обставин виправдати свого автора, просто девальвується.

А він затято продовжує "тиснути" на одні й ті ж аргументи: "Ще довгий і трудний буде шлях революції й відродження нації. Ще будуть різні періоди різних влад, за яких буде викреслюватись і соціальна та національна свідомість, твердість і загартованість наших мас. Не місяцями, а довгими роками треба міряти цей шлях. Хай життя вчить от таких розгублених, непевних, хай виболіють собі свої позиції, а не сподіваються, що одна особа принесе їм вирішення всього. Я зробив усе, що міг. Тепер моя робота лежить в іншому, в тому, де я зможу дати більше користи колективові, в тихій, самотній, напруженій праці без примусу, без витрачання сил на дрібне, незначне, скороминуче й неорганізоване"[180].

Невдовзі Володимир Винниченко з азартом виправдовуватиме свій розрив з КП(б)У, вважатиме, що він взагалі не був членом більшовицької партії. Знову коливнувшись у бік укапістів, ставши на шлях об'єд-

нання з ними, він зауважить: "Я особисто тепер ще більш радий, що не вступив у КП(б)У, – великий гріх узяв би на себе цим..."[181]. Він обережно писатиме лише про "переговори з Центральними Комітетами Рос. Ком. Партії та Ком. Парт. України про мій вступ у партію..."[182]. Мабуть, на даному аспекті не варто загострювати особливої уваги. Адже сам цей акт був далеко не основною метою такого непростого візиту на Батьківщину. Гадається, головні причини невдачі всієї кампанії щодо повернення в Україну слід шукати в дещо інших площинах, ніж їх пропонував сам Володимир Винниченко.

Видатний український діяч на той час, швидше за все, вичерпав запас політичної волі, колишнього революційного запалу, готовності на самопожертву, В юності його зовсім не лякало всесилля поліцейської держави, на злам якої він беззастережно кидався. Він не особливо бентежився й тоді, коли всупереч великодержавним погрозам Тимчасового уряду згоджувався очолити Генеральний Секретаріат, разом з колегами робив перші, найважчі самочинні кроки по відродженню української державності, вступав у нерівний дипломатичний двобій з офіційним Петроградом.

Володимир Кирилович виявляв неабияку мужність, відкидаючи ультиматум, пред'явлений Центральній Раді Раднаркомом Росії, що було рівнозначно оголошенню війни. Він сам пропонував заарештувати себе, щоб допомогти "лівішим" елементам у Центральній Раді і Генеральному Секретаріаті оволодіти ситуацією і припинити кровопролиття.

Володимир Кирилович очолив Український національний Союз, коли там його настрої практично ніхто не поділяв. Він з поодинокими прихильниками готував антигетьманське повстання, став на чолі Директорії, у надзвичайно складній обстановці скеровував відродження Української Народної Республіки, був на чолі держави, коли вона потрапила в щільне кільце фронтів...

У 1920 році він був уже інший. І справа не в тому, що він, начебто зверхньо відкидав не те що буденну працю революціонера-чорнороба, а вимагав щонайвищих посад в УСРР. Він просто вже не вірив у перемогу як соціальної революції, так і торжества національної справи, української ідеї. Революціонер, комуніст, який через десятиліття самовідданої боротьби втратив віру у перспективу, в ідеали – то вже не революціонер. То величезна трагедія особистості. Саме її апогей і переживав на рідній землі в 1920 році визначний син українського народу. Він так любив свій народ, свою націю, свою Вітчизну і змушений був якось принижено втікати від них. І в цьому бігстві цього разу було щось схоже на зраду, зраду найціннішому в житті, і зраду самому собі.

13 вересня Володимир Винниченко залишає Харків і наступного дня сходить на пероні в Москві у настрої нещасної, розчавленої, зневіреної людини. "Мене бере туга, – занотовує він до щоденника. – Чогось мені тяжко і тоскно. Чого? Того, що кидаю Україну? Революцію? Що

виходжу з рядів діючої армії? Що вчуваю провал всієї справи. Мабуть все разом"[183].

Тонкий психолог, він прагне сам себе, як може, підбадьорити. Однак, дається це надто непросто. "І не доходить до серця хвилюючою радістю думка, що, нарешті, будемо в Європі, що, нарешті, кинусь до роботи. Ще не доходить, – мляво констатує великий художник. – Але знаю, що дійде. Бо активність і творчість, в чому б то не було, є найбільша, самоцінна сатисфакція. Великий невмирущий закон "бути цінним для колективу" лишається на кожному місці. Бути цінним для інших і чесним з собою – це найвищі закони і найвища насолода для кожної людини. Змогти здійснити ці закони – це змогти мати щастя. Страждання, туга, сум, жаль – це ті вогники душі, на яких гартується всепрощаюча об'єктивність творчості. Ситий спокій, самовдоволена втома і певність в своїй безпомильності – убивають дух шукання і творіння. Спасибі тузі, що стискує мені серце"[184].

І не вчувається більше в цих словах внутрішнього переконання, від них не пашить колишньою пристрасністю, не випромінюється енергетика, не нуртує воля.

...Цього разу у Москві всі формальності було заладнано напрочуд швидко – за кілька днів. У щоденнику останній московський запис, позначений 21 вересня 1920 року: "Речі знову упаковані, через півгодини виїжджаємо на вокзал, на Петроград, Ревель, Берлін і т.д. Здається, на цей раз уже справді виїдемо. Ні жалю, ні туги. Чуття втоми й порожнечі. Багато ясного, завзятого, прекрасного привезли ми сюди і багато з нього розгубили. Аж не віриться, що так і не вдалось жити і працювати на Україні для революції, для..."[185].

Запис обривається. Чи то хтось із близьких потурбував якимось питанням, пов'язаних з не дуже великими приготуваннями до від'їзду, чи прийшов хтось із проводжаючих. А може сил не стало для слів, що розривали душу. Може й непрохані скупі чоловічі сльози заслали очі, закрили увесь білий світ...

---

[1] *Винниченко В.* Щоденник. Т. І. – С. 323-324.

[2] Там само. – С. 325.

[3] Там само. – С. 326.

[4] Там само. – С. 327-328.

[5] Там само. – С. 328.

[6] Там само. – С. 107.

[7] Там само. – С. 107; Київ. – № 11. – С. 86.

[8] *Костюк Г.* Назв. праця. – С. 47.

[9] Ленинский сборник. XXXVII – М., 1970. – С. 133; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 7. – Март – ноябрь 1919. – М. 1976. – С. 58.

[10] *Винниченко В.* Щоденник. Т. І. – С. 324.

[11] Там само. – С. 356-357.

[12] Там само. – С. 363.

[13] Там само. – С. 366.
[14] Там само. – С. 371.
[15] Там само. – С. 352-353.
[16] Там само. – С. 353.
[17] Там само. – С. 354.
[18] *Костюк Г.* Повість про людей буремних років // *Костюк Г.* Володимир Винниченко та його доба. – Нью-Йорк, 1980. – С. 117-131.
[19] Там само. – С. 127.
[20] Там само. – С. 130.
[21] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 390.
[22] Там само. – С. 392.
[23] Там само.
[24] Там само. – С. 396.
[25] Там само. – С. 397.
[26] Там само. – С. 403.
[27] Там само. – С. 403-404.
[28] *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. III. – С. 477.
[29] Там само. – С. 478.
[30] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 411.
[31] *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. 1. – С. 9.
[32] Там само. – С. 10.
[33] Там само. – С. 11.
[34] Там само.
[35] Там само.
[36] Там само. – С. 12.
[37] Там само. – С. 32-33.
[38] Там само. – С. 35.
[39] Там само. – С. 38-39.
[40] Там само.
[41] Там само. – С. 39-40.
[42] Там само. – С. 41.
[43] Там само. – С. 42-43.
[44] *Винниченко В.* Відородження нації. – Ч. III. – С. 497-498.
[45] Там само. – С. 499.
[46] Там само. – С. 500.
[47] Там само.
[48] Там само. – С. 497.
[49] ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 4., 6 зв., 7 зв., 9 зв., 10, 10 зв.
[50] Там само. – Арк. 4.
[51] Там само. – Арк. 6 зв., 9 зв. 10.
[52] Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 95-112, 504-505.
[53] Там само. – С. 96.
[54] Там само. – С. 96-97.
[55] Там само. – С. 97.
[56] Там само. – С. 100.
[57] Там само.
[58] Там само. – С. 101.
[59] Там само. – С. 106.

[60] *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 2. – С. – С. 95.

[61] *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. ІІІ. – С. 536-542.

[62] *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – 416 с.; *його ж.* Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К., 1992 – 508 с.

[63] Див.: рецензії В.Т. Сарбея і Б.І. Андрусишина на названі вище монографії В.Ф. Солдатенка в Українському історичному журналі (1998 – № 3. – С. 145-149; 2000. – № 3. – С. 137-143); *Калінцев Ю.* Українська революція як складний феномен // Віче. – 1998. – № 10. – С. 157-159; *його ж.* Феномен української революції // Там само. – 1999. – № 6. – С. 156-159.

[64] *Костюк Г.* Назв. праця. – С. 48.

[65] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 63-67, 75-82 та ін.

[66] Там само. – Арк. 3, 4, 8.

[67] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 403.

[68] *Костюк Г.* Назв. праця. – С. 48, 214.

[69] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 3.

[70] Там само. – Арк. 3, 7-8, 10-11.

[71] Там само. – Арк. 4.

[72] Там само. – Арк. 2.

[73] Там само. – Арк. 4-8.

[74] Там само.

[75] Там само. – Арк. 4 зв., 5, 8 зв.

[76] Там само. – Арк. 6, 7, 7 зв.; 9, 10, 10 зв.

[77] Там само. – Арк. 6, 9 зв.

[78] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 415.

[79] *Ленін В.І.* Телеграма Ф.Я. Кону // *Ленін В.І.* Повне зібр. тв. – Т. 51. – С. 190; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 8. Ноябрь 1919 – июнь 1920. – М., 1977. – С. 517.

[80] Там само. – С. 421.

[81] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 423.

[82] Там само. – С. 414, 423-424.

[83] Там само. – С. 427.

[84] Там само. – С. 483.

[85] Там само. – С. 431-432.

[86] Там само. – С. 430.

[87] Там само.

[88] Там само. – С. 432-433.

[89] Див.: *Костюк Г.* Назв. праця. – С. 49-50, 215.

[90] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 12, 24 зв.; Див. також: *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 434.

[91] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 12-13, 24 зв.

[92] Там само. – Арк. 433-434.

[93] Там само. – Арк. 434.

[94] Див.: Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 8. – С. 605-606.

[95] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 34-39.

[96] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 20. – Спр. 156. – Арк. 96.

[97] Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 8. – С. 611, 633.

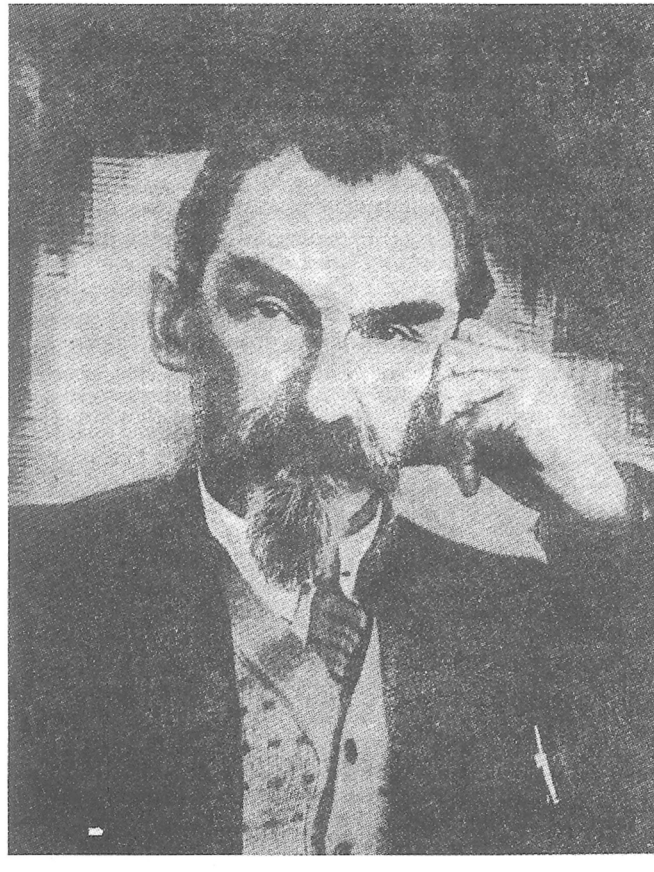
[98] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 34, 35, 49.

[99] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 35-49.
[100] Там само. – Арк. 37, 50.
[101] Там само.
[102] Там само. – Арк. 38, 50-51.
[103] Там само. – Арк. 38-39, 51.
[104] Там само. – Арк. 39-40, 51.
[105] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 435.
[106] Там само. – С. 40-46, 51-54.
[107] Там само. – С. 47-48, 54-55.
[108] Там само. – С. 48, 55.
[109] Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 8. – С. 639.
[110] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 6. – Спр.45. – Арк. 22.
[111] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 434, 435 та ін.
[112] *Костюк Г.* Назв. праця. – С. 220.
[113] Винниченко В. Щоденник. – Т. 1. – С. 436-437.
[114] Там само. – С. 438.
[115] Там само.
[116] *Лисяк-Рудницький І.* Назв. праця. – Т. 2. – С. 111.
[117] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 483.
[118] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 39; Спр. 11. – Арк. 26.
[119] Там само. – Спр. 7. – Арк. 40; Спр. 11. – Арк. 28 зв.
[120] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 15-16, 27-28.
[121] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 444.
[122] Там само. – С. 444-445.
[123] Там само. – С. 446.
[124] Там само. – С. 449.
[125] Там само. – С. 454-455.
[126] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 13-14, 25-26.
[127] Там само. – Арк. 16-17, 28.
[128] Там само. – Арк. 17, 28-29.
[129] Там само. – Арк. 20-21, 32.
[130] Там само. – Арк. 21-22, 32-33.
[131] Там само. – Арк. 23, 33.
[132] Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 9. – Июнь 1920 – январь 1921. – М., 1978. – С. 158, 180.
[133] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 461-462.
[134] Там само. – С. 462.
[135] Там само. – С. 462-463.
[136] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 64.
[137] Там само. – Арк. 65; Спр. 11. – Арк. 58 зв.
[138] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 56.
[139] Там само. – Арк. 58-58 зв.; Повний текст листа наводиться у статті В. Лозицького "Не сприйнявши нових реалій. Сторінка з політичної біографії В.К. Винниченка // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 12. – С. 76-77, а також у її газетному варіанті: "Чи був Володимир Винниченко членом КП(б)У?" // Літературна Україна. – 1989. – 24 серпня. Однак, до тексту "вкрались" прикрі помилки, які змінюють зміст документа.
[140] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 59.

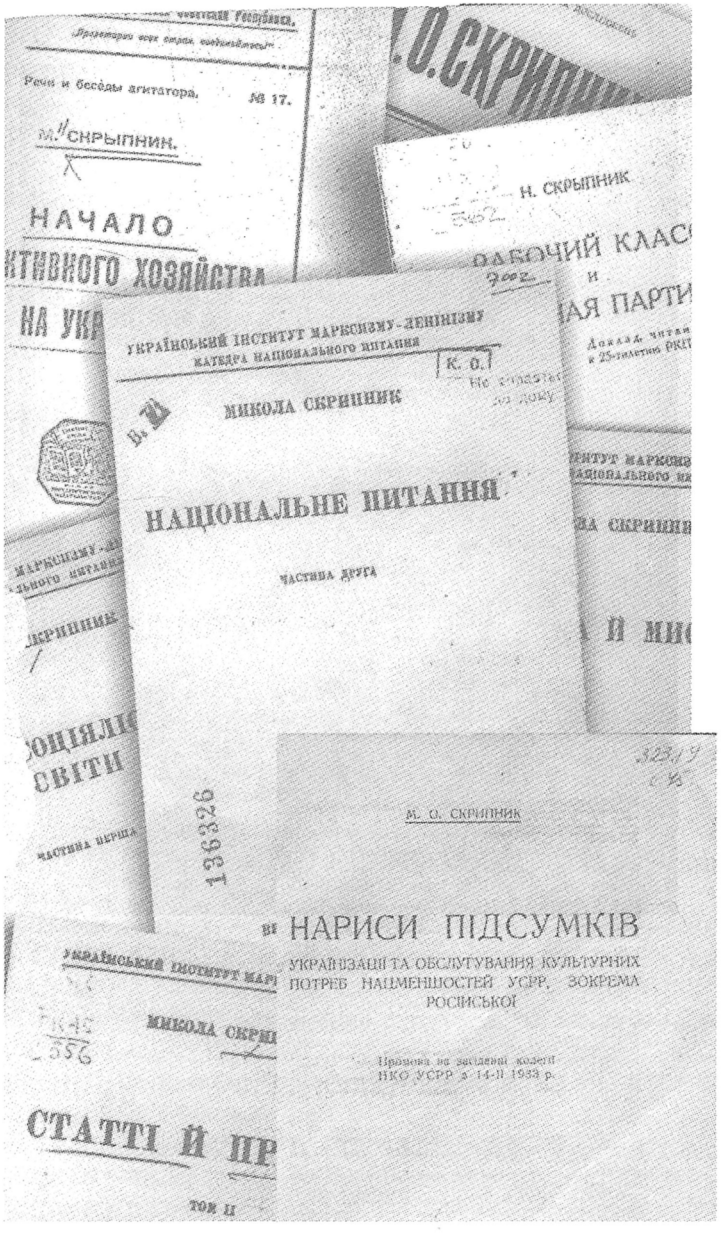
[141] Там само. – Арк. 59 зв.
[142] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 469.
[143] Там само.
[144] Там само. – С. 467.
[145] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 83-90.
[146] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 473.
[147] Там само.
[148] Там само. – С. 441.
[149] Там само. – С. 473-474.
[150] Там само. – С. 474-475.
[151] Там само. – С. 475.
[152] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 69; Спр. 11. – Арк. 67, 70.
[153] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 477.
[154] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 11. – Арк. 77.
[155] Там само. – Арк. 73-74; Спр. 7. – Арк. 72.
[156] Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 5.; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 9. – С. 248; *Ленін В.І.* Повне зібр. тв. – Т. 51. – С. 424.
[157] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 60-62 зв.
[158] Там само. – Арк. 60 зв.
[159] Там само. – Арк. 61.
[160] Там само.
[161] Там само. – Арк. 61 зв.
[162] Там само. – Арк. 62.
[163] Там само. – Арк. 62 зв.
[164] Там само.
[165] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 477.
[166] Там само. – С. 478.
[167] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 138. – Арк. 115.
[168] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 73; Спр. 11. – Арк. 79, 81-82, 84.
[169] Там само. – Арк. 61 зв. 62.
[170] Там само. – Арк. 72; Спр. 11. – Арк. 74.
[171] Там само. – Спр. 7. – Арк. 75.
[172] Там само. – Арк. 79; Спр. 11. – Арк. 91.
[173] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 478.
[174] РДАСПІ. – Ф. 5. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 1.
[175] Ленинский сборник. XXXVII – М., 1970. – С. 238-239; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 9. – С. 263.
[176] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 478.
[177] Там само. – С. 478-479.
[178] Там само. – С. 480.
[179] Там само.
[180] Там само. – С. 481.
[181] ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 83 зв.
[182] Там само. – Арк. 85.
[183] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 1. – С. 481.
[184] Там само. – С. 481-482.
[185] Там само. – С. 482.

IV. "НАЦІОНАЛЬНА СПРАВА МУСИТЬ БУТИ ПОСТАВЛЕНА ЦІЛКОМ ЯСНО"

М. Скрипник

“Рівнять місто щодо мови
по українському селу,
щоб привести українського селянина
до рівняння на пролетарське місто”
М. Скрипник

Скрипник Микола Олексійович *(13(25) І. 1872, сл. Яснувата, Бахмутського повіту, Катеринославської губ. – 7.VII. 1933, Харків) – професіональний революціонер, видатний діяч Комуністичної партії і радянської держави.*

Походив із родини залізничного службовця. Навчався в Ізюмському реальному училищі (був виключений за революційну діяльність), склав екстерном екзамени за курс реального училища у Курську. Вступив до Петроградського технологічного інституту, однак через півроку був виключений як активний учасник антиурядових акцій. До революції партійну роботу в основному вів поза межами України.

І Всеукраїнський з'їзд Рад обрав його заочно членом ВУЦВК, а останній увів до складу уряду – народним секретарем праці. В ході урядової кризи, що виникла на ґрунті підписання РСФРР Брестського договору з Центральними державами 4 березня 1918 р. М. Скрипника призначили головою Народного Секретаріату України (до цього офіційного голови не було, обов'язки його виконувала Є. Бош) і наркомом закордонних справ. Після II Всеукраїнського з'їзду Рад, який проголосив незалежність Радянської України (Катеринослав, 17 – 19 березня 1918 р.), було вирішено спорядити Надзвичайне повноважне посольство ВУЦВК і РНК України до Москви. Останнє мало задекларувати перед урядом РСФРР самостійність Української Республіки і провести переговори для заключення міжнародного договору. Очолювати посольство було доручено М. Скрипнику, який у ряді відповідальних виступів доводив до відома керівних державних структур РСФСР принципову позицію комуністів, рад, трудящих України про підтримку курсу на мирний перепочинок, схвалення Брестського миру, про вимушений характер рішень II Всеукраїнського з'їзду Рад щодо виділення України зі складу РСФРР. Водночас він твердо відстоював державні інтереси України в тертях, що виникли навколо деяких фінансових і майнових проблем.

У процесі утворення КП(б)У М. Скрипник вважав доцільним створення самостійної республіканської парторганізації, хоча остерігався, щоб реалізація подібного плану не була використана як знаряддя у боротьбі проти РКП(б), її політики.

З січня 1919 р. М. Скрипник – голова Верховної соціалістичної інспекції і народний комісар контролю УРСР, з липня 1921 р. – нарком внутрішніх справ, з квітня 1922 р. – нарком юстиції і з січня 1923 р. – Генеральний Прокурор УРСР

(за сумісництвом), з березня 1927 р. – нарком освіти, з лютого 1933 р. – Голова Держплану та заступник Голови Ради Народних Комісарів УРСР.

Знаходячись на високих державних посадах, М. Скрипник брав активну участь в об'єднавчому процесі за утворення СРСР, його всебічне зміцнення. Водночас, будучи членом комісії по розробці федеральної Конституції, намагався виборони гарантії суверенітету України в союзній державі.

Послідовно домагався створення умов для забезпечення інтересів і повноцінного розвитку українців, що перебували поза межами УСРР. Принципово відстоював ідею соборності українства, а найнадійнішим засобом її реалізації вважав зміцнення комуністичних організацій у Східній Галичині, Північній Буковині і на Закарпатті.

Життєвим апогеєм М. Скрипника стало керівництво ним процесом українізації, коли було досягнуто безпрецедентних, і донині гідних захоплення успіхів у справі національно-культурного будівництва, справжнього духовного розквіту усіх сил народу, який ішов незвіданими шляхами реалізаціх комуністичної ідеї.

М. Скрипник неодноразово обирався членом ВЦВК і ЦВК рад СРСР та ЦВК України і ВУЦВК. З жовтня 1918 р. був членом ЦК КП(б)У, в 1923 – 1925 рр. обирався кандидатом у члени Політбюро, а з 1925 по 1933 р. – членом Політбюро ЦК КП(б)У. В 1928 р. обраний членом Виконкому Комінтерну. Нагороджений орденом Червоного прапора.

В умовах розпочатої кампанії по звинуваченню в "націонал-ухильництві" не визнав себе винним і покінчив життя самогубством. 28 березня 1990 р. ЦК Компартії України спеціальною постановою визнав, що політичні звинувачення М. Скрипника в так званому націонал-ухильництві ґрунтувалася на сфальсифікованих матеріалах і спотворених уявах про його погляди й діяльність і ухвалив вважати М. Скрипника реабілітованим у партійному відношенні (посмертно).

Читачам пропонується розповідь про роки життя М. Скрипника, коли він був активним провідником політики українізації – курсу, за який послідовно виступали поборники націонал-комуністичних ідей.

Життєвий апогей

З плином часу, коли людина мужніє, накопичує досвід, безперервно знаходиться в роботі, особливо – творчій, поглинаючій, першопрохідницькій, вона дедалі впевнюється, що все вже вдіяне нею – це

ще далеко не головне, задля чого вона з'явилася в цьому світі. Це ще лише щаблі до найзаповітніших справ і звершень, які, звісно, попереду. Як правило, згоджуються вважати минулі роки найважливішими в житті глибокі пенсіонери (хоч і для багатьох з них прихід до такого висновку здійснюється не без внутрішньої психологічної боротьби). Змирившись з тим, що останок віку слід провести розмірено–спокійно, частина з них береться за підготовку мемуарів.

Проте було покоління, яке не знало ні пенсій, не мало будь-якого, бодай короткого часу для неспішної роботи над спогадами, навіть просто для того, щоб вдосталь подумати над вдіяним, пережитим. Це було покоління М. Скрипника. Кожен наступний день для них уявлявся важливішим за вчорашній, а чергове доручення, нова справа – відповідальнішими за попередні.

Вони дивились не стільки назад, скільки вперед, докладали якомога більших зусиль, щоб наблизити день завтрашній, вимріяний, жаданий, безперечно (в цьому не було жодного сумніву!) – щасливий, радісний. І частіше за все, так і залишали життя, передоручаючи нащадкам самим вирішувати, які справи стали найбільшою заслугою романтичних ратників революційних баталій, першопроходців нового суспільства, які епізоди і роки їх біографій виявилися найпродуктивнішими, найпліднішими, найвизначальнішими, найцікавішими.

Для Миколи Олексійовича Скрипника такий час – це, поза всякими сумнівами, друга половина 20-х – початок 30-х років. Йому не довелося тоді обіймати перших політичних, державних посад у республіці, як це було раніше, скажімо, у 1918 році. Та вплив його на процеси суспільно-політичного життя УСРР не лише залишався особливо значним, він незмірно зріс, і Микола Олексійович був чи не найпопулярнішим тогочасним політичним діячем.

5 березня 1927 р. засідання Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад на доповідь секретаря Президії О. Буценка ухвалило: "Призначити Народним Комісаром Освіти УСРР тов. Скрипника М.О., увільнивши його від обов'язків Народного Комісара Юстиції й Генерального Прокурора УСРР, згідно його прохання"[1]. Через два дні відповідне рішення прийняв уряд республіки. Скупі рядки протоколів не дають відповіді на питання, про що саме прохав Микола Олексійович – про звільнення з попередніх посад, призначення на новий відповідальний пост, чи – про все разом. І взагалі, чи міг він прохати про таке рішення щодо себе? Та й добре відомо, що подібні справи тоді не вирішувались за будь-чиїм суб'єктивним бажанням.

Однак, як би там не було, нове призначення було безперечним службовим підвищенням. Це за останні десятиліття, коли освіта, наука, культура фінансуються за так званим залишковим принципом, коли в системі пріоритетів їм відводиться другорядна роль, здається, майже всі звикли, що керівники відповідних галузей не є особами

найбільшої ваги в урядовій ієрархії. Та в 20 – 30-ті роки ситуація була значно іншою.

По-перше, докорінні зміни, що відбувалися у базисних сферах суспільства, перетворення в економіці вимагали відповідних суттєвих зрушень у духовному житті, широкомасштабної освіти населення, підготовки величезної кількості фахівців, тобто того, що було прийнято іменувати культурною революцією – однією з найважливіших складових соціалістичного будівництва. А наркомат освіти того часу скеровував не лише загальну початкову й середню освіту, середні й вищі педагогічні заклади, середні й вищі фахові школи, а й займався розвитком науки, літератури, театру, кіно, музики, образотворчого мистецтва. При наркоматі освіти УСРР існували такі відділи: Головнауки, який керував всіма науково-дослідними закладами, включаючи Всеукраїнську Академію наук; Головполітосвіти, що спрямовував діяльність міських клубів, сільбудів, хат-читалень на селі, бібліотек, а також відповідних навчальних закладів; Головліту, який контролював видавничий процес у республіці. До того ж наркомату освіти було підпорядковане Державне Видавництво України (ДВУ) з Книжковою палатою, котра реєструвала всі видання, здійснювала обмін літературою із закордонними видавництвами й науковими установами. Варто пригадати й те, що М. Скрипник паралельно з посадою наркома займав пост директора Всеукраїнської Асоціації Марксо-Ленінських Інститутів (ВУАМЛІН), керував Асоціацією істориків, був секретарем фракції ВУАН, головним редактором Української Радянської Енциклопедії, редактором видання творів В. Леніна українською мовою.

По-друге, Микола Скрипник був членом Політбюро ЦК Компартії України, фактично першою особою, від позицій якої залежали щонайважливіші партійні рішення в ідеологічній галузі, у всіх сферах духовного життя. Зважаючи на все це, історик Іван Кошелівець у книзі "Микола Скрипник"(с.188) зазначає: "Звичайно, й тоді ЦК КП(б)У керував усім, але про підлеглість йому можна б говорити лише в тому сенсі, що сам же Скрипник, як член Політбюро, і визначав там лінію, яку практично в НКО (наркомат освіти. – В.С.) здійснював, бо в ЦК КП(б)У навіть не було такого відділу, якому НКО міг підлягати, а Агітпроп ЦК, який міг мати якийсь стосунок до питань освіти й культури, був тоді очолюваний другорядними постатями, які ніколи до Політбюро не належали, і скоріше Скрипник командував ними, ніж вони могли давати йому будь-які вказівки.

Так у руках Скрипника від початку 1927 року опинилися всі важелі від народної освіти й культури, і завдяки невсипущій його енергії він володів тоді чи не половиною всього радянського будівництва на Україні". Очевидно, І. Кошелівець значно перебільшує реальну роль М. Скрипника в тогочасних процесах. Однак вплив Миколи Олексійо-

вича на духовне життя республіки, на процес українського національного відродження, що його пізніше одні назвуть історичним, а інші – розстріляним, об'єктивно був вельми сильним.

По-третє, об'єктивні моменти у даному разі органічно доповнювалися суб'єктивним фактором. Микола Олексійович Скрипник був, безумовно, одним з найталановитіших тогочасних керівників республіканського та, мабуть, і союзного рангу. Сама його натура була глибоко творчою, жадібною до інтелектуальної праці, навіть невгамовною у цьому відношенні. Немаловажним було і те, що нарком освіти зовсім не вважав себе лише уповноваженим від партії чи уряду на культурному фронті, як велика кількість працівників того часу, здебільшого не вельми освічених, підготовлених до такої складної, тонкої, делікатної ролі (більшість з них – до їх честі – це розуміли, визнавали і вважали свою місію вимушеною обставинами, тимчасовою). Микола Олексійович мав свою власну думку в кожному зі складних питань культурно-духовного процесу, мав свій компетентний голос, з яким рахувалися. Він завоював право говорити на рівних з діячами науки, культури, митцями своєю значною професійною підготовкою, своїм вагомим творчим доробком.

Високий авторитет у колах інтелігенції М. Скрипник здобув ще задовго до того, як очолив наркомат освіти, оскільки питання духовного життя завжди викликали у нього живий, підвищений інтерес, незмінно приваблювали.

Микола Олексійович Скрипник для свого часу по праву вважався одним із найосвіченіших і найобдарованіших партійних і державних діячів. Хоч на розширення кругозору, на поглиблення знань, здавалось би, було не так багато часу і всього доводилось досягати самотужки, рівень його ерудиції у різних сферах, у тому числі науковій, – просто вражаючий. Бібліографія його опублікованих праць сягає 800 одиниць. Не було скільки-небудь важливої події, суспільно значущої проблеми, на яку б він не відгукнувся. А прізвище М. Скрипника – автора роками не сходило зі шпальт періодики. Дійсно, варте подиву розмаїття тем, до яких він звертався. Втім, теми диктувались життям, а воно ж таке різноманітне, бурхливе, навіть вибухоподібне у такі переламні часи, на які припадають роки зрілості М. Скрипника.

До цього важливо додати ще й те, що розвиток науки, культури, мистецтва відбувався в 20-ті роки значною мірою на ґрунті національного відродження, в умовах активізації національного фактора. Микола Олексійович і тут почувався досить впевнено, оскільки всі роки роботи на Україні дедалі більше заглиблювався у національне питання, вважався одним з його визнаних теоретиків.

Тому й прихід М. Скрипника на посаду наркома освіти сам по собі сприймався як в цілому виправданий, закономірний. Хоч не можна сказати, що зміна наркомів не викликала питань. До Миколи

Олексійовича цей пост обіймав Олександр Якович Шумський – інтелектуал і досвідчений політичний працівник, з непростою долею. Виходець із партії боротьбистів, він душею сприйняв радянську владу, віддано працював – в інтересах її зміцнення і, водночас, дуже вболівав за суверенітет свого народу, рідної України. З його ім'ям і діяльністю на посту наркома освіти пов'язаний перший, досить плідний етап у здійсненні політики українізації. Та сприймалась українізація непросто, часто з пересторогами і викликала, врешті-решт, негативне ставлення до її найактивнішого поборника з боку Й. Сталіна, Л. Кагановича, що очолював у той час ЦК КП(б)У. У конфлікті з останнім О. Шумський залишився, на жаль, практично в ізоляції. Більшість керівних працівників республіки підтримали бік висуванця Й. Сталіна – Л. Кагановича. Не залишався осторонь у тих подіях і Микола Скрипник. Він неодноразово досить критично виступав проти О. Шумського, вдавався до безкомпромісних оцінок його поглядів і діяльності. Саме М. Скрипнику належить і термін "шумськізм". Він народився в ході запальної полеміки і, незважаючи на, здавалось би, очевидну алогічність (М. Скрипника пізніше чимало критикували за те, що явище, ідейно-політичну течію він начебто ототожнив з діяльністю лише однієї особи, хоча сам М. Скрипник так ніколи не твердив, добре розумів такі речі, і говорив про шумськізм як феномен, що набув певної масовості), досить міцно увійшов у тогочасний політичний лексикон, та й сьогодні без нього не обходяться, хоч і вживають із застереженнями. А в 1927 році, незадовго до того, як Микола Скрипник обійняв посаду, що на ній був Олександр Шумський, у теоретичному органі ЦК КП(б)У – "Більшовику України" (№ 2) з'явилася досить розлога стаття "Хвильовизм чи шумськізм?" Власне, то була відповідь на доповідь О. Шумського "Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі", яку він виголосив на зборах комуністичного осередку Наркомосу 25 листопада 1926 року і опублікував у тому ж таки номері журналу. Можна сказати, що то було більше за відповідь – прискіпливий критичний розбір поглядів тодішнього наркома освіти.

Не вдаючись тут у сутність предмету суперечок, важливо звернути увагу на характер реалізації завдання, яке поставив перед собою М. Скрипник. Порівнюючи висловлювання О. Шумського, запозичені з його виступів протягом майже всього 1926 року, автор статті у "Більшовику України" понад усе прагнув довести нещирість поведінки О. Шумського, його відхід від духу партійних рішень і всіляко картав колегу по ідеологічному цеху за те, що у нього не вистачило мужності визнати помилковість своєї попередньої, та й новітньої позиції, вважав, що О. Шумський вдався до крутійства, свідомо прикриваючи націоналістичний ухил, націоналістичні поривання і рецидиви. Все це врешті – неприпустимий гріх проти пролетарської справи, інтернаціоналізму, який вибачити наркому освіти ніяк не можна[2].

В такому ж дусі була витримана й значна частина доповіді М. Скрипника на пленумі ЦК КП(б)У 7 червня 1927 р. "Націоналістичний ухил в КПЗУ", де вже навздогін віце-наркомові шпурлялися все ті ж звинувачення в небажанні покаятися за всі гріхи, разом узяті й будь-коли здійснені (а в КПЗУ того не розуміли й протестували проти відсилки О. Шумського з України)[3].

Можливо, перед своєю смертю, та й дещо раніше – уже з початку 1933 року Микола Олексійович не один раз з болем і жалем згадував про свої виступи проти О. Шумського. Адже від нього – Скрипника – вимагатимуть точно того ж, що й він свого часу від Олександра Яковича. Здавалось, що сценарій (навіть у багатьох деталях) або запозичено з його ж таки – Скрипникового – арсеналу, або ж, взагалі, він виявився "універсальним" і по-єзуїтськи був винайдений десь в іншому місці, іншими авторами та якось непомітно-спритно "підсунутий" людині, що вважала негідним говорити (чи писати) "з чужого голосу".

І все ж, гадається, що тоді, в середині – другій половині 20-х років під час палких суперечок Микола Олексійович ні на мить не задумувався над долею Олександра Шумського. Це було просто не в його діяльній натурі. Остерігатися він взагалі не звик. Та, мабуть, і в останній період свого життя, коли уже сам М. Скрипник став основною мішенню для звинувачувальних стріл за здійснення тієї ж таки політики "українізації", він не надто жалкував з приводу деяких своїх необачних, надто прямолінійних висловлювань, кроків щодо свого попередника. І тоді, швидше за все, Микола Олексійович не вважав, що критика ним О. Шумського носила розносний, чи то перестраховано-запопадливий характер. Якщо ж у ній поряд з цілком вірними, виваженими аргументами траплялись і "перегини", суб'єктивізм, витікали вони з особливого розуміння М. Скрипником (таким він уже був все життя) складних теоретичних і політичних проблем.

Звісно, від того О. Шумському було, як мовиться, не легше. Проте для самопереконання і певного самовиправдання без таких міркувань М. Скрипнику було явно не обійтись. Тому й думки про аналогію доль основних дійових осіб політики українізації він рішуче відганяв.

Заради справедливості, слід заперечити проти досить поширеної думки (її дотримується і згаданий дослідник І. Кошелівець), згідно з якою творцем, "батьком українізації" був М. Скрипник. Саме йому І. Кошелівець, наприклад, ставить у пряму заслугу всі здобутки цієї політики.

Гадається, що закріпленню такої точки зору значною мірою сприяло те, що в громадській свідомості реабілітація М. Скрипника, хай і неповна, з певними застереженнями, все ж відбулася в кінці 50-х років, тоді як до О. Шумського черга і в судовому плані, і навіть у науковому дійшла лише наприкінці 80-х років. Тому зовсім не збираючись применшити внесок М. Скрипника у здійснення національної

політики в республіці, почасти і за її межами, в 20 – 30-х роках, варто все ж шукати адекватних оцінок, які б не ігнорували ролі інших політичних діячів, про яких поки що відомо дещо менше, в тому числі – і в плані розглядуваних питань.

Взагалі ж, щодо самого феномена українізації впродовж довгих десятиліть склалося стільки міфів, виникло стільки тлумачень, проведено стільки дискусій, що, здавалось би, жодних питань ні на теоретичному рівні, ні на фактологічно-особистісному виникати не повинно. Однак це зовсім не так. І навіть – зовсім навпаки. Тут нагромадилося чимало плутанини, час від часу оприлюднюються найнесподіваніші – аж до відверто абсурдних – концепції і висновки. Навряд чи варто в даній праці на всіх них зупинятись. Однак не можна й не відреагувати хоча б на один із підходів, який останнім часом особливо настирливо пропагується.

Зародився він ще у лоні радянської історіографії. А сутність, згідно з домінуючими тоді загальносоціологічними схемами, детермінувалась тим, що Комуністична партія – найпередовіша теоретична сила суспільства – упереджувально, передбачливо розробила концепцію коренізації як складову своєї національної політики. За рахунок коренізації – підготовки в національних регіонах кадрів із корінної національності, їх залучення до соціалістичного будівництва, висування на керівні посади тощо – планувалось наблизити інтереси переважної маси населення національних регіонів до завдань зміцнення радянської влади, врешті злити їх, ці інтереси і завдання. Відповідно, в Україні коренізація набувала характеру і форми "українізації". А витоки її відшукували в рішеннях X і XII з'їздів РКП(б), що відбулися у березні 1921 і квітні – травні 1923 року.

Останнім же часом, відштовхуючись від вищенаведеного і всім добре відомого, почали активно доводити, що головне в політиці українізації зовсім не її національна спрямованість, розрахунки (насправді – тут лише голий обман, зручна ширма для легковірних і малотямущих). Сутність треба шукати в терміні "коренізація" – а його вже можна тлумачити не як прагнення зробити радянську владу рідною для корінної національності, а за будь-яку ціну укорінити (саме слово корінь аж надто зручне для поліваріантних підходів) радянську владу, значить владу Комуністичної партії в будь-якому регіоні, в тому числі і в Україні. В Україні ж – понад усе, оскільки ця переважно селянська українська нація, буцімто, апріорі воліла лише національної влади, а до всякої іншої, зокрема – радянської, була ворожою.

Проте термін "українізація" гучно лунав уже тоді, коли ні про яку коренізацію як загальнонаціональну політику й мови не могло бути (саме поняття "корінні народи" з'явилося пізніше). Ще в 1917 році, з вибухом Української революції вустами своїх провідників – М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, С. Стешенка, М. Порша, С. Петлюри

та інших – слово українізація було виголошено як одне з нагальних завдань визвольного руху, як велична мета духовного злету, національного відродження. І то було не лише слово. Українізація стала реальною політикою. Сотні українських часописів, книжок і брошур, що поширювались серед нації, яка прагнула якнайшвидше самоусвідомити себе осібною цілістю – і тому з жадобою поглинала все, що торкалося її історії, духовності, культури – чи не найяскравіше засвідчували якісні зрушення в національному житті.

А українізація війська, зусилля щодо формування національних збройних сил?! Полишаючи осторонь питання про її результативність, варто згадати, що саме політика українізації армії спричинилася до найгостріших конфліктів Центральної Ради з Тимчасовим урядом і Раднаркомом Радянської Росії.

А створення українських шкіл, гімназій, університетів, академій, бібліотек, театрів, що набуло масових масштабів, стало ще однією важливою прикметою нації, яка скидала з себе вікові пута і входила в світовий простір із власним ім'ям і з такими безмежно світлими сподіваннями...

Що потреба українізації – то нагальне веління часу, тоді ж, 1917 року, відчули і більшовики – глашатаї інтернаціоналізму. Певні підтвердження тому – це спорадичні пориви підтримки окремих вимог, кроків Центральної Ради, навіть короткочасні входження до її складу у критичні, кризові політичні моменти. А ще більше – то прагнення більшовиків-українців наблизитись до власної нації через спробу створення партії українських більшовиків[4].

Безперечно, в цьому ж ряду і поява першого маніфесту українських націонал-комуністів – В. Шахрая і С. Мазлаха "До хвилі. Що діється на Україні і з Україною" (1919 рік), і спроби виробити осібні варіанти партійного будівництва в Україні групою "федералістів" на чолі з Г. Лапчинським, Я. Ландером, П. Поповим.

Своєрідним виявом руху на "зустрічному курсі" може розглядатися складний процес еволюції значної частини національних партій – Української партії соціалістів-революціонерів і Української соціал-демократичної робітничої партії до позицій більшовизму і Радянської влади. Мова про боротьбистів, які, врешті, в травні 1919 року оформилися в Українську комуністичну партію (боротьбистів) і "незалежників", що разом з певною частиною "боротьбистів" уконституювалися в січні 1920 року в Українську комуністичну партію. Не випадково з їх середовища вийде чимало особистостей, що зроблять вагомий внесок саме в українізацію – В. Еллан (Блакитний), О. Шумський, О. Гринько, А. Річицький, О. Гермайзе та ін.

Специфічним пошуком шляхів закріплення, зміцнення, розвитку національно-своєрідного у поєднанні з революційно-творчим, соціально-перспективним були і Винниченкові концепції трудових Рад

і Республіки трудового народу, а також його відчайдушні спроби в 1920 році вибороти у радянського керівництва гарантії українськості для національно-державного утворення під назвою Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Мабуть, не зайве згадати й про те, що комісію по українізації в УСРР було створено постановою ВУЦВК і РНК ще навесні 1920 року[5].

Особливу вагу проблеми українізації досить рано усвідомив і Микола Олексійович Скрипник. Як було вище показано, ще у праці "Донбас і Україна (З історії революційної боротьби на Україні 1917 – 1918 рр.)", що побачила світ у 1921 році, вдумливий аналітик і політичний прогнозист вельми переконливо довів: майбутнє радянської України величезною мірою залежатиме від уваги, яку неминуче повинні будуть надати Комуністична партія, пролетаріат ефективному наближенню до національної сутності життя переважної більшості населення регіону, зокрема, – оволодіння українською мовою, українською культурою, подолання зверхнього ставлення до них.

Мабуть, не випадково пізніше, коли доводилось ідейно протистояти теорії боротьби двох культур (одна із статей так і називалась – "До теорії боротьби двох культур") М. Скрипник звертався до своєї праці 1921 р. і, повторюючи її засади, доводив глибинну детермінованість політики українізації, а не її штучність, надуманість[6].

Микола Олексійович твердо стояв на необхідності українізації як нагальній, стратегічній потребі соціалістичного будівництва взагалі. У виступі на квітневому (1925 року) пленумі ЦК КП(б)У "Зліквідувати люксембургіанство" він знову переконливо наголошував: "Питання змички робітничої кляси з селянством ускладнюється тут, на Україні, тим, що робітник у нас здебільшого росіянин мовою, а селяни – переважно українці. Щоб наш пролетар міг навчити українського селянина говорити, думати і робити по-комуністичному, треба, щоб наш робітник навчився говорити з українським селянином українською мовою. Для культурного, духовного і для комуністичного впливу нашого пролетаріату на наше селянство необхідно, щоб наш пролетар завоював для себе зброю культурної змички, культурного впливу на селянина – українську мову. Робітник так має підійти до селянина, щоб він міг вивчити, зрозуміти його культуру. Без цього культурний розвиток селянства йтиме не під керівництвом пролетаріату і його партії, а під керівництвом дрібнобуржуазної, націоналістичної інтелігенції"[7].

Така, справді виношена позиція стала одним із визначальних елементів поведінки Миколи Скрипника під час численних дискусій, що точилися в суспільному, інтелектуальному житті України всі 20-ті роки, були однією з найприкметніших його ознак. А дискусій він не уникав, не боявся. Навпаки – постійно прагнув до того, щоб чогось важливого не пропустити, щоб обов'язково зробити власну думку над-

банням громадськості, більше того – домогтися, щоб вона стала домінуючою, переможною.

А відтак, у справу здійснення політики українізації М. Скрипник міг включитися відразу, "без розкачки", поринути як у щось цілком звичне, точніше – навіть продовжити те, що робилося й раніше, проте – тепер з більшими повноваженнями, більшими можливостями.

Його тоді, безперечно, особливо приваблювала перспектива тих дійсно захоплюючих, грандіозних зрушень, які обіцяло здійснення обраного партією курсу.

Мабуть, зовсім не випадково вже десятиліття по тому один з найґрунтовніших і найавторитетніших знавців національної проблеми, людина, чий особистий життєвий приклад надає надзвичайної моральної переконливості теоретичним узагальненням і висновкам – І. Дзюба, дуже високо оцінить українізацію. Він напише, що то "була спроба істинно інтернаціоналістської політики, накресленої прямими вказівками Леніна та постановами з'їздів та КП(б)У, підтримана і схвалена Комінтерном, "що то була "широка політична концепція"[8], яка передбачала:

1) Виховання трудящих України в революційно-класовому дусі і в дусі розуміння своєї національної приналежності, своєї відповідальності за національне соціалістичне будівництво України, розуміння соціалістичної національної державності, виховання національної свідомості і гідності та інтернаціоналістського ставлення до інших народів.

2) Виховання російського населення в Україні в дусі поваги й уважного, дружнього ставлення до українського національного життя й будівництва, до культури, мови, традицій і т.д., заохочування до пізнання й вивчення української культури, історії, мови, до співучасті в творенні нових національно-культурних цінностей при одночасному забезпеченні національно-культурних потреб росіян як національної меншості в Україні.

3) Українізація партійного, радянського, всього суспільного життя.

4) Українізація господарського та науково-технічного життя.

5) Українізація великих міст та промислових центрів.

6) Опанування пролетаріатом української мови й культури, виховання пролетаріату на цій мові та культурі й перетворення пролетаріату на їхнього активного творця.

7) Українізація шкільної справи, технічної, професіональної вищої освіти.

8) Українізація культурно-освітньої справи.

9) Сприяння найвищому розвиткові всіх галузей української культури.

10) Забезпечення за Україною необхідного мінімуму економічно-господарської ініціативи.

11) Те саме в сфері політичній та дипломатичній.

12) Забезпечення національно-культурних інтересів кількох мільйонів українців, що проживають в інших республіках, найбільше в Російській Федерації; в перспективі об'єднання з Україною суміжних земель з українською більшістю населення (на Дону, Курщині та ін.) і т.д.[9]

Гадається, є сенс в тому, щоб навести й наступні, глибоко об'єктивні, справедливі й щирі слова І. Дзюби. Характеризуючи сутність, масштабність, перспективні можливості політики українізації, він пише:

"...Питання ставилося ґрунтовно і серйозно. Саме так і повинні були його ставити комуністи Української Радянської Республіки, народ якої 450 років був під колоніальним гнітом (понад 150 – польським і близько 300 років – російським) і, діставши нарешті свободу, мусив надолужувати свої елементарні права.

Якби цей курс був здійснений, то Україна, безсумнівно, понад свої теперішні успіхи в економіці, науці і частково мистецтві мала б незрівнянно більші і радувала б усі нації Союзу, всі народи соціалістичної співдружності самобутністю свого соціалістичного обличчя, яскравістю і динамічністю своєї національної культури, всебічним розквітом національного життя, – була б справжнім (а не пропагандистським) наочним і гіпнотизуючим взірцем плідності ленінської постановки національної справи для всіх молодих національних держав Азії й Африки, для всіх національно-визвольних рухів"[10].

То ж як у час, коли відкривались такі величні перспективи, Миколі Скрипнику було не надихатись оптимізмом, не переповнюватись почуттям найвищого задоволення від прямої причетності до такої історичної справи?!

Наркомівські турботи

Не так просто визначити, як співвідносилися пріоритети серед численних функцій, що їх довелося водночас, паралельно виконувати народному комісару освіти Миколі Скрипнику. Саме життя підказувало: будь-які із завдань культурно-духовної сфери, що буквально "волали" за себе, можна відносити лише до головних, найголовніших, першорядних, найпершорядніших; нагальних, найнагальніших тощо.

До того ж і Микола Олексійович, так би мовити, "зі старту" так високо підніс престиж культурно-освітніх процесів, що будь-кому було не під силу понизити взяту "планку" в цілому, ні хоча б у якійсь із її складових.

Уже в день свого офіційного призначення урядом на наркомівську посаду – 7 березня 1927 року – Микола Скрипник виступив із досить ґрунтовною промовою на Всеукраїнській нараді профспілкових бібліотечних працівників. Назвавши свій виступ "Лінія освітньої роботи в будуванні соціалізму"[11] (уже цим як би підкреслювався особливий, щось на зразок програмного, характер промови), новий нарком не

особливо вдавався у пояснення недостатньої готовності для відповідей на найскладніші питання. Хіба що згадав: буде вчитися справі "у боротьбі" і пильнуватиме, щоб помилок було якомога менше. А запорукою тому мали стати "два кити": "дійсна пошана до справжньої науки" та "цільний і міцний постійний зв'язок з робітничими масами"[12].

Цікаво, що вже тоді М. Скрипник продемонстрував всю широту бачення стратегічних завдань, які поставали перед галуззю, і не побоявся на свій лад інтерпретувати постанову ЦК КП(б)У, що, очевидно, виявилась однією з вирішальних передумов, причинних ланок приходу його на нове поле діяльності. "Резолюцію ЦК КП(б)У від 4 березня 1927 року в справі народної освіти, – підкреслив Микола Олексійович, – треба розглядати не лише з погляду досягнень і хиб в попередній роботі Наркомосу. Це був би вузький підхід. Справа не в тому, що були ті чи інші досягнення чи хиби в роботі, або що не виконано того чи іншого, справа в тому, про що саме резолюція говорить, а саме, що у роботі Наркомосу ми переходимо до нових етапів і до нових завдань, що перед нами стоять. Ці завдання є, передусім, в тому щоб справу освіти провадити відповідно й поруч із завданнями індустріалізації нашої країни, піднесення нашого господарства. Величезні завдання, що стоять перед нами в галузі економіки, можна здійснити тоді, коли буде не лише потрібна загальна свідомість, а й організована свідомість, що є за мету роботи всіх культурно-освітніх органів і, передусім, Наркомосу"[13].

Проходить всього лише тиждень, здається, за такий малий час М. Скрипник і нове "господарство" не міг як слід прийняти, а він 15 березня виступає з новою промовою – тепер уже на пленумі ЦК ЛКСМУ. І хоча назва промови, на перший погляд, незрівнянно локальніша за попередню – "Завдання комсомолу в культурно-освітній роботі Наркомосу"[14], автор пішов значно далі у визначенні тієї ролі, яку він відводив культурній революції в житті радянського суспільства. Лейтмотив виступу – "наша освіта є нерозривна частина й передумова цілого завдання будування соціалізму в нашій країні"[15].

І логіка М. Скрипника була доволі простою і переконливою. Він піднімав значення галузі, якою керував, вочевидь, не за звичними стандартами, не через переконання суспільства в тому, що вона (галузь) має свою специфіку, особливості і тим виділяється, вимагає до себе виняткового ставлення, а зовсім навпаки – органічним підпорядкуванням її стратегічній, програмній меті всього суспільства, перетворенням на невід'ємну частину досягнення самої мети, по суті, злиттям з цією метою.

Загальноприйнятим вважалось, що існує три головних фронти, на яких концентрувались зусилля радянського суспільства: військова оборона Союзу РСР, господарське будівництво і культурна революція. М. Скрипник вважав, що новий етап суспільного розвитку детермінує

міцну ув'язку двох останніх сфер, розуміння того, "що культурно-освітні завдання не є окремі, а входять нерозривною, неподільною частиною в загальне завдання перебудови нашої економіки, в загальні завдання будівництва соціалізму в нашій країні"[16].

Можна або ж дивуватися з приводу того, як блискавично-швидко новий нарком міг усвідомити всю глибинність завдань тієї сфери, у яку тільки-но занурився. А можна підійти до оцінки його діяльності і дещо інакше – його висновки не були спонтанними, вони були виношені у процесі тривалих розмірковувань над сутністю тогочасного історичного моменту в цілому, над складністю, масштабністю проблем, які розв'язувало все суспільство. І Микола Скрипник ще й ще раз демонстрував, що він не бажає (та й просто не може) свідомо обмежувати свою діяльність якимось вузьким плацдармом, не може бути лише сумлінним функціонером, що старанно, дисципліновано виконує визначені певними уявами та інструкціями функції і зовсім байдуже ставиться до того, що його, здається, безпосередньо не торкається.

Без особливого ризику помилитись, можна сміливо стверджувати, що особистостей з подібного роду мисленням, кругозором не лише в українському політичному істеблішменті, але й на союзному рівні було аж надто мало. Тут Микола Олексійович сягав рівня такого загальновизнаного інтелектуала, ерудита, імпровізатора, талановитого творця соціалістичної культури як Анатолій Васильович Луначарський. Принаймні, у багатьох ситуаціях – виступи на різних форумах і в пресі, ділові зустрічі тощо – М. Скрипник не лише не пасував, як інші, перед російським наркомом з блискучою європейською освітою – вихідцем з України (А. Луначарський народився в Полтаві, навчався в Київській гімназії), вів себе гідно і переконливо, але й у необхідних випадках дозволяв собі публічно не згоджуватись з А. Луначарським, принципово відстоювати власні позиції, наполягати на своїй правоті. І ніколи, і ні у кого, включаючи того ж А. Луначарського, це не викликало ні подиву, ні протесту. М. Скрипник завжди був абсолютно ясний, некорисливий у своїх переконаннях і послідовний у вчинках.

Набуваючи досвіду на освітянській ниві, у своїх пізніших крупно-масштабних акціях (доповіді на місцевкомі наркомату освіти 13 лютого 1929 р. "Завдання народної освіти в культурній революції", доповіді на VII Всесоюзному з'їзді робітників освіти СРСР 5 березня 1929 р. "Основні завдання культурно-освітньої роботи за доби реконструкції соціалістичного господарства", численних статтях)[17] Микола Олексійович невтомно "бив у одну ціль" – переконував слухачів, читачів, усіх співвітчизників у тому, що освітньо-культурна справа не самоціль, а ключова ланка здійснення поточних, ще більше – перспективних планів. "Культурна робота, – енергійно наполягав нарком, – висувається не як питання "ліпшого" і "доброго" взагалі, а як питання обов'язкового і безумовно потрібного, потрібного для господарської

продукції. ...На неписьменному робітникові, який щойно прийшов від сохи, на ненавченому робітникові нової, реконструйованої промисловості не збудуєш. Реконструювати промисловість – це значить реконструювати робітничу клясу, реконструювати культурний стан робочої сили. ...Неписьменний селянин не може організувати колективи й кооперативи, посувати сільське господарство на вищий технічний щабель"[18].

Тому так щиро М. Скрипника хвилювали негаразди в освітній сфері, відставання у здійсненні планів ліквідації неписьменності, запровадження елементів загального навчання. "Не зліквідувавши неписьменність, – палко переконував нарком, – або не перевівши вселюдного початкового навчання, ми тим самим не виконуємо певної частини соціалістичного будівництва та підірвемо соціалістичну перебудову країни в цілому"[19].

Не вдовольняючись існуючим станом справ, М. Скрипник нещадно критикував себе самого, відомство яким керував, наркомат освіти РСФРР за те, що протягом двох років не вдалося переконати у своїй правоті армію партійних і радянських функціонерів, і фактично вже на два роки спізнилися з адекватною постановкою завдань у духовно-культурній галузі "перед цілим освітянським об'єднанням нашим та всіма робітниками в цілому"[20].

Такі підходи були визначальними для М. Скрипника як ідеолога, теоретика культурної революції. І вони ж були визначальними для всієї його конкретної діяльності, поведінки, обрання форм, методів, ритму роботи.

У наркома освіти щоденно розв'язувалась маса конкретних справ, які навіть перелічити важко. Це, зокрема, питання додаткового зарахування студентів до вузів, відновлення у навчальних закладах відрахованих студентів, встановлення стипендій, надання житла в гуртожитках, розподілу випускників вузів, матеріального забезпечення викладачів, вчителів, призначення пенсій, грошової допомоги, закордонних відряджень, видання і розповсюдження підручників, присвоєння почесних звань і ще багато й багато інших.

У фондах народного комісаріату освіти УСРР, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, відклалася велика кількість документів, які допомагають у загальних рисах "реконструювати" діяльність Миколи Олексійовича.

Передусім, впадає у вічі високий рівень організованості, оперативності в роботі керівника відомства. Мова не лише про кількість питань, які доводилось розглядати, кількість відвідувачів, яких доводилось приймати. Не менше вражає, що з приводу буквально кожного запиту, прохання, пропозиції, скарги нарком тут же власноручно писав резолюцію-рішення. Нерідко це набирало форми розгорнутого документа на кілька пунктів, іноді – на кілька сторінок. Розв'язувалось

не лише конкретне питання, а й робились загальні висновки, давались доручення, висловлювались міркування щодо вдосконалення діяльності відомства дотично до порушуваних проблем[21].

Взагалі, підхід до справ у наркома був дуже відповідальний. При підготовці доповідей, виступів Микола Олексійович прискіпливо вивчав подані матеріали, ретельно їх аналізував, відбирав, створював варіанти. Іноді зарані готувались і розмножувались тези майбутньої доповіді, збирались і аналізувались думки і пропозиції працівників відомства. Так, брошура з текстом тез доповіді наркома освіти УСРР на Всесоюзному з'їзді робітників освіти (1929 рік) заздалегідь була видана українською і російською мовами накладом у 600 примірників і широко обговорювалась[22].

Відстоюючи, передусім, інтереси справи, прагнучи бути завжди принциповим, об'єктивним, М. Скрипник іноді опинявся в полоні тогочасних нових уяв про моральність, справедливість, доцільність. Так, наприклад, одержавши скаргу акторів Харківської опери на директора, який на останню виставу призначив акторів-не прем'єрів, як того вимагала театральна традиція, М. Скрипник 30 березня 1928 р. відповів: "Указати акторам, подавшим таку заяву, що наша опера нова і тому старих традицій ми не визнаємо, оскільки вони перешкоджають роботі"[23].

Не обійшли М. Скрипника і настрої бюрократичних перестраховок, породжені нагнітанням атмосфери підозрілості, масової нетерпимості, які дедалі виявлялись як усталеніші тенденції. Так, коли відомий у міжнародних наукових колах вчений, професор С. Рудницький попросив у наркома освіти дозволу на відрядження до Берліна, де на ювілеї географічного товариства в травні 1928 року мали відзначити видатні досягнення українського дослідника, Микола Олексійович попередньо обережно ухвалив: "Пропонувати Укрнауці дати висновки в цій справі"[24].

Однак питома вага подібних резолюцій, схожих випадків надзвичайно мала. В цілому М. Скрипник не боявся брати на себе відповідальності при розв'язанні будь-яких складних проблем, оскільки завжди був абсолютно переконаним у тому, що чинить за вищими законами честі, справедливості, правди. Він беззавітно вірив, що кожне його рішення, кожен крок максимально підпорядковані суспільнозначимим потребам і інтересам.

Склалося так, що однією з перших масштабних справ, які довелося вирішувати М. Скрипнику-наркому освіти, стало упорядкування українського правопису. Цей аспект діяльності Микола Олексійовича одержував свого часу оцінку в політичній літературі, за тим широко дискутувався в історичній і мовознавчій літературі, а відлуння дискусій дійшло і до наших днів, час від часу спалахує новими ремінісценціями в процесі мовної реформи, що її намагаються провести нині.

Фактологічний бік справи досліджений достеменно – і навряд чи варто вдаватись до повторень всім добре відомого. А ось оцінка вдіяного тоді, визначення ролі М. Скрипника різняться.

Гадається, за відправні моменти для вироблення наукових, об'єктивних, справді історичних підходів мають бути наступні.

До другої половини 20-х років XX століття унормованої української мови просто не було. Таким показним виявився спадок довготривалої бездержавності нації, яка начебто й мала (принаймні – ніколи не втрачала) власну мову, розвинула її до блискучих літературних зразків (Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Іван Нечуй-Левицький, Леся Українка, Михайло Коцюбинський), неповторної пісенної мелодійності в усній народній творчості, однак вражала своєю недосконалістю, різнобоєм у науковій літературі, періодиці, офіційно-ділових документах. В останньому легко переконують друковані тексти, усні виступи (звісно, у стенографічних передачах, чи газетних варіантах), епістолярії Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Сергія Єфремова, Івана Стешенка, Симона Петлюри, Софії Русової, Олени Пчілки, Микити Шаповала, Сергія Шелухіна, В'ячеслава Липинського, Дмитра Дорошенка, Євгена Чикаленка, Михайла Тугана-Барановського, Миколи Порша, Ничипора Григоріїва та інших діячів доби Української революції. Але ж наведений перелік прізвищ – то (звісно, неповний), справжній цвіт української нації, особистості зі стійкою репутацією мислителів, вчених, літераторів, публіцистів, врешті – політиків, масштабність яких сягала національних меж.

Що тут вже говорити про революціонерів-більшовиків, і серед них Миколу Скрипника, Григорія Петровського, Володимира Затонського, Власа Чубаря, Григорія Гринька, Олександра Шумського? Прізвища Георгія Пятакова, Еммануїла Квірінга, Станіслава Косіора, Християна Раковського, Євгенії Бош, Серафими Гопнер, Дмитра Мануїльського зі зрозумілих причин взагалі недоречно згадувати. Безперечно, серед них було чимало людей від природи здібних, обдарованих, навіть талановитих, але таких, що не мали систематичної, ґрунтовної освіти. Вона здобувалася, здебільшого, на одному – двох курсах університетів (їх виключали з вузів за революційну діяльність), під час поневірянь по тюрмах і на сибірських засланнях, на нелегальній роботі по неозорій і багатомовній Росії, в еміграції.

Не дивно, що ці люди нерідко володіли не однією іноземною мовою (так, той же М. Скрипник досить пристойно знав французьку та німецьку, інші, як на сьогодні – взагалі були поліглотами), однак спілкувалися здебільшого російською і майже не розвивали, не збагачували знання рідної, української мови. Більше того, вони виявлялись, не усвідомлюючи того, носіями загрозливої тенденції – привнесення в українську мову величезної кількості русизмів, "перекалькування" багатьох російських термінів в українські. Особливою "зоною ризику" ви-

являлась мовна сфера, пов'язана із суспільним життям. Революційна термінологія, віяння нового життя отримували більшовицькі, а відтак російські найменння.

І, здавалось, немає жодної потреби в тому, щоб особливо переінакшувати народжувані новації – просто, у разі потреби, по-можливості, наближати їх до традиційно-українського звучання, давати їм лише власні суфікси і закінчення. Звісно, ця, в цілому невідворотна, і, почасти, природна тенденція, яка йшла не від єства, коріння, традицій власної, а чужої, хай, навіть і близької мови, несла в собі очевидний негативний заряд, з неминучістю мала позначитися на всьому мовнотворчому процесі, на віддаленні практики мовного спілкування від народних, літературних засад.

Наскільки глибоко розумів М. Скрипник всю сутність і складність означеної ситуації, судити непросто: сам він не виявив схильності до теоретизування у мовній сфері. Та, можливо, це зрештою не так уже й важливо. Якщо навіть він діяв більше інтуїтивно, а не на бездоганному теоретичному фундаменті, його рішення і кроки щодо мовної реформи не можуть бути ніяк применшеними.

Він, вочевидь, відчував, що затягування дискусій – це породження все нових і нових проблем, кінця яким ніколи не буде, і застосував, як і в інших випадках, тактику революційного натиску, прискореного темпу. Він знав, що попередники "критичну масу" матеріалу вже напрацювали і, тільки-но очолив комісію по впорядкуванню правопису (а вона працювала відповідно до наказу РНК УСРР ще з 23 липня 1925 року), як відразу ж призначив на 26 травня 1927 року правописну конференцію. Можливо, така оперативність немалою мірою пояснювалась і усвідомленням того, що, закликаючи партійно-радянський апарат, неукраїнське робітництво до оволодіння українською мовою, варто було передусім потурбуватися про якості останньої, про її досконалість, чистоту, наукову довершеність, про те, щоб змалечку навчати кожного не якомусь примітивному сурогату, а справді чудодійному витвору нації, звісно, надавши йому відповідної "огранки" та сили загального правила. В усякому разі такий підхід був цілком у дусі поведінки М. Скрипника.

По ходу підготовки конференції довелось оперативно розв'язувати дуже складні організаційно-наукові завдання.

Новий нарком, як досвідчений, вправний політик, хотів бачити конференцію неодмінно всеукраїнською. Для цього в її роботі мали взяти обов'язкову участь представники різних регіонів України, в тому числі і Західної України. Це давало змогу посадити за один стіл тих, хто в заочній дискусії з мовних проблем дотримувався дуже відмінних поглядів. І виграш від того був подвійним. По-перше, Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові було явно невдоволене створеними нашвидкоруч Українською Академією Наук у 1919 – 1920

роках "Найголовнішими правилами українського правопису", затвердженими радянською владою в 1921 році. Члени НТШ підготували свій проект правопису і зі всіх точок зору (і наукової, і політичної, і національно-соборницької) важливо було ґрунтовно ознайомитись з позицією галичан, взяти від них все раціональне (а в тому, що воно є, сумніватись не доводилось).

По-друге, галичани створили б зовсім не формальну противагу згаданим тенденціям російщення української мови і, попри різні ускладнення, можливі звинувачення, допомогли б відстоюванню її засад, її природної самобутності і осібності, наближених до народних джерел і кращих літературних надбань.

Важко було б переоцінити і духовно-культурне значення вироблення єдиного правопису для розірваного на частини українського народу, для його недалекого (в це вірив М. Скрипник) об'єднання у цілість.

Отже, Микола Скрипник залишався вірним собі: беручись за справу, слід передусім збагнути її суть, "поглянути в корінь" і потім діяти, ставлячи понад усе інтереси самої справи, і тільки справи, а не на догоду кому б то не було.

Не влаштовувала його і роль "весільного генерала", який би лише освячував своєю високою присутністю дійство. Це він довів і в промові на конференції, і в ході ґрунтовних дискусій (наукове зібрання напружено працювало з 26 травня до 6 червня 1927 року), за якими уважно, прискіпливо стежив, спрямовував, і, врешті, в опублікованих пізніше статтях про підсумки обговорення правопису оцінював. Він зацікавлено доходив до тонкощів, демонстрував неабиякі спеціальні знання і заражав усіх настроєм, що вирішується справа надзвичайної національно-державної ваги. Останнє розуміли далеко не всі, сприймаючи суперечки як щось суто академічне, чи, навіть, схоластичне.

Результати роботи конференції виявились плідними. Її матеріали державна правописна комісія ретельно опрацьовувала під керівництвом М. Скрипника ще більше року, старанно враховуючи все цінне і корисне (на цій стадії голова вважав поспіх зовсім невиправданим). 4 вересня 1928 року Рада Народних Комісарів Української СРР на доповідь М. Скрипника ухвалила постанову, в якій говорилося: "Доручити Народному Комісарові Освіти УСРР тов. Скрипникові остаточно затвердити проекта українського правопису.

...Визнати, що зазначений український державний правопис мусить набути загального обов'язкового характеру"[25]. На виконання урядової ухвали 5 вересня 1928 року М. Скрипник постановив: "Доручити управлінням НКО та Державному видавництву України розробити порядок переведення до життя українського державного правопису, передбачивши зокрема ті випадки, коли можна в друкованих виданнях припускати відступлення від державного правопису, як, напри-

клад, при виданні історичних документів, суто лінгвістичних написів і т.п."[26]

Новий український правопис тут же й надовго охрестили "скрипниківським". Слід відразу сказати, що він виявився далеко небездоганним. Не все в ньому органічно поєдналося, як того прагнув Микола Олексійович. Галичани відмовилися прийняти правопис у повному обсязі, хоча за винятком вимоги усунення апострофу, всі інші їх пропозиції було враховано. Наддніпрянці неабияк нервувалися, спантеличено ламаючи язика над словами з незвичною літерою "ґ" і пом'якшеною "л", постійно губилися при визначенні родової ознаки іноземних запозичень термінів на зразок "кляса", "метода", "заля", "гастроля" тощо.

Небезпідставними були звинувачення і у широких, невмотивованих залученнях до української мови полонізмів – слів польського походження. Іронію, глум (а іноді й обурення) викликали й штучні підходи до словотворення на зразок:

"застувач" – відповідник російською мовою "экран"
"копалка" – "экскаватор"
"дотик" – "контакт"
"притичка" – "штепсель"
"жільникарня" – "кабельний завод"
"автомобілярня" – "автозавод"
"цяцькарня" – "фабрика игрушек"
"взуттярня" – "обувная фабрика"
"електровня" – "электростанция"
"неділка" – "атом"
"дрібень" – "петит"
"письмівка" – "курсив"
"витинок" – "сектор"
"утинок" – "сегмент"

Все то так. І на рівні пошуку недоліків у "скрипниківському правописі" на конкретних прикладах розмову можна продовжувати й далі.

Однак, головне, чого досяг М. Скрипник проведеною реформою, полягало в іншому.

Передусім, вперше за багато віків українській мові офіційно було надано національно-державного статусу. По-друге, створено, хай не найдосконаліші (сам по собі цей процес справді довготривалий, складний, копіткий – і взагалі важко стверджувати, що має своє завершення) наукові засади національного мовотворення, вироблено відповідні нормативи, винайдено певні перепони для чужорідних впливів і наближення наукового, ділового мовлення до природних народних джерел мови, опріднення її літературно вивершеними надбаннями.

По-третє, незважаючи на те, що "скрипниківський правопис" було офіційно відмінено відразу по його смерті, життєдайність правопи-

су виявилась вельми потужною. Він продовжував майже у повному обсязі вживатися на західноукраїнських теренах аж до початку там радянських перетворень з осені 1939 року. Він панує й донині в західній українській діаспорі. Він давав незнищенні паростки під час всіх наступних спроб під виглядом об'єктивної дії інтернаціоналістських тенденцій здеформувати природні основи української мови. Не випадково він (правопис, чи його елементи) має чималу притягальну силу, коли йде аж надто нелегкий і затяжний процес пошуку варіантів мовної реформи. Єдине, що в даному випадку викликає природне невдоволення і заперечення – це бажання не стільки наслідувати загальні Скрипникові підходи до справи, скільки реанімувати окремі (часто не безсумнівні, відхилені життям) їх зовнішні прояви.

Не менший суспільний резонанс і значення для всього процесу українізації в 20-ті роки мали дискусії серед художньої інтелігенції, в тому числі, і в першу чергу – тієї, для якої слово, мова, національне забарвлення – основний засіб самовиразу і, водночас, впливу на широкий загал.

Історія світової культури переповнена прикладами дуже складних, нерідко конфліктно-ворожих стосунків між літераторами, художниками, митцями. І, взагалі-то, дивного в тому нічого немає. Адже, якщо не зважати на прикрі порушення елементарних засад вихованості, пристойності, такту, здебільшого, йдеться про самоутвердження обдарувань, талантів, змагання творчих амбіцій, щирих прагнень довести, що так досконало, неповторно і навіть геніально пізнати, пояснити життя, його найістотніші аспекти, навчити моральності поведінки не зможе ніхто інший. І тоді така особистість береться за перо чи за пензля, сідає за рояль чи виходить під світло рампи... А між тим мало кому дано усвідомити (хоч таке трапляється, однак, переважно – далеко не відразу), що вона (ця особистість) у художньому сприйнятті, осмисленні, відтворенні дійсності поступається іншим. Причини невизнання чи браку популярності (перший і найпростіший, хоч і не найбездоганніший "лакмусовий папірець" торжества таланту) швидше і легше відшуковуються не у самих собі, не у власній творчості, а більше – у сфері взаємостосунків, підступності конкурентів і невмінні їх почитателів відрізнити справжні витвори мистецтва (звісно свої) від підробки (звісно, чужі), шедеври від сірого ремісництва.

Особливий вибух пристрастей у такій делікатній сфері, як література і мистецтво, завжди припадав на революційні часи. Справді, масштабні зрушення, якісні прориви в одних випадках безпосередньо передували соціальним потрясінням, значною мірою готували їх вибух, або супроводжували апогеї боротьби, народжувались, як мовиться, у горнилі революцій, або ж, в інших, були їх прямим продовженням, найяскравішим, найпоказовішим свідченням їх глибинності, кардинальності, всеосяжності.

Як би не оцінювалась доба 1917 – 1920 років у Росії, в Україні в тому числі, породжені нею процеси (спектр висловлювань тут, як відомо, щонайширший – від "головної події XX століття" до "найбільшої трагедії"), незаперечним залишається те, що вона підняла до активної історичної дії мільйонні маси, спонукала кожного індивідуума глибше задуматись над проблемою вибору життєвої позиції, проблемою особистої відповідальності перед суспільством, його майбутнім. Природно, оперативніше і потужніше реагували на суспільні настрої особистості з найчутливішими душами, з найзагостренішим відчуттям пульсу життя, особливо всіляких його негараздів.

Наочним підтвердженням масового потягу до творчості, своєрідним виявом культурної революції (правда, немало авторів, публіцистів беруть словосполучення в лапки), що набули просто вибухоподібного характеру, стали 20-ті роки минулого століття. Рідко хто з тих, що мав бодай якісь художньо-мистецькі нахили, не спокушався пробою власних сил на ниві служіння музам. Звичайно, що за умов докорінної ломки устоїв життя, рішучих відходів від традицій, нерідко відвертої зневаги до інтелектуальних і духовних надбань попередніх поколінь, народжувались постаті, групи, напрями, школи, що, претендуючи на володіння "істиною в останній інстанції", "абсолютною органічністю змісту і форми", своїми різнопрагненнями, войовничим, нерозтраченим запалом і просто-таки вражаючою самовпевненістю і активністю створювали справжній хаос в культурно-духовному середовищі.

Однак, іманентний комуністам максималізм передбачав опанування всіма сферами життя ("немає фортець, якими б не оволодівали більшовики!") і обов'язкове керівництво ними. Тож Миколі Олексійовичу Скрипнику за посадою наркома освіти – хочеш – не хочеш – довелося зануритися в ситуацію, від якої обачні політики воліли б опинитися подалі. На культурному фронті (ще один тогочасний термін, що іронічно зустрічається багатьма критиками) не просто вирували пристрасті, нерідко виплескуючись через край. Добираючи найобразніше термінологію, можна було б сказати, що розгорталися битви стратегічного значення, в дію кидались найударніші сили, в стан найповнішої готовності приводились останні резерви. А про проблему одвічного конфлікту художника і влади годі поширюватися. Хіба варто нагадати, що небачені суспільні злами і тут зумовлювали більшу за звичну гостроту і напругу.

Микола Скрипник зовсім не знітився, принаймні зовнішніх ознак розгубленості ніхто ніколи в його поведінці не помічав. І в даному випадку, мабуть, зовсім не тому, що був особливої "комісарської" вдачі: готовий був проявити себе з однаковим успіхом будь-де – чи, приміром, на створенні аеропланів, чи на вирощуванні капусти, чи на становленні кіномистецтва. "Комісарити" – значить керувати, а в такій справі – головне революційні переконання, цілеспрямованість і воля.

Серед тогочасних політичних діячів вищого рангу в Україні Микола Скрипник, мабуть, був єдиною особистістю, прихід якої на керівництво, поряд з іншим, і культурно-мистецькою сферою вважався у цілому природним, виправданим, зрозумілим. В усякому разі, якщо подумки поставити на його місце будь-кого іншого, гадається, сплеск невдоволення і навіть супротиву серед художньої інтелігенції був би, практично, невідворотним.

М. Скрипник завоював собі незаперечний авторитет у всіх верствах українського суспільства усім своїм звитяжним життям, невтомною працею в інтелектуально-науковій, ідеологічно-публіцистичній сферах. Годі було й сподіватися, що його погляди були до душі всім учасникам літературних, художньо-мистецьких процесів. Однак його приймали як свого, такого, що поставлений не "покомісарити" черговою справою, а такого, хто по собі достеменно знає, що означають справжні муки творчості, хто здатен осягнути сутність численних проблем, які накопичувались роками, хто не буде "рубати з плеча", а виявить розсудливу обачність і щирість, непоказний інтерес і принциповість. Пріоритети тут, звісно, у кожного свої. Та в комплексі вони напрочуд органічно поєдналися у якостях, чеснотах саме М. Скрипника, що й зумовило йому, за сучасною термінологією, роль "неформального лідера" національного культурно-мистецького поступу. І цю свою функцію він прагнув щораз, щодня підтверджувати зовсім "неформальним" урядуванням.

Щоб ефективно керувати художньо-мистецькою галуззю, Микола Олексійович глибоко занурювався у кожну проблему (а такими були майже всі), що їх доводилось тоді розв'язувати. Побіжно варто звернутись до з'ясування І. Кошелівцем відправних, пояснюючих моментів праці М. Скрипника в галузі культури. "За доби 1920-их – початку 30-их років тлумачем партійної догматики в галузі культури судилося бути Скрипникові. І якщо ми твердимо, що доба його перебування при владі точно збігається в часі з українським ренесансом, то мусимо вияснити дві речі. По-перше, що цей ренесанс завдяки названим обставинам не був такий повнокровний і потужний, як бути б йому при умовах, якби він розростався стихійно, без обмежень і відтинання від природних джерел минулого, без настанови на "служіння" пролетаріатові, який цього й не вимагав. Вимагала служіння партія, і якщо тоді це не було усім так ясне, то вияснилося пізніше, – що не пролетаріатові, а собі. Зовсім ясно, що такі сприятливі умови без обмежень могли б створитися, якби переможцем на Україні вийшли не більшовики, а Українська Народна Республіка.

З другого боку, треба вияснити, чому, попри все, той ренесанс, навіть обмежений, півтора десятка років протривав, і як саме для нього прислужився Скрипник. Твердимо, що він був догматик. Але мусимо бачити його в конкретних історичних обставинах...

Тут Скрипник весь у суперечностях: з одного боку, наполягання на безумовній самостійності України. І під цим підписався б не один націоналіст (маємо на увазі в дослівному розумінні націоналістів-оуністів, від яких не раз доводиться чути: байдуже, хай буде Україна й комуністична, аби самостійна); але з другого – в Союзі з Росією. А це вже сьогодні беззастережно відкине кожен український патріот (без залежності від того: з еміграції він чи з УРСР), бо саме на досвіді Скрипника і наступних десятиліть підтвердилося, що для України союз з Росією у будь-якій формі виключений"[27].

Як то не дивно, але поважний ессеїст не втримується, щоб викладати історичну аргументацію щодо свого бачення проблеми в умовний спосіб, чого наука просто не приймає: на цьому рівні можливі лише безплідні схоластичні суперечки. Не бажаючи втягуватись у них, можливо варто зауважити хіба що наступне. Українська Народна Республіка не лише не вийшла переможницею в 1917 – 1920 роках, а й не мала на те скільки-небуть надійних шансів.

Першими це усвідомили самі провідники УНР – М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко, М. Шаповал, І. Мазепа, П. Христюк, а за ними й такі серйозні дослідники, як, наприклад, І. Лисяк-Рудницький, Я. Пеленський та ін.

Це, звісно, більше стосується "конкретно-історичних обставин", якщо вибудовувати не упереджені концепції, а ті, що мають у підмурках реальні, не удавані факти.

Що ж до Скрипникового догматизму, про який автор закликає судити "в конкретно-історичних обставинах", то й тут справа виглядає проблематично. Адже формула "на досвіді Скрипника і наступних десятиліть підтвердилося, що для України союз з Росією у будь-якій формі виключений" – не що інше, як спроба перефразувати відомий абсурд: "Цього не може бути, тому, що не може бути ніколи". Підкреслимо, йдеться в даному разі зовсім не про ступінь достовірності, аргументованості наведеного твердження І. Кошелівця (для зручності можна навіть погодитись, що, з погляду досвіду Скрипника, автор і правий, хоч поспішати це робити не варто). Справа в тому, що сам підхід І.Кошелівця до проблеми важко кваліфікувати як науковиважений. Який відповідальний дослідник згодиться підписатися під категоричним висновком загальнотеоретичного атунку, якщо він базується на одному прикладі, хай навіть їх буде й кілька, але тих, що були характерними для даних конкретно-історичних обставин, і зовсім не є (не може бути) підставою для виведення загальної закономірності? І хто перший всім своїм життям, досвідом, конкретними концепціями-міркуваннями це спроможний довести, так це саме Микола Олексійович Скрипник.

Хто-хто, а він таки вмів долати, "оминати" догми, раз-у-раз вдаючись до живої діалектики і йдучи від фактів, за фактами, тобто спо-

відував справжній конкретно-історичний підхід, якого так бракує багатьом фахівцям, що зважаються критикувати й ці позиції М. Скрипника.

То ж краще звернутись до спадщини наркома освіти (і писемної, і втіленої у практику).

Для розуміння українського літературного процесу, його цілісності, тяглості, сутності традицій одним з найпринциповіших було питання про витоки української літератури. Імперська російська версія, яка насаджувалася довгий час, зводилась до того, що, починаючи від Київської Русі, всі витвори письменства – то спадщина Росії, а не України. В радянський час у цьому питанні змін теж не спостерігалося. Тоді ініціативу рішуче взяв на себе М. Скрипник.

Не будучи фахівцем-літературознавцем, не досліджуючи давньої історії, він, як один із редакторів "Літературної Енциклопедії", зіткнувся з потребою з'ясування концепції українського літературного процесу у її співвідношенні з концепцією російського (руського) літературного процесу.

На перешкоді правильного розуміння проблеми, вважав М. Скрипник, "стояли залишки старих поглядів старої російської історіографії, погляд про безперервний історичний процес від старої Київщини через Москву, Суздаль і до старого Петербургу. Довелося на підставі загальних історичних міркувань заперечувати цю історичну літературну концепцію і добиватися практичного визнання принципу, за яким всі пам'ятники до другої половини 18 стор. зараховано до російської чи української літератури відповідно до території, що на ній той пам'ятник складався. Так "Слово о полку Ігоревім" зараховано до української літератури, а "Моление Данила Заточника" – до російської"[28].

Цю позицію, яку називають ще територіальною концепцією, М. Скрипник детально обґрунтував у промові "За українське літературознавство" на відкритті Інституту Шевченка у Харкові 15 квітня 1929 р. і послідовно домагався "поглиблення" дослідження історії українського письменства до старокиївських часів, неухильного дотримання принципу, за яким "всі пам'ятники до другої половини XVIII сторіччя будуть відноситися в "Л.Е." ("Літературній Енциклопедії – В.С.) до російської, білоруської чи української за територіальною ознакою"[29].

Причому нарком не вдовольнявся "загальними вказівками", а прискіпливо аналізував кожну статтю, рішуче протестував, наприклад, проти рецидивів у статті Тимофеєва "Вірші" "карамзінсько-соловйовсько-іловайської термінології", зарахування до "русского стиха" українських творів XIV – XVII століть, реанімації віджитої "з часів революції" термінології "северорусское" и "южно-русское письменство"[30].

Починаючи з творчості Івана Котляревського, за М. Скрипником почалася нова доба української літератури, яка з того часу розвива-

лася під гаслами уповноцінення і усамостійнення. В цьому процесі Микола Олексійович виділив три етапи (періоди).

У першому періоді (від Івана Котляревського до Тараса Шевченка і Марка Вовчка) українське письменство пройшло складний шлях становлення. На початку воно було провінційним, начебто регіональним додатком до російської культури. А в середині XIX століття можна вже було говорити про виникнення засад для перетворення українського літературного процесу на потужний національно-культурний чинник. Однак сталося це уже в другому, "франківському", "львівському" періоді, коли "українська література, можна сказати, змогла стати на свої власні ноги". Тут М. Скрипник особливий наголос робить на ролі Галичини, що з культурним центром у Львові відігравала роль "українського П'ємонту". Щоправда, соціальна база української культури без переважно інонаціонального міста була завузькою – селянство та інтелігенція.

І лише в третьому періоді, що починається з 1905 року, особливо ж – від жовтня 1917 року настала "доба будування самостійної української культури, але підтриманої силою пролетаріату"[31].

Не ставлячи перед собою будь-якої партійно-ідеологічної мети, не озираючись на домінуючі погляди, М. Скрипник орієнтується на неспростовні наукові дані, на "залізну" логіку, здоровий глузд. І це дозволяє йому дійти виваженого, переконливого висновку.

Не заперечуючи впливу російської культури на розвиток українського літературного процесу в різні періоди, особливо, скажімо, в 60 – 80-ті роки XIX століття, він підкреслює: "Ми не можемо фактично визнати значіння першеньського впливу російської літератури на українську літературу"[32].

Для М. Скрипника це не побіжне зауваження, або гіпотетична здогадка. Аргумент за аргументом він вимуровує непорушну конструкцію: "Треба відзначити, що нова українська література своє літературне коріння має у своїй власній попередній історії, хоча й російська література мала в один із періодів і дуже великий вплив поруч з іншими впливами на українську літературу. ...Українська література, як прояв культури українських трудящих мас, виступає на арену міжнародної пролетарської творчості не як учень, що повинен лише шукати проводиря або допомогача, але як справжній чинник спільної співпраці... Погляд, що в оцій спільній культурній роботі культура якогось одного народу може бути гегемоном – чужий нам"[33].

І на довершення – гранично категорично, беззастережно: шлях розвитку української літератури, української культури – "є шлях самостійного розвитку українського народу"[34].

Гадається, в таких міркуваннях, в такій поведінці важко (якщо, звісно, щиро прагнути об'єктивності) угледіти прояви догматизму. Здається, все зовсім навпаки. Перед нами разючі приклади його смі-

ливого подолання, подолання стереотипів, що панували століттями і активно продукувалися в Скрипниковий час.

І все ж, на фоні викладеного не такими переконливими, швидше не сповна адекватними виглядають конкретні оцінки розвитку і взаємодії національних культур, національних літератур, що їх дав М. Скрипник у статті "Підсумки літературної дискусії", видрукуваній "Більшовиком України" в липні 1926 р. (№ 1). Можна лише висловити припущення, що на той час Микола Олексійович просто ще не настільки глибоко опанував предмет, щоб мати щодо нього справді глибокі і ґрунтовні власні міркування.

Він, вочевидь, підміняв благородну ідею, теорію практикою, коли оцінював тенденції розвитку радянської культури в цілому в СРСР і її національних складових. "Досягнення російської культури, досягнення української культури тощо йдуть на арену нашої співпраці, щоб витворити міжнародню пролетарську культуру на терені цілого СРСР, і ніхто не претендує на гегемонію, на фактичне чи формальне керівництво, і це не є якесь опікунство чи гегемонія однієї культури над іншою, не є будь-яка претензія на нерівноправні стосунки між народами, а навпаки – це є братерська співпраця над спільним ділом"[35].

Адже лейтмотив тієї ж статті М. Скрипника – спроба розвінчання так званої теорії боротьби двох культур. Він вважав, що насправді існує боротьба між буржуазними культурами двох націй, а пролетаріатові різних націй, комуністам це особливо не загрожує. Найбільше, ідеологія "громадян Зерових" може знайти деякий відгук у окремих членів КП(б)У, як, наприклад, у М. Хвильового[36].

До виступів М. Хвильового (і публіцистичних, і в процесі літературної дискусії) М. Скрипник повертався не один раз, прискіпливо їх аналізував і, як завжди, виявляв досить широкий, різнобічний, комплексний підхід. Микола Олексійович з розумінням ставився до суто літературних шукань талановитого письменника, вважав неможливим для себе висловлювати думку щодо художніх якостей його творів. "Борючись з плужанством і гартованцями на Україні, – зауважував Микола Олексійович у статті "До теорії боротьби двох культур" – з ідеологічними художніми течіями в російській літературі та їх впливами на літературу українську, тов. Хвильовий має свій окремий погляд в мистецтві, а саме – він прихильник так званого формалізму й неокласицизму. Ну, стоїть – і нехай собі стоїть, бог із ним, – це їхня літературна справа. Ми, політики, як і робітничо-селянський загал, дещо потім із їхніх літературних досягнень собі придбаємо. Втручатися до їхньої літературної боротьби – це не наше завдання. І коли тов. Хвильовий хоче проторувати собі окрему стежку повз різних російських літературних течій, що існують, бог із ним – туди йому й дорога"[37].

Однак, не заперечуючи права будь-якого художника на власний стиль, на боротьбу проти інших літературних течій, зокрема – росій-

ських, М. Скрипник задається питанням: "Чи він (М. Хвильовий – В.С.) проти російських літературних течій щодо їхньої літературної форми та стилю й т.інш. тому, що це поганий стиль, погані форми, чи тому, що вони російські?"[38] Аналіз праць М. Хвильового ("Думки проти течії", "Камо грядеши" та ін.) переконує М. Скрипника в тому, що "тов. Хвильовий не проти відмежування від кепських літературних течій, а він є проти російських течій взагалі, бо вони російські", "...стоїть за розрив усяких зв'язків з російською літературою", гадаючи, "що в цьому протиставленні – єдино можливий шлях до розвитку української літератури"[39].

Ось тут М. Скрипник і вбачає прояв боротьби двох культур і рішуче виступає проти цього. "Це є шлях націоналістичної боротьби, – наголошує послідовний революціонер, – а не шлях, що відкрила Жовтнева революція, шлях братерських взаємовідносин, шлях співдопомоги будуванню на кожній мові єдиної пролетарської культури, збудування української літератури як культури окремої, з вищими досягненнями, але не протиставленої культурам інших радянських народів, а разом із ними спільного будування нової культури, нової літератури, нового світу праці й братерства"[40].

З не меншою принциповістю Микола Скрипник розвінчував і позицію тих авторів, учасників літературних дискусій, які збочували зі зворотної, так би мовити – російської позиції, заперечували можливість, перспективу власного, самобутнього розвитку української культури, літератури. Значну частину статті "Підсумки літературної дискусії" Микола Олексійович присвятив прискіпливому розбору виступу літературознавця М. Романовського. Останній у публікації "Украина, Москва, Запад (к вопросу о путях украинской культурй" ("Харьковский пролетарий", 1926. 5 июля) неправомірно ототожнив "хвильовистський" лозунг "Від Москви – на Захід" (його М. Скрипник вважав "неправдивим, хибним, не ленінським, непролетарським") з гаслом "Дайош свій власний розум", який для Миколи Олексійовича символізував природний осібний шлях розвитку української культури[41]. Він щиросердно обурюється: "Прирівнювати лозунги самостійного розвою української культури та її орієнтації на внутрішні сили трудящих мас України до льозунга "Геть від Москви", ставити між ними знак тотожності "т.е.", це значить – не відмежовуватися, а обома ногами стояти на погляді теорії боротьби двох культур. Це значить – стояти на погляді додатковості, другорядності української культури. Це значить – виходити з погляду недовір'я до внутрішніх творчих сил української трудящої людності, а насамперед це значить – нічого не зрозуміти в питанні про шляхи української культури"[42].

Що ж до самої теорії боротьби двох культур, тут М. Скрипник завжди займав непримиренну позицію. Він, либонь, довго і ґрунтовно обдумував її суть, чи не найлапідарніше і, водночас, найточніше пере-

давав її зміст: "На Україні відбувається боротьба двох культур – російської і української. Українська культура – культура селянська, не пролетарська. Російська культура – культура пролетаріату, культура, що об'єднує, культура, що будує соціалізм. Компартія не може заважати елементарним культурним потребам народу, вона, навпаки, забезпечує їх. Але партія має зважати на те, що переможе російська культура, як культура пролетарська, міська, в тій боротьбі російської і української культури, що відбувається. Російська мова – мова Ленінова, мова революції. І партія мусить допомогти їй оволодіти масами"[43].

Можливо, до цитати можна було б цього разу і не вдаватись, однак вражає те, для кого М. Скрипник "розтовкмачує" смисл, зміст, спрямованість "теорії" боротьби двох культур, "що являє собою лише недостатній і доволі брутальний вираз люксембургіантства на українському ґрунті"[44]. Виявляється... для самого автора теорії – Д. Лебедя. І, незважаючи на те, що з часу її появи пройшло немало років, колишній секретар ЦК КП(б)У зазнав масової і самої нищівної критики, відмовився від своїх розвінчаних поглядів, Микола Скрипник і надалі наполягав: "Мій висновок з усього сказаного і несказаного: Вам, Дмитре Захаровичу, належить виконати ще невиконаний обов'язок: одкрито й повнотою, по-більшовицькому, виступити з марксистським, ленінським викриттям вашої ж таки "теорії" боротьби двох культур на Україні і цим зробити Ваше особисте зречення від цієї безщасної теорії засобом виховати пролетарські маси"[45].

Той факт, що сам автор від "теорії" "відмовився (хоч і не викрив)", М. Скрипник вважав недостатнім. Тому пішов на такий, мабуть, не у всьому виправданий і коректний крок. Після публікації у журналі "Большевик" (1928, № 7) статті Д. Лебедя "Внимание идеологическому фронту" Микола Олексійович вмістив у журналі "Більшовик України" "Листа до тов. Лебедя". Цей лист був детальною рецензією на рукопис статті Д. Лебедя, який автор направляв М. Скрипнику у процесі підготовки матеріалу до друку. Д. Лебідь виступав проти відомої статті М. Волобуєва про економіку України, і нарком освіти висловив півтора десятка розлогих зауважень. Д. Лебідь практично всі їх врахував, окрім одного: в публікації М. Скрипник не знайшов самовикриття автора і тому додав до власне приватного документа, який оприлюднювався, післяслово. В ньому позиція наркома жорсткішає, Д. Лебедю інкримінуються нові провини: "...Тов. Лебідь, прийнявши до уваги майже всі мої пропозиції і зауваження, обійшов лише одне, а саме те, що, на мою думку, повинно було б передовсім бути взято до його уваги: про кончу потребу саме для тов. Лебедя дати мотивовану критику тої його старої теорії боротьби двох культур, що про відмову від неї він тепер заявляє в своїй статті. В цьому була одна з головних причин мого листа до нього. Він тої поради не прийняв; треба жалкувати за це, тим паче, що таке уникнення тов. Лебедем мотивовки

свого відмовлення від своєї попередньої хибної "теорії" і відмовлення від подання критики її – тепер вже не можна визнати випадковим, а є вже навмисне і цілковито свідоме, бо лише теє питання мого листа тов. Лебідь залишив без ніякої уваги"[46].

Однак і цього М. Скрипнику виявилося замало. Він звертається до своїх зауважень, іменуючи положення рукопису статті Д. Лебедя "помилками" і в своїй доповіді на кафедрі національного питання Українського Інституту марксизму-ленінізму 14 грудня 1929 року[47]. І знову Миколу Олексійовича не бентежить, що він робить надбанням широкої гласності елементи "робочого" характеру, власне – підготовчі матеріали, побіжно визнавши, що ті помилки "здебільшого виправлені".

Боронити Миколу Скрипника від незаслужених критичних нападок – зовсім не означає його ідеалізувати, тим більше – обожнювати. Як і будь-яка діяльна, багатогранна особистість, у складних обставинах життя (а воно до того ж котилося зовсім не пробитою колією) він нерідко і немало помилявся. У своїх помилках іноді виявляв дивну непоступливість, настирливість, що межувала з нетактовністю, безжальністю, грубістю, навіть жорстокістю, а не у всьому обґрунтовані звинувачення, здається, в чомусь могли бути породжені і політичною кон'юнктурою.

Можливо, це йшло від характеру, внутрішнього переконання, що так, як він, розуміти сутність суспільних процесів, розуміти їх логіку, бачити перспективу взагалі рідко хто здатен. Тому, наприклад, позитивно в цілому оцінюючи згаданий публічний виступ Д. Лебедя проти М. Волобуєва, М. Скрипник вбачав у ньому й чимало недоліків, які так хотів чимось компенсувати, і тому посилався на свою промову "З приводу економічної платформи націоналізму" під час дискусії в Інституті марксизму навколо відомої публікації М. Волобуєва в "Більшовику України"[48]. Між тим, власне предметний розбір концепції вченого, аргументована її критика супроводжувалася й заявами, які сьогодні б назвали безапеляційним присудом. Саме так сприймається абсолютно категоричний тон таких, скажімо, висновків: "Хто стоїть на становищі протилежних інтересів України і СРСР, той прихильник або російського, або українського націоналізму. Не забудьте, що там, на Заході, в капіталістичних країнах всесвітнє пригнічення й експлуатація, а тут братерське об'єднання і допомога, знищення колоніального стану і розвиток всіх народів.

Ми кажемо: кожен, хто говорить про те, що шляхи українського народу пішли якось узбіч шляхів вільного об'єднання всіх народів Союзу проти капіталізму всього світу, той буде українським націоналістом, він тоді не зрозуміє пролетарської єдності, виявленої в Союзі. Навпаки, хто додержує тої думки, що інтереси Союзу – якби зменшити вільний розвиток українського народу, той свідомо чи не свідомо

стоїть на позиції не комуністичній, не ленінській в національному питанню, стоїть на становищі російського шовінізму. Неправильно те, що існує і для комуніста можуть існувати два протилежні погляди: один – інтересів СРСР і другий – інтересів УСРР. Так не може бути у нас. У нас не може бути різних поглядів в цьому питанні, вони можуть бути не єдиним лише для тих, хто йде проти Ленінової теорії...

Як же нам ставитися до волобуєвщини? А так, як поставилися до шумськізму, до хвильовізму. Вони ведуть до фашизму, як це вже виявилося на прикладі колишніх наших товаришів, Василькова і Турянського, що були членами Політбюро ЦК КПЗУ"[49].

Згадка про дискусію навколо корінних проблем економічного розвитку України в даному разі не лише не вибивається з предмету розмови даного сюжету, а, як гадається, зайвий раз відтіняє, підтверджує рідкісну цілісність характеру, натури Миколи Скрипника: його практично неможливо поколивати, змусити бодай у чомусь відійти від принципів, які були самим же ним визначені і "загартовані" для себе як імперативні. А про зраду своєму "credo" не лише він думати не міг, цього не допускали й всі ті, хто хоч трішки його знав.

Романтика пошуків

Важко погодитись із позицією тих авторів, які намагаються зображувати М. Скрипника не самим собою, особистістю з власними, чіткими принципами, а якимось мало усвідомленим знаряддям здійснення чужих інтересів, програм, чиїхось гасел. З одного боку, він провідник партійної директивної лінії, і з ентузіазмом успішно бореться за її реалізацію (хоч далеко не завжди поділяє), скажімо, проти націонал-комуністів, щоб... потім самовіддано втілювати у практику задуми, плани останніх.

Він бере участь у нищенні М. Хвильового, О. Шумського, М. Волобуєва, однак бере під захист сутність їх поглядів, власне, робить їх лінією своєї поведінки. "...Скрипник належав до тих динамічних натур, які не розгублюються в суперечностях, а, навпаки, з тим більшою настирливістю прямують до мети. У живій дійсності суперечності знімалися перевагою українства над марксистською ортодоксією, і Скрипник, що поборював націонал-більшовизм, сам приймав їх програму і в тенденції дальшої еволюції не віддалявся від неї, а поволі ставав теж націонал-комуністом, що робить його постать привабливою сьогодні, а в двадцятих – тридцятих роках, як не повнотою, то бодай частинно робило його спільником діячів українського відродження"[50], – пише той же І. Кошелівець.

Знову постать Миколи Олексійовича Скрипника, велич його натури явно недооцінюється. По-перше, знову й знову хочеться наголосити: не було сили, яка б змусила його говорити й робити те, що суперечило його внутрішнім переконанням.

По-друге, дуже спрощено подається подолання М. Скрипником надскладних суперечностей – як, по-суті, відмова від революційних, комуністичних начал у його світогляді на користь національно-українського фактора.

Микола Скрипник шукав рішення на явно вищому рівні складності, до останку намагався використати своє знання діалектики, володіння нею для органічного поєднання обох висхідних позицій – комуністично-інтернаціональної і національно-патріотичної. І якщо для багатьох "ясно", що то було нездійсненним, виявилось марнуванням сил і часу, для М. Скрипника пошук прийнятного варіанту до останніх днів життя уявлявся завжди непростим, однак і не таким, який не мав перспективи.

І вже, здається, дуже мало треба розуміти й поважати таку людину, як М. Скрипник, щоб хоч і в формі гіпотетичних питань шукати відповіді на загадки його долі, його непростої поведінки. "...Як логічно пояснити, – вкотре запитує себе й читачів І. Кошелівець, – щоб людина вела нещадну боротьбу проти Хвильового й Шумського, що їх програма була її власною?" І продовжує: "Чи міг бути Скрипник переконаний, що їх шлях помилковий і він почуває в собі стільки сили, що, йдучи легітимним шляхом, змусить партію, на основі резолюцій і тез ЦК, здійснити те саме, чого домагалися й ті проти волі партії? Чи позиція його була диктована політичною конечністю: карта тих, хто пішли одверто проти партії, бита і треба принести їх у жертву, щоб робити їхнє діло за формулами партійних постанов? Можна б тут додати ще мотив захоплення владою, який безумовно мав значення для такої властолюбної людини, як Скрипник..."[51].

Перед нами чергова спроба оцінювати історичну постать, дуже неординарну особистість банальними мірками, звичними для пересічних політиків та ще й з далеко небездоганними якостями. Микола Скрипник зовсім таким не був. Він навіть віддалено не нагадував їх. Бо він був саме Скрипником, неповторним, єдиним у своєму роді. Для нього було б неприйнятним йти чужим для його внутрішніх переконань шляхом. Тим більше нездатен він був на якесь надумане політикування, та ще й мотивом якого було б властолюбство. У даному випадку Миколі Скрипнику "приписують" якості, які були просто несумісні з його натурою. Хтось може дивуватись з такої непрактичності, відсутності елементарного прагматизму, сумніватись у щирості устремлінь революційного романтика – однак це, швидше, свідчить про рівень його "суддів", а не рівень "підсудного".

...Очевидно, М. Скрипнику нелегко було займатися щоденною наркомівською практичною роботою, яка в одній зі своїх функцій зводилась до координації діяльності різних літературних груп, об'єднань, що росли, як гриби після дощу, поспішали зайняти своє "місце під сонцем" і вимагали до себе уваги й підтримки.

І комуністичний нарком української республіки, що понад усе ставив турботу про нову, пролетарську літературу (він на цьому постійно наголошував, і немає підстав сумніватися у його щирості), виявляв по-справжньому батьківське піклування про художні таланти, чуйне ставлення до молодих паростків нового, небуденного, всього, в чому відчувався хоч віддалений натяк на обдарування. Він не хотів прогледіти чогось життєдайного, раціонального, упустити можливість спрямувати хоч один струмочок, що пробивається із чистого джерела, у широке річище національної літератури. З досвіду пережитого він виявляв виняткову терпимість, поблажливість до юнацьких "пустощів" тільки-но народжуваних літературних особистостей, бо вірив, що якщо і не все врешті принесе бажані плоди (жорстоке життя багато що саме відсіє), то слід робити все від нього, М. Скрипника, залежне, щоб створити умови для розвитку, розквіту рідного письменства у всіх його проявах.

"Кожна літературна школа, кожна літературна група, – говорив керівник культурного будівництва, – починаючи боротьбу за нові форми й нові стилі, завжди, зрозуміло, перебільшує свої сили і вважає свій стиль, своє літературне коріння за найперший і найголовніший центр усесвіту. Це зрозуміло. Не варт ані шеляга той письменник, що сам не оцінює ваги й значення для загалу того, що він сам вважає за найцінніше. Що наші літературні сили та групи допускаються таких перебільшень, це річ цілком зрозуміла"[52]. І оскільки від його позиції, його підпису, його "благословення" багато в чому тоді залежало – бути чи не бути тій чи іншій групі, відкрити їй шлях до дальшого дерзання чи створити перешкоди (а була змога зробити їх і нездоланними), Микола Скрипник користувався наданими йому правами дуже й дуже обачно, делікатно. Характерне щодо цього ставлення наркома до літературної групи "Авангард" на чолі з Валеріяном Поліщуком. Гучно задекларувавши себе групою "конструктивного динамізму" або "спіралізму" (від спіраль – нескінченно витка лінія вдосконалення мистецтва) і не маючи скільки-небудь яснішої програми, "Авангард" був без бюрократичних зволікань затверджений постановою наркомату освіти 5 березня 1928 року з обіцяної допомоги, в тому числі у виданні продукції[53].

З приводу цього рішення, що тоді готувалось, М. Скрипник знайшов за потрібне дати спеціальне пояснення в ході літературного диспуту в будинку імені В. Блакитного 18 – 21 лютого 1928 року: "Є одна невелика група, що здобуває собі права на існування, – група Авангард. Багато і багато відмовляють навіть самому існуванню цієї групи, – заявляють, що такої групи не існує. Але, шановні товариші, так було і з українським народом: йому відмовляли в існуванні, а він таки існує (сміх). Знову ж таки, я, щодо художнього напрямку, не досить великий прихильник конструктивістичного динамізму, що за його ознакою об'єднується художня група Авангард; але ж ця група об'єднується за

художньою ознакою під прапором, що на ньому написані мистецькі лозунги художнього охоплення життя, мистецьке розуміння життєвого процесу. Тому, я гадаю, на терені радянської землі, під нашим пролетарським сонцем знайдеться місце, де ця група самовизначиться художньо і своїм існуванням примусить визначитися також і інших. Менше посміху над художньою ознакою і більше естетичної художньої критики її. Це гасло повинно бути, на мою думку, повсякденним гаслом нашого художнього життя"[54].

В одному цьому абзаці сконцентровано відразу кілька щонайпринциповіших моментів, що в сумі виразно окреслюють позицію М. Скрипника.

По-перше, безперспективна, марна праця боротися проти того життєдайного, що, всупереч будь-яким заборонам, все одно проб'є собі дорогу, все одно торжествуватиме. В іншій трансформації можна було б сказати й сильніше – про необхідність рішучої, всемірної підтримки цього ж таки живого, життєдайного. Однак це вже, мабуть, більше зі сфери політичної стилістики. А по суті – порівняння українського літературного процесу у всьому його різнобарв'ї з незнищенністю українського народу – це акцент на пріоритеті, на який в 1928 році зважився б далеко не кожен політик скрипникового рангу (та, власне, ніхто більше так і не зважився).

По-друге, М. Скрипник заявив себе як прибічник чесних, відкритих змагань творчих напрямів, колективів, шкіл. У ході публічної полеміки, пошуків відрафіновувалася б істина, забезпечувався б художньо-мистецький прогрес.

І, по-третє, нарком від імені пролетарської держави недвозначно формулює гасло повсякденного художнього життя – невтручання в естетично-мистецький процес, дистанціювання політики від творчості. Це, по суті, заклик до свободи пошуку, творчості. Водночас М. Скрипник волів би, щоб змагання напрямів не виливалися у жорстоку боротьбу на дискредитацію, на витіснення, винищення суперників. Він навіть вважав, що його наркомат повинен за цим пильно стежити.

Наприклад, у постанові "Про стан Київського художнього інституту та про федерацію художніх організацій" від 15 серпня 1927 року було сформульовано спеціальний пункт: "...Конче потрібно, щоб НКО був не лише наглядачем тих процесів, що відбуваються в образотворчому мистецтві, НКО повинен вжити заходів для виявлення тих процесів і для керування ними, скеровуючи їх на поширення і розвиток української культури, даючи їм виявлятися в художніх учбових закладах НКО, але не припускати, щоб різні течії і організації художніх учбових закладів НКО використовувалися для боротьби між собою"[55].

У редакційному відношенні документ виконано не найкращим чином. Та генеральна думка ясна: творчі змагання на користь розви-

тку української культури будуть всемірно підтримуватись, що ж до боротьби заради боротьби, як вияв непотрібних чвар – її треба виключити, а наркомат освіти має це забезпечити. Можна робити закиди сформульованій позиції і в утопізмі – знайти механізм її реалізації непросто, якщо взагалі можливо. Однак варто, гадається, згодитись, що своїм началом вона має не партійну догму (хоч її елемент присутній – прагнення керувати мистецькими процесами, однак і тут прочитується лише загально-організаційний бік справи, і аж ніяк не естетично-художній, тобто – власне мистецький), а зовсім протилежну засаду – діалектичну, зумовлену турботою про оптимальний кінцевий результат, який до того ж було б досягнуто не за будь-яку ціну, а по можливості безболісно-демократичним шляхом.

У доповіді "Наша літературна дійсність" сформульовані вище думки і положення знайшли дальшу конкретизацію і набули ще більшої категоричності. М. Скрипник особливо виділив той пункт постанови ЦК ВКП(б), в якому йшлося про "вільні змагання різних художніх мистецьких течій, щоб вони цілком виявили себе і дали приклади художніх досягнень різними шляхами для пролетарської держави, для пролетарського суспільства". А далі висловив дуже серйозне застереження: "Хто вважає, що завданням літературних письменників є завдання політичної боротьби, той, хто обмежує себе тільки цим (підкреслено М. Скрипником – В.С.), не ставлячи спеціальних завдань літературних організацій, той позбавляє змісту літературну діяльність, той обмежує розмах нашої діяльності, звужує коло творчих виявлень пролетарських співучасників літературного процесу, той втрачає перспективи нашого літературно-культурного розвитку"[56].

Неважко помітити, що тут М. Скрипник роздвоюється, вірніше, роздвоюється його позиція. З одного боку, він прагне до того, щоб література якомога менше була об'єктом і знаряддям політичної боротьби. З іншого боку, з першим елементом у очевидну суперечність входить імператив служіння літератури "пролетарській справі", "пролетарській державі", "пролетарському суспільству".

Відзначену суперечність не віднесеш до тих, які легко усвідомлюються і "знімаються". Безперечно, в ній пов'язалися як данина офіційній доктрині, так і її трансформація в уяві конкретного політичного діяча, одного з керівників ідеологічної сфери України.

Микола Олексійович Скрипник був пролетарським революціонером. Іншим він себе не мислив (не "самоідентифікував"). І своє призначення на наркомівському посту він бачив у тому, щоб всемірно плекати пролетарську культуру. Однак йому чужий був дух примітивного "пролеткультівства", нігілістичного відкидання духовних надбань попередніх поколінь лише на тій підставі, що вони були досягнуті не пролетаріатом, а, здебільшого, представниками експлуататорських класів (звідси терміни – буржуазна, міщанська "псевдокультура" і т.ін.).

Разом з тим, як і кожен справжній революціонер, М. Скрипник за всім своїм єством, розумовим складом, духом був романтиком. Він свято вірив у те, що суспільство з керівною роллю у ньому пролетаріату – прогресивніше, справедливіше, гуманніше за всі попередні класові суспільства. Відтак треба покласти всі сили, щоб запанувала передова, пролетарська мораль, щоб восторжествувала пролетарська культура. Остання має органічно ввібрати в себе всі кращі набутки (і світові, й національні), творчо "сплавити" їх з потребами будівництва нового світу, породити небачені до того інтелектуальні, художньо-мистецькі витвори. І це неминуче, адже до надбань культури будуть прилучені всі без винятку громадяни держави, вони отримають належну, найсучаснішу освіту, що створить таку базу для вияву талантів, їх всебічної реалізації, якої до того в історії ще не було.

З погляду сьогодення просто по-дитячому наївними виглядають міркування невиправного ідеаліста щодо столиці майбутньої України. "Київ – це друга столиця України, як там часто кажуть – культурний Донбас України, – говорив Микола Олексійович. – А що це була столиця України, то, на думку багатьох, він ще й буде столицею України, хоч я, правда, прихильник тої думки, що столицею України буде Велике Запоріжжя біля Дніпрельстану"[57].

Справедливості ради слід сказати, що так, як М. Скрипник, тоді думали не так уже й багато. А він не лише думав, сподівався, а й вірив у те, що майбутнє України – це велика індустрія, це новітні технології, поставлені на службу, на добро суспільству, людині. То де ж бути столиці, як не поряд із символом нової, прийдешньої, майбутньої України – в Запоріжжі?! І вже в полемічному запалі явно "перегинав палицю", відповідаючи опонентам: "Київ був і є центр української буржуазної інтелігенції, ворожої нам. Саме там був центр Спілки Визволення України" (СВУ), що нею керував академік Єфремов"[58].

Взагалі, ставлення наркома освіти до "старої культури", "старої інтелігенції" не було позірно-заперечним (наведені слова про С. Єфремова – швидше виняток, зумовлений ідеологічною гостротою тогочасної ситуації, ніж правило).

З погляду викладеного, хотілось би висловити заперечення щодо поширеної думки, буцімто М. Скрипник в цілому негативно ставився до Української Академії Наук, виношував задуми поволі усунути її на задній план, а натомість створити "пролетарську" академію в Харкові. Як перший крок до реалізації потаємного задуму розглядається проведена в 1932 р. з ініціативи наркома-академіка реорганізація Українського інституту марксизму-ленінізму у Всеукраїнську асоціацію марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН). Президентом асоціації, що об'єднувала дев'ять науково-дослідних закладів (не лише гуманітарних, а й таких, як Інститут техніки і технічної політики), став сам М. Скрипник[59].

Прямих підтверджень щодо подібних висновків немає. Навпаки, можна навести безліч прикладів поважного ставлення наркома до Української Академії Наук як найавторитетнішої установи, до її керівництва та окремих членів. А ті автори, які пишуть про це, нерідко припускаються суперечностей в межах навіть однієї публікації. В одних місцях доводять, що з метою успішного проведення українізації М. Скрипник висував на ключові посади вчених із сумнівним минулим і політичними поглядами – академіків – М. Грушевського, С. Рудницького, В. Юринця, А. Кримського, ризикуючи своїм становищем, брав, у разі потреби, їх під захист; а на інших сторінках намагаються довести, що нарком мав підозру до центру інакодумства, планував його усунення з передових позицій в науці.

Останнє сумнівне і тому, що М. Скрипник сам прагнув стати дійсним членом УАН. І в травні 1929 року Миколу Скрипника таки було висунуто кандидатом для обрання академіком. Спокуса домогтися вищих наукових регалій захоплювала не одного честолюбивого державного і партійного чиновника. І за XX століття суспільна свідомість настільки звиклася з частим присвоєнням їм найпочесніших звань, особливо в гуманітарній сфері, що, здається, інакше й бути не може: найлегший та найвірніший шлях в академіки – через адміністративно-державну службу. Наукові ж набутки – то, нерідко, необхідний, але все ж атрибутивний додаток. При формальному підході можна поширити загальне "правило" й на М. Скрипника. Чого-чого, а високих адміністративних посад у нього було більше, ніж вдосталь. Однак і науковий багаж у нього був таким, яким міг похвалитися далеко не кожен "чистий" дослідник-науковець.

Об'єктивною підставою для позитивного розв'язання питання про обрання до УАН були, передусім, численні праці Миколи Олексійовича з національного питання. Лише до другого тому його "Статей і промов", що має підзаголовок "Національне питання" і складається з двох книг, обсягом майже 800 сторінок, було відібрано близько 70 найважливіших творів. Десятки й десятки праць, у яких порушувались різні аспекти національної проблеми, містились досить ґрунтовні сюжети, було включено до четвертого тому "Питання соціалістичної освіти" і п'ятого тому "Література й мистецтво".

Однак головне, звісно, полягало не в кількісній стороні справи, а в оцінці сутнісного внеску автора в науку, в теоретичне осмислення однієї із найскладніших, найсуперечливіших суспільних сфер. У документах – поданні на обрання академіком М. Скрипника, є характеристика-рецензія лише основних праць претендента, які стали основою і для відповідних практично-політичних досягнень. Автором документа був академік А. Річицький. Останній вважав, що М. Скрипник "перший у всій світовій літературі поставив і дав перше обґрунтування національного питання як науки, як окремої націо-

нальної дисципліни, і він же організував науково-дослідчу установу для дослідів над цією галуззю науки – катедру національного питання в Українському Інституті Марксизму-Ленінізму, на чолі якої сам стоїть. Після Скрипника про національне питання можна говорити, як про науку, якій він здобув визнання й обґрунтування, що за аналогією з соціологією, якій також ще нещодавно доводилося боротися за визнання себе серед наук, можна б цю галузь науки назвати націологією"[60].

Деталізуючи, конкретизуючи оцінку внеску М. Скрипника в науку, відомий авторитетний вчений відзначив: "Самостійний розвиток української культури. Боротьба з провінціалізмом і національною обмеженістю. Співробітництво з культурами інших народів СРСР. Українізація державного й громадського життя. Зміцнення української пролетарської державності одночасно зі зміцненням СРСР. Розв'язання проблеми "двох" культур – "вищої" міської і "нижчої" сільської в плані Ленінової спілки пролетаріату і селянства, розв'язання її, як проблеми змісту і форми одної соціалістичної культури або, за Скрипником: "Рівняти місто по відношенню до мови по українському селу лише би привести до рівняння українського селянина по пролетарському місту". – Така є теорія й практика марксизму-ленінізму в національній справі...", відстоювана М. Скрипником[61].

Лейтмотив наукової експертизи А. Річицького – Микола Скрипник серйозно, вагомо теоретично обґрунтував цілий, особливо важливий напрям в теорії, в дослідженнях, сам зробив надзвичайно цінний внесок на вічному шляху пізнання сутності суспільства. "Оригінальність М.О. Скрипника як теоретика є в тім, – підкреслив академік, – що він підніс національне питання з рівня політики до рівня науки, довівши, що національна проблема становить собою і щодо сути і щодо методології завдання окремої наукової дисципліни"[62].

Між іншим, високо шануючи думку М. Скрипника, А. Річицький звертався до нього з проханнями висловитись щодо важливих праць, що готувались до публікацій. Так, у березні 1928 року він надіслав наркому освіти на апробацію свою передмову до "антиволобуєвської брошури", в якій було зібрано матеріали двох широких дискусій, проведених з приводу економічної концепції М. Волобуєва, чекав від Миколи Олексійовича компетентних зауважень і побажань[63].

Отже, Микола Олексійович був широко знаним і користувався високим авторитетом у наукових колах не тому, що саме йому, згідно з службовими функціями, підлягала Українська Академія Наук, а через свої справді фундаментальні наукові праці, через свій вагомий внесок у фундаментальну науку. Звичайно, далеко не всі були згодні зі Скрипниковими науковими підходами, поглядами, концепціями. Однак це лише зайвий раз підкреслювало оригінальність, принциповість позиції політика, державного діяча і вченого. Тому й його обрання академіком того ж року практично всіма було зустрінуте як

закономірне, природне, зрозуміле. А сам він пишався (як завжди, стримано) високим науковим званням, брав участь у наукових сесіях, виступав з доповідями і, не лише за обов'язком наркома, зацікавлено керував цією непростою галуззю.

І ще одне. Всі підвідомчі установи, колективи М. Скрипник з притаманною йому енергією (дехто вважав, навіть зі впертістю, гідною подиву) прагнув організаційно, матеріально, кадрово зміцнити. Зовсім не в його вдачі було нищити справу, якою він керував, тим більше, готувати це нишком – таке було просто нижче гідності. До останніх місяців життя, коли стався душевний надлам, він йшов на будь-який бій і з будь-ким відкрито, а віра у правоту власної позиції просто виключала змовництво, закулісні підступні прийоми тощо.

І літературна сфера тут досить наочний приклад. А найбільше варте уваги, гадається, те, що не лише особисто говорив Микола Олексійович у ході численних тогочасних літературних дискусій (як підтвердження сповідуваних ним загальних принципів і підходів), а й те (і друге, можливо, ще важливіше), як він себе поводив, особливо щодо напрямів, творчих груп, погляди яких не поділяв, рішуче критикував, засуджував і відкидав.

Наведений вище приклад з поліщуківським "Авангардом" зовсім не поодинокий. Дуже схожою виявилася історія із визнанням "Технічно-мистецької групи "А" на чолі з Юрієм Смоличем і Майком Йогансеном. Вельми показовим було ставлення і до неокласиків, їх лідера Миколи Зерова.

Очевидно, персонально останнього М. Скрипник ставив не дуже високо, що саме по собі, звісно, зовсім не гріх. Адже, як мовиться, "про смаки не сперечаються". Нарком якось навіть іронічно, а, можливо, й зневажливо (що взагалі не дуже для нього характерно, назвав неокласиків "громадянами Зеровими". Однак, маючи власну позицію, нарком зовсім не відмовляв у такому ж праві (і особливо у такій надскладній сфері, як література, мистецтво, коли нерідко справжнє розуміння художника, творця переконання у його геніальних передбаченнях, застереженнях приходять не відразу) й іншим. Тому ні М. Зеров, ні М. Рильський, ні П. Филипович, ні М. Драй-Хмара, ні М. Могилевський, ні О. Бургарт не мали жодних обмежень (звісно тих, що виходили із відомства М. Скрипника) у розгортанні своєї діяльності, у можливостях видання своїх творів. Як, до речі, не мав їх до часу і Сергій Єфремов, насмішкувато-цинічне ставлення якого до пролетарської літератури, соціалістичної держави, радянської влади в колах інтелектуальної і політичної еліти ні для кого не було секретом.

Цілком у дусі позицій М. Скрипника була репліка на адресу Івана Микитенка під час диспуту в Харкові 18 – 21 лютого 1928 року. Зауваживши, що письменник не реаліст, а натураліст, керівник національно-культурного будівництва, М. Скрипник заспокійливо додав:

"Нічого поганого немає в цьому. Але треба бути добрим натуралістом – ось у чому річ". Останнє застереження свідчить, що у літературі, мистецтві Микола Скрипник понад усе ставив їх художні якості, характерний для духу епохи пошук нових естетичних форм. Тому він підтримував і "незручного" Євгена Плужника з "Ланки", і драматурга Миколу Куліша, п'єси якого зовсім "не дихали революційним пафосом" і дуже нерівно сприймалися публікою.

За все це, врешті, П. Постишев висуне звинувачення, буцімто "за широкою спиною Скрипника" ховались, гуртувались ідейні, класові вороги, недруги пролетарської культури. А І. Кошелівець, всупереч тому, наведе прямо протилежну оцінку: "Можна багато чого йому (М. Скрипнику – В.С.) закидати (що автор, до речі, і робить – В.С.), але належить визнати, що він підтримав і продовжив літературне відродження до останніх днів свого життя. Власне, продовжив на півдесятка років після того, як націонал-комуністи вже жодної змоги впливати на події не мали"[64].

Із закидів, які містяться на адресу М. Скрипника в розлогій праці І. Кошелівця, відзначимо лише найголовніші: "Вмурований" в догматичну за природою тоталітарну систему, нарком освіти України міг підтримувати розвиток української літератури і мистецтва лише до певної межі ("іти далі за яку означало б – втратити все"), та й сам був "по вінця" заражений догматизмом, "впоєним йому ідеєю пролетарської революції, звідки домінантна догма його мислення: побудова справді суверенної, але... пролетарської України"[65]. З останнього І. Кошелівець виводить "зневагу і недовір'я" М. Скрипника "до всього старого", що, як було вище показано, далеко не так, у всякому разі – зовсім не так спрощено-однозначно.

Звідси ж виводиться абсолютизація М. Скрипником ідеалу пролетарської літератури та її методу – соціалістичного реалізму, що також значною мірою суперечить як наведеним вище фактам, так і незрівнянно більшій їх кількості, що залишилась за межами даного твору, проте легко встановлюються хоча б при ознайомленні з п'ятитомником Скрипникових творів. Однак І. Кошелівець теж не вдовольняється загальними міркуваннями на абстрактному рівні і на їх підтвердження наводить те, що М. Скрипник виводив за межі української літератури твори тих авторів, "хто не визнає пролетарської держави, ...без залежності від того, хоч би й який талановитий письменник з нього був"[66].

При цьому цитується сам М. Скрипник: "...Бувають гарні літературні твори. Є значні художні твори, наприклад, Маланюка, писані по-фашистському, та хіба ми їх беремо в коло нашої уваги, як здобуток нашого мистецтва? Зрозуміло, ні... Отже, і Маланюка – письменника з "Літературно-Наукового Вісника" – ми можемо цілком залишити поза межами своєї естетичної уваги, свого художнього підходу

до всього процесу української літератури. Це ті люди, що стоять поза межами української літератури – цієї єдиної неподільної частини цілого творчого процесу українських трудящих мас"[67].

Сказане про Є. Маланюка І. Кошелівець переносить, "хай і не так категорично", на "всіх інших в еміграції", а також і на "значну частину інтелігенції – громадян УРСР"[68]. Формула про "всіх інших в еміграції" надто штучна. Значно точніше було б говорити лише про тих, хто писав так, як Євген Маланюк. Але ж були в еміграції й такі, які писали так, як, скажімо, В. Винниченко. А тут ставлення, як відомо, було зовсім іншим.

Що ж до "значної частини інтелігенції – громадян УРСР", то тут І. Кошелівець згадує з багатьма обмовками Сергія Єфремова і, теж із застереженнями, Миколу Зерова, всіх "громадян Зерових", тобто "всю решту неокласиків", Євгена Плужника "і багатьох інших"[69]. І на завершення автор стверджує: "Та й сама "пролетарська література ледве чи такою цілком була. Усе, що в ній було краще, з пролетарськістю не мало нічого спільного"[70]. Як аргументи останнього висновку, наводяться твори Бориса Антоненка-Давидовича – повість "Смерть" (1928 рік) і подорожні нариси "Землею українською", драматургія Миколи Куліша і роман Юрія Яновського "Чотири шаблі" (1931 рік).

Беззастережне вилучення згаданих творів Миколи Куліша і Юрія Яновського з доробку пролетарської, радянської літератури, гадається, здатне подивувати багатьох. Тут поважний біограф, подібно, захопився і дещо переоцінив певні тенденції, видав бажане за дійсне. І якщо навіть винести ці моменти разом зі згаданими вище сюжетами про С. Єфремова, М. Зерова за дужки на тій підставі, що вони, як мінімум, спірні, то в активі І. Кошелівця (тобто в аргументації) залишається не так уже й багато: Є. Маланюк та Б. Антоненко-Давидович.

Допустимо, що М. Скрипник заслуговує критичної оцінки за те, що через ідеологічну заангажованість і без достатньої вмотивованості художньо-естетичного характеру виводив за рамки українського літературного процесу праці Є. Маланюка (хоч у наведеній цитаті він відносив їх до "гарних літературних творів"), і навіть на додаток – Б. Антоненка-Давидовича.

Як же тоді можна ставитись до позиції І. Кошелівця, який з національного літературного процесу вилучає, практично, увесь її масив? І, між іншим, підстави ті ж, що й у М.Скрипника – ідеологічні, тільки з іншим знаком – не заслуговують на ймення національно-літературних явищ праці пролетарських письменників. А мова ж про такі імена, як Максим Рильський і Павло Тичина, Микола Бажан і Андрій Головко, Олександр Довженко і Володимир Сосюра, Олександр Корнійчук і Остап Вишня...

А ще ж і "розстріляне відродження" – ціла плеяда літераторів, які зростали за врядування М. Скрипника і зазнали репресій після смерті

Миколи Олексійовича. Як же можна відмовляти їм у праві бути національними культурними діячами?

На останок – щодо догматичного світобачення Миколи Скрипника, яке буцімто заважало йому гідно оцінити літературу справді національну на відміну від "літератури пролетарської". За таким підходом нарком тоді б діяв в інтересах України, а не "міфічної пролетарської держави", "комуністичної утопії", коли б за національний ідеал взяв твори Є. Маланюка і Б. Атоненка-Давидовича, ще кількох їм подібних авторів (хто вони – гадати важко, коли в публікаціях вони не називаються) і рішуче відкинув всю іншу літературу, якщо вона не була відверто антикомуністичною, антиросійською.

Засудження політичного діяча, особливо через багато років після того, як він пішов із життя, не може вступитись за свої погляди, справа не така вже й складна. Та чи не доцільніше і продуктивніше, якщо ми дійсно хочемо пізнати справжнього М. Скрипника, хід його думок, нелегкий, часто болючий пошук істини, спробувати зрозуміти неординарну особистість і (без бажання будь-кого образити) піднятись до рівня людини, чия поведінка, вчинки впливали на історію, на долю нації, народу, країни. А для цього, перш ніж виносити засуджувальний вердикт (не лише у випадку з Миколою Олексійовичем), варто хоч на хвильку призупинитись, усвідомити, чому дослідники через десятиліття і століття змушені, приречені вивчати діяльність таких історичних особистостей, як Микола Скрипник, і запитати себе – чи "вчені-судді", якби якимось дивом опинились на місці "Скрипників", були б здатні вчинити хоч частку того, що зроблено об'єктами, ба – героями! (і це найточніше) їх (істориків, представників інших галузей знання) уваги.

Можливо, на цьому варто було поставити і крапку в дискусії, що й без того затяглася, та не можна не зачепити питання й з приводу припущення, начебто М. Скрипник сьогодні не може ефективно боронитися від опонентів. Може! І ще й як!!

Хто ще, крім "компартійного догматика Скрипника", міг в 1929 році (не забуваймо – "рік великого перелому", рік сталінського ювілею, визначальний рік у становленні – може точніше – в остаточній перемозі – тоталітарної системи) ламати всі догми і безстрашно виступати зі статтями в принципову оборону національної самостійності української літератури? Гадати не варто. – Ніхто!

А М. Скрипник з приводу тижня української літератури в Москві висловив відверте невдоволення найменуванням події, від якої повіяло великодержавництвом. "Так звуть російські газети, – писав нарком народної освіти України, у статті "Український тиждень у Москві" – зустріч руських та українських письменників, що оце відбувається в Москві. Назва невірна. Річ не в тім, що там, у Москві, йде український тиждень показу української літератури російському письменникові

чи читачеві. Річ у тім, що там відбувається зустріч двох нових радянських літератур. Представники нової радянської літератури, що має за собою давню історичну базу руської культури, до революції – панівної, ідуть на братерську зустріч з представниками нової радянської літератури української, що має за собою сторіччя пригніченої, гнаної і занедбаної української культури. Яка суть зустрічі, який її історичний та політичний сенс? Суть і сенс такий: остаточно зліквідувати старе непорозуміння й недовір'я та закріпити шляхи співпраці для єдиної мети на різних національних теренах"[71].

Лейтмотив статті полягає у тому, що українська література може й повинна розвиватись у співпраці з російською, білоруською, іншими літературами, але без претензій, посягань на керівництво з будь-чийого боку. Рівність національних літератур – ось ідеал, за який він боровся і ладен був іти за це, як єретики, на багаття. І, між іншим, те багаття уже палахкотіло майже на повну силу, і потрапити на нього було ой як швидше і легше, аніж В. Винниченкові чи Є. Маланюку, що з-за далеких кордонів не пропускали можливості "ушпинити" побратимів по перу з Радянської України, які в черговий раз "поїхали бити чолом Москві".

Відповідаючи обом, М. Скрипник наголошував: "Їм зовсім незрозуміло, як це могло статися, що в нашому Радянському Союзі тепер хіба лише якісь історико-літературні іхтіозаври можуть заперечувати самостійність української літератури та культури в її історичному минулому, в її теперішньому і в її прийдешньому розвиткові. Для нас, працівників Радянського Союзу, такі самі дикі й неприпустимі є заяви деяких представників літературної критики про те, що Шевченко є один з представників російської літератури, а російські класики – Толстой, Тургенєв, Некрасов і т.д. – в такій самій мірі є для сучасних українських письменників предками і вчителями, як і для сучасних письменників російських"[72].

Отже, осібність, самостійність української літератури Микола Скрипник боронив просто таки відчайдушно. І тут для нього не було ні імперативних директив, ні загальновизнаних авторитетів, перед якими він пасував.

Вельми показове ставлення до Максима Горького, творчість якого Микола Олексійович високо цінував, але деякі антиукраїнські висловлювання великого пролетарського письменника не міг йому нізащо вибачити. В тій же статті "Зустріч" автор нагадав, як українські літератори звернулися до автора роману "Мати" за дозволом на переклад твору українською мовою. Відповідь із Соренто, де тоді перебував М. Горький, просто приголомшила: "...Перевод этой повести на украинское наречие... не нужен...". Правофланговий радянської культури, виявляється, був здивований поведінкою людей, які "стремятся сделать наречие "языком"... и угнетают тех великороссов, которые очу-

тились меньшинством в области этого наречия"[73]. Отож, український нарком без тіні пієтету і з високою гідністю заявив: "Український читач цінить М. Горького як письменника, український письменник радо зустрічав у Харкові приїзд Горького, хоч і сподівався, що М. Горький не тільки в приватній розмові, але й у пресі зречеться своїх, що дхнуть гноєм русотяпства, колишніх заяв (на початку 1926 р.)"[74].

Стаття "Зустріч" була видрукована в один день – 7 лютого 1929 року в харківському "Комуністі" і московських "Известиях". Однак, "Известия" процитовані вище рядки опустили, що викликало миттєвий рішучий протест М. Скрипника, вміщений через день – 9 лютого у додатку до "Вістей" – "Літературі й мистецтві".

Нарком освіти України не лише вперто боронив українську літературу, мистецтво, культуру саме як національні феномени, але й енергійно "просував" їх у світ, у Європу. Тут прикладів, можливо, не так і багато, але вони вельми показові.

Під час подорожі до Франції восени 1927 року М. Скрипник намагався жадібно всотувати в себе найновітніші досягнення зарубіжної, в першу чергу, зрозуміло, французької культури, щиро жалкував, як мало про них було відомо в Україні, намагався зав'язати міцні стосунки між Францією та Україною. З приємністю констатуючи наявність у закладах освіти українських публікацій, Микола Олексійович заявив: "Я... зроблю, як нарком освіти, все від мене залежне, щоб у паризьких книгозбірнях, у першу чергу в бібліотеці Інституту слов'янознавства, утворилися українські відділи"[75].

В розмовах з паризькими науковцями радянський нарком доводив, що французам конче необхідно вивчати українську мову, без чого "жодний француз не зможе нічого робити в Україні".

Після візиту зав'язалися стосунки з французькою стороною. Їх результатом, на думку Ілька Борщака, зокрема, стало те, що "завдяки Скрипникові й М. Яворському, Український відділ Інституту слов'янознавства при Паризькому університеті є сьогодні (писано в 1950 р. – В.С.), безперечно, найкращий у цілій Західній Європі"[76].

Найкраще після всього викладеного дати можливість читачеві самому робити висновки про залежність Миколи Скрипника від партійних догматів і про його особисту просяклість тим же догматизмом. Однак, щоб авторові цих рядків не закинули прагнення відійти від визначеної відповіді на самим же поставлені питання, формулюємо тверде, категоричне подвійне заперечення, хоч цього можна було й не робити – сказане до цього, здається, підстав для сумнівів не дає.

Догматиком, заскорузлим доктринером Микола Скрипник не був. І, власне, саме через те, чи в першу чергу – через те, йому довелося самому зводити рахунки з життям – бо за догмами він ніколи не жив, а коли його спробували силоміць змусити те зробити – іншої форми протесту, виходу не знайшов!

XX століття принесло українському народу чимало таких зрушень, про які довгі й довгі часи лише мріялось. І мало хто з української еліти всерйоз сподівався, що вже за його життя можна буде приступити до практичної реалізації таких заповітних ідей, як соборність українства, його земель. Проте розшматований народ не втрачав віри в те, що рано чи пізно ця мета все одно втілиться в життя. А два талановитих його сини, пристрасні патріоти з Наддніпрянщини і Галичини – М. Міхновський і Ю. Бачинський на рубежі XIX і XX віків конкретизували бачення нацією свого майбуття у лапідарному гаслі "Україна від гір Кавказьких по гори Карпатські". Це гасло повною мірою відповідало науковим даним про розселення етнічних українців.

Виникнення у вирі революції державних утворень на уламках Російської і Австро-Угорської імперій – Української Народної Республіки і ЗахідноУкраїнської Народної Республіки, їх взаємний потяг до єднання у 1919 році не привів до жаданого результату[77]. Більше того – західні українські терени волею антантських переможців на Паризькій мирній конференції були розпорошені між Польщею, Чехословаччиною і Румунією. З цим не могли згодитись ні українці в УСРР, ні їх етнічні брати, яких доля змусила жити в чужих країнах. Піднімаючись на боротьбу за своє соціальне і національне звільнення, українці Східної Галичини, Закарпаття і Північної Буковини одним з найголовніших прагнень постійно мали соборність всіх українських земель.

Проблема єднання українства ніколи не випадала з поля зору М. Скрипника. Він систематично висвітлював її у радянській пресі, з різних приводів звертався до поневолених загонів нації, брав безпосередню участь у діяльності комуністичних організацій західних регіонів, визначенні ними стратегії і тактики боротьби за національне і соціальне визволення.

Нарком УСРР неодноразово направляв різні послання до закарпатських українців, намагався розібратися у розвитку національного руху в Закарпатті. Серед найпомітніших його документів і акцій: "Лист до закарпатських робітників і селян з Великої України", "Національне відродження в сучасних капіталістичних державах на прикладі Закарпатської України", "Перемога Комуністичної партії Закарпатської України", "ЦК КПУ і національне питання на Закарпатській Україні"[78].

Ще прискіпливіше слідкував Микола Олексійович за розвитком подій за Збручем, нещадно таврував політику полонізації, пацифікації, осадництва, яка здійснювалась Польщею щодо українців, з крайньою запальністю, непримиренною войовничістю поринав у дискусії, що

точилися всередині Компартії Західної України, пристрасно доводив свою правоту і енергійно викривав дії тих елементів, яких вважав опортуністами, відступниками від пролетарської, комуністичної, інтернаціоналістської лінії.

М. Скрипник так часто звертався до питань внутрішнього розвитку в Комуністичній партії Західної України, розколу ("розламу"), який там відбувся (досить згадати хоча б такі його праці, як "Підсумки боротьби з національною зрадою", "Чергові завдання соціалістичного будівництва і національна політика на Радянській Україні" – відповідно виступ і доповідь на III з'їзді КПЗУ, "За ленінізм у національному питанні", "Націоналістичний ухил в КПЗУ", "Від ухилу до зради" – доповідь на пленумі ЦК і ЦКК КПУ 13 березня 1928 р., "За пролетарську перемогу" – відповідь на привітання делегатам Західної України, Закарпатської України на X з'їзді КП(б)У та багато інших)[79], що, здавалось, ці питання стали для нього першорядними і найголовнішими. Звичайно, то було не так. Одне ж із можливих пояснень полягає в тому, що М. Скрипник постійно наполягав на своєрідному логічному зв'язку між зародженням збочень від комуністичної лінії в національному питанні до їх переростання в стійку тенденцію: М. Хвильовий – пробний камінь; О. Шумський – оформлені погляди; лідери КПЗУ – націоналістичний ухил, опортуністична, зрадницька течія[80]. Очевидно, з цього погляду оперування терміном "шумськізм" мало певний сенс. Адже йшлося вже не про позицію однієї особистості, а про лінію цілої групи керівних діячів КПЗУ, які стали на ґрунт міркувань О. Шумського, намагались виробити відповідний партійний курс і згуртувати навколо себе широкий партійний загал.

Відправним моментом у підході до проблеми стосунків з українцями за межами УСРР, пошуках шляхів їх прийдешнього об'єднання з основним етнічним масивом нації для М. Скрипника було тверде переконання: осердям всього українства має стати Радянська Україна, а найоптимальнішими засадами його згуртування в одну сім'ю може бути лише національна і соціальна політика КП(б)У. В доповіді на XI Всеукраїнському з'їзді Рад "Стан та перспективи культурного будівництва на Україні", частину якого Микола Олексійович вмістив до зібрання своїх творів під прикметною назвою "УСРР – П'ємонт українських трудящих мас"[81] зазначалося: "Ми знаємо з західно-української преси факти і дані, що говорять про величезне зменшення українських шкіл на терені, коли по цілим воєводствам з тієї кількості шкіл, що були після Ризького договору, залишилось лише 3, ми знаємо, коли українські культурно-національні інституції знищували фашисти, підтримані озброєною силою різних представників місцевої влади, ми знаємо факти, коли громили українські культурні інституції, ми знаємо випадки, коли зараз за новим курсом національної політики польського уряду велика більшість шкіл стала утраквістична, де буцім-то

викладають двома мовами – польською і українською, а в дійсності українська мова викладається лише як мова й тільки.

А коли ми пригадаємо, що в Бессарабії ведеться величезна, настирлива, люта, скажена політика румунізації українців, коли ми бачимо, що на Закарпатській Україні, в Чехо-Словацькій республіці ведеться також скажена політика чехізації українців, де навіть заборонено вживати слово українець, то ми можемо з певністю сказати, навіть не входячи в галузь загальної дипломатичної політики, що в дійсності наша Українська Радянська Соціалістична Республіка, єдина можлива українська республіка, збудована в боях пролетаріатом, є дійсно культурний п'ємонт цілого українського народу"[82].

Невтомно захищаючи інтереси національних співбратів за межами радянської країни, Микола Скрипник, очевидно, добре розумів, що тут є свої нездоланні перешкоди, а об'єднання із цими загонами нації – не така вже й безпосередня перспектива. Інші можливості він бачив щодо українців, які проживали в різних радянських республіках Союзу РСР. Міркування українського наркома в концентрованому вигляді були зібрані в праці "Про кордони УСРР"[83].

М. Скрипник уважно вивчав статистичні дані, згідно з якими на 1 січня 1927 року за межами УСРР проживало 7 млн. 976 тис. українців. З них 3 млн. 226 тис. були розпорошені і в різних регіонах складали національну меншість.

Інші становили компактні масиви. 3 млн. 100 тис. були мешканцями Північно-Кавказького краю; 1 млн. 650 тис. – Центрального Чорноземного краю; у Воронізькій губерні жило 1078552 українців за національністю, а з них українською мовою говорили 972295, інші говорили мішаною мовою або російською. В Курській губерні українців було 554654 за національністю та 500967 за мовою. В Донецькій окрузі українців проживало 206520 за національністю і 193174 за мовою. В Донській окрузі – українців 498287 за національністю і 255399 – за мовою. В Таганрозькій окрузі 191771 за національністю і 68019 – за мовою. Ще наочнішими є дані, якщо їх брати не по губерніях, а по повітах та округах. Коли по всій Курській губернії на тисячу жителів українців за національністю було 190,9 і 172,4 – за мовою, а в Воронізькій 326,1 за народністю і 293,9 – за мовою, то по окремих округах вимальовувалась зовсім інша картина. В Грайворонському повіті українці становили 550000, в Білгородському 267 тисяч, в Ставропольському – 255 тисяч і в Рильському 319 тисяч. Тимчасом у Воронізькій губернії в Росошінському повіті цей показник досягав 896, у Богучарському – 799, у Валуйському – 532, в Острогорському – 510, в Новохоперському – 385, у Бобровському – 315 на 1 тис. жителів. В регіоні Північного Кавказу – в Донецькій окрузі відповідно – 463, в Донській – 440 і в Таганрозькій – 701. Але й повітові дані ще не давали повної картини, яку можна було одержати лише беручи до уваги волосні дані.

Так, із загальної кількості 33 волостей Південних повітів Курської губернії з переважним (вище за 50%) українським населенням малося 8 волостей, при тому, в деяких волостях цей відсоток піднімався значно вище. Наприклад, у Велико-Троїцькій волості українців було 83,8%, в Грайворонській – 86,2%, в Червоно-Яруській – 88,3%. По Воронізькій губернії з 38 волостей південно-західної частини губернії існувала 31 волость з переважним відсотком (понад 50%) українського населення, при тому, в половині їх відсоток українців піднімався до 75% і більше. По Північно-Кавказькому Краю, у північно-західних округах (Донецькій, Донській, Таганрозькій) в 9 районах із загальної кількості 21 українців було понад 75, а в значній частині решти районів – понад половину загального населення[84].

Миколу Скрипника дуже турбував стан справ із обслуговуванням культурних потреб українського населення в РСФРР, який він визначав як "безумовно незадовільний"[85]. Його висновок підтверджувався даними Центрального статистичного управління (ЦСУ) СРСР, одержаними в результаті перепису населення 17 грудня 1926 р. "Навіть щодо простої письменності справа стоїть негаразд", – констатував нарком УСРР, оскільки щодо цього показника українці РСФРР займали лише 18 місце і знаходились нижче рівня середньої письменності в європейській частині РСФРР в цілому[86].

І то було не дивно. Адже на серпень 1926 р. в Курській губернії з 844 пунктів ліквідації неписьменності, 82 хат-читалень, 19 бібліотек не було жодної української. В 1926 р. українізованих хат-читалень було 4, а лікпунктів – лише 2.

В Грайворонському повіті, де українців за мовою нараховувалось 95,5%, лише в 4 школах першого ступеня було українізовано першу групу. Там також функціонувала лише одна українська хата-читальня, при тому знята з бюджету, і тільки в однім педтехнікумі українська мова викладалася як предмет, а всі інші предмети вивчались російською мовою.

В бібліотеках не було української книжки, в школах майже зовсім відсутні українські підручники. В Білгородському повіті українізовані школи не могли в 1927 р. працювати, бо не було коштів на придбання українських підручників. У Воронізькій губерні картина така сама, хоча там українських шкіл існувало у кілька разів більше, ніж на Курщині[87].

Систематичні посилання на те, що не вистачало підручників і вчителів, готових викладати українською мовою, М. Скрипника не переконували. Він не раз фактами доводив, що у вузах і педагогічних технікумах Росії, в першу чергу, в регіонах з переважно українським населенням, підготовка кадрів для роботи в наступному українською мовою взагалі припинялася. "Як правило, – підкреслював Микола Олексійович, – по всіх суміжних територіях з українською більшістю

населення відсутні українські газети, український театр, українська книжка, український клюб. Наведу дані, наприклад, про задоволення школами на рідній мові українського населення Північно-Кавказького Краю [88]:

О к р у г а	**Українці за народністю**	**Українці за мовою**	**Українських шкіл**
Кубанська	915142	729278	214
Донська	498287	255399	14
Армавірська	305126	74524	11
Терська	194083	95265	1
Чорноморська	103922	51699	-
Донецька	206520	51699	-
Таганрозька	191771	68019	-
Шахтинсько-Донецька	70686	41194	-
Майкопська	94322	34566	-
Сальська	207195	167505	-
Ставропольська	245755	85285	-

Оскільки ж протягом останнього року ситуація і в цій сфері ще погіршилася, український нарком змушений був приходити до безрадісного висновку:

"Такий стан без сумніву призводить до того, що обслуговування культурних потреб населення зменшується і визначає на ділі підсилену та поневільну русифікацію українського населення РСФРР, коли місцеві робітники, одні не усвідомлюючи того, другі – навмисне протягом багатьох років не виконують у цій справі численних указівок, що їх робили Всеросійський ЦВК, Наркомос РСФРР та інші центральні радянські партійні органи РСФРР.

Загальна характеристика, що її можна дати про стан українського населення на території РСФРР, суміжної з УСРР, – веде далі М. Скрипник, – може бути така: школою українське населення або зовсім не забезпечено, або забезпечено в дуже незначній мірі. Всі вказівки щодо цього центральної влади на місцях не виконуються. Місцеві органи влади на ділі провадять іншу лінію щодо обслуговування української людності, ніж намічає її центральна влада і партія в цілому. Що це не випадок, про це свідчить факт закриття українських шкіл в Таганрозькій окрузі, коли вона була виділена з складу УСРР та приєднана до Північно-Кавказького Краю.

Адміністративні органи, сільради, волосні та повітові виконкоми, міліція, народній суд і всі органи влади працюють не на українській мові, не на мові самого населення. До складу місцевих органів влади місцеві селяни і робітники втягнуті занадто мало. Переводиться фак-

тичний добір за мовним і національним принципом підчас виборів всіх цих органів влади і підчас призначення на адміністративні роботи. Тут ніякої навмисності, ніякого пляну немає, але на ділі виходить недостатнє втягнення місцевого українського населення до роботи рад, утворюється відставання, а через це й недостатнє радянізування українського населення. На цім ґрунті росте незадоволення, на цім ґрунті посилюється ворожа нам агітація, що її значні ознаки зауважено і на Кубані, і на Вороніжчині"[89].

Зовсім інші тенденції, на думку Миколи Олексійовича, виявлялися в УСРР, де завдяки здійсненню політики українізації, попри всі недоречності, прорахунки, а то й помилки, перед кожним жителем відкривалися дуже широкі можливості для національного життя, забезпечення всіх його потреб. З цього погляду принципово вірним і надзвичайно корисним було б приєднання до Радянської України суміжних з нею територій Радянської Росії, де етнічне українське населення було переважаючим.

За переконанням М. Скрипника, такий крок цілком зумовлювався ленінською національною політикою і традицією (на підтвердження наводилась визначено негативна реакція В. Леніна на спроби виділення Донкривбасу зі складу України).

Великим був би надихаючий приклад розв'язання радянською владою національного питання як для українців, що продовжували перебувати в складі Чехословаччини, Польщі та Румунії, так і в цілому для європейського загалу.

Врахував М. Скрипник і ту обставину, що ще 1924 р. Українська Комуністична партія ініціювала постановку цього питання перед Виконкомом Комуністичного Інтернаціоналу, і той в 1925 спеціальною резолюцією висловився саме за подібне розв'язання проблеми.

До рішучих дій в 1929 р. підштовхувала і адміністративна реорганізація Центрального Чорноземного району, що саме розпочалася і створювала зручні можливості для проведення органічного і справедливого рішення. "Бо якраз тепер, – наголошував український політичний діяч, – коли в Центральнім Чорноземнім Краю ламаються старі адміністративні губерніальні, повітові і інші кордони, що збереглися взагалі від дореволюційного часу, та йде перебудова їх на нових основах, що визначають загальні підвалини радянського ладу, саме тепер повинно вжити заходів, щоб за цієї перебудови не закріпити старого, збереженого від дореволюційного часу відокремлення українських територій в цім Краю від об'єднаної державної форми загальної території українського народу. В низці інших принципіяльних засад, що на них базується адміністративна реорганізація Центрального Чорноземного Краю, треба обміркувати й національне питання. Далі цього питання не можна загаювати, відстрочка розв'язки цього питання з 1925 року до теперішнього моменту дала свої значні шкідливі наслідки"[90].

Тоді, на зламі 20 – 30-х років, в умовах зміцнення тоталітаризму з його неодмінним супутником – централізаторськими тенденціями та свідомим культивуванням великодержавництва, навіть спроби М. Скрипника прикувати увагу громадськості до нагальних питань розвитку української нації були блоковані. А про практичне вирішення територіальних питань, зміну кордонів годі було й мріяти. Тим більшої поваги заслуговує мужня, принципова, послідовна позиція українського наркома, справжнього патріота своєї Вітчизни.

Що ж до тих груп українства, що проживали у віддаленіших регіонах РСФРР, то Микола Олексійович настійно домагався створення для них таких же умов для національно-культурного, освітнього життя, які він намагався запровадити через державні установи в Україні для національних меншин. Тому повз його увагу не проходив жоден факт позитивного розв'язання бодай не таких уже й значних питань в інтересах етнічних земляків, закинутих долею в далекі від Батьківщини місця. Так, він із захопленням вітав вихід у світ у Саратові одноденної газети "Лицем до колхозу" (матеріали до перевиборів Рад (Совітів) в українських селах Нижньоволзького краю). Газету накладом у 15 тис. примірників було видано українською мовою.

Нарком освіти тут же відгукнувся досить розлогою статтею "Відроджений нарід" у "Вістях ВУЦВК"[91], де прискіпливо проаналізував всі матеріали номера, позитивно їх оцінив і закликав до поширення подібної практики[92].

В оцінці здійснення національної політики в Україні наприкінці 20-х – на початку 30-х років, у проведенні українізації можна цілком пристати до думки М. Скрипника, згідно з якою "мабуть, ні в одній з республік нашого великого Союзу народів національні процеси не проходили з такою глибиною і з таким розмахом, як на Україні"[93]. Однак, якщо автор пояснював такий висновок переважно об'єктивними чинниками, справедливо відзначити і роль суб'єктивного чинника – а саме, дійсно подвижницьку діяльність самого Миколи Олексійовича Скрипника, яку можна міряти лише загальнонаціональними історичними мірками.

Водночас, є всі підстави погодитись і з іншою думкою М. Скрипника, висловленою в статті "Дев'ять років національної політики на Україні": "Національне питання і національна політика – це галузь, де маємо, може, одні з найбільших досягнень, але також ця галузь ховає в собі, може, чи не одні з найбільших помилок нашої минулої діяльности"[94]. І тут теж не обійтись без уточнень. Ті помилки, які були допущені у здійсненні національної політики в минулому, будуть значно примножені в наступному. І однією з найперших і найтрагічніших їх жертв стане саме М. Скрипник.

Іноді на суспільне життя намагаються перенести закони розвитку природи і твердять – все врешті-решт врівноважується. Успіхи і не-

вдачі, перемоги й поразки, добро і зло, слава і безчестя, любов і ненависть... Очевидно, такий механічний прийом можна критикувати, можна й спростовувати. А можна підмітити й напрочуд переконливі приклади подібного ізувірського "балансування". І одним з таких наочних свідчень є доля Миколи Скрипника.

Здавалося б, за півтора десятиліття після Жовтня він зазнав такої шани і був винесений на такі висоти, що поряд з ним в Україні можна було поставити не так уже й багато тогочасних політичних, громадських, наукових діячів. Однак в останні місяці життя його з неймовірною люттю штовхали у прірву зневаги, цинічного глуму, безмежних моральних знущань. А коли він не втримався на вузенькому карнизі і поринув у вічну пітьму, то вслід йому ще й кидали каміння, блюзнірськи плювалися, з гидливим презирством витирали руки. Наче б то йому мстили не лише за його вчинки, дії, на які багато хто із вчорашніх спільників, тих, хто називали себе товаришами і друзями, був просто потенційно не спроможний, а ще більше за те, що він інтелектуально перевершував їх, і оточення часто просто змушене було приймати його пропозиції, логіку, лінію.

Невдовзі по смерті М. Скрипника П. Любченко, тодішній Голова Ради Народних Комісарів України, запопадливо визнавав свої й інших партійно-радянських керівників недогляди і помилки щодо діяльності М. Скрипника. "Наша вина полягає і в тому, – моралізував виходець з боротьбистської партії, – що ми Скрипника, який мав звання, зробили директором ВУАМЛІНу (Всеукраїнської Асоціації Марксо-Ленінських Інститутів, утвореної 1932 р. в Українському Інституті Марксизму-Ленінізму – В.С.), зробили його керівником Асоціації істориків, секретарем фракції Академії наук, головним редактором УРЕ (Української Радянської Енциклопедії – В.С.). Одне слово, розставляти людей він мав змогу, не меншу змогу мав пропагувати, усно й друковано, свої націоналістичні погляди. Для цього потрібні були тільки бажання і наполегливість, а Скрипникові не можна відмовити в наполегливості"[95].

Особливе ж невдоволення "заднім числом" викликало те, що навколо М. Скрипника гуртувалися галичани-націоналісти, так би мовити, за природою. Турботами саме наркома освіти звання академіка і посаду директора Географічного інституту одержав галичанин – талановитий і плідний дослідник, відомий у світі вчений, основоположник української школи історичної географії, етнограф, народознавець Степан Рудницький. Та до того ж професор перед приїздом у Радянську Україну десяток років провів у заокеанських наукових осередках, що, на думку вихованих в атмосфері підозри до всього іноземного радянських керівників, не могло пройти для вченого безслідно.

Інститут історії у ВУАМЛІНі очолював теж галичанин, академік Матвій Яворський, історична концепція якого впродовж кількох років була об'єктом шалених нападок агресивної "молодої поросслі". Там

же працював і М. Грушевський, історичні погляди якого радянська історіографія пов'язувала передусім з "галицькими впливами", що їх професор зазнав за довгі роки перебування на чолі кафедри всесвітньої історії Львівського університету.

В інституті філософії на керівників було висунуто галичан Володимира Юринця і Петра Демчика, на розносну критику яких нарком М.Скрипник, схоже, не дуже зважав.

А в редакції УРЕ знайшов притулок галичанин Юліан Бачинський, чия "Ukraina irredenta" з 1895 р. була одним з програмних документів національно-визвольного руху, втіленням найрадикальніших гасел соборної самостійної української держави. На одну із керівних посад у "Книгоспілці" було висунуто галичанина Івана Лизанівського.

Всім відоме було залучення до комісії з українського правопису, яку очолив М. Скрипник, і всеукраїнської правописної конференції галичан Василя Сімовича, Іларіона Свєнціцького та ін.

Подразнювала самолюбство партійно-радянського керівництва і постійна опіка наркома театру "Березіль" на чолі зі справжнім талантом-самородком, митцем-новатором Лесем Курбасом (а М. Скрипник "дійшов до того", що пропонував прийняти цього "підозрілого" галичанина до лав КП(б)У). Та й склад трупи, що блискавично зажила такої популярності, був теж переважно галичанським: Амвросій Бучма, Йосип Гірняк, Маріан Крушельницький, Фауст Лопатинський...

Цей перелік галичан, що висувались, підтримувались М. Скрипником і у державному апараті, й у всіх підлеглих йому відомствах та установах можна було б продовжувати. Задуми ж наркома сягали значно далі. Він, зокрема, планував за умов кадрового голоду запросити із Західної України 1,5 тисячі вчителів.

І все те, вважалося, не дивно. Адже М. Скрипник мав за найближчого дорадника людину, що з нею щоденно спілкувався, якій давав найделікатніші і найінтимніші (звісно, в кадровому відношенні) доручення – теж виходець із Західної України, та на додаток ще й колишній співпрацівник В. Винниченка – Олександр Бадан. Такий особистий секретар члена Політбюро ЦК КП(б)У, наркома – то вже біда цілої України і просто безцінний подарунок її ворогам.

Адже той самий О. Бадан готував до друку книги Скрипникового п'ятитомника як секретар комісії Українського Інституту марксизму-ленінізму в справі видання творів Миколи Скрипника (до комісії входили С. Вікул (голова), О. Бадан (секретар), А. Річицький, М. Яворський, В. Юринець, Ю. Мазуренко, Г. Роххін). Тобто, знову руками галичанина виготовлялася мало не найпотужніша ідейна вибухівка супроти інтернаціоналізму, радянського ладу, Комуністичної партії.

Що ж до галичан в цілому, то тут діяв ще один, незалежний від М. Скрипника надзвичайно важливий чинник. В окупованій Польщею Західній Україні жорстко здійснювалася політика полонізації, неми-

лосердного нищення всього українського: науки, культури, освіти. В задушливій атмосфері шовіністичного чванства і терору українським інтелектуалам, фахівцям було просто нестерпно. І частина з них прагнула на Велику Україну, керуючись генетичними покликами і мріючи про недалеку прийдешню соборну Україну, наблизити яку могла лише праця над її розвоєм.

Не скористатися з такої ситуації (її ніяк не назвеш простою) для одного з керівників УСРР було б неприпустимою помилкою. В інтересах обох гілок народу, в інтересах збереження і примноження українського начала, в інтересах українізації було відчинити двері патріотам-українцям ("західникам", галичанам) з метою ствердження нації, примноження її потенціалу і здобутків, в ім'я її соборного майбуття.

Вочевидь, сам Микола Олексійович був просто безсилим заперечувати звинувачення у його особливих симпатіях до галичан. Він любив усю Україну, і однаково любив всіх українців – і наддніпрянських, і галицьких, і буковинських, і закарпатських, і придунайських, і курських, і воронізьких, і донських, і кубанських, і берестейських... І зовсім не від його суб'єктивної позиції залежав стан кадрового забезпечення багатьох ділянок – національного, наукового, культурного, мистецького, духовного життя в УСРР.

З таким же успіхом йому можна було закидати, що ключовими постатями в Академії Наук були С. Єфремов, М. Грушевський, А. Кримський, Д. Багалій, Д. Яворницький... Як можна було переконати тих, хто не хотів чути жодних заперечень у тому, що він – М. Скрипник – ніколи не вдавався до дрібного політиканства, що за людською природою був революціонером-максималістом? Отримавши нове партійне доручення, він, як завжди, поставився до нього з усією відповідальністю, як до щонайважливішої справи. І хотів рухати цю справу якомога масштабніше і оптимальніше, передусім – синхронно тим процесам будівництва нового життя, вагомі результати яких сподівався бачити уже за свого віку.

М. Скрипник свято вірив у потребу культурної революції та українізації, вважав їх визначальними ланками всього подальшого суспільного поступу.

Однак, ні для кого не було секретом: для реалізації грандіозних задумів елементарно бракувало інтелектуальних сил, які плекаються десятиліттями і, навіть, століттями. Бранці ж нового ладу, окрім соціального оптимізму, здебільшого мало чим були озброєні, в своїй масі були просто малоосвіченими. А це – та сфера, де червоногвардійською атакою можна більше нашкодити, аніж досягти.

Ось і доводилось вважати залучення кожної національно-культурної особистості до процесів творення нового ладу в Україні як помітну перемогу. І при всій "їжакуватості" свого характеру нарком М. Скрипник – ще недавній політичний опонент і супротивник УНР,

щиро радів, коли до служби народу УСРР ставали вчорашні натхненники і організатори, провідники Української революції, такі як М. Грушевський, С. Єфремов, П. Христюк, М. Шраг, колишні боротьбисти, укапісти, представники інших партій, що не вийшли переможцями в подіях 1917 – 1920 років.

Побіжно варто зауважити, що важко погодитись з досить поширеною думкою, буцімто лідери українського руху в революційну добу повертались в УСРР в середині 20-х років з метою зміни ладу в республіці, мало не для ведення підривної роботи. Гадається, названі особистості, як і багато інших, що брали участь в соціалістичному будівництві, не заслуговують такого, в своїй глибинній суті – принизливого ставлення. Вони були історично масштабнішими, шляхетнішими, морально чистішими.

Не слід забувати, що вони, як правило, вийшли з лона соціалістичних партій і розірвати з ідейною пуповиною для них було рівнозначно зраді і переконанням, і власному народові. В них вистачило мужності визнати свою політичну поразку, і це визнання було не удаваним, а щирим. Нездоланна ж любов до Батьківщини, рідного народу, батьківського краю кликала на українську землю, зумовлювала докладання зусиль до справ, якими жили народ, нація. Адже саме тут будувалась Україна – так, радянська і не така, можливо, і зовсім не так, як їм хотілось би, але вони палко бажали прислужитися їй, як могли, а не боротися проти неї.

Звісно, при цьому не можна було чекати беззастережного і повного визнання більшовицького курсу, платформи радянської влади. Однак і вважати такі установи як Академія Наук острівцями прихованого, але непримиренного спротиву КП(б)У, Москві – суттєво суперечити об'єктивності. І хто до цього вдається, очевидно, робить ще одну похибку у вибудові системи координат, у якій врешті оцінюється перебіг українізації, її результати.

Саме органічне сполучення турботи про національний аспект розвитку України з соціальними перетвореннями, що уявлялись в цілому прогресивними, визначало "українізаторську функцію" політиків, науковців, літераторів, митців, акторів, якими б не були їх колишні уподобання і регіональне походження. І ще про одне. Коли П. Постишев, П. Любченко, М. Попов, А. Хвиля та ще багато інших "зі всією пролетарською прямотою" ганьбили М. Скрипника за те, що за "широкою наркомовою спиною" "загніздилися" "зграї" "класових та національних ворогів", вони добре розуміли, яку неправду вони зводять на принципово чесну людину. Ворогам би він руки нізащо не подав, нізащо не став би спілкуватися з ними, а тим більше – захищати.

Справа в тому, що він, очевидно, був постаттю, рівновеликою у духовному відношенні, у людській гідності М. Грушевському, С. Єфремову, В. Винниченку...

М. Скрипник вмів прощати. І прощав настільки ж щиро, наскільки щирими були каяття тих, з ким колись доводилось вступати у смертельний двобій. Для нього вони більше не були ворогами, а спільниками у справі служіння найвищій іпостасі – народові, найвищій меті – Батьківщині, Україні.

Тому-то він, скільки міг, захищав найвидатнішого українського історика, колишнього Голову Центральної Ради М. Грушевського.

Швидше за все, не без душевного збентеження Микола Олексійович якось нерішуче приєднав свій голос до тих, хто плямував колишнього лідера Української партії соціалістів-федералістів, заступника Голови Центральної Ради С. Єфремова. При його рівні поінформованості та інтуїції він взагалі навряд чи повірив у істинність "Справи "Спілки визволення України"". До речі, в слідчих документах зафіксовано цікавий епізод з допиту прокурором голови Спілки Української Молоді Павлушкова:

"Прокурор. Чи намовляв Вас Єфремов до терору?

Павлушков. Мене особисто на терористичний акт не намовляв, але говорив це організації.

Прокурор. Я пригадаю Вам з Ваших зізнань (зачитує зізнання Павлушкова: Єфремов робив на мою адресу цілком прозорі натяки в такому дусі, що Скрипника треба ліквідувати в один з приїздів його до Києва...".

Чи не говорив Вам цього Єфремов?

Павлушков. Не мені, а організації"[96].

Можна допустити, що Миколі Скрипнику став відомий цей факт – адже з допомогою тогочасних радіопередач його прагнули зробити надбанням якнайширшого загалу. Однак жодної реакції з боку Миколи Олексійовича немає – очевидно, він все ж чимало сумнівався у правдивості того, що відбувалося.

Буквально до останніх своїх днів радянський нарком не полишав листуватись із колишнім лідером українських соціал-демократів, заступником Голови Центральної Ради, першим головою українського уряду – Генерального Секретаріату і Головою Директорії УНР В. Винниченком.

Листи до останнього з незмінним підписом "з правдивою пошаною, М. Скрипник" взагалі викликають особливі почуття. За ними взірець шани неординарної постаті, мислителя, таланту, митця.

Адже саме за Скрипникового комісарування в Україні було здійснено два найповніших за всі часи видання творів видатного українського прозаїка, драматурга, публіциста – у 23 та 28 томах.

В. Винниченко надсилав чергові свої літературні твори до М. Скрипника як розумного, розважливого політика з тонким, вибагливим смаком, і вони невдовзі виходили в Україні масовими тиражами (звісно не всі, але ті, які можливо було поширювати, зважаючи на безліч різ-

них чинників). А нарком освіти пильнував, щоб письменникові вчасно і в належному обсязі відправлялись до Канн (там жив В. Винниченко) гонорари.

Врешті, творчість В. Винниченка ніколи не вивчалась в такому обсязі в школах і вузах, як це було в часи М. Скрипника. Так, що слова "правдива пошана", то не просто обов'язкова для чемної людини атрибутика, а висока правда життя, якою це життя, врешті, і є у всій своїй суперечності і важкозбагненності.

Діалектика українізації

Різноспрямовані, здавалось би, за сутністю і характером зусилля М. Скрипника на посаді народного комісара освіти, врешті, були підпорядковані єдиній логіці, в підсумку були розраховані на ефект, який інтегрально й являв собою феномени українізації, національного відродження. І Микола Олексійович за тим строго пильнував, що підтверджується масою фактів, сюжетами його творів тощо.

Прикметно, що крім адміністративного ресурсу, яким сповна користувався Микола Олексійович для здійснення українізаторських задумів, у його розпорядженні був і важливий спеціальний важіль – фонд українізації. Звісно, кошти тут були зовсім не такі гігантські, які тоді концентрувались для потреб розбудови економіки, та все ж щорічні 100 тисяч карбованців, які були в руках наркома освіти, при розумному підході могли дієво посприяти тим напрямам українізації, розвитку національного життя, які потребували першочергової, особливої, термінової матеріальної підтримки. І Микола Олексійович достатньо ефективно користувався наданим йому правом.

Гроші використовувались для допомоги редакціям періодичних органів, які переводили свої видання на випуск українською мовою, для створення українських бібліотек, українізації театрів, для фінансування поїздок в інші республіки з метою спілкування з місцевими мешканцями – українцями, для організації різних художньо-мистецьких, літературних конкурсів, для заохочення кращих представників українізаторських акцій і процесів[97].

А якщо врахувати, що Микола Олексійович завжди був ще й дивовижно ініціативною, невгамовною особистістю, готовою енергійно підтримати всі новаторські пропозиції, то можна уявити й масштаби, інтенсивність, характер його діяльності в такій надважливій сфері суспільства, яку прийнято іменувати духовним життям.

М. Скрипник не раз ставив питання про відкриття пам'ятників Тарасу Шевченку, Михайлу Коцюбинському, іншим видатним синам українського народу і домагався серйозних зрушень у підготовці відповідних проектів[98].

Прийнявши 21 травня 1928 року редактора "Робітничої газети Пролетар", Микола Олексійович за результатами розмови, в якій по-

рушувалась доцільність посилення контактів працівників культури з промисловими робітниками, тут же видав розпорядження:

"1) Визнати за доцільне скликати нараду в справі організації екскурсій українських письменників, музик[антів] тощо до робітничих районів.

2) Констатувати, що до останніх часів було мало вживано заходів для того, щоб більше ознайомити наше українство з українським червоним письменством, шляхом непосереднього ознайомлення його з творами українських письменників, так і з самими письменниками"[99].

Того ж дня спеціальною постановою нарком освіти підтримав новаторство українського театру "Веселий пролетар", молодіжна трупа якого здійснювала турне по республіці, зокрема в Донбасі, зі спектаклями українських драматургів і викликала жваву, зацікавлену реакцію місцевого населення. Були намічені заходи щодо допомоги театру в різних галузях його нагальних потреб[100].

Водночас було визнано конче потрібним заснувати в Харкові український театр[101]. І це на додаток до попереднього наміру в найкоротший час створити такий же театр в Донбасі, а всього оперативно відкрити в республіці не менше 5 українських театрів (ставилось питання й про 9)[102].

Особливу турботу Микола Скрипник виявляв про українську книгу, вважаючи її найпотужнішим знаряддям духовного піднесення нації, втілення в життя українізаторських планів. Він докладав величезних зусиль, щоб подолати негаразди, яких тут було особливо багато, зламати негативні традиції і тенденції, що мали дуже стійку інерцію.

Розглядаючи 20 січня 1928 року висновки Головліту про видавничий план видавництва "Пролетарий", М. Скрипник зазначив:

"Хоча українська книжка зараз вже досягла 40% всіх видань, по назвах 46%, по аркушах 44%, по тиражу 41%, а по передруках 49%, однак же треба зазначити.

1) Другорядність тем книжок, видаваних лише українською мовою порівняно з темами книжок, видаваних лише на російській мові.

2) При видаванні книжок і на російській і на українській мові українське видання, виходячи пізніше, є додатком, заздалегідь розрахованим на те, щоби обслуговувати лише село і спеціально українського читача. Тому навіть українське видання "Пролетария" не розраховане на те, щоби бути знаряддям партії для українізації, щоби притягати нового читача.

3) Зокрема треба відзначити нерівномірність відсотку української книжки по різних галузях видання, найбільший відсоток паде на художні, найменший – на соціально-економічні видання, а наукові видання українською мовою майже зовсім відсутні"[103].

Великі претензії висувались і до тематики видань, які не наближали робітника до українського життя, а селянина "не підтягували" до

культурного рівня українського міста. Того ж дня нарком освіти УСРР з подібних позицій різко критикував і видавничий план видавництва "Український робітник", звернувши увагу навіть на те, що українська книжка видається "менш солідно" (в тому числі й за обсягами) за російську[104].

Водночас Микола Олексійович настійно домагався поширення української книги й на селі, доводив на найвищих форумах пекучу необхідність здешевлення друкованого слова, розрахованого на сільських жителів, не менше як на 50%[105], ставив питання про зміцнення матеріально-технічної бази поліграфічної і паперової промисловості[106].

Партійний і державний функціонер щиро радів кожному істотному кроку на шляху українізації, кожному серйозному успіху, пишався ними і прагнув використати в агітації за примноження зусиль для торжества справи, в яку вірив так же свято, як і в інші справи, за які, у повному розумінні слова, клав життя.

І як можна було не радіти, наприклад, тому, що лише протягом 1925 – 1927 рр. "українська література здобула більше виданих книг, аніж протягом усього попереднього 130-річчя української літератури"[107]. Чи як можна було не пишатися тим, що вдалося подолати досить значні труднощі, а таки перевести на українську мову видання "Вісника Радянської Юстиції", впевнено довівши, що такий крок не лише не завадить розвитку правничої науки, а й ефективно сприятиме її прогресу[108].

Не лише задоволення відчував нарком, коли переконувався в тому, яку підтримку політика українізації отримує в народних масах. Коли приступали до українізації центрального органу КП(б)У газети "Коммунист", виникало чимало сумнівів, зокрема, з приводу її накладу: чи не впаде він, чи не почнуть читачі шукати видання звичною, російською мовою, чи не програє від цього авторитет ЦК і його вплив на трудящих. І спочатку здавалося, що невтішні пророцтва небезпідставні.

Однак суспільна практика рішуче відкинула побоювання і довела життєспроможність здійснюваного курсу. М. Скрипник гордо констатував: за три роки видання українською мовою "Комуніст" "переганяє попередню кількість своїх передплатників. З низових комуністів, з широкого робітничого активу виросла велика сила робкорів і сількорів, що тепер зв'язують газету живими нитками співчуття й співрозуміння з широкою масою пролетарського активу, зміцнів і виріс кадр співробітників газети, вельми зріс ідейний вплив органу і його керівна роля у житті нашої партійної організації"[109].

Особливе натхнення викликало у наркома освіти неухильне зростання в пролетарському середовищі авторитету української "Робітничої газети Пролетар". І як справжній, вагомий успіх розцінив М. Скрипник українізацію в серпні 1929 року газети "Одесские Известия" і пе-

рейменування її на "Чорноморську комуну". Зважаючи на поліетнічний склад населення міста, то була серйозна перемога[110].

Микола Скрипник хотів, щоб про успіхи української культури як результат ефективної національної політики знали всі. Тому, приєднуючись до високих оцінок радянського мистецтва за 10 років після Жовтня, він наполягав на тому, що у ювілейному збірнику "Власть Советов за 10 лет 1917 – 1927" (Ленінград, 1927) обов'язково треба було більше місце виділити для ознайомлення читачів із здобутками національних культур, зокрема української. "Добре, – писав нарком УСРР, – що збірник відзначив декорацію худ. М.В. Добуженка до п'єси Луначарського "Олівер Кромвель", але, може бути, більше культурно-історичне й художнє значіння мало художнє оформлення Петрицького в постановці Манзія "Князя Ігоря" в одеській українській державній опері. Не завадило б, мабуть, побіч трактату про постановку театру ім. Мейєрхольда сказати й за постановки українського театру "Березіль", що ним керує режисер Курбас..."[111].

Український нарком прагнув, щоб за межами республіки про неї знали якнайбільше і мали можливість для адекватної оцінки її успіхів у культурному, національно-культурному житті. Так, прийнявши в Харкові групу білоруських письменників, Микола Скрипник ухвалив направити до Мінська делегацію літераторів України. У цікаво сформульованій назві постанови "Про командировку письменників за кордон – до Білорусії" нарком знайшов за потрібне зазначити: "Визнати, що намічена для поїздки до Білорусії група українських письменників в складі товаришів Вишня О., Кулік І., Панов А., Панч П., Пилипенко С., Поліщук В., Семенко М., Сосюра В., Тичина П. представляє повністю українську радянську літературу"[112].

Природно, відразу було вирішено і питання про фінансування поїздки.

Звичайно, вищенаведене – то, хоч і важливі, промовисті, яскраві, однак все ж поокремі деталі, приклади. А завдяки посаді, функціям, які доводилось виконувати, перед очима Миколи Скрипника постійно вимальовувалась повна і достеменна картина українізації. До нього стікались всі скільки-небудь значимі повідомлення, всі варті уваги документи. В них йшлося і про труднощі, перешкоди, які виникали, про прорахунки, яких припускалися партійні та радянські працівники. Однак загальна тенденція була безперечно позитивною.

Цікаво, що нарком освіти ніколи не сумнівався у доцільності, правильності курсу, що здійснювався. А в його успіхах вбачав об'єктивність, глибинність процесів національного відродження, яким Комуністична партія вміло сприяла, за словами Миколи Олексійовича, "допомагала"[113].

Власне, в успішності реалізації політики українізації найнаочніше переконували зведені статистичні дані щодо зрушень буквально у всіх

сферах духовного життя. М. Скрипник досить вправно оперував відповідними цифрами. "На І грудня 1928 року, – відзначав він, – на Україні було 20032 школи; в них училося 2529936 учнів, в тому числі було 2545 шкіл-семирічок, а в них учнів 946672. На 1 січня 1930 р. ми маємо 20764 школи і в них учнів 2733649, в тому числі 2819 семирічок з 1063046 учнями.

У першому концерні вони розподіляються щодо мови так: українською мовою маємо 14430 шкіл і в них 1325957 учнів; руською мовою – 1504 школи з 112735 учнів; єврейською мовою – 291 школа з числом учнів – 22436; польською мовою – 302 школи і число учнів – 16249. Решта шкіл і учнів припадає на інші національні меншості.

Отже, охоплення дітей 4-річкою у всеукраїнському масштабі відповідає й теперішньому національному розподілові й тим процесам, що точаться в самій глибині трудящої людності. У трудшколах другого ступеня маємо такий розподіл учнів за національною ознакою: 1732 українські семирічки з 128824 учнями, 267 руських із 78906 учнями, 178 єврейські із 44820 учнями, 23 польські з 4998 учнями. З учнів 4-річки і 7-річки через навчання їх рідною мовою виростає нове покоління, що забезпечить нам підготовлення до неминучого процесу, продиктованого переходом до реконструктивної доби"[114].

Загальні тенденції щодо зрушень в освітній сфері, підготовці кадрів повною мірою стосувались і вищих учбових закладів. Якщо в 1927 – 1928 навчальному році відсоток українців у вищих школах становив 48,7, то в 1928 – 1929 році – вже 53,5. Цей результат було досягнуто за рахунок того, що в останньому прийомі відсоток українців досяг 62,8[115].

Паралельно розвивався і процес переводу викладання на українську мову. Тут здобутки були також вагомими. М.Скрипник, зокрема, наводить такі дані: "По педагогічній вертикалі – найменший відсоток викладання українською мовою був в Одесі і в Харкові, де викладання зукраїнізовано на 75%. Далі йде Чернігів, Миколаїв, де викладання зукраїнізовано на 86 – 87%. У Києві викладання зукраїнізовано на 92%, в Полтаві на 96%, в Кам'янці-Подільському – 100%. У соц.-економічній вертикалі по цілій Україні викладання зукраїнізовано на 60,8%, по сільсько-господарській вертикалі – на 65%, у медичній на 63%, у художній на 56,7%, у індустріальній – на 20,7%. Взагалі, беручи всі виші України, викладання було зукраїнізоване в 28 – 29 р. на 37%, а 1929 – 30 р. – на 40%.

Придивімось до українізації окремих ланок викладачів. Українізований склад професури становить 39,5%, аспірантури – 18,6%, викладачів – 40%, наукових співробітників – 48,5%"[116].

Наркомат освіти виявляв у справі українізації вузів чітку послідовність, настирливість. У 1929 р. НКО ухвалив приймати до аспірантури виключно тих, хто володів українською мовою. І хоча з боку частини

пролетарського студентства та й окремих партійців був опір цій директиві, але комісаріат твердо проводив обрану лінію, і аспірантами зараховував лише тих, хто знав українську мову. "Нова аспірантура нині зукраїнізована на 99%, один відсоток – це ті, хто чинить опір українізації. Нових підручників українською мовою видається 76,8%, а 23,2% – російською мовою й мовою нацменшостей"[117].

Усталеності набрала не лише тенденція українізації підручників, але й книги, друкованої продукції взагалі.

Якщо в 1927 – 1928 рр. українською мовою вийшло 54% книжок, то в 1930 році – 70%. Питома вага українських книг у загальних накладах зросла з 65,3% у 1928 р. до 77% у 1929 році[118].

Надаючи величезної ваги українізації всіх освітньо-культурних процесів, Микола Скрипник не менше турбувався про соціальні аспекти здійснюваної політики.

З неприхованою гордістю він порівнював результати роботи з "вчорашнім" – дореволюційним – днем. На 1929 рік у різних профшколах (індустріальних, сільськогосподарських, соціально-економічних, медичних, мистецьких) навчалося 97,5 тисяч учнів, тобто – в 2 рази більше за передреволюційні часи. А 54 тисячі юнаків і дівчат були студентами 143 вузів, кількість яких зросла, відповідно, аж у 6 разів[119].

М. Скрипник щиро радів тим змінам у соціальному складі молоді, що була охоплена різними формами навчання.

В інститутах, технікумах, профшколах найбільший відсоток стабільно займали вихідці з селян, трохи менший – з робітників (разом понад 60%), а вже далі йшли вихідці з службовців, інтелігенції, кустарів[120]. Микола Олексійович вбачав у таких тенденціях вирівнювання можливостей для вияву здібностей підростаючого покоління, з якого б стану воно не походило.

Значними здобутками позначились зусилля в галузі українізації преси. Самі за себе говорили такі дані: в 1928 році в Україні було 45 загальнополітичних газет, а в 1929 році – 84. У 1928 р. річний наклад становив 2635246 примірників, а через рік наклад збільшився до 4220363 примірників. Українською мовою видавалося 1928 року – 45, 1929 року – 58 газет. Питома вага газет українською мовою збільшилась до 68,8; "Комуніст" 1928 р. мав наклад 28000 примірників, а в січні 1930 року він зріс до 122000 примірників. "Вісті" з 46000 примірників 1928 року зросли до 90000 примірників в 1929 році. "Пролетар" відповідно збільшив наклад з 11000 до 79000 примірників; "Радянське Село" з 172000 до 600000 примірників. Одне лише "Радянське Село" мало на 1930 рік тираж більший, ніж усі газети два роки до того разом із "Радянським Селом". Зростання кількості українських газет водночас було покажчиком зростання кількості читачів українською мовою. За 1928 – 1929 роки відбулася українізація цілої низки робітничих газет, таких як "Червоний Гірник" у Кривому

Розі, "Пролетар Зінов'ївщини", "Зоря" у Дніпропетровську, "Робітник Кременчуччини", "Молодий Робітник", "Харківський Пролетар" та ін.[121]

М. Скрипник звертав особливу увагу на процес українізації заводської періодики. Наприкінці 1928 року друкованих заводських газет було 110, а в січні 1930 року вже 224. З них в 1928 р. українізовано 43,6%, а на початок 1930 року зукраїнізовано 63,4%. Журнали, які видавались українською мовою, становили 71,2% в 1928 році, а в 1930 – 84,8%. Якщо взяти наклади, то вони щодо українських журналів збільшились з 70% в 1928 році до 94% в 1929 році[122].

У проведенні політики українізації, одним із найоб'єктивніших показників якої було повсюдне запровадження української мови, довелося долати чималі труднощі.

Час від часу слід було спростовувати закиди з боку тих, хто кваліфікував заходи партії у мовній сфері як обмеження прав російської національної меншини. Микола Скрипник кожного разу терпляче роз'яснював, "що російська мова ні в жодному відношенні не є пригнічена у нас, на Україні. До революції була тільки російська мова пануючою мовою на Україні. Українська мова робить перші кроки, щоби здобути собі належне місце в обслуговуванні української людності. У нас російська мова є обов'язкова у всіх школах, у більшості високих шкіл виклади відбуваються російською мовою, відсоток шкіл нижчих і середніх, де викладання провадиться російською мовою, у нас значно вищий як відсоток російської людності"[123].

Коли ж претензії виходили з боку партійних функціонерів, Микола Скрипник загострював публічну полеміку, виявляв твердість, навіть наступальність, як, наприклад, у випадках з публікаціями М. Бухаріна, Ю. Ларіна, Г. Зінов'єва, зокрема, на сторінках органу ЦК ВКП(б) "Большевика" та ін[124].

З принципової лінії його не міг зіштовхнути ніхто. І ніякі посилання на обставини, на нові умови, в тому числі й завдання підготовки кадрів для загальносоюзних потреб не могли похитнути його позиції. В тезах доповіді "Основні завдання культурного будівництва у зв'язку з соціалістичною реконструкцією країни", підготовлених до Всесоюзного з'їзду робітників освіти (1929 рік), Микола Скрипник твердо зазначав: "...Щодо викладової мови та всієї культурно-освітньої діяльності, то, звичайно, єдність цієї системи народної освіти у цілім Союзі ні найменшою мірою не зазначає будь-якого зречення національної мови даної союзної республіки і не означає, що треба завести для цілого Союзу РСР одну якусь мову. Тільки представники чужої пролетаріатові буржуазної та великодержавницької психології й ідеології могли б вимагати, що, наприклад, з переходом Сталінського Гірничого Інституту на Україні з відома Наркомосу УСРР до відома ВРНГ СРСР – українську мову викладання там треба змінити на російську"[125].

М. Скрипник рішуче виступав проти того, щоб у процесі організації різних союзних дослідних та інших установ союзного масштабу з них усувались національні мови. "Всі ці тенденції – наполягав він, – ведуть до обмеження національного розвитку визволених пролетарською революцією народів елементарними культурними потребами, відбираючи раніш пригніченим народам СРСР з національної культури всі вищі знаряддя культурного розвитку"[126].

Рішуче обороняючи природні інтереси нації у власній державі, намагаючись переконати, що права українців мають послідовно і якнайповніше відстоюватись і за межами УСРР, в союзному об'єднанні, М. Скрипник з рівною мірою відповідальності ставився до врахування інтересів всіх без винятку національних меншин, що мешкали в Україні. Для нього, як справжнього інтернаціоналіста, така позиція була принциповою і непохитною. "На Радянській Україні, – щиро заявляв нарком, – кожний працюючий член будь-якого народу, що пробуває на Україні, має рівне право складати свої заяви, вести свої справи на своїй рідній мові перед судом й перед кожною державною установою, але цього ще замало. Кожна національна меншість на Радянській Україні, що займає суцільну ту чи іншу територію, має своє самоврядування. Коли яка національна меншість займає територію лише одного села, то вона має самоврядування на території цього села, вибирає свою сільраду, де всі справи управління, школи тощо переводяться на мові національної людності. Коли та чи інша національна меншість займає більшу територію й охоплює суцільну більшу кількість сіл, то вона проводить своє самоврядування на всьому цьому терені, організуючи свої національні сільради, а також районові виконавчі комітети робітничих та селянських депутатів, що керують усім життям свого району й переводять усі справи його на своїй рідній мові. Так, на Україні є – 117 німецьких сільрад, 89 російських, 63 польських, 28 болгарських, 27 грецьких, 20 єврейських, 9 молдаванських, 1 білоруська. Між іншим на Україні організовано й чеські сільради, що їх кількість доходила в березні 1926 року до 13-ти"[127].

Природно, що, як керівник наркомату освіти, Микола Скрипник тримав під особливим контролем справу створення освітніх закладів для національних меншин, підготовку для них кадрів викладачів, забезпечення підручниками, видання періодики, книжкової продукції і т. ін.[128] Пріоритетів тут ніяких не існувало. Ставлення до всіх національних меншин – болгарської, грецької, польської, російської, інших – було однаковим, рівним, поважним. При цьому послідовна принциповість витримувалась безумовно; дрібниць, другорядних моментів не визнавалось. У такій делікатній справі М. Скрипник вважав важливим все, намагався не допускати відступів, не робити жодних винятків. Так, він оперативно поправив керівництво республіканського управління кінофікації (ВУФКУ), коли економічною до-

цільністю (точніше – очевидною невигідністю) пояснювалась відмова від загального правила – максимально сприяти населенню районів з компактними національними групами отримувати інформацію, мати можливість знайомитись з художніми творами рідною мовою. Власне, підготовлений М. Скрипником 4 квітня 1928 року документ (постанова) говорить сам за себе:

"Визнати неправильним пропозиції ВУФКУ щодо обслуговування кінофільмами Глухівського та Путивльського повітів.

Коли справа йде про обслуговування нацменшості, то говорити про те, що давати надпис на рідній мові нацменшості буде "безгосподарче витрачення коштів" – цілковито невірно і хибно.

ВУФКУ треба поставити питання взагалі про обслуговування нацрайонів УСРР так російських, як і інших національностей.

Визнати, що Глухівська окр. Політосвіта подає неправильну довідку буцім-то крім Путивльського ще інші райони кол. Курської губ. росіяни (очевидно російські – В.С.).

За даними УСРР за переписом 26 року установлено, що лише Путивльський та Глухівський райони, та два райони на Луганщині – Сорочинський та Станично-Луганський мають більшість не українського, а російського населення.

Визнати, що ті російські і інші національні райони треба було б обслуговувати поруч з українською мовою і на мові даної нацменшости"[129].

Як особливий і водночас цілком зрозумілий, закономірний вияв неухильного дотримання справедливості щодо компактних груп національних меншин, приклад дійового інтернаціоналізму М. Скрипник неодноразово наводив факт створення Автономної Молдавської Соціалістичної Республіки. Він з особливою силою підкреслював: "Для заснування цієї Молдаванської Республіки не треба було якоїсь ворожнечі та боротьби, національних суперечок тощо, досить було постанови Всемолдаванського з'їзду робітничих та селянських депутатів. Всеукраїнський з'їзд робітничих та селянських депутатів з радістю привітав постанову Молдаванського народу й доручив українському урядові всіляко допомагати молдаванському народові в його державному самоврядуванню, в його культурному й економічному розвиткові. Молдаванський народ заснував свою республіку. Але це не є автономія залежності від України, автономія підпорядкування й придавлення чи якого-небудь пригнічення молдаванського народа. Молдаванський народ в Радянській Україні має свою республіку, вибирає свій уряд, керує своїм життям..."[130].

У своїй повсякденній роботі український нарком з великою увагою ставився до потреб Автономної Молдавської СРР, давав поради і обіцяв допомогу у розв'язанні дуже складних питань – про будівництво радіостанції для мовлення молдавською мовою, про створення мол-

давської кафедри при ВУАН, про комплектування молдавських бібліотек, про заслони русифікації у шкільній роботі тощо[131].

І таку позицію, позицію широкого, не урізаного демократизму, взаємоповаги, взаєморозуміння у стосунках між всіма рівними націями, що будували соціалізм, Микола Скрипник вважав абсолютно природною, з прикрістю констатував відступи, від, здавалось би, норм нового співжиття. Ще 21 жовтня 1921 року під час обговорення на засіданні ВУЦВК питання про створення Геніческого повіту він заявив, що "радянські республіки не можуть сперечатись між собою щодо кордонів з тими почуттями і настроями, як це було при республіках буржуазних. Для нас кордони мають інше значення, це сприяє найкращому сусідству"[132].

Однак він вважав, що односторонньо, як це зробив ВЦВК РСФРР постановою про Автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку ("Известия", 1921, 19 жовтня), рішення прийматись не повинні. Потрібне спільне, погоджене рішення урядів РСФРР, УСРР і Криму (а не лише створення комісій для погодження лінії північного кордону)[133].

...Звісно, далеко не все вдавалося здійснити відповідно до задумів, до ідейних переконань, до, здавалось би, бездоганних теоретичних передбачень і обґрунтувань, до все переконуючих, глибоко справедливих прагнень. Навпаки, труднощі в реалізації гуманістичної за глибинною сутністю і спрямуванням політики якось, начебто непомітно, та все ж наростали. Дедалі наочніше виявлявся і штучний характер їх походження.

Однак, стикаючись з негараздами, нарком освіти рук не опускав. А можливо, не надавав тому відповідного значення, чи ж то просто не хотів помічати зміцнення негативних тенденцій у суспільному житті, вдавав, що якщо і не все, то в основному, визначальному в історичному поступі розвивається згідно з волею і планами комуністів. Врешті, не виключено, що давалася взнаки й іманентна Миколі Скрипнику схильність до романтизму, утопізму. І з цим уже вдіяти нічого не міг. А можливо, іншими умонастрій, світобачення революціонера, борця за кардинальне покращання народного життя і бути не могло. Якось Микола Олексійович прочитав полум'яні слова одного з подвижників російського народництва Петра Лаврова: "Саме в процесі боротьби за найширшу і найвищу, навіть і недосяжну життєву ціль (мету – В.С.) можуть бути здійснені ті реальні цілі, які роблять історію людства процесом прогресивним. Реальний прогрес історії складається ні з чого іншого, як із часткових завоювань, досягнутих у прагненні до далеко ширшої і далекої правди в мислі і житті, завоювань, які були б неможливими, якби перед очима особистостей, що здійснюють ці завоювання, не вимальовувались ідеали далеко ширші, правда, далеко радикальніша"[134].

І ті слова глибоко припали до душі славному сину України. То ж він і надалі працював з такою ж настирливістю і самовідданістю, як і раніше. Похмурі ж думки, що часом вихоплювались, намагався тут же рішуче гнати геть. Час же в калейдоскопічному потоці справ, яким не було видно кінця, летів просто-таки з неймовірною швидкістю і вже ніс з собою ознаки того, що, здавалось, не може приснитись і в страшному кошмарі.

Спалахи трагедії

Важко, часом просто неможливо віднаходити адекватну кваліфікацію тому, що відбувалося в останній період, останні місяці життя навколо Миколи Олексійовича Скрипника. Майже неможливо збагнути його тогочасні справжні думки, хоча психологічний стан, емоції в цілому зрозумілі. Тому поступово окреслюється бажання просто переповісти найголовніше у пережитому М. Скрипником за останнє півріччя.

...Нелегко сказати, коли нарком освіти УСРР, один з найвпливовіших політиків у республіці, вперше замислився над тим, що його зірка почала котитися донизу. Кажуть, що більш-менш досвідчені, розумні функціонери починають готуватись до спуску з "Олімпу" з моменту досягнення вершини. Можливо, то лише розмови "для зовнішнього вжитку", якщо зважити, до чого вдаються можновладці, щоб не поступитись своєю позицією будь-кому.

Змінюючи свого часу О. Шумського, М. Скрипник навряд чи думав, що, можливо, і йому доведеться колись залишати посаду (це все-одно колись станеться – вічного нічого немає) не під грім літаврів, а без елементарної пошани. Перше десятиліття радянської влади для нього було майже звичним переходом з одного "Олімпу" на інший, більш високий (відповідальний, впливовий).

Боротьбу з суперниками в ході численних дискусій, які не лише не пропускав, а із задоволенням відвідував, організовував, направляв, грав "першу скрипку" (не тому, що витонченим мелодійним музичним інструментом суголосним було його прізвище, а тому що й за будь-якого іншого імені так же прагнув би до першої ролі, не вдовольняючись ніякою іншою), розглядав як прикметну ознаку і сутнісне осердя нового життя. Переможених (а переможцем звик бути саме він) ворогами не вважав, як не думав, що й вони можуть його визнати за ворога. Він ним не міг бути, як мовиться "за визначенням". Він борець за істину, за справедливість, за щастя народу, за соціальний прогрес, за розвій рідної нації, за новий лад (а його вороги, значить і вороги М. Скрипника, давно розбиті, безсилі щось змінити). Тому й був сам великодушним і чекав того ж від інших. Не тому, що був таким собі наївним диваком – не бачив, не аналізував того, що відбувається навколо (внутріпартійна боротьба, наростання авторитарних начал,

зміцнення тоталітаризму, наростаюча нетерпимість до інакомислення), або не давав собі звіту, що наслідком і його – Скрипникових – персональних кроків і рішень, слів і резолюцій були й розбиті людські сподівання, й загублений талант, й зламані долі. Він, хоч іноді і не без труднощів, міг те собі пояснити, здебільшого виправдати. Але не припускав, щоб доля відвернулась від нього – адже він того не заслуговував, і це знають всі.

Однак реальне життя завжди набагато складніше, ніж уяви про нього, надто, коли в останніх є місце ідеалізмові, романтизмові. А вони були іманентні Скрипниковій натурі. Ідеологічні випади проти себе, цілеспрямовану, "з розрахунком" (політичним підтекстом) критику тих, хто вважались спільниками, однодумцями, довго сприймав як природні. Адже йшов нелегкий пошук шляху у незвіданий світ і тут все може траплятись. Однак він помилявся. Процеси, що ними заповнювалось політичне життя в Комуністичній партії, радянській країні, набирали дедалі драматичнішого характеру.

Йосип Сталін, що ще в травні 1922 року, за життя В. Леніна, став Генеральним секретарем ЦК РКП(б), з кожним роком прибирав до рук дедалі більше влади. На відміну від багатьох сучасників, що вважали Генсека другорядною, випадковою, "перехідною" фігурою, М. Скрипник оцінював потенціал Й. Сталіна значно вище. Він зустрівся з не дуже говірким, проте явно вольовим грузином відразу після Лютневої революції, на березневій нараді партійних працівників і до останніх днів 1917 р. працював поряд, бував на одних форумах, входив до одних виборних органів, дописував до однієї "Правди", робив часто одну й ту ж справу. А відтак М. Скрипник дуже добре знав, що, незважаючи на яскравий, ефектноблискучий талант Лева Троцького (Бронштейна), Лева Каменєва (Розенфельда) і Георгія Зінов'єва (Апфельбаума), Миколи Бухаріна, Георгія Пятакова, саме Йосип Сталін став фактично "правою рукою" вождя більшовиків – Володимира Леніна. Він ввійшов до всіх, які тільки існували, вищих виборних органів партії, представляв РКП(б) у всіх міжпартійних органах загальноросійського масштабу (звісно тих, де більшовики завоювали відповідні позиції), входив до президій всіх скільки-небудь представницьких форумів. Саме йому було доручено зробити всі принципово важливі доповіді ЦК і запропонувати резолюції по них на VI з'їзді РСДРП(б), що виробив курс на збройне повстання. А коли стався жовтневий переворот (Й. Сталін був на ключових постах і у визначальних пунктах) і II Всеросійський з'їзд Рад оголосив Росію республікою Рад, Й. Сталіну було довірено посаду в складі уряду – Ради Народних Комісарів. Він став останнім, тринадцятим за переліком наркомом – у справах національностей.

Багато хто сприйняв цю посаду як другорядну – не внутрішні справи, не міжнародні зносини, не військове відомство, не промис-

ловість, транспорт, сільське господарство, а лише міжнаціональні відносини. Однак така уява виявилась оманливою. Адже Росія – це країна більше ста національностей, які заселяли велетенські території – Україну – переважно українці, Білорусію – білоруси, Латвію – латиші, Грузію – грузини, Вірменію – вірмени, Туркестан – узбеки, таджики, казахи, Башкирію – башкири, Татарію – татари, Мордовію – мордва, Якутію – якути і т.д. (звісно, назви регіонів тут взято для позначення місця проживання відповідних народів – таких адміністративних чи державних одиниць тоді не існувало). Почалося встановлення влади Рад на місцях.

І, природно, комісар у справах національностей швидко прибрав собі право скеровувати цей процес на місцях, тобто практично по всій велетенській країні, що суціль складалася із національних регіонів. Він став своєрідним комісаром зі встановлення пролетарської влади в усіх регіонах. А оскільки боротьба за владу – центральне завдання революції, яке вирішувалось придушенням спротиву національно-патріотичних сил, центральною постаттю, яка концентрувала в своїх руках важелі впливу на перебіг подій у велетенській країні, став саме Й. Сталін.

Одним із завдань, які тоді вирішувалось і мало визначальне значення в майбутньому – розстановка кадрів в регіонах, стало прерогативою властолюбного наркома, якому В. Ленін беззастережно довіряв. Характерно, що Й. Сталін не зрікався свого наркомівського поста всю громадянську війну, хоча нерідко надовго залишав столицю для виконання оперативних, життєво важливих доручень В. Леніна, ЦК партії у найгарячіших точках військового протиборства.

А коли, по смерті Якова Свердлова у березні 1919 р., Й. Сталін перебрав на себе керівництво Оргбюро ЦК РКП(б), у його руках опинились всі нитки зв'язків з партійними і радянськими кадрами на місцях (скрізь, уже незважаючи на регіони – там, де тільки була радянська влада), він набрав дуже великого впливу і з цього погляду закономірно за ленінською рекомендацією став Генсеком ЦК РКП(б).

Саме дана обстановка стала вирішальною, коли, по смерті В. Леніна, розгорнулась боротьба за особисту владу в країні. Спираючись на розставлені ним, Й. Сталіним, кадри, він і переміг всіх своїх конкурентів і опонентів (мова, звісно про визначальний чинник, яким не вичерпувалась вся багатоаспектність і складність боротьби). А як діє механізм, створений Й. Сталіним, М. Скрипник добре знав, враховуючи, крім союзного масштабу, наприклад, досвід Християна Раковського при спробах протидії Генсеку у момент створення СРСР, Еммануїла Квірінга при намаганні, бодай делікатно, торкнутися кадрової проблеми в партії в 1925 році, Олександра Шумського при широкому ініціюванні важливих життєвих кроків, які, однак, на думку Генсека, порушували межу компетенції республіканського наркома.

Боротьба за владу, як відомо, йде й завершується не лише на її найвищих поверхах, а з неминучістю поширюється на тих, хто, здавалось би, про свою участь у політичних змаганнях (їх нерідко іменують брудними) й не мислить. Тим більше, що Й. Сталін, його найближче оточення створювали систему, за якої верховна влада мала охоплювати своїм впливом, контролем все суспільство зверху донизу (по вертикалі) і такою ж мірою у всіх, без винятку, регіонах (по горизонталі). На перевиховання інакодумців часу у нової влади просто "не вистачало". Слід було якомога швидше сконцентрувати волю, зусилля всього суспільства на такі надпроекти, як індустріалізація країни, підпорядкована значною мірою цій же меті, хоч і до певної межі самодостатня – колективізація тощо.

Що ж до таких засобів зовні цілком демократичного впливу, як різні дискусії (був час, коли їм не було ліку – літературна, філософська, історична, економічна та інші) начебто й давали очікуваний ефект (М. Хвильового, В. Юринця, М. Яворського, В. Сухино-Хоменка, А. Річицького, М. Волобуєва ідейно "обеззброювали", морально засуджували, змушували каятись), однак довго тягнулись, збуджували суспільні настрої, та й не у всьому досягали бажаної для влади мети, залишали незайманими носіїв чужих соціалізму ідей. Їм на зміну прийшли адміністративні заходи – позбавлення посад, особливо керівних, а за ними й притягнення до карної відповідальності. Пошук звинувачень – то справа силових органів – на те вони й фахівці, а ось ідеологічне підґрунтя запропонував сам Й. Сталін. Це було гасло про загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму.

Український нарком Микола Скрипник, що не звик обмежуватись регіональними рамками, а завжди мав, відкрито оприлюднював і принципово відстоював власні думки, погляди і на загальносоюзні, і на глобальні проблеми, відреагував і на сформульовану Генсеком нову тезу.

Сумнівів не викликало, що в міжнародному масштабі старий світ ще надзвичайно потужний, і не буде спокійно спостерігати, як поступово у нього хтось буде відбирати владу. Безперечно, він використає свій явно переважаючий потенціал не лише для збереження, зміцнення панування, а й для того, щоб відвоювати уже втрачені позиції, перманентно ініціюватиме напруження, щоб у слушний момент завдати й вирішального удару. Тут інтуїція і логіка Й. Сталіна не підводили.

А ось щодо використання гасла загострення класової боротьби відповідно до примноження соціалістичних завоювань стосовно внутрішньополітичних тенденцій, тут, як мінімум, виникали питання.

І перше з них – чи не розв'яже це надміру руки охоронним органам, щоб у разі потреби виправдати будь-які репресивні дії.

Ось тут Микола Скрипник розгледів можливу загрозу, що крилася у сталінській тезі та її повсюдному роздмухуванні, вбачав алогізм,

суперечність ходу сталінської думки, численних аргументів, що її "доповнювали". У доповіді на XIII Одеській окружній партконференції про підсумки листопадових (1928 року) пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У 11 грудня 1928 року він сказав: "Перед нами на пленумі ЦК повстало таке "маленьке" питання, як класова боротьба на селі – чи вона зменшується, чи загострюється?" – й надалі відверто солідаризувався з Олексієм Риковим, що під час обговорення цього питання на пленумі назвав сталінську тезу троцькістською. "Дійсно, – говорив М. Скрипник, – гадати, що сила й опір буржуазії весь час буде більшою й більшою аж до нашої остаточної перемоги, це значить повторювати стару приказку – "таскать вам не перетаскать". Ми б'ємо і б'ємо буржуазію, а вона все сильніше й сильніше виступає проти нас і тоді, врешті-решт, остаточна перемога становиться неможливою. Такий погляд, зрозуміло, цілковито троцькістський..."[135].

Кришталево чесний революціонер, Микола Олексійович ніколи не допускав думки, що коли-небудь у рядах його рідної партії колись може сформуватись і критично загрозлива маса відступників від комуністичних ідеалів, корисливих перерожденців, просто підлих зрадників, яким байдужими будуть народні інтереси, майбутнє високо гуманістичного руху. То ж завжди існуватиме і неодмінно зміцнюватиметься сила, безмежно віддана соціальному прогресу і такою ж безмежною, надихаючою і всеперемагаючою буде її підтримка трудящим людом. Отже, й загальна перспектива не просто обнадійлива, вона – незаперечно оптимістична.

І знову, вже вкотре доводиться згадувати про схильність М. Скрипника до певної, часом значної переоцінки досягнутого, запальної пропаганди утопічних ідей і проектів, невміння відрізнити бажане від дійсного. Зокрема, щодо національної політики, зрушень на користь соціалізму в Україні, то тут М. Скрипник вважав ситуацію абсолютно незворотною, а тенденції стабільно-позитивними, однозначно прогресивно орієнтованими. Виходячи з цього, не вбачалось скільки-небудь серйозних підстав для того, щоб у республіці не те що вимагалось підвищення готовності до посилення репресивної політики – а й навіть до занепокоєння, принаймні у найближчій перспективі.

Ясна річ, що авторові новоствореної "теорії" загострення класової боротьби Скрипникові підходи і достатньо гострі, безкомпромісні висловлювання не могли бути до вподоби.

Крім того, послідовно сповідуючи принцип "подвійної бухгалтерії", Генсек у точній відповідності із застереженнями-передбаченнями М. Скрипника став дедалі активніше переносити акцент на необхідність боротьби з "націоналістичною контрреволюцією" та "націоналістичними ухилами". І це не випадково, адже така боротьба стала у руках Й. Сталіна одним з наймогутніших важелів у створенні режиму особистої влади, у вихолощуванні реального змісту радянської феде-

рації, у обґрунтуванні антигуманних дій щодо окремих союзних республік. Місце виваженого і копіткого аналізу національних процесів почали займати гучні політичні кампанії "боротьби з націоналізмом", під які неважко було підвести не тільки будь-які спроби пошуку оптимальних форм взаємовідносин між центром і республіками, а взагалі відданість національним традиціям. "Крім усього, – зауважує у книзі "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І. Дзюба, – ця сталінська політика була спрямована на те, щоб вибити з українського народу всякі залишки національного почуття і національної свідомості"[136].

Дедалі яснішим ставало, що "під приціл" поступово потрапляє політика українізації, національного відродження, основні напрями національно-державного і національно-культурного будівництва. Коли за гучно-показним звільненням з посади директора Інституту історії УАН академіка М. Яворського у справі "Спілки визволення України" було притягнуто до суду академіка С. Єфремова, ще цілу низку вчених, працівників освітніх, культурних закладів, сумнівів уже не залишалося. То чувся уже поки що глухий, однак грізний гуркіт грому, що віщував зловісну смертоносну грозу.

М. Скрипник відповідав на неприйнятні для нього тенденції у житті партії й держави дедалі стриманіше, обережніше. Хоч іноді його висловлювання від того не ставали дошкульнішими, гострішими. Звертаючись до ленінської спадщини, він, зокрема, багатозначно зауважував з приводу "науки пролетарського керівництва": "Тут ми не маємо ніякої розробки"[137]. Навряд чи такі репліки проходили повз увагу тих, хто вважав себе не лише вірними учнями В. Леніна, а й відповідальними його послідовниками в теорії і практиці керівництва суспільними процесами.

Взагалі за весь період свого тридцятип'ятирічного перебування в партії М. Скрипник понад усе ставив інтереси справи. Питання особистих симпатій чи антипатій завжди відходили на другий план. Наведені вище факти свідчать, що Микола Олексійович не зупинявся перед критикою будь-кого, в тому числі і Генерального секретаря ЦК ВКП(б), коли був переконаний у помилковості поглядів останнього. Однак багато документів говорить і про підтримку М. Скрипником Й. Сталіна.

Показовим з цього приводу є виступ наркома освіти України на II конференції КП(б)У (квітень 1929 року).

"Чому тут перед нами стало так, що деякі керівні робітники нашої партії почали тепер виявляти збочення, вагаються і йдуть крок за кроком до цілковитого і виразного правого збочення і чому тут об'єднується знову вістря боротьби саме против тов.Сталіна, – запитував Микола Олексійович. – Згадаймо тов. Сталіна. Це не лише старий більшовик, – це один із тих старих більшовиків, що завжди був з Леніним і ніколи з Леніним не розходився...

Товариші, я хочу зазначити персонально про тов. Сталіна, і ті, хто починають заперечувати лінії партії, починають жорстоку боротьбу проти Сталіна. Знову, як говорив Троцький, як говорили сапроновці, як говорила "нова опозиція", Каменєв і Зінов'єв, і тепер знову нагадують слова одного товариша-робітника, що мені тоді казав так: "Ми маємо Сталіна такого, як є, твердого, чіткого, кріпкого, а опозиція хоче, щоб Сталін був не Сталін, а "ватін". Нам треба, щоб Сталін був стальною, крицевою, а не ватною людиною. Я гадаю, що заяви правих ухилістів про Сталіна свідчать про те, що справді у них немає чіткої лінії в питанні організаційного керівництва партією.

Але питання в нас стоїть не лише персонально, а питання принципове, і не можна згодитись, буцімто ЦК і його Політбюро веде лінію, яка не консолідує партію, не концентрує її і не дає партії дійсного зміцнення, відриваючи пролетаріат від селянства"[138].

Ці рядки багато що пояснюють – і, насамперед, активну участь М. Скрипника у боротьбі з переліченими вище опозиціонерами, і його позицію у боротьбі з "шумськізмом, хвильовизмом, волобуєвщиною", "розламівцями" в КПЗУ... Микола Олексійович, як і багато інших старих більшовиків, ототожнювали критику негативних рис Й. Сталіна – особистості і політичного діяча – з виступами проти генеральної лінії партії. В запалі боротьби за єдність партійних лав відміталась будь-яка аргументація опозиціонерів (хоча вона і містила подекуди справедливу тривогу за тенденції розвитку держави і партії).

Трудно судити однозначно, що в еволюції тогочасних позицій М. Скрипника відігравало домінантну роль (підкорення партійній дисципліні, стереотипи поведінки, які дедалі закріплювались, інстинкт самозбереження), однак він, як і переважна більшість радянських функціонерів його рангу, поступово підтримали тезу Й. Сталіна про загострення класової боротьби в міру просування суспільства до соціалізму.

Уже в червні 1929 року, тобто через півроку після згаданого виступу проти сталінської тези, український нарком буквально вторив Генеральному секретареві: "Розгорнення і загострення клясової боротьби є неминучий прояв сучасної доби клясових співвідносин"[139]. Здавалось би, що наведена тут же фраза "Загальноприйнята партією лінія боротьби з найважливішою загрозою правої небезпеки в нашій партії обов'язує нас до того"[140] хоч щось пояснює в думках і діях М. Скрипника. Раз лінія "загальноприйнята партією", значить, її слід виконувати.

Однак можна знайти й немало заперечень щодо такого пояснення. Так, М. Скрипник, подібно, не минав будь-якого приводу, щоб ще й ще раз публічно не висловити свого обурення і вже вкотре не розвінчувати помилок О. Шумського, М. Волобуєва, Максимовича, Д. Лебедя[141] (без різниці, коли вони мали місце). Створювалось враження, що він

найретельніше пильнує проти будь-яких збочень у національному питанні, найнещадніше бореться з найменшими відхиленнями від лінії партії.

Можливо, такою "войовничою" позицією М. Скрипника пояснюється і "довготерпіння" Й. Сталіна, який до часу його не чіпав, хоч максимально використовував бійцівські якості авторитетного українського наркома у боротьбі зі своїми опонентами.

Між тим за стенограмами Скрипникових виступів, з кінця 20-х – початку 30-х років, можна вловити, як підупало його натхнення, знизилась запальна енергетика, емоційність, уповільнився політ думки, приглушилося її пульсування, зникла образність, поступившись невиразності, нудному "розжовуванню" офіційних загальників, численним повторам та й елементарній плутанині.

Іноді посилаються на ювілей Миколи Олексійовича Скрипника, що урочисто відзначався у січні 1932 року. Українська преса була заповнена привітаннями, тематичними статтями (фахівці нараховували їх у ті дні понад 400). У Всенародній бібліотеці України при ВУАН у Києві була влаштована виставка "60 років життя та етапи революційної боротьби М.О. Скрипника". Харківська міська рада ухвалила спеціальне рішення про відзначення 60-річчя М. Скрипника[142].

Профспілка працівників мистецтв ухвалила створити фонд будівництва ескадрильї імені М. Скрипника[143].

Ім'я ювіляра було присвоєно театру, ряду учбових закладів (Ізюмському сільськогосподарському технікуму це ім'я було присвоєно ще більше року до того[144]). У вузах було встановлено стипендії імені Миколи Скрипника. Іменем М. Скрипника найменували вулицю в Харкові і село.

За кілька днів до ювілею, 20 січня 1932 року, відкриваючи засідання Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, його голова Г. Петровський виголосив спеціальну вітальну промову на честь 60-річчя М. Скрипника.

Говорив про ювіляра як про "одного з найвидатніших борців за робітничу справу, твердокам'яного більшовика, який завжди додержував витриманої клясово-пролетарської лінії, вперто обстоював позиції більшовизму як у своїй боротьбі проти царсько-поміщицького режиму, так і в боротьбі проти буржуазії і проти всіляких меншовиків та опортуністів.

Тов. Скрипник завжди був і є вірний більшовик, завжди прямує ленінським шляхом і в своїй боротьбі проти ворогів, і в своїй відповідальній керівній роботі на високих постах, доручених йому від партії та робітничо-селянської влади"[145].

Харківський оперний театр (той самий, де менше року тому проводився показовий процес над "Спілкою визволення України") не зміг вмістити всіх бажаючих бути присутніми на ювілейному вечорі 26 січ-

ня 1932 року, хоч, здавалось, зібрав всю партійну, державну, інтелектуальну, мистецьку еліту, представників робітничих, селянських колективів. Вступне слово про ювіляра виголосив член Політбюро ЦК КП(б)У Кирило Сухомлин. Привітання ЦК ВКП(б) було стриманим. "Випробуваному старому більшовику тов. Скрипнику в день його шістдесятиліття – ЦК ВКП(б) шле більшовицький привіт"[146] – ось і всі слова ювілейного посилання. Якщо ж додати ще й те, що, незважаючи на направлені до Ради Народних Комісарів СРСР прохання трудових колективів "нагородити М.О. Скрипника орденом Леніна за його великі заслуги перед пролетарською революцією" (а ювіляр про них знав, оскільки прохання підтримали Президія ВУЦВК і РНК УРСР), цю безсумнівно почесну, дорогу для нього і, відтак, бажану нагороду М. Скрипник так і не отримав, стане зрозумілим, що вшанування вийшло не без присмаку прикрості.

У дні ювілеїв, як правило, у вітаннях лунають слова, що дещо (а іноді й значно) перебільшують, прикрашають справжні діяння того, хто потрапляє в епіцентр уваги. Навряд чи це можна було сказати про Скрипників день народження. Так, у привітанні найближчих друзів, колег – від ЦК КП(б)У – легко прочитувалася якась особливо підкреслена виваженість, уловлювався брак щирості й бажання вкласти в офіційні слова, здавалось би, неминучу у такому випадку теплоту.

"Дорогий Микола Олексійовичу!

ЦК КП(б)У вітає вас, старого, незламного більшовика-ленінця, що 35 років своєї громадсько-політичної партійної діяльності непохитно, в перших шеренгах старої більшовицької гвардії по-ленінському боровся за більшовизм, за перемогу пролетарської революції.

Партія бачила вас завжди в своїх перших шеренгах, як твердокам'яного більшовика в боротьбі за радянську владу на Україні, за створення великого Союзу Радянських Соціалістичних Республік, в боротьбі за перемогу пролетарської революції, за переможне будівництво соціалізму в нашій країні.

ЦК бажає вам довгих літ роботи і боротьби за побудову соціалізму, за світову пролетарську революцію.

ЦК КП(б)У"[147].

Впадала у вічі чиясь "режисерська рука", що робила привітання вищих партійних і державних інстанцій надто схожими між собою, начебто то були редакційні варіанти одного документа. Справді. Ось привітання від Президії Центрального Виконавчого Комітету СРСР:

"Президія ЦВК Союзу РСР палко вітає дорогого ювіляра, який за часів підпілля, і днів Жовтневої революції, і років громадянської війни, і розгорнутого соціалістичного будівництва незмінно стояв на бойових ділянках більшовицького фронту своєї державної діяльності і громадською роботою, своєю енергією, своїми знаннями і досвідом вніс цінний вклад у справу ленінського національного будівництва.

Президія ЦВК Союзу РСР певна, що Микола Олексійович Скрипник ще багато років стоятиме в перших лавах будівників соціалізму в нашій країні.

Голова ЦВК Союзу РСР М. Калінін
Секретар ЦВК Союзу РСР Єнукідзе"[148].

Мало в чому відрізнялося від нього послання від президії союзної ради ЦВК СРСР: "Президія Союзної Ради ЦВК Союзу РСР сердешно вітає Миколу Олексійовича Скрипника, одного з перших будівників радянської країни, особливо Радянської України. Президія Союзної Ради відзначає виняткові заслуги тов.Скрипника в радянському будівництві, надто в національному будівництві. Своєю більшовицькою енергією і непримиренністю в боротьбі за здійснення заповітів Леніна і генеральної лінії партії тов.Скрипник є гідний приклад для нашого молодого покоління, наших пролетарських кадрів. Заслуги тов. Скрипника у будівництві Рад, в галузі революційної законності, культурної революції та проведенні ленінської національної політики відомі не тільки на Україні, а й в цілому Союзі РСР.

Президія Союзної Ради бажає старому більшовикові-запільникові – одному з організаторів Жовтня, видатному керівникові Радянської України ще багато років своєї державної і громадської роботи, служити справі соціалістичного будівництва.

Секретар Союзної Ради Медведєв"[149].

Модифікацією попередніх документів було і привітання від Ради національностей ЦВК СРСР:

"Дорогий товаришу, Микола Олексієвич.

Президія Ради Національностей ЦВК СРСР палко вітає вас з вашим 60-річним ювілеєм, з яких 35 років життя ви віддали на героїчне служіння пролетарській революції, завжди перебуваючи в передових лавах більшовизму-ленінізму, що бореться й воює.

Ви є одним з учасників виковування й опрацьовування теорії ленінізму і ленінської національної політики, одним з найактивніших борців за правильне проведення генеральної лінії партії і ленінської національної політики.

Президія Ради Національностей високо цінить вашу невтомну, тривалу, керівну участь в її роботі.

Президія Ради Національностей бажає вам, дорогий Миколо Олексійовичу, ще багато років плодотворної роботи за остаточне встановлення соціалізму в СРСР і за перемогу пролетарської революції в цілому світі.

Секретар Ради Національностей Таджієв"[150].

Незважаючи на ювілейну метушню, Микола Олексійович встиг пробігти очима всі ті документи ще зранку – вони з'явилися у "Вістях"[151]. І почуття певного душевного дискомфорту, що невільно виникли, не могли вже зняти, приглушити справді палкі, щирі вітання, що про-

довжувались у ювілейній залі упродовж майже чотирьох годин[152]. Навпаки, вони звучали начебто певним дисонансом щодо партійно-державного офіціозу.

На заключення виступив і Микола Олексійович. "Я, – сказав, зокрема, М. Скрипник, – брав участь у трьох революціях. Я мав щастя працювати під безпосереднім керівництвом Леніна. Я брав і беру участь у нашому соціалістичному будівництві, і я певен, що матиму щастя бачити збудований соціалізм у нашій країні. Для такого щастя варто жити, варто працювати.

Для нашої остаточної перемоги я віддам усі свої сили до останнього дня життя. Хай живе комунізм!"[153]

Не скажеш, що ювіляр був "на сьомому небі від щастя". Навпаки, відчувається, що його щось непокоїть, пригнічує. Можливо, передчуття недоброго (і справді – до останнього дня життя залишалось не так уже й багато), а, можливо (й це – вірогідніше), стан справ у країні, в рідній республіці, зокрема.

Немає слів, око радували риштування, у які вдяглась майже вся Україна, мало не щотижневі повідомлення про становлення до ладу новобудов, початок випуску сучасної продукції. А як не пишатись тим, що саме на його рідній землі зводились такі гіганти індустрії як Дніпрогес, Харківський тракторний завод, Запорізький і Маріупольський металургійні комбінати, яких масштабів набула розбудова вугільних шахт у Донбасі і рудних копалень у Кривбасі.

Однак ціна, якою того досягалось, була просто немислимою. Він, Микола Скрипник, вважаючи себе людиною прогресивних поглядів і настроїв, навіть полум'яним борцем за пришвидшення індустріалізації України, не міг змиритися з тим, що при цьому має руйнуватися, гинути його рідна, селянська країна. Ознаки ж останнього були дедалі виразнішими. Форсована колективізація, що проводилася з 1929 року з наростаючою жорстокістю, "натискними методами", "знищенням куркульства як класу", призвела майже до повної дезорганізації сільськогосподарського виробництва. Взагалі-то кожен, хоч трохи знайомий з історією світової економіки, знає, що будь-які реформи, не говорячи вже про революції (а на селі комуністи проводили перетворення, які за масштабністю і суттю саме такими і вважали), невідворотно на певний час приводили до падіння рівня суспільного виробництва. Однак паралельно завжди пробивались тенденції, що наочно переконували у перевагах нових принципів, форм господарювання.

Що ж до колгоспів, то один з основних показників – товарність продукції, передусім хліба, впала до незрівнянно низького рівня. Однак держава мала можливість вигрібати з колективних комор стільки, скільки вважала за потрібне. І дедалі рішуче та бездумно те робила. Пояснення ж просте й, здавалось, незаперечно-наочне: того вимагають потреби індустріалізації, яка, в свою чергу, тільки й здат-

на гарантувати необхідний рівень обороноздатності СРСР – форпосту соціалізму, в світі (Й. Сталін доводив: якщо за кілька років не подолаємо відстані, на яку передові країни Заходу витратили десятиліття й століття, нас зімнуть). Ось воно таке страшне в своїй примітивній простоті втілення формули "Мета виправдовує засоби".

Микола Скрипник, як і багато інших його сучасників, добре все те бачив і розумів. А, може, й не розумів, відмовлявся розуміти, хоч і був незрівнянно краще за інших поінформований про наростання чорної біди. Весною 1932 незасіяними залишилось від 30 до 50% хлібних ланів. Потім величезний недорід. Хоч все, до останньої зернини, здай державі – а план хлібозаготівель нізащо не виконаєш. Та абстрактна (хоч насправді зовсім не абстрактна) сила (держава) того "не розуміла" і через своїх конкретних служників (від комісії В'ячеслава Молотова та "спеціаліста" в українських справах Лазаря Кагановича до районних "уповноважених" та рядових міліціонерів) методично "вибивала" той план. А в битвах, як водиться, завжди є жертви. Ним і стало селянство – основа нації, її годувальник. На селі почався голод, який з кожним тижнем набирав страхітливих розмірів, хоча Й. Сталін, його оточення намагалися приховати правду за блюзнірськими евфемізмами на зразок "прориву у сільському господарстві" чи "продовольчих труднощів".

Не в змозі були і спеціальні застави на дорогах та залізничних станціях перекрити шляхи всім, хто прагнув врятуватися від голодної смерті: біженці долали перешкоди і розповідали, що коїться на селі.

Треба було давати усьому цьому якісь пояснення. І вони були винайдені за перевіреними вже рецептами: у березні 1933 року ОДПУ СРСР оголосило про викриття "контрреволюційної шкідницької організації у деяких органах наркомзему і наркомрадгоспів, головним чином у сільськогосподарських районах України, Північного Кавказу, Білорусії". У квітні 1933 р. ДПУ УСРР викрило так званий "український філіал" цього уявного "шкідництва"[154].

Однак у тих, хто стояв за кулісами подій, у зловісних режисерів трагедії фантазія весь час народжувала і нові елементи. Один з них полягав у тому, на що ніяк не могла сягнути Скрипникова уява – пошукати основних винуватців біди серед національних патріотів і спрямувати перший удар у його, Скрипника, бік.

Наступ на українізацію, на українське національне відродження зовсім не випадково збігся з апогеєм голоду в республіці.

Вельми виразно суть винайденого єзуїтського підходу (сталінське авторство вгадувалось без особливої напруги, хоч конкретний варіант на догоду "вождеві народів" міг запропонувати і хтось із запопадливого оточення) висловив у доповіді на зборах партійного активу у Харкові в липні 1933 року тодішній секретар ЦК КП(б)У з питань ідеології Микола Попов: "...Коли ми тепер говоримо про ліквідацію відста-

вання України в галузі сільського господарства, про розгром решток класового ворога, що проліз до наших організацій, – то це завдання не можна розв'язати без рішучого виправлення помилок, допущених у національному питанні"[155].

Такий підхід на той час був уже "випробуваним методом". Вперше до нього широко вдалися у постанові ЦК ВКП(б) і РНК Росії "Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області" від 14 груд 1932 р. Вона була надіслана під грифами "Цілком таємно. Не для друку" і 18 грудня була направлена Хатаєвичем для ознайомлення членам і кандидатам у члени Політбюро ЦК КП(б)У під грифом "Зовсім таємно". Є, звісно, серед адресатів і ім'я Миколи Скрипника[156].

Документ настільки промовистий, що найбільше самохарактеризує себе прямим звертанням безпосередньо до тексту. Після доповідей з означеного питання секретарів Західної області, Північно-Кавказького крайкому, Дніпропетровського обкому партії (Строганова) і секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора було вирішено: "Зобов'язати ЦК КП(б)У і РНК УРСР під особисту відповідальність тт. Косіора і Чубаря закінчити план заготівель зернових і соняшника до кінця квітня 1933 року"[157].

Ще жорсткіші календарні терміни встановлювались щодо інших двох регіонів. А далі йшло "роз'яснення" того, чому стався зрив планів і пропонувались методи впливу на зміну ситуації. "Через те, що в результаті надзвичайно слабкої роботи і відсутності революційної пильності ряду місцевих парторганізацій України і Північного Кавказу в значній частині їх районів контрреволюційні елементи – куркулі, колишні офіцери, петлюрівці, прибічники Кубанської Ради та ін. зуміли проникнути в колгоспи як голови, або впливові члени правління, рахівників, комірників, бригадирів у молотарки і т.д., змогли проникнути в сільради, земоргани, кооперацію і намагаються направити роботу цих організацій проти інтересів пролетарської держави і політики партії, намагаються організувати контрреволюційний рух, саботаж хлібозаготівель, саботаж сівби, – ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язують ЦК КП(б)У, Північкрайком, РНК України і крайвиконком Північкавкраю рішуче викорінити ці контрреволюційні елементи шляхом арештів, закриття в концтабір на довгий строк, не зупиняючись перед застосуванням вищої міри покарання до найбільш злісних з них.

...ЦК і РНК вказують партійним і радянським організаціям Радянського Союзу, що найзліснішими ворогами партії, робітничого класу і колгоспного селянства є саботажники хлібозаготівель з партквитком у кишені, які організовують обман держави, організовують дворушництво і провал завдань партії і уряду на догоду куркулям та іншим антирадянським елементам. Щодо цих перерожденців і ворогів радянської влади та колгоспів, що все ще мають в кишені партквиток, ЦК і РНК зобов'язують застосовувати суворі репресії, засудження на 5 – 10 років заключення в концтабір, а за певних обставин – розстріл"[158].

Особливе ж смислове навантаження несли пункти постанови, які, на перший погляд, мали б бути "чужорідним тілом" на тлі розмов про суто господарські питання – про національну політику і українізацію. ЦК ВКП(б) і РНК відзначали, що "замість правильного більшовицького проведення національної політики у ряді районів України, українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без старанного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та ін. створення свого легального прикриття, своїх контрреволюційних осередків і організацій"[159]. Постанова містила вказівку на те, що ЦК КП(б)У і Раднарком України повинні "звернути увагу на правильне проведення українізації". Тут же вказувалося на необхідність "вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати і виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації"[160].

Зловісність ув'язки питання про українізацію з питанням зриву хлібозаготівель і сили опору класового ворога відразу давала зрозуміти, що під серйозний удар потрапляє і вся політика коренізації.

І вже жодних сумнівів не залишали оцінки, положення документа щодо українізації на Північному Кавказі, тобто, передусім, на Кубані, етнічний склад населення якої на 70% був українським. Ще раз зауважимо, що вихідцям з України, збереженню їх національної самобутності і розвитку культури особливого значення надавав Микола Скрипник. Однак те, що говорилося в постанові, у буквальному розумінні слова било "обухом по голові" своєю безапеляційністю і підкреслено натискним тоном: "Особливо ЦК і РНК вказують Північно-Кавказькому крайкому і крайвиконкому, що легковажна, що не витікає з культурних потреб населення, не більшовицька "українізація" майже половини районів Північкавказу при повній відсутності контролю за українізацією школи і преси з боку крайових органів дала легальну форму ворогам радянської влади для організації спротиву заходам і завданням радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реемігрантів-козаків, учасників Кубанської Ради і т.д."[161].

Такою ж категоричною була і першочергова вимога: "Виселити в найкоротший строк у північні області СРСР зі станиці Полтавської (Північний Кавказ), як найконтрреволюційнішої, всіх жителів, за винятком дійсно відданих радвладі і не замішаних в саботажі хлібозаготівель колгоспників і одноосібників, і заселити цю станицю добросовісними колгоспниками-червоноармійцями, які працюють в умовах малоземелля і на незручних землях в інших краях, передавши їм всі землі та озимі посіви, будови, інвентар і худобу тих, хто виселені.

... Негайно перевести на Північному Кавказі справоздання радянських і кооперативних органів "українізованих" районів, а також усі

газети і журнали, які видаються, з української мови на російську мову, як зрозумілішу для кубанців, а також підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову. ЦК і РНК зобов'язують крайком і крайвиконком терміново перевірити і покращити склад робітників шкіл в "українізованих" школах"[162].

Звертає на себе увагу подвійний смисл використання лапок для слова "українізація". Причому, акцент явно зміщується у площину сприйняття явища як протиприродного. А ще відчувається незамаскований виклик суспільній думці: адже всім було добре відомо, хто населяє Кубань і яка мова жителям регіону ближча, зрозуміліша. Її генетичний код не змогли знищити русифікаторські зусилля і протягом всіх наступних семи десятиліть, що кидається у вічі кожному, хто й сьогодні слухає особливості вимови представників Північного Кавказу: українська основа не просто проривається, відчувається, а нерідко й домінує.

Ймовірно, останнє було зроблено і з провокаційною метою – настільки воно було алогічним. А, можливо, просто партійно-радянське керівництво вважало себе вільним від всяких обмежень, ще точніше – свавільним, самоуправним, здатним безнаказано діяти навіть всупереч здоровому глузду. Адже містились у тому ж документі вимоги без слідства і суду виселяти "комуністів" у північні губернії нарівні з куркулями, і вказівки засуджувати саботажників, "зрадників партії на Україні" – керівників районів і господарств до конкретних строків – від 5 до 10 років заточення у табори[163].

На цьому фоні надання С. Косіору і В. Чубарю права призупиняти постачання товарів у особливо відсталі райони аж до закінчення хлібозаготівель виглядає як порівняно "м'який" захід, а дозвіл завозу товарів для українського села – мало не як благодійність[164].

Неважко уявити, які думки зародило у Миколи Скрипника ознайомлення з Постановою ЦК ВКП(б) і РНК від 14 грудня 1932 року. Багато чого, що може статися в наступному, легко передбачувалось – посилення репресій взагалі і – особливо – проти тих, хто був так чи інакше пов'язаний зі здійсненням національної політики, українізації, справою національного відродження.

Втім, гадати тут "верхи" теж довгого часу не дали. Вже 24 січня 1933 року (тобто за тиждень до встановленого попереднім документом терміну повного "завершення хлібозаготівель") з'являлася нова постанова. В ній говорилося: "ЦК вважає за встановлене, що парторганізації України не впоралися з покладеним на них партійним завданням щодо організації хлібозаготівель та виконання плану хлібоздавання, незважаючи на триразове скорочення і без того скороченого плану.

ЦК вважає, що основними областями, які вирішують долю сільського господарства України і які треба насамперед зміцнити, – є Одеська, Дніпропетровська та Харківська області. ЦК ВКП(б) ухвалює:

1. Намітити другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому – секретаря ЦК тов. Постишева.

2. Намітити першим секретарем Дніпропетровського обкому тов. Хатаєвича, залишивши його одним із секретарів ЦК КП(б)У.

3. Намітити першим секретарем Одеського обкому т. Вегера.

4. Звільнити тт. Майорова, Строганова й Терехова від тих посад, що їх вони посідають нині, і направити їх у розпорядження ЦК.

5. Тт. Постишеву, Хатаєвичу і Вегеру почати виконувати свої обов'язки на новій роботі не пізніше як 30 січня ц.р."[165].

Оскільки обидві постанови містили негативні оцінки діяльності ЦК КП(б)У і республіканської парторганізації, було зрозуміло, що Павло Постишев їде для "наведення порядку". До того ж невдовзі з'ясувалося, що йому було надано право у разі необхідності радитися безпосередньо із Й. Сталіним, узгоджувати з ним свої дії. За цих обставин Станіслав Косіор та інші керівники КП(б)У опинилися в умовах, за яких можна було чекати постійної небезпеки, що, зрозуміло, не могло не відбиватися на стилі їх роботи. Лютневий (1933 року) Пленум ЦК КП(б)У схвалив постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року, а С. Косіор у доповіді на пленумі визнавав помилки і підкреслював, що провал плану хлібозаготівель "ніякими об'єктивними причинами виправдати не можна". Наполягав він і на тому, що, мовляв, сільське господарство республіки стало об'єктом шкідництва класово-ворожих сил, а парторганізації буцімто не помітили "нової тактики класового ворога, який діє тихою сапою"[166].

Звичайно, було б антиісторично стверджувати, що сили такого роду були зовсім бездіяльними в той непростий історичний період, але обмежуватись посиланням лише на них при поясненні провалу плану хлібозаготівель 1932 року і причин голоду – значить цинічно лицемірити, ошукувати суспільну свідомість, що набирає ще й присмаку кощунства.

Однак авторів згаданих і їм подібних документів тоді, у 1933 році, це мало турбувало. Так, журнал "Більшовик України" наполягав: "Тов. Постишев у своєму блискучому аналізі обставин засівкампанії та хлібозаготівель на Україні минулого року вказав як на основну причину недоглядів та помилок української парторганізації на відсутність достатньої більшовицької пильності, що класовий ворог використав у своїх контрреволюційних інтересах"[167].

Як свідчать факти, П. Постишев пішов ще далі, він зв'язав "прорив" у сільському господарстві республіки із наявністю "прихованого" націоналістичного ухилу в лавах КП(б)У[168]. Лідером цього ухилу невдовзі і був оголошений М. Скрипник.

Микола Олексійович тим часом щиросердно переживаючи вал страхітливих повідомлень про лютування голоду, про тисячі і тисячі смертей, шукав відповіді на питання, чому сталася непоправна трагедія,

які правдиві висновки з того слід зробити. Звісно, він був достатньо досвідченим політиком, щоб у непростій суспільній атмосфері не озвучувати всіх своїх справжніх, потаємних думок, щоб не маскувати їх посиланнями на кон'юнктурні чи атрибутивні елементи. З цього погляду характерним є промова М. Скрипника на лютневому пленумі ЦК КП(б)У при обговоренні доповіді С. Косіора "Підсумки хлібозаготівель і завдання КП(б)У в боротьбі за піднесення сільського господарства України" – 7 лютого 1933 р.

Промовець, передусім, визнав, що з планом хлібозаготівель впоратися не вдалося. Однак пошук "винних" він не обмежував конкретними особистостями чи навіть організаціями. Микола Скрипник вважав, що у стані хлібозаготівель відбивається рівень функціонування всього суспільства, найвпливовіших його організмів – партії, Рад, комсомолу, профспілок і т.ін. "Я скажу більше того, – розвивав свою думку нарком освіти, – стан хлібозаготівель цілком відбиває всі галузі діяльності.

Коли я був в січні місяці у Києві, я запропонував Київському відділові Наросвіти скласти діаграму, в якій подати дві криві по районах Київської області: одна щодо виконання хлібозаготівель за рік, а друга крива має показувати успішність занять у школі. Здається, два питання, які дуже далеко стоять: хлібозаготівлі по районах області і крива успішності в школі районів.

Однак подивіться, як майже повністю збігаються ці дві криві. Там, де високо стоять хлібозаготівлі, в тих районах водночас підноситься і крива успішності в школі і, навпаки, якість навчання по наших школах стоїть низько в тих районах, де хлібозаготівлі стоять кепсько.

Дехто запитує, чому ці дві криві зв'язані між собою. Справа в тому, що коли в даному районі справа з хлібозаготівлями стоїть кепсько і кепсько стоїть справа боротьби за виконання завдань партії щодо успішності в школі, – все це є наслідки одного й того ж.

Як ми вміємо в даному місці, в даному районі зміцнити нашу організацію, подолати ворожий, куркульський, дрібнобуржуазний вплив – це відбивається і є перешкодою виконання всіх завдань партії, навіть таких, нібито далеких, як справа хлібозаготівлі з одного боку і справа виконання завдань партії щодо боротьби за якість навчання"[169].

Звичайно, подібний підхід може оцінюватись по-різному. І як прагнення хоч у будь-який спосіб відвести загрозу від тих, над ким вона нависала дедалі відчутніше – "архітекторів" і "прорабів" українізації. І як спроба розібратися у справжніх причинах негативних тенденцій у діяльності всього суспільства, що й детермінувало, зокрема, зрив хлібозаготівель і масовий голод. "Це не лише недоробка по одній частковій ділянці нашої роботи, – наполягав на своєму Микола Олексійович, – це показує, сигналізує перед нами завдання придивитися глибше і ширше до стану наших районів, наших областей, усієї нашої

республіки, для того, щоб зуміти, вийшовши з цього провалу, озброїти всю нашу українську організацію на виконання всіх завдань політичних і господарських, які поставить перед нами партія"[170].

Особливо незадовільниою вважав М. Скрипник роботу радянських органів, всієї їх системи, особливо тих їх підрозділів, що забезпечували ключові ділянки сільськогосподарського виробництва (земельні органи, МТС тощо). І тому досить скептично ставився до практики надзвичайних заходів, надсилки на місця "уповноважених". Він вважав малоефективною цю "нову імпровізацію", висловлював тверде переконання: "Уповноважені мусять бути лише додатковою силою для перевірки, для підштовхування і допомоги, а коли у нас в деяких районах буває так, що на кожне село, на кожний колгосп, інколи на кожний куток призначається спеціального уповноваженого, я прийшов до того переконання, що легше нам буде, коли цих уповноважених ми залишимо для постійної роботи на селі. (Оплески). Оговорююсь, я таку думку висловлюю аж ніяк не з відомчого погляду, але коли б було б таких членів колегії, які по 9 місяців сидять на кампаніях, узяти для постійної роботи на селі. (Шум, в залі сміх).

Підміняти наші постійні радянські і партійні організації уповноваженими, надсилання уповноважених застосовувати як систему – абсолютно неприпустимо. Це аж ніяк не значить, що ми мусимо відмовитись від використання уповноважених для перевірки, для контролю для допомоги низовим організаціям, – але у нас по багатьох місцях така заміна входить у систему"[171].

Паліативність сформульованої М. Скрипником позиції особливо впадає у вічі в заключних словах його промови: "Отже, товариші, після того як ЦК ВКП(б) указав нам про наш прорив, що ми свої обов'язки не виконали і не впоралися з поставленим перед нами завданням у хлібозаготівлях, коли ЦК допоміг нам для зміцнення керівництва: секретаря ЦК ВКП(б) тов. Постишева прислав нам сюди як другого секретаря ЦК КП(б)У і першого секретаря Харківської області, я гадаю, товариші, що, аналізуючи стан, який є, ми повинні зрозуміти важливість значення нашого провалу, зрозуміти, що перед нами стоїть не лише провал на одній ділянці, а такий провал, який сигналізує, що у співвідносинах класової боротьби на селі ми не змогли й не зуміли виявити ворога, і нині наявні й можливі сили організувати для перемоги. Значить, звідси висновок: винайти і знайти резерви. Вони є – резерви парторганізації міст, резерви в зміцненні радянського і партійного апарату, резерви комсомолу, резерви колгоспного активу. Умови, отже, для того, щоб перемогти, у нас є. І тому ми, ніяк не задовольняючи себе словами про те, що, мовляв, у кожній боротьбі можуть бути поразки, повинні пам'ятати, що поразки є там, де є послаблення боротьби проти класового ворога, де нема запасу сил. У нас сили і резерви є. Ми повинні ці резерви використати для того, щоб у цю вес-

няну кампанію, в усій кампанії за хліб протягом 1933 р. перемогти. Завдання нашої української парторганізації в цілому обсязі, завдання сільськогосподарські на 1933 рік ми повинні виконати. Українська організація досі була не на останніх місцях у боротьбі за соціалізм, і я певен того, що ми, напружуючи сили, зміцнюючи керівництво, виявляючи всі резерви, зуміємо повести пролетаріат і колгоспне селянство України на перемогу"[172].

Будь-яка мисляча особистість розуміла, куди схилялася думка М. Скрипника у його останньому виступі як наркома освіти на пленумі ЦК КП(б)У. Однак, подібно, що не те що розуміти, але й слухати мудрого, досвідченого партійця не хотіли. Навпаки, правдиві слова лише розпалювали нездоровий азарт у тих, хто поспішав неправедно розправитися з ним.

Наприкінці зими 1933 року Миколі Олексійовичу запропонували формальне підвищення – посаду Голови Держплану і заступника Голови уряду республіки. Невідомо, як сприймав те сам М. Скрипник, чи справді просив звільнити його з посади наркома освіти. Стенограми засідань Політбюро ЦК КП(б)У не велося, а у протоколі від 23 лютого 1933 р. є пункт "Заява тов.Скрипника", у якому записано:

"а) Задоволити прохання тов. Скрипника про звільнення його від обов'язків Наркома Освіти УСРР.

б) Призначити т. Скрипника на Голову Держплану УСРР та заст. Голови РНК УСРР. Тов.Дудника призначити на першого заступника Голови Держплану УСРР.

в) На Народного Комісара Освіти УСРР призначити тов. Затонського.

Внести Пленуму ЦК КП(б)У пропозицію про введення тов. Затонського до складу членів ПБ ЦК КП(б)У"[173].

Як видно з документа, значно зміцнювались позиції Володимира Затонського у тодішньому партійному керівництві України. Втім, це стосувалося й іншого помітного представника "команди" П. Постишева – Миколи Попова, на котрого, як невдовзі з'ясується, було покладено завдання ідеологічного забезпечення ліквідації "національного ухилу" М. Скрипника. У згаданому рішенні зазначалося: "Внести Пленуму ЦК КП(б)У пропозицію про кооптування тов.Попова М.М. до складу членів ЦК КП(б)У, обрання його на секретаря ЦК КП(б)У та про введення до складу членів ОБ та кандидатів на члена ПБ...

Затвердити тов.Попова М.М. на відповідального редактора газети "Комуніст", звільнивши тов. Любченка від обов'язків відповідального редактора і члена редколегії газети "Комуніст"[174].

Дещо пізніше Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про введення М. Попова до складу комісії, що займалася підготовкою виборів академіків Всеукраїнської Академії наук (М. Попов цю комісію і очолив),

а також до складу редколегії журналу "Більшовик України"[175]. Отже, М. Попов, котрий, незважаючи на своє меншовицьке минуле уже не раз доводив запопадливість щодо більшовицького керівництва країни, публічно демонструючи просталінські симпатії, одержав реальну змогу формувати громадську думку про діяльність М. Скрипника. І слід відзначити, що наданою можливістю талановитий публіцист і партійний історик досить успішно скористався.

Нарешті, варто звернути увагу ще на один пункт з кадрових рішень. Політбюро ЦК КП(б)У від 23 лютого 1933 року – "Про першого заступника Наркомосвіти УСРР": "Затвердити тов. Хвилю на першого заступника Наркомосвіти УСРР, звільнивши тов.Карпенка від роботи в Наркомосвіті"[176].

Це був той самий Андрій Хвиля, який виявив себе такою рішучою боротьбою з "націонал-ухильниками", націонал-комуністами, літераторами і митцями, що навіть Микола Скрипник змушений був гасити запал партійного функціонера не такого вже й високого рангу. Та саме подібною безапеляційною класовою непримиренністю можна було привернути до себе увагу вищого начальства, завоювати його прихильність, тобто "висунутись", як тоді, без тіні іронії, говорили.

Ось А. Хвиля і висувався – і сам, і партійним керівництвом на вістря чергової політичної кампанії.

Тим часом партійні рішення "проводились" через державні інстанції. Власне, вони швидше дублювались, "протоколювались". 28 лютого 1933 року на засіданні Президії ВУЦВК було ухвалено: "Настановити тов. Скрипника Миколу Олексійовича на Голову Державної планової комісії УСРР та на заступника Голови Ради Народніх комісарів УСРР"[177].

Постанову підписали Голова ВУЦВК Г. Петровський і Секретар ВУЦВК Ю. Войцехівський. І того ж таки дня, як тоді було прийнято, без будь-якої "розкачки" Микола Олексійович вступив у виконання нових обов'язків. Починався новий і, як невдовзі виявиться, останній період його життя...

Збурення пристрастей

Переміни, що настали у житті М. Скрипника, на зверхній погляд, не повинні були давати підстав до занепокоєння. Заступник Голови Ради Народних Комісарів УСРР і Голова Державної планової комісії, яка працювала над підготовкою чи не найважливішого партійного і державного документа – другого п'ятирічного плану розвитку народного господарства – що могло бути відповідальнішим, важливішим та й почеснішим?

Однак ті, хто навчились оцінювати події не лише за їх показною стороною, відразу вловили: зоря Миколи Скрипника стрімко покотилася донизу. Та й сам він те добре розумів, знав. Чи не тому, мабуть,

вперше в житті нове призначення не викликало звичного ентузіазму, прагнення поставити справу так, як це вдавалось небагатьом, а йому – Скрипнику – вдавалось.

Хоча уявити роботу Миколи Олексійовича в останні півроку непросто – документи про діяльність уряду і, конкретно – віце-прем'єра, за той час в архівних фондах відсутні, а про функціонування Держплану, його голови – дуже обмежені – все ж якось само собою відчувається затухання інтенсивності роботи, рух продовжується більше за інерцією, як рух з необхідності, без внутрішнього бажання і настрою. Власне, перу М. Скрипника належить всього кілька розпоряджень технічного характеру – щодо кадрових питань, внутріапаратних стосунків тощо[178].

Основний же масив документів – то сухі циркулярні листи, в основному до обласних планових комісій, відомств з проханнями і завданнями про надання потрібної для п'ятирічного плану інформації[179], а також такі ж невиразні без фіксації пропозицій, думок М. Скрипника протоколи засідань Президії Держплану[180]. Раніше, пригадується, подібні протоколи відбивали просто відчайдушну його боротьбу за той варіант, який видавався найоптимальнішим, і документи просто "рясніли" "особливою думкою" наркома.

Як віддзеркалення тогочасної атмосфери і того, чим, зокрема, доводилось займатись Голові Держплану УСРР, є підписаний 26 червня 1933 року М. Скрипником документ під характерною назвою "Про постанову ЦК КП(б)У і Харківського обкому КП(б)У "Про стан прополки в Харківській області і пропозиція Дзержинського Райпарткому про мобілізацію для прополки буряку не менше 50% службовців Радустанов". В ньому говорилось:

1. Постанова ЦК КП(б)У і Харківського обкому КП(б)У вказує прорив в сільському господарстві, що стався в області щодо прополок буряку, це вимагає понадчергових, екстраординарних заходів для покриття прориву. Мобілізація співробітників радянських установ є доконечний захід для того, є політично і господарчо-політично доцільне, це прийняти до обов'язкового і неухильного виконання.

2. Залишити в Держплані лише тих робітників, які безумовно і доконечно потрібні для виконання тих завдань уряду і ЦК, що їх не можна відкласти. Всі інші завдання або відкласти, або виконати в міру можливости, проводячи цю роботу залишеним штатом методами ударництва, напруженими темпами"[181].

При цьому сам Микола Олексійович брав на себе зобов'язання погодити в ЦК Кп(б)У ті питання, які можна було відкласти на незначний термін[182].

Звісно, подібні справи відволікали від головних завдань, заважали виконанню важливіших функцій. Та з тим можна було б ще змиритись. Основну ж увагу голови комітету займало зовсім інше. Маховик

антискрипниківської кампанії розкручувався на повну потужність, не даючи ні Миколі Олексійовичу, ні суспільній думці жодної можливості для перепочинку.

Вже 4 березня 1933 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло документ під назвою "Про проект резолюції про підсумки українізації". У ньому відзначалося: "а) Проекта резолюції, що його запропонувала Комісія ПБ, – в основному прийняти. Доручити тт. Косіору, Постишеву й Попову остаточно відредагувати.

б) Доручити тов. Попову розробити практичні пропозиції з питань, що зв'язані з обговоренням й проведенням в життя резолюції.

в) Вважати політично недоцільним випускати брошуру тов. Скрипника "Нариси Підсумків" (стенограма промови на засіданні Колегії НКОсвіти 14.II.33 р.)"[183].

Як видно з документа, його авторів не влаштовували підсумки українізації, як вони бачились найкомпетентнішій у цій справі людині, і замість них схвалювалась резолюція, яку ще слід було доопрацювати. Що ж викликало негативну реакцію членів Політбюро?

Дивом дивним, але за такої категоричної постанови згадана брошура була випущена державним видавництвом України "Радянська школа" десятитисячним накладом і дійшла навіть до наших днів[184].

Очевидно, події тут просто випередили рішення. Підписано брошуру до друку було 23 лютого 1933 року і, цілком можливо, що весь тираж було виготовлено ще до 4 березня. Чи встигла вона поширитись, чи наклад був знищений – невідомо. Однак з текстом одного з останніх Скрипникових творів є можливість ознайомитись.

При цьому виникають різні думки, різні почуття. Домінуючими ж залишаються два міркування-враження, які породжуються, можливо, відповідним Скрипниковим задумом. По-перше, спробувати перехопити ініціативу у тих, хто почав відкритий похід проти українізації, і під виглядом прилучення до табору її критичних аналітиків не декларативно, а документами, фактами, статистичними даними захистити висхідні цінності, оперативно вплинути на формування громадської думки щодо поставлених на порядок денний складних суспільних проблем, по-можливості довести неконструктивність однобічних підходів. По-друге, Микола Скрипник, як досвідчений політик, проникліва людина, не міг не зрозуміти, не вловити очевидної загрози, що нависла над ним особисто. І сам факт промови, її зміст, випуск масовим накладом брошури – то й спроба захисту, одночасно акт борні.

Додатковими аргументами на користь таких висновків можуть бути і прагнення якнайшвидше видати доповідь, зробити її активним чинником розвитку ситуації, й побудова, форма, елементи доповіді-брошури. В непритаманному для себе амплуа М. Скрипник старанно "розкланюється" перед всесильними можновладними обставинами: неодноразово посилається на Генерального секретаря ЦК

ВКП(б) Й. Сталіна, на колишнього секретаря ЦК КП(б)У, секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича, на секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, на матеріали останніх пленумів ЦК ВКП(б) і КП(б)У, на відомі постанови партії щодо хлібозаготівель, намагається показати, що здійснення українізації за основними параметрами логічно збігалося з новітніми оцінками процесу, а зауваження претензії, сформульовані у відповідних документах, уже сприйняті, значною мірою "перевірені", усвідомлені і навіть розпочата робота щодо усунення недоліків, подолання вад. Та й сама постановка обговорення на засіданні колегії наркомату освіти УСРР питання про українізацію – уже переконливе свідчення готовності йти "в ногу" зі всією партією, вдячно сприймаючи настанови і вимоги керівних органів.

Микола Скрипник на початку праці дещо багатослівно, зі смисловими повторами, однак не вельми переконливо (очевидно, сам те відчував – звідси й повтори) намагається обґрунтувати необхідність термінового розгляду питання в обраному ракурсі. А саме: підвести підсумки перевірки здійснення українізації і обслуговування системою Наркомосу культурних потреб національних меншостей, зокрема російської – не поокремо, а в найтіснішому взаємозв'язку, поглянувши на аспект обслуговування нацменшин, російської, в першу чергу, як складову частину процесу здійснення політики українізації[185].

Тут же в дію було введено і "важку артилерію" – посилання на зв'язок питання, що розглядалось, з постановами вищих партійних органів про "провал" хлібозаготівель[186]. Нагадувались відомі положення документів ЦК ВКП(б) про те, що "важіль українізації" потрапив "в деяких місцях" "в руки ворогів", що призвело, зокрема, на Кубані до підміни більшовицького курсу "петлюрізацією"[187].

Далі Микола Олексійович досить впевнено заявляв: "Я радий, що можу тут знову повторити, що бігла перевірка, яку ми зараз провели, того як ми забезпечуємо культурно-освітні потреби національних меншостей, показує, що в нас робота і її наслідки, беручи взагалі, позитивні. Безсумнівно, є окремі недороблености, їх треба перевірити, виявити, поправити. Але щодо забезпечення національних меншостей ми стоїмо на хороших шляхах"[188].

Пославшись на подібну оцінку ситуації в цій сфері С. Косіором трьохрічної давності, нарком освіти наполягав: "За минулі три роки, підсумовуючи, або ліпше сказати, проробляючи попередній нарис підсумків нашої роботи в справі культурного обслуговування нацменшостей, я радий констатувати, що ми щодо цього провели поглиблену роботу і культурне забезпечення і робота наша в справі українізації, робота в справі творення нової української національної форми і соціялістичної змістом культури йде поруч з поглибленим забезпеченням інтересів нацменшостей, з забезпеченням культурно-національних потреб нацменшостей в УСРР"[189].

Та Микола Олексійович добре розумів, що оборона на рівні протиставлення оцінок (хоч якими б переконливими, аргументованими достовірними даними його – Скрипника – оцінки не виглядали) обов'язково викличе лише роздратування недоброзичливців, і тому надалі застосував тактику визнання наявності окремих недоліків і необхідності посилення роботи в духовно-культурній, освітній сфері.

Звертає на себе увагу спосіб, до якого вдається в даному разі М. Скрипник. Як відомо, раніше він ніколи не боявся уособленої критики, навпаки, здавалося, навіть зловживав цим прийомом, щоразу демонструючи свою принциповість, конкретність, неголослівність. Однак у брошурі "Нариси підсумків" автор абстрактно згадує "ворожі сили куркульські, підкуркульські", що гуртуються навколо гасел "проти Москви" і такою ж мірою абстрактно критикує ті сили, водночас демонструючи свою відданість столиці більшовизму як символу світового соціального прогресу: "... Той, хто тепер, коли ми маємо 15 років пролетарської диктатури, знову починає говорити про "Москву" як щось чуже, виходить із міркувань про Москву, як щось окреме, той отруєний націоналізмом, у того в душі жевриться гробак націоналістичних забобонів, націоналістичної ненависті, націоналістичних протиставлень... Ми мусимо одверто говорити – Москва столиця Радянського Союзу, Москва – серце пролетарської диктатури. Москва є розум всесвітньої пролетарської революції. Ми горді тим, що ми, комунари, працівники Радянської України, заснували Радянський Союз спільно з російськими робітниками"[190].

В такому ж дусі Микола Скрипник ставав в оборону і російської мови: "...І коли тепер, на 15 році пролетарської революції, ми зустрічаємося з занедбанням, з призирливим ставленням до російської мови, ми мусимо сказати на відповідь – російська мова – мова Леніна, мова широчезних трудящих мас Росії, що боролись за Жовтень, і призирливе ставлення в нашій пролетарській країні до російської мови, до мови, якою писав Ленін, за допомогою якої півтораста мільйонів трудящих ведуть велику справу будівництва соціялізму – річ абсолютно неприпустима"[191].

Даючи ідеологічний відпір тим, хто намагався протиставити українську мову російській, навіть в умовах, по суті, великодержавницьких окриків, Микола Скрипник не підлаштовувався під загальний політичний хор, з гідністю боронив рідну мову. "...Старі спогади про "малоросійское наречие русского язи̂ка" на радянський терен тягнути нічого, – категорично заявляв нарком. – У нас нема сумніву щодо самостійності української мови... Для нас питання української мови не стоїть як питання залежности чи незалежности. Це питання розв'язане пролетарською революцією. Коли справа йде про протиставлення, то це є лінія ворожнеча (очевидно, треба – ворожа – В.С.), петлюрівська, націоналістична"[192].

Всім своїм глибинним змістом, всім пафосом такі сюжети, на думку М. Скрипника, мали будь-кого переконати: результати українізації в цілому дуже благотворні, а поокремі випадки негативного ставлення до Москви, російської мови – то результат зовсім інших процесів, позиція справжніх ворогів, коло яких в Україні надзвичайно вузьке. Місцевим комуністам є що протиставити в ідейному плані подібним елементам і, в принципі, немає підстав сумніватися в кінцевому торжестві інтернаціоналістських начал.

Власне, практично ніяких проблем, за незначними винятками, не виникало у стосунках, в обслуговуванні різних національних потреб грецької, німецької, польської, чеської, молдавської, татарської та інших національностей, що мешкали в Україні. Що ж до забезпечення культурно-національних потреб російського населення УСРР, то тут, за М. Скрипником, і ворожі елементи діяли інтенсивніше, цілеспрямованіше, і ті, від кого залежали спрямування, обсяги, темпи українізації, також припустилися певних прорахунків, очевидних помилок. До найсуттєвішої із них нарком освіти відніс розв'язання питання про навчання російських дітей рідною мовою.

Тут загалом спостерігалися чималі позитивні зрушення. Якщо в 1927 році рідною мовою в школах УСРР навчалося 75,9% етнічних росіян, то в 1932 році – вже 91%. І Микола Скрипник так оцінив тенденції: "Те, що 91% російських дітей на Україні навчається російською мовою, показує, що переборено ганебний прорив, який був 1927 р., коли було 75%. Але те, що 9% російських дітей навчається тепер 1932 – 33 р. не в рідній мові, показує, що в нас є примусова українізація, навіть коли брати Україну в цілому. Цей факт мусимо констатувати, відзначити для того, щоб виправити цю велетенську хибу, напруживши всі зусилля"[193].

Між рядками явно прочитується думка: наркомат освіти республіки на чолі з керівником готові визнати, що загальні претензії і критика ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У щодо українізації небезпідставні, виправдані, що для виправлення ситуації в ланці, де створився найзагрозливіший прорив, вони ладні напружити всі сили. Щоб показати "суголосність" своїх настроїв і діяльності загальнопартійним підходам, М. Скрипник не зупинявся перед вживанням досить-таки крутих епітетів, коли мова доходила до формулювання критичних закидів на адресу наркомату і самокритичних зізнань-вимог. "...В нашій системі, – стверджував Микола Олексійович, – є окремі гнилі явища, виростають спроби націоналізму, і це тоді, коли питання боротьби з націоналізмом на чергу порядку денного поставлено жорстокою куркульською боротьбою, яка довела до зриву план хлібозаготівель. За цих умов такі явища набувають іншого значення, значення політичного. ...Коли ми констатуємо, що у нас у нашій системі по окремих місцях і саме по бойовій лінії куркуль протаскує ненависть націоналістичну, стається

ганебний прорив і виявляється примусова українізація націоналістична, петлюрівська, в такому разі маємо поставити собі завдання перевірки, мусимо констатувати, що наше керівництво по районах, по містах тут збанкротувало, а ми не спроможні виявились перевірити їх. Перед обласними відділами наросвіти треба поставити на всю височінь це питання. Треба ставити це питання перед сектором соцвиху, за це мусить відповідати Наркомос в цілому і в тому числі і я. Мало того, що я давав вказівки, мало того, що організував і провадив контролю через своїх заступників, треба було перевірити – перевірити і виявити"[194].

Здається, тут М. Скрипник свідомо "перегинає палку", "підігрує" кон'юнктурі, грає "в піддавки", ініціатори чергової ідеологічної кампанії можуть тішитись своїм винаходом, однак всі розуміють: очолюване Миколою Олексійовичем відомство задовго до зовнішнього втручання почало ефективне подолання диспропорцій, що виникли. Наводячи численні витяги зі своїх праць попередніх років, нарком освіти зайвий раз доводив – розуміння проблеми і робота над нею – об'єкт давньої і посиленої турботи керівників українізації[195]. Отже, за великим рахунком, занепокоєнь і в цьому питанні виникати ні в кого не повинно. Начебто відтіняючи, посилюючи цю думку, Микола Олексійович зауважував: "Коли б було у нас 48,0% навчання російського дитинства російською мовою, а решта більш половини російських дітей навчалися б українською мовою, то нас треба було б розстріляти, кого політично, а кого й фізично"[196]. Однак ті, на кого був розрахований психологічний ефект, на емоції не особливо зважали. Як, втім, і на логіку...

Взагалі ж, і доповідь, і брошура М. Скрипника свідчили про те, що в його настроях, поведінці щось трапилось, відбувся душевний надлам. При всій своїй зовнішній твердості, впевненості легко вловлюється загальний виправдувальний тон, виправдувальна спрямованість виступу.

З'явились навіть елементи, про можливість використання яких Миколою Олексійовичем ще зовсім недавно не можна було повірити, а сам він безперечно засудив би подібну поведінку будь-кого. Так, самокритично визнаючи свої помилки, нарком скаржився на те, що переважну частину часу перебуває в роз'їздах (у відрядженнях), а його директиви не завжди виконуються заступниками, апаратом наркомату. При цьому наводилися конкретні випадки і прізвища[197], що, можливо, на апаратній нараді й доречно, однак виглядає як мало вмотивована публічна спроба перекладання вини на підлеглих, намагання самозберегтись коштом зради ближнього. Навряд чи хто міг поставитись до таких кроків зі схваленням, розумінням.

А ініціаторам антискрипниківської кампанії "не подобалась" брошура в цілому – весь її зміст, сам факт її появи, перспективи знайом-

ства з нею читацького загалу. Тому й прагнули встигнути не допустити випуску, поширення небажаного документа.

Взагалі, по всьому відчувалось, що творчій людині, плідному автору Миколі Скрипнику елементарно "перекривали кисень". І він дедалі відчував, що задихається. Так, ще протягом 1929 року під його ім'ям вийшло 72 публікації, в тому числі перша частина другого тому його "Статей і промов", присвячених національному питанню.

В 1930 році кількість публікацій дорівнювала 68. Тоді вийшли І том "Статей і промов" – "Пролетарська революція на Україні", перша частина IV тому – "Питання соціалістичної освіти" і том V – "Література й мистецтво".

1931 рік ознаменувався випуском 47 опублікованих праць. Вийшла, зокрема, друга частина II тому "Статей і промов" – "Національне питання".

1932 року нараховується лише 18 позицій Скрипникових публікацій. А 1933 – і поготів – лише 2.

Третій том "Статей і промов" так ніколи і не з'явився.

Можновладці ж неухильно продовжували свою лінію на ізоляцію, дискредитацію М. Скрипника.

31 березня 1933 р. новим спеціальним рішенням Політбюро ЦК КП(б)У було засуджено ще одну брошуру – цього разу про Скрипника: "Про брошуру Г. Овчарова "Микола Скрипник і радянська література".

1. Визнати, що брошура т. Овчарова носить зовсім неприпустимий характер, що випуск її направлений проти вказівок ЦК ВКП(б) про помилки, що їх припущено лінією національної політики, що ця брошура утруднює роз'яснення припущених помилок.

2. Тов. Овчарова з роботи в Держплані зняти і просити ЦКК притягти його до партійної відповідальності"[198].

Г.Ф. Овчаров працював помічником М. Скрипника, брав участь у підготовці до друку праць наркома. Зокрема, він був літературним редактором останньої брошури Миколи Олексійовича. А за два дні до того, як вона була підписана до друку, ту ж стадію пройшла і брошура самого Г. Овчарова "Микола Скрипник і радянська література". Вона являла собою майже стосторінкову працю, доповнену невеличкою рецензією на книгу М. Скрипника "Перезнаки творчого терену "Реконструктивні лінії в літературі, музиці, образотворчому мистецтві" (Харків, 1930)[199]. Очевидно, брошура Г. Овчарова з'явилася приблизно в один час з працею М. Скрипника "Нариси підсумків" і теж викликала вкрай негативну реакцію.

На перший погляд, непросто зрозуміти, чому не дуже показна праця привернула таку увагу Політбюро ЦК КП(б)У, отримала кваліфікацію "неприпустимої", по суті, антипартійної, такої, що утруднює роз'яснення допущених в сфері національної політики помилок. І справді, аналізуючи відібрані до п'ятого тому Скрипникового зібран-

ня "Література і мистецтво" публікації, автор зробив спробу показати, які погляди сформувались у наркома освіти на тогочасний літературний процес, якими були його позиції в літературних дискусіях. При цьому Г. Овчаров старанно обходить суто національні аспекти проблеми. Прямо питання зачіпається лише один раз. Автор вказує, що, за Скрипником, проблеми будівництва української пролетарської культури й літератури можна успішно розв'язати тільки інтернаціональними методами. І додає: "Тов. Скрипник особливу увагу звертає на те, щоб українська пролетарська література зміцнювала зв'язки і з братніми літературними загонами Радянського Союзу, і з революційними загонами, які працюють і борються на літературному терені в умовах капіталістичних країн.

Тов. Скрипник завжди й усюди застерігав розвиток радянської літератури на Україні від національної обмеженості, від національної замкненості, що перешкоджала б самій справі пролетаріату, справі будівництва української формою і пролетарської змістом культури та її невід'ємної частини – літератури"[200]. Про глибоко інтернаціоналістські переконання і орієнтації М. Скрипника, на думку Г. Овчарова, свідчило ініціювання ним створення Всесоюзного об'єднання асоціацій пролетарських письменників (ВОАПП), а також керівництво роботою Першої міжнародної конференції пролетарської літератури[201].

Мабуть, за найбільшого бажання і здатності до найзатійливіших винаходів у вищенаведеному важко віднайти щось невідповідне офіційному курсу національної політики ВКП(б), її фундаментальним засадам.

Точно так же непросто висунути претензії до того, як М. Скрипник боровся (а Г. Овчаров відтворив це у своєму творі) за те, щоб молода радянська література якнайбільше прислужилася справі творення нового ладу, принципово оцінював літературно-мистецькі напрями, школи, творчі змагання між ними.

Однак виявились у брошурі Г. Овчарова і моменти, за які можна було, при бажанні, "зачепитись". Популяризуючи погляди свого героя, захоплюючись ними, помічник наркома не втримався від спокуси вжити найвишуканіших оцінок творчості М. Скрипника, навіть певної ідеалізації його теоретичних здобутків, масштабності впливу на літературно-мистецькі і культурно-освітні проблеми. У брошурі навіть з'явилися формули "партія і тов. Скрипник", "вказівки тов. Скрипника" як "взірець" партійного підходу до справи тощо[202].

Ось саме такі твердження і не влаштовували тих, хто стояв за лаштунками антискрипниківської кампанії, скеровував її. Звісно, їм потрібно було зовсім інше – роз'єднати в уяві широкого загалу партію і М. Скрипника, довести, що позиція колишнього наркома освіти суперечила партійній лінії в національному питанні, а відтак – і в літературно-мистецькій сфері, не пропагувати, підносити Скрипників

доробок, а викривати його як підґрунтя розвитку націоналістичних, ворожих тенденцій у суспільному житті України.

Особливе ж роздратування ініціаторів походу проти М. Скрипника викликало часте звертання у творах авторитетного партійного і державного діяча до офіційних документів початкового етапу українізації, зокрема, до постанови ЦК ВКП(б) 1925 року про художню літературу. А Г. Овчаров, слідом за своїм героєм, теж доводив, що згадана постанова – то принципово вірна, наукова, діалектична платформа, відступи від якої здатні породити істотні спотворення марксистського курсу[203]. Надворі ж був не 1925, а 1933 рік, не початок українізації, а її форсоване згортання.

Керівні ланки ВКП(б) на той час посилено доводили вірність тезі про загострення класової боротьби, про необхідність загострення пильності і непримиримості до ворогів, а М. Скрипник і далі друкував масовими тиражами свої твори, у яких йшлося про уважне, терпеливе ставлення до попутників, про пошук шляхів до співпраці з ними і нарощування зусиль щодо їх перевиховання. А Г. Овчаров всіляко популяризував таку не просто примиренську, а навіть злочинно-ліберальну точку зору. "Визначаючи лінії нашого ставлення до попутника, – говорилося в аналізованій брошурі, – тов. Скрипник підкреслює, що посилюючи боротьбу із збоченнями серед попутників, з їхніми хитаннями та ворожими впливами на них, треба завжди пам'ятати про потребу привернути попутника на наш бік. Тут тов. Скрипник особливо підкреслює настановлення, визначене в резолюції ЦК ВКП(б) 1925 року про те, що нам треба завойовувати попутника, переводити його на рейки пролетарської ідеології, революційної творчости"[204].

І вже зовсім неприпустимими для тогочасних "правителів балу" були пасажі з праці Г. Овчарова, в яких можна було віднайти латентний спротив офіційній політиці, критичне ставлення до неї. "Боротьбу за попутників, – наполягав на своєму автор "незручної" брошури, – боротьбу за те, щоб творчість попутника справді йшла в напрямкові, що помагає пролетаріатові в його будівничій роботі, тов. Скрипник нерозривно поєднує з боротьбою проти лівозакрутницьких настанов, проти тих, хто вважає, що за доби реконструкції неприпустимо взагалі визнавати існування попутника. Такі погляди тов. Скрипник нещадно критикує, викриваючи теоретичну їхню плутанину та політичну шкідність"[205].

Це вже звучало як зухвалий виклик. Відповідною мала бути й зворотна реакція. І чекати, як видно, довго не довелося.

Того ж дня, коли було прийнято рішення щодо брошури Г. Овчарова, 31 березня 1933 року, М. Скрипника вивели зі складу "комісії по фонду ім. Леніна" і замінили його В. Затонським. Не забарився з активізацією своїх дій заступник останнього, А. Хвиля. 24 квітня 1933 року він направив до Політбюро ЦК КП(б)У доповідну записку з

питань мовознавства. У цьому документі чи не вперше М. Скрипника без будь-яких застережень було звинувачено у тому, що він "не тільки не вів боротьбу проти... буржуазно-націоналістичної лінії у питаннях створення української наукової термінології, а й сприяв цьому викривленню партійної лінії на фронті мовознавства"[206]. Вся попередня діяльність органів Наркомосу огульно кваліфікувалась як "шкідництво".

Тоді ж, у квітні 1933 року в ЦК КП(б)У було проведено нараду з питань національної політики, яка стала своєрідною прелюдією до фінальної атаки на М. Скрипника.

Вступною промовою нараду відкрив М. Попов. "Відомо, – зазначав він, – що в галузі національно-культурного будівництва ми маємо величезні досягнення.

Але, безперечно, тут були й помилки, які треба щонайшвидше виправити. Ці помилки, головно, полягали в послабленні уваги до питань національної політики, в послабленні уваги до готування більшовицьких кадрів, у механічному підході до окремих районів, що пояснювався незнанням стану в цих районах. Тов. Сталін ще 1926 року в своєму листі про тодішні помилки тов. Шумського дуже гостро ставив питання про кадри перед усією нашою українською парторганізацією. Тепер це питання стоїть не менш гостро, ніж тоді. У здійсненні політики партії, у зв'язку з загостренням класової боротьби, деяка частина наших кадрів опинилася не на височині. Це стосується і національних кадрів України. Ворожі, чужі, петлюрівські елементи пролізли навіть на керівні посади в окремих районах і на відповідальні дільниці національно-культурного будівництва.

Це тому, що впродовж останніх років наша парторганізація не віддавала належної уваги практичному проведенню нацполітики, готуванню більшовицьких українських кадрів, потрібних для здійснення цієї політики"[207].

М. Попов окремо зупинився на критиці теорії "про існування своєрідної течії "націонал-більшовизму", який, мовляв, хоч і відрізняється від справжнього більшовизму, але ніби має з ним щось спільне"[208].

З доповіддю про національну політику партії в школі виступив В. Затонський, який, зокрема, підкреслив, що "падіння числа шкіл російської нацменшості є наслідок перекручення лінії партії"[209].

Говорячи про "засміченість" корпусу працівників освіти "націоналістичними, класово-ворожими елементами", В. Затонський фактично прямо назвав відповідальних: "...Ці націоналістичні елементи могли так широко провадити свою діяльність тому, що їм допомагали деякі вказівки самого Наркомосу"[210].

В дусі своєї доповідної записки побудував промову про проблеми у мовній галузі А. Хвиля. Цікаво, що в газеті "Вісті ВУЦВК", де було вміщено повідомлення про нараду та виклад доповідей М. Попова, В. Затонського, А. Хвилі, жодного разу не згадане ім'я М. Скрипника.

Однак тільки зовсім політично сліпа людина могла не зрозуміти, проти кого спрямовано вістря критики.

А М. Скрипник це добре відчував і просто чимало знав. Для нього не могло бути таємницею, що той же А. Хвиля подав до теоретичного органу ЦК КП(б)У – "Більшовика України" (Микола Олексійович до кінця життя залишався членом редколегії журналу) статтю "Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті". Щоправда, вона вийшла в світ вже невдовзі після смерті Миколи Олексійовича (до № 7 – 8, що був зданий до набору 25 червня, а підписаний до друку 22 липня 1933 р., встиг потрапити і некролог М. Скрипника), та побудована стаття була на основі згаданої вище доповідної записки і виступу А. Хвилі на квітневій нараді ЦК КП(б)У. А відтак, цілком логічно згадати про неї як елемент атаки на ще живого М. Скрипника. Про відверто погромний характер матеріалу свідчать уже його підзаголовки: "Націоналістична робота по лінії термінології", "Скерування розвитку української мови на націоналістичні шляхи", "Що зробили з українським правописом?" Лейтмотив – спроби націоналістичних елементів будь-якими способами відгородити українську мову від російської.

Не вдаючись до розбору статті, яка, незважаючи на політичний контекст і спрямування, все ж має спеціальний характер, варто відтворити висновки, на які виходить автор:

"1. На мовному фронті ми маємо проведену націоналістичними українськими елементами шкідницьку роботу.

2. Ця робота йшла по лінії відгороджування української мови від російської мови, відгороджування української мови від інтернаціональної наукової термінології, спрямовування української мови та термінології на буржуазно-націоналістичні шляхи.

3. В українському правописі, особливо 3-й розділ, це відгороджування української мови, термінології від російської мови продовжено вже в правописній формі та при запозиченні чужоземних слів.

4. Проти цієї роботи Наркомос України не вів будь-якої боротьби, а, навпаки, сприяв цьому.

5. Отже потрібно:

а) припинити негайно видання всіх словників,

б) переглянути словники і всю термінологію,

в) провести уніфікацію технічної термінології з тою термінологією, що є в Радянському Союзі і вживана й на Україні,

г) переглянути кадри на мовному фронті і вигнати з цього фронту буржуазно-націоналістичні елементи,

д) переглянути український правопис,

е) змінити настанову щодо мовного оформлення УРЕ,

ж) видати спеціального документа, який би всі ці питання всебічно охопив і забезпечив цілковитий дальший розвиток української радян-

ської культури на мовному фронті дійсно більшовицькими шляхами, так, як цьому вчив нас Ленін, як цьому вчить нас тов. Сталін"[211].

На відміну від газетної публікації, в "Більшовику України" ім'я М. Скрипника, як головного винуватця за "провали" і "шкідництво" на мовному фронті, згадується кілька разів. Зокрема, ведучи мову про тенденції у пошуку української термінології, А. Хвиля відзначив: "Тов. Скрипник по суті виступив проти інтернаціональних термінів, проти їх запровадження в українській мові. Його мотиви досить цікаві. Він вважає, що такі терміни не можна запроваджувати доти, доки не буде створено інтернаціональної мови.

Цебто треба підождати, поки в усьому світі буде побудовано комуністичне суспільство.

Ось що казав тов. Скрипник у своєму виступі на катедрі нацпитання в УІМЛ 3/5 1931 р.:

"З другого боку запровадження інтернаціональних термінів, замість національних, це ще не є інтернаціоналізація мови, бо ці терміни це не інтернаціоналізми, а європеїзми; і нам ніяк не личить хворіти на европейську обмеженість. Існують же сотні мільйонів трудящих Китайського, Індійського й інших народів, які мають інші терміни, інші згуки" (підкреслення моє – А.Х.).

Таким чином, сховавшись за спину Індії та Китаю, – тов. Скрипник виступав завуальовано проти того, щоб в українську термінологію вносити інтернаціональні – технічні та наукові терміни"[212].

Точно таким же чином А. Хвиля витлумачує й зміни, здійснені в українському правописі при написанні слів іншомовного походження, у яких зустрічаються м'які і нем'які звуки "я", м'які і тверді "г".

З'являється питання, як і звідки внесено такий пакт, таку течію в український правопис? – запитує А. Хвиля, і відповідає:

Це вніс т. М. Скрипник.

Ще в 1926 р. вийшло виданням Державного вид-ва України "Дві тактики" Леніна за головною редакцією М. Скрипника. Там же ми читаємо у вступній статті від редакції перекладу за підписом М. Скрипника таке:

"В кінці декілька пояснень щодо правопису. Як відомо, правопис української мови також ще не цілком удосконалений та вироблений. Правопис вироблений Комісією Академії Наук під головуванням академіка А. Кримського та затверджений в 1921 р. Наркомосом т. Гриньком перше всього не має і не мав обов'язкової сили. Навіть сам Наркомос не цілковито проводив його у своїх виданнях, зокрема, підручниках. Академія Наук у нових виданнях правил правопису занадто змінила затверджені Наркомосом правила. Хоча так званий академічний правопис зробив велику працю для уніфікації українського правопису, однакож і зараз ще це завдання уніфікації правопису остаточно не вирішене. По моїй пропозиції комісія по українізації

при Раднаркомі УСРР постановила доручити Наркомосові скликати конференцію для вироблення правил українського правопису, які повинні бути остаточно затверджені в законодавчому порядкові, щоби надати їм обов'язуючу силу для всіх офіційних видань. Тут приходиться уникати уклонів в двох напрямках, що мають місце при виданню українського правопису: стремління шляхом правопису відріжняти українську мову від польської або від російської мови, залежно від тої чи іншої орієнтації, яка є у тих чи інших представників нашої науково-суспільної думки.

У цьому виданню за підставу мною, як головним редактором, прийнятий академічний правопис з деякими змінами, а саме:

1) У всіх чужоземних словах літеру "g" передано через "г".

2) Після літери "л" у всіх чужоземних словах ставиться м'ягка голосна.

3) З двох слів "програма" та "програм" взято слово програм, як більше вживане".

Таким чином, як бачимо, вже в 1926 р. перед М. Скрипником стало питання, що за допомогою українського правопису можна "відріжняти українську мову від польської або від російської мови. Залежно від тої чи іншої орієнтації, яка є у тих або інших представників нашої науково-суспільної думки". Очевидно, т. М. Скрипник стояв і на тій "орієнтації", щоб відріжняти українську мову за допомогою українського правопису від російської мови. Бо тов. Скрипник, як бачимо, ще в 1926 р., редагуючи переклад Леніна, ввів в український правопис "гакання" і "лякання", а потім, ставши Наркомосом, ввів це "гакання" і "лякання" в чужоземних словах, що увійшли в українську мову, 3-м розділом в український правопис"[213].

Звісно, не залишив поза своєю увагою А. Хвиля і підручники для шкіл різних рівнів, що пускались у життя з ініціативи, чи то з дозволу, Наркомосу і особисто М. Скрипника.

Отже, все говорило про те, що розв'язка у "справі М. Скрипника" наближається. Природно, краще за інших це розумів Микола Олексійович.

У червні 1933 р. з'явився черговий, здвоєний номер (5 – 6) журналу "Більшовик України". Хоча на титулі номер позначено березень – квітень, насправді до друку його було підписано 5 червня. І, судячи з усього, причини затримки мали не технічний характер. За дорученням Політбюро ЦК КП(б)У до журналу підготував досить велику статтю віце-президент Всеукраїнської Академії Наук О. Шліхтер. Войовнича за назвою – "За більшовицьку непримиренність в теорії" – вона була рецензією на I і II томи вибраних творів М. Скрипника.

Автор постарався вписати аналіз творчого доробку одного з найстаріших членів партії у якомога ширший ідеологічний, політичний, навіть геополітичний контекст. Йшлося й про значення теорії у бо-

ротьбі проти капіталізму, за соціалізм, і важливість ідейного розгрому опортунізму, всіх антиленінських течій, і про загострення теоретичних битв як одного з плацдармів загострення класової боротьби у процесі соціалістичного будівництва, і про нові, замасковані, контрабандні, куркульські спроби досягти свого "тихою сапою", і одурманення масової свідомості "фашизованою буржуазією" і "соціал-фашистами".

Звертаючись при цьому неодноразово до різних висловлювань Генерального Секретаря ЦК ВКП(б), О. Шліхтер завершує вибудову системи координат, в якій розглядаються погляди М. Скрипника, посиланням на "найударніший", "найневідпорніший" у тій ситуації елемент – лист Й. Сталіна до редколегії журналу "Пролетарская революция", що послужив поворотним пунктом у наступі тоталітаризму на історичну науку, у догматизації сталінських підходів до минулого досвіду.

"...Непримиренна боротьба за чистоту марксо-ленінської теорії, нещадна критика найменших перекручень цієї теорії й ухилів від неї, хоч би від кого вони виходили, є безпосередній обов'язок кожного більшовика, – робить висновок О. Шліхтер. Це ще раз з усією силою і рішучістю підкреслив тов. Сталін. Лист тов. Сталіна до редакції журналу "Пролетарская революция" – "Про деякі питання історії більшовизму", що розкрив лібералізм деяких літераторів супроти фальсифікації та перекручення ленінізму, надто в питаннях історії партії, – був за новий поштовх до посилення більшовицької пильности на теоретичному фронті. Лист тов. Сталіна підніс на нову височінь боротьбу на два фронти, боротьбу з примиренством до різних ухилів і з гнилим лібералізмом. Він викрив нові форми контрреволюційної боротьби троцькізму проти партії через використовування теоретичного фронту; він дав поглиблену, розгорнуту аналізу контрреволюційних, замаскованих вилазок троцькізму і всіх відмін опортунізму – правого, "лівого" та примиренства до них; він викрив їхні намагання в нових умовах контрабандно знову ревізувати основи марксизму-ленінізму, протягти контрабандою старі антиленінські теорії та "теорійки"[214].

В такому саме ключі і вибудовується критика Скрипникових праць. Не ставлячи тут за мету давати загальну і детальну оцінку статті-рецензії, не можна, однак, не звернути уваги на ряд прикметних її особливостей.

По-перше, О. Шліхтер жодним словом не обмовився з приводу позитивних якостей теоретичного доробку свого колеги: начебто сотні праць М. Скрипника протягом десятиліть – то лише пропаганда масовими тиражами антиленінських поглядів. У всякому разі, матеріал завершується словами: "Ми добре знаємо, як Ленін працював над вивченням Маркса й Енгельса. Ми добре знаємо, як т. Сталін працював і працює над вивченням Маркса, Енгельса й Леніна, розвиваючи далі їхнє вчення. Звичайно, не кожному дано так працювати. Але цей

стиль роботи має бути і є зразком для нас; в цьому стилі ми повинні виховувати наші кадри.

В працях же т. Скрипника ми бачимо явно безтурботне й вільне ставлення до теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму і до застосування її до найістотніших питань нашої революційної практики. На це то більш треба зазначити, що ми повинні оберігати молоде покоління від найменшого впливу таких навичок і прийомів у роботі; ми повинні його виховувати в дусі більшовицької непримиренности до всяких ухилів від марксо-ленінської теорії, в дусі послідовного проведення в життя вчення Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна.

Не можна ані на хвилину забувати, що книги пишуться для найширших мас, на них вчаться й виховуються сотні тисяч, мільйони. Це зобов'язує кожного більшовика"[215].

По-друге, "метода" критики поглядів М. Скрипника до примітивного проста (хоча в той час уже сприйнята більшістю радянських суспільствознавців як найефективніша): із загального контексту вириваються окремі висловлювання і через їх зіставлення з добраними цитатами з теорії К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна і Й. Сталіна (це "мірило" обов'язково використовувалось як "важка артилерія", як істина останньої інстанції) виявляються розбіжності, незбіг, специфічні відмінності. Чим більша різниця у зіставлених словах – тим гірше для автора рецензованої праці. Тим серйозніші звинувачення йому висувались. Не варто говорити: будь-яка особистість з яскравим, неординарним мисленням, індивідуальною поведінкою не могла не потрапити до винайденої пастки. Ніхто навіть не ставив питання – а, можливо, невірні, чи хоча б не у всьому вірні ті "лакмусові папірці", що застосовувались для винесення остаточних вердиктів. Між тим, у процесі розвитку радянської історіографії врешті-решт було переконливо доведено, що сталінська позиція виглядала далеко не завжди бездоганною. Вона була оцінена як об'єктивно помилкова, зокрема, суперечила ленінській, у перші тижні після перемоги Лютневої революції. О. Шліхтер же і щодо цього, і щодо інших випадків апелював до сталінських положень як безсумнівно вірних.

По-третє, автор рецензії в "Більшовику України" відібрав для критики значну кількість висловлювань М. Скрипника, що відносились до моментів пошуку радянською історіографією підсумкових оцінок і висновків, зокрема, одержаних в ході так званої "літературної дискусії" у ВКП(б) 1924 року проти троцькістських поглядів, викладених в "Уроках Октября". Природно, тоді гору взяла не "чиста наука", а додались (причому – нерідко, як домінуючі елементи) політичні чинники. Ясно, що після ідейного розгрому троцькізму тотожні, чи в чомусь близькі до опозиційних, погляди не могли кваліфікуватись інакше, як ворожі, апріорно шкідливі справі партії, соціалізму. Тобто, наукова коректність явно не витримувалась.

По-четверте, звертає на себе увагу дещо алогічна побудова статті-рецензії. О. Шліхтер чомусь спочатку веде мову про ленінську теорію переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, особливо ж про селянство як союзника пролетаріату, і лише потім та наприкінці статті звертається до, здавалось би, висхідного для обраної конструкції моменту – ідеї гегемонії робітничого класу у визвольному процесі[216]. Теоретичному з'ясуванню ролі Комуністичної партії в революції чомусь передує розгляд конкретного питання: сталось чи не сталось переозброєння більшовизму в ході свого розвитку, в 1917 році.

На довершення О. Шліхтер між питаннями, які, безперечно, органічно пов'язані між собою, вклинює моменти, що відносяться до національної сфери. Можливо, розрахунок полягав у тому, щоб довести читачам: помилки М. Скрипника носять не локальний, частковий характер. Вони витікають з того, що, починаючи з найголовнішого у марксизмі-ленінізму – вчення про класову боротьбу – і закінчуючи аналізом досвіду реалізації соціалістичної теорії на практиці (правда, порядок розгляду, як вказувалось вище, був зворотним), Микола Олексійович пропонував осібні погляди, які іменувались зрадою наукового комунізму і сприяли поширенню ворожої ідеології.

І все ж, саме критика позиції М. Скрипника в національному питанні виглядала як основний "кримінал".

Передусім О. Шліхтер не може подарувати М. Скрипнику – одному з організаторів боротьби проти Центральної Ради – визнання за останньою демократичних орієнтацій, її підтримки значними масами українства, збігу на певному етапі векторів руху більшовицьких організацій і сил національно-визвольної революції[217].

"Просто дивно, – обурюється О. Шліхтер, – як міг тов. Скрипник написати це, як міг тов. Скрипник підкинути пролетарській диктатурі в ролі спільника Українську Центральну раду і організовану нею українську буржуазію. Дивно, як міг тов. Скрипник 1923 року, коли вже було пройдено етап кривавої боротьби з Центральною радою, писати – а 1930 року без жодних виправлень перевидати – що Центральна рада разом з радянським урядом могла спільно працювати над національним відродженням українського народу. Чи розуміє тов. Скрипник, що тим самим він не тільки прикрашує, не тільки ідеалізує контрреволюційну Центральну раду, але й знімає питання збройної боротьби пролетаріату з Центральною радою, хоче того чи не хоче, але проведену боротьбу пролетаріату за повалення української буржуазії органу – Центральної ради, криваву боротьбу за встановлення пролетарської диктатури виставляє як якесь історичне непорозуміння. Бо як же інакше можна зрозуміти твердження тов. Скрипника про те, що Центральна рада, "ідучи тими самими шляхами, що й більшовики" (!!?), могла спільно працювати з радянським урядом?"[218].

На думку войовничого рецензента, основною причиною хибних уяв і тверджень М. Скрипника стала переоцінка ним ролі національного питання в суспільному житті, в революційному процесі в Україні, зокрема: "...Тов. Скрипник переоцінив значення національного питання, зробив його основним в революції, в оцінці рушійних сил революції дійшов невірної, шкідливої, апологетичної оцінки Центральної ради й українських націоналістичних партій, узяв обмежений буржуазно-визвольний рух, очолюваний Центральною радою, за основне й вирішальне на шляху від Лютого до Жовтня. Тов. Скрипник, очевидно, забув основну засаду ленінізму, що "національне питання це не абсолют, а тільки частинка загальнодемократичного руху" (Ленін), що "національне питання це "частина питання про пролетарську революцію та пролетарську диктатуру" (Сталін)"[219].

Вважаючи, що один з визнаних знавців у національній сфері насправді зовсім невірно розуміє і тлумачить сутність національної політики КП(б)У, О. Шліхтер прагне довести, що підґрунтям тут було недостатнє проникнення М. Скрипника у теоретичну скарбницю марксизму-ленінізму, викривлена оцінка надбань, що мали місце.

"...Ми мусимо відзначити, – підкреслюється в публікації, – що тов Скрипник і ролю Леніна в розробці національного питання принаймні зменшує. Справді, тов. Скрипник пише, що Ленін дав нам в національному питанні "лише перші засади", що "перед нами нове, незоране поле, по ньому пройшов тільки вперше плуг Ленінових думок і нам доведеться довго і важко працювати для того, щоб зібрати та засіяти його".

Твердження просто незрозуміле.

Отже, за тов. Скрипником Маркс і Енгельс до розробки національного питання зовсім непричетні, і тоді як тов.Сталін учить нас, що вже "Маркс і Енгельс... дали основні вихідні ідеї з національно-колоніяльного питання". За тов. Скрипником Ленін залишив нам "нове, незоране поле", тоді як тов. Сталін учить нас, що Ленін геніяльно продовжив і розробив далі революційне вчення Маркса і Енгельса, підніс це вчення на нову височінь, зокрема й національне питання. Тов. Сталін пише: "Нове у Леніна в цій галузі є в тому, що а) він зібрав воєдино ці ідеї (Маркса й Енгельса. – О. Ш.) в стрункy систему поглядів про національно-клоніальні революції в добу імперіалізму; б) зв'язав національно-колоніяльне питання з питанням про повалення імперіялізму; в) оголосив національно-колоніальне питання за складову частину загального питання про міжнародню пролетарську революцію".

Обійшов т. Скрипник і тов. Сталіна, а між тим вся партія знає, що т. Сталіну належить величезна роля в дальшій розробці й конкретизації марксо-ленінського вчення в національному питанні"[220].

Після цього О. Шліхтер концентрує увагу на двох моментах, що повинні найбільше переконати читачів у "помилках" колишнього

наркома освіти. Перший – це твердження М. Скрипника про те, що В. Леніним було закладено лише наріжні камені в теорію національного питання, а завдання його спадкоємців продовжити справу вождя.

Дозволивши собі поділити більшовизм на "старий" і "новий", кваліфікуючи позиції різних націоналістичних груп як націонал-більшовицькі, М. Скрипник, згідно з твердженнями рецензента, намагався вкласти в рамки ленінізму й інші перекручення та ухили від ленінської національної політики. "Недооцінка національного питання", пише т. Скрипник, "це є недоведена до кінця Ленінова аналіза в національному питанні" або "недооцінка національного питання – це є не цілком проведена ленінська лінія в національному питанні".

Ленінізм як монолітна революційна теорія зникає, і замість більшовицької непримиренности до всіляких ухилів і опортуністичних збочень виступає ленінізм-більшовизм з "поправкою" – одного разу як не до кінця доведений ленінізм, а другого разу, як більшовизм – національний. За це різні опортуністи, яких ленінська партія нещадно била й гнала геть з партії, можуть бути тільки вдячні т. Скрипникові. Проте, дозволено спитати, з якого це часу, поряд з монолітним революційним ленінізмом як вченням міжнароднього пролетаріату, існує ще якийсь "не доведений до кінця" ленінізм? Дозволено спитати, для кого, коли не для опортуністів у національному питанні, залишається вилазка в формі такого твердження? На руку воно тільки ворогам ленінізму, які ладні приховатися під плащиком хоч би й не "стопроцентного", "не цілком доведеного" ленінізму, ладні прикритися хоч би плащиком "національ-більшовизму"?

Чи ж неясно, що такі "теорії" "не цілком доведеного до кінця" ленінізму, так само як і "національ-більшовизму", не мобілізують молоді кадри партії й робітничої кляси на боротьбу з великодержавним і місцевим шовінізмом, що вони на руку тільки ворогам ленінізму, зокрема, контрреволюційному троцькізмові, який вправлявся завсіди на спробах розсікання більшовизму-ленінізму"[221].

Найсильніше ж вразило О. Шліхтера те, що М. Скрипник, всупереч відомим положенням про ймовірність як переоцінки, так і недооцінки національного питання, зважився заперечувати можливість останнього.

"Одного лише ухилу не визнає т. Скрипник, – вкрай засмучено і водночас розгублено пише О. Шліхтер, – це переоцінку національного питання, тобто ухилу в бік місцевого націоналізму. Тов. Скрипник прямо заявляє: "Ніякої, аж ніякісінської переоцінки національного питання в житті і в дійсності не існує і не може існувати". І в іншому місці: "Можна говорити лише про факти вияву недооцінки національного питання, а переоцінки в національному питанні аж ніякісінької не існує в природі". Проте тов. Сталін ще на XII партз'їзді вказував партії на те, що є товариші, які переоцінюють національне питання.

Тов. Сталін у прикінцевому слові на XII з'їзді партії казав: "Перше питання – це питання про те, що одна група товаришів, на чолі з Бухаріним і Раковським, занадто роздмухали значення національного питання, перебільшили його і за національним питанням прогледіли питання соціяльне – питання про владу робітничого класу". У промові на зборах студентів КУТС 17 травня 1925 року тов. Сталін, визнаючи ухили в національному питанні, ухил у бік місцевого націоналізму визначив так: "Другий ухил (в бік місцевого націоналізму. – О.Ш.) – полягає навпаки, в перебільшенні місцевих особливостей, в забутті того загального й головного, що зв'язує радянські республіки Сходу з промисловими районами Радянського Союзу, в замовчуванні соціялістичних завдань, пристосуванні до завдань вузького і обмеженого націоналізму... Результатом цього ухилу є відрив від соціялізму і переродження в звичайних буржуазних націоналістів"[222].

Знову в хід пускаються фрази про те, що подібна позиція – то вода на млин українських націоналістів і націонал-ухильників.

Від цих слів до звинувачення й самого Миколи Скрипника в націонал-ухильництві було вже зовсім недалеко – лише один крок.

Між тим, намагаючись, очевидно, замортизувати тиск, М. Скрипник на червневому пленумі ЦК КП(б)У заявив про свою підтримку статті О. Шліхтера під час її обговорення на засіданні редколегії "Більшовика України"...

На вирішальній стадії антискрипниківської кампанії в неї включився Дмитро Мануїльський. Незбіг поглядів двох видатних діячів Компартії України і Української Соціалістичної Радянської Республіки були давно відомі. Особливо гостро вони проявлялися в національній сфері. Ще у процесі пошуку шляхів утворення Союзу РСР Д. Мануїльський, що тоді був першим секретарем ЦК КП(б)У, рішуче підтримуючи Й. Сталіна щодо плану автономізації, боровся проти Х. Раковського і М. Скрипника, коли ті намагались внести до сталінського проекту Конституції союзної держави положення, що гарантували б суверенітет національних радянських республік ("український проект Конституції"). Звісно, М. Скрипник і Х. Раковський не раз критично висловлювались на адресу Д. Мануїльського.

Пізніше суперечності і тертя виникали і під час спілкування у Виконкомі Комінтерну, зокрема, у питаннях відношення до різних національних секцій, у ході розв'язання конфліктних ситуацій, що виникали у тих випадках, коли відразу кілька різних національних комуністичних організацій намагались виборотн право представництва в Комінтерні, тоді як згідно з ухваленою нормою таке право надавалося лише одному утворенню від країни.

Останнє мало місце і щодо України, де свого часу укапістами енергійно ставилося питання про їх прийом до III Інтернаціоналу, де, внаслідок розшматованості українських земель і народу, перманентно

зароджувались плани повноцінного представництва їх частин, об'єднаних на комуністичних засадах, в авторитетній міжнародній організації.

6 червня 1933 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У Д. Мануїльський висунув пропозицію щодо розгляду на одному з ближчих засідань питання "про лінію тов. Скрипника щодо крайової організації Закарпатської України у світлі тих помилок, які ними були допущені свого часу відносно КПЗУ"[223]. М. Скрипник не заперечував – чи то провини за собою не відчував, чи вже просто не мав сил боронитися проти ще одного добровольця завдати й свого стусана людині, яку звалили на землю і топчуть ногами.

Д. Мануїльський не міг бути присутнім на наступних засіданнях Політбюро, однак шансу якнайболючіше дошкулити вчорашньому колезі вирішив не упускати. Він написав заяву до Політбюро ЦК КП(б)У, де на чотирьох з половиною сторінках намагався довести, що принципова підтримка М. Скрипником лінії керівництва КПЗУ на чолі з Васильковим спрямована проти шовіністичних замірів верхівки Комуністичної партії Польщі – то вияв "сепаратистської політики", підтримка "дрібно-буржуазного націоналізму". Як "нечувану у практиці Комінтерну" кваліфікував Д. Мануїльський підтримку М. Скрипником пропозиції про самостійне представництво КПЗУ у ВККІ на знак протесту проти великодержавних позицій проводу КПП (Комуністична партія Польщі – В.С.). Позитивні оцінки Миколою Скрипником діяльності керівництва КПЗУ називались "політичною короткозорістю, тоді як, на думку Д. Мануїльського, лінія верхівки КПЗУ – то був "націоналістичний ухил", "шкідлива опортуністична хвороба", "небезпечний опортуністичний курс".

За твердженнями Д. Мануїльського, М. Скрипник повторює старі, засуджені вже помилки і щодо закарпатських комуністів: "...Не можна без тривоги спостерігати на той вплив, який т. Скрипник намагається справити на товаришів із Крайової організації Закарпатської України. Так само, як свого часу стосовно КПП, проти товаришів, що завжди боролись у рядах КПЧ (Комуністичної партії Чехословаччини – В.С.) з опортунізмом, висуваються т. Скрипником безвідповідальні звинувачення в "націоналізмі", в той же час підтримується націоналістичний ухил в Закарпатській Україні. Так само, як і раніше КПЗУ, Крайову організацію Закарпатської України т. Скрипник інспірує у всіх її виступах проти КПЧ"[224].

На довершення всього Д. Мануїльський "конкретизував" звинувачувальні оцінки на адресу М. Скрипника наступним чином. "Тов. Мундок, – писав він, – у поданому ним ВККІ меморандумі, який на засіданні від 6 червня захищав т. Скрипник, висловлює думки, що вкрай сумнівно звучать у вустах комуніста. Так, наприклад, обґрунтовуючи необхідність зв'язку Крайового комітету Закарпатської України з

ЦК КП(б)У, т. Мундок пише, що тільки там на Україні "виробляється генеральна лінія комуністичної партії в українських справах". Що це за генеральна лінія комуністичної політики в українських справах, – обурюється Д. Мануїльський. – Що це за новий український Інтернаціонал? До цього часу Комінтерн думав, що завдання комуністів Закарпатської України, які ще лише борються за диктатуру пролетаріату, більше за все співпадають з "генеральною" лінією чешського пролетаріату. Всупереч тт. Мундоку і Скрипнику, Комінтерн думав до цього часу, що генеральна лінія боротьби проти республіки Массарика виробляється чешською комуністичною партією, до складу якої входить і крайова організація Закарпатської України. Всупереч т. Мундоку, який твердив на засіданні Комісії ВККІ, що національна політика Чешської Компартії мало відрізняється від фашистської політики, Комінтерн вважав і вважає, що одна такого роду заява свідчить про націоналістичний дрібнобуржуазний ухил т. Мундока. А між тим, такого роду заяви, які Мундок ніколи не робив в Чехії, робляться ним після переговорів у Харкові зі Скрипником і в його присутності без єдиного слова протесту з його боку"[225].

Доводячи ці факти "до відома Політбюро ЦК КП(б)У", Д. Мануїльський просив керівний партійний орган виділити для зносин з КПЗУ і Крайовою організацією Закарпатської України "достатньо авторитетну групу товаришів, яка виключила б індивідуальне втручання т. Скрипника у справи тих секцій Комінтерну, у складі яких є українські організації".

Чимало думок зринає, коли читаєш листа старого партійця, досвідченого, шанованого політика. Неможливо, передусім, позбутися вкрай неприємного відчуття, що доторкаєшся до класичного зразка політичного доносу. А логіка відмови від національного начала, національного інтересу під прикриттям інтернаціоналістських переконань – не менш разючий зразок безбатченківської, пристосуванської психології і поведінки. Врешті зрозуміло, як легко впасти у відчай, коли треба протестувати проти таких негідних прийомів – здається, і підступності людини має бути якийсь край...

Однак розрахунок "мануїльських" був безпомилковим. Патріотизм М. Скрипника їх зусиллями трансформувався у "націоналізм", а інкримінування останнього уже сприймалося як найтяжчий "гріх" для українця. І за цією схемою, що тоді укорінювалася, безвідмовно діятимуть наступні десятиліття...

Гіркий фінал

Паралельно зі "справою Скрипника" (офіційно таку не заводили, а насправді для керівництва ВКП(б) і КП(б)У вона існувала і їй надавалось винятково важливого значення) Державне політичне управління республіки "розкручувало" "справу "Української військової організації".

За твердженням Голови ДПУ В. Балицького УВО "очолювала повстанську, шпигунську і диверсійну роботу, а також організацію саботажу в сільському господарстві". Коло її "учасників", серед яких опинилися насамперед працівники системи освіти, а згодом і представники творчої й наукової інтелігенції, збільшувалося протягом декількох років. Були обвинувачені й близькі до М. Скрипника особи, такі, як помічник колишнього наркома освіти, завідуючий кафедрою філософії Харківського інституту професвіти професор О. Бадан-Яворенко та помічник вченого секретаря Наркомосу УСРР М. Ерстенюк[226].

Ось ці матеріали ДПУ й стали в руках П. Постишева останніми найпереконливішими "аргументами", з якими він розпочав на Пленумі ЦК КП(б)У 8 – 11 червня 1933 року вирішальну фазу боротьби проти М. Скрипника.

Останній мусив виправдовуватись. Робив та невпевнено, незграбно, дещо розгублено. В такій ситуації, власне, опинився вперше за досить довге політичне життя: так уже склалася доля, що ідейний напад, як правило, здійснював М. Скрипник, він же перебував серед авангардних сил політичних кампаній, звик виходити з них переможцем (чи то належати до табору завжди правих, "непогрішимих"). Тому такою безпорадною і невідповідною Скрипниковому стилю і характеру виглядає його промова на червневому пленумі ЦК КП(б)У при обговоренні доповіді І. Степанського "Про організацію здавання хліба державі в 1933 р."

З перших же слів заслужений партійний діяч кинувся "курити феміам" "вождю народів": "На січневому пленумі ЦК ВКП(б) т. Сталін дав розгорнутий аналіз становища в нашій країні, з'ясував основну лінію, якою йшла класова боротьба, лінію, в якій ми помилялися. Це нові стратегічні задумки і розстановка сил класово-ворожих пролетарській диктатурі, нові методи класової боротьби, які вони застосовували під час переходу нашої країни і нашої партії до суцільної колективізації і ліквідації на цій основі куркуля як класу. Аналіз т. Сталіна висвітлив становище на нашому господарському фронті. Тільки виходячи з цього всеосяжного і глибокозначущого аналізу, ми можемо далі розгортати всі необхідні заходи, щоб подолати ворога і виконати завдання, що стоять перед нами на фронті сівби, збирання, хлібозаготівель, на фронті зміцнення колгоспів"[227].

Однак за тогочасними мірками цього було ще недостатньо і тому М. Скрипник продовжив: "Але, товариші, аналіз т. Сталіна був значно ширшим, вагомішим, ніж тільки саме питання сільського господарства, ніж саме питання про становище в колгоспах, про маневри класових сил у колгоспах і радгоспах. Цей аналіз нашого вождя мав загальні вказівки, він оцінював і з'ясовував загальну розстановку сил у нашій країні і робив вказівки, по якій лінії і якими методами йдуть ці стратегічні заміри, які стратегічні заміри поставила собі буржуазія

різних типів і кольорів проти пролетарської диктатури в сучасний момент – після переходу на суцільну колективізацію і при ліквідації куркуля як класу на цій основі, на порозі другої п'ятирічки. І необхідно вказати, що ця стратегія куркульських сил справді була досить широка, охоплювала всі і всякі галузі нашого суспільного, господарського і державного життя"[228].

Підкріпивши такі сентенції посиланнями на справи, що їх вели в той час проти різних ворожих сил охоронні органи, М. Скрипник вдався до такого, здавалось би, дещо неочікуваного повороту: "...Товариші, було б помилковим думати, що ця стратегічна лінія куркульських, ворожих нам сил, націоналістичних, інокласових сил проявлялась лише по господарській лінії. Ця робота велася по всіх напрямах. І необхідно вказати, що є разюча схожість у тактиці кулацьких, контрреволюційних, націоналістичних сил у колгоспах, МТС та органах Наркомзему і, наприклад, на культурному фронті, аж до Всеукр[аїнської] академії наук. Однаковий метод, однакова лінія була у ворогів як там, так і тут – в усіх галузях, починаючи від питань про догляд за конем, і кінчаючи питаннями ідеології, історії або питаннями термінології та іншими питаннями філологічного фронту. І необхідно вказати, що так само, як і в галузі сільського господарства, цей маневр, ця стратегічна лінія куркуля нами не була виявлена, як вона не була виявлена і на культурному фронті"[229].

Зовсім недавно, чотири місяці перед тим, лейтмотив виступу М. Скрипника на лютневому пленумі ЦК КП(б)У був зовсім іншим. Тоді він, всупереч позиції С. Косіора і П. Постишева, намагався довести, що зриви хлібозаготівель і недоліки на освітянській ниві мають глибинні причини і кореняться в самому політичному ладі, що запанував у країні. Тепер же акценти різко зміщуються у площину схеми, що її продукувало найближче сталінське оточення. Нині Микола Олексійович серед першопричин господарських негараздів сам називає діяльність установ, керівництво якими донедавна відносилось до його прямої компетенції. Більше того, М. Скрипник намагається схопитись за "рятівну соломинку", вдавшись до принизливої "самокритики": "І я особисто тут, на пленумі ЦК, користуючись нагодою говорити з цієї партійної трибуни, повинен вказати і на свою особисту відповідальність за те, що я цей класовий маневр наших ворогів, що йде по одній лінії, яку розкрив т. Сталін, не розгледів, недобачив, не озброїв партію, не виконав свого обов'язку перед партією і не дав їй у цьому відношенні зброї. Більше того, я повинен сказати, що в багатьох випадках я особисто й сам помилявся. Я не говорю вже про те, що у мене в попередні роки, протягом десятка років, було багато помилок в окремих моїх статтях, виступах. Я багато разів виступав, написав багато сотень статей і, б'ючи ворога, виступаючи проти Троцького, шумськістів і т.д., попутно висловлював багато неправильних і по-

милкових думок. Це тоді, в той час, не мало значення, але я без перегляду, без з'ясування того, яке значення надалі можуть мати ці неправильні і помилкові речі, перевидав їх окремим збірником. А це вже помилка друга.

Якщо в 1923 р. сказане повторяється в 1929 р., то тут уже помилка зовсім інша, і вона набуває іншого значення"[230].

Очевидно, сказане, як і посилання на те, що така поведінка приглушувала пильність самого М. Скрипника, а особливо ж читачів його творів, виглядало не вельми переконливо, мало надто загальний характер. Тому промовець вирішив розтлумачити його смисл конкретним прикладом. В 1927 році на X з'їзді КП(б)У у доповіді про завдання культурного будівництва М. Скрипник виходив з положення про те, що Радянська Україна служить П'ємонтом для всього українського народу. Ця теза, яка була цілком вірною для свого часу (коли відчувався істотний радянський вплив на західноукраїнське населення), перестала бути такою з плином подій, зокрема – з приходом до влади в Німеччині нацистів і зміцненням позицій орієнтованих на них сил у Польщі, що призвело до помітних трансформацій настроїв західних українців. "Виходячи з того, що ми створюємо на нашій землі радянську – національну за формою, соціалістичну за змістом – українську культуру, – розвивав далеко небездоганну логіку М. Скрипник, – в 1927 р. я особисто запропонував, потім це було проведено, певний захід у галузі, наприклад, правопису – в галузі правопису більш-менш іноземних слів, – де писати "г", де писати "ґ", що багатьом здавалося тоді другорядним, пустим. Питання, яке розв'язувалося шляхом правопису як тут, так і на Західній Україні, давало можливість культурного впливу Радянської України на Західну Україну й, навпаки, некультурного впливу Західної України на Радянську Україну, давало можливість зрадникам і провокаторам, які прийшли сюди, вести свою мерзенну і чорну справу.

Переглядаючи все це у світлі тих вказівок, які ми маємо з боку т. Сталіна, і тих фактів, які ми маємо на фронті боротьби з куркулем, необхідно переглянути і це, мною висловлене в 1927 р. про те, що Радянська Україна є культурним П'ємонтом для всього українського народу, який живе на території етнографічної України.

Тепер необхідно інше мати на увазі. Необхідно, якщо сказано це, негайно додати, що це може здійснюватися лише при одночасній напруженій боротьбі з усякими ворогами, що йдуть із західноукраїнської території до нас іншими шляхами"[231].

Логіка міркувань, доказів М. Скрипника не лише небездоганна. Вона дивна, протиприродна, антинаукова. Лише затравлена, морально принижена людина могла згодитись на те, щоб при підготовці до видання своїх вибраних творів згодитись на зміну того, що говорилось, писалось у відповідній конкретно-історичній обстановці. Це еле-

ментарне порушення принципу історизму. Єдине, про що ще можна було вести мову – це про те, щоб у примітках (хоч тут виникають свої питання) у якийсь спосіб відреагувати і на новітні злами політичної кон'юнктури і в їх контексті застерегтись від кваліфікації раніше сформульованих висновків як "істини останньої інстанції", істини на всі часи і ситуації. Проте, здається, це само собою зрозуміло будь-кому.

Однак М. Скрипник затято спокутує загалом сумнівні "гріхи": "Одне маленьке питання, резюмує він, – питання нібито маловажне і другорядне, але я вважаю необхідним тут сказати про нього після того, як т.Балицький повідомив нам показання одного з цих провокаторів, контрреволюціонерів, – це направлення їх на соборну Україну. Вони мали можливість використати тоді й мою вказівку, мій вислів. Я не хочу затушовувати ні найменшою мірою зроблену мною помилку. Це було не моєю лінією, я завжди діяв твердо, бив противника до самого кінця і особисто думаю, що іншої лінії не може бути й щодо моїх помилок, і тому я, будучи одним з членів редакції "Більшовика України", голосував і брав участь в обговоренні за вміщення тієї статті т. Шліхтера в цьому питанні, що надрукована і тільки у вчорашньому "Б.У." вміщена, як я й сам приготував для "Більшовика України" свою статтю з розгорнутою самокритикою наявних у мене помилок"[232].

Про статтю О. Шліхтера вище вже йшлося, а ось щодо рукопису статті Миколи Скрипника, то його не буде опубліковано, і дослідники не зможуть з ним ознайомитись. Очевидно, або ж він потрапив до відомства того ж таки "т.Балицького" і там "загубився", або ж був вилучений з редакційного портфеля "Більшовика України" і в якихось інстанціях, можливо, і у відділах ЦК КП(б)У, теж "зник".

Вражає і пригнічує свідомість інше. Микола Олексійович уже був доведений до стану, коли не просто визнавав вигадані (чи дуже сумнівні) помилки, але й виявляв цілковиту готовність у їх розвінчанні, у спростуванні – ні більше, ні менше – самого себе.

Окрім теоретичних помилок, М. Скрипник безжально картав себе за те, що не виявляв належної пильності щодо ворожих елементів, які, начебто, потрапили безпосередньо до його оточення: "В багатьох випадках я викривав і бив ворога, але було багато випадків, коли я цього не робив і був упертим щодо окремих осіб, не визнаючи, що вони вороги.

Були одна – дві таких особи, щодо яких я не визнавав, що вони є ворогами, а потім з'ясувалося, що вони насправді носили маску, прикривалися і були ворожими силами"[233].

До честі Миколи Олексійовича, він ще якось намагався обмежити масштабність уже невідворотного удару по своїх прибічниках – вів мову лише про "одну – двох" осіб. Однак у ДПУ "бухгалетрія" на цей рахунок була власна. Тому й розрахунок на убезпечення спільників

був примарним. Вкотре "викликаючи вогонь на себе", безперечно стомлений і підупалий духом революціонер завершив свою промову ще одним панегіриком на адресу Генсека і досить скромними, точніше – маловиразними запевненнями у своїй корисності справі партії, її лінії. "Я вважаю, – наголосив Микола Олексійович, – що з тих вказівок, які зробив т. Сталін на січневому пленумі, з того багатозначущого широкого і всеохоплюючого аналізу, який він дав про розстановку сил на порозі двох п'ятирічок, нам треба зробити для себе всі висновки для того, щоб підкувати всю парторганізацію, для того, щоб перевірити всі кадри і перестановити їх відповідно до необхідності.

Я своє слово говорю не з особистого приводу і не як лише особисті пояснення, і це було, і тому я не додаватиму того, що я – будучи в попередні роки не на останніх місцях у боротьбі за лінію партії і за поставлені перед партією завдання, – і тепер, на теперішньому важкому і складному етапі, коли ми маємо такі ускладнені завдання, постараюсь бути і, думаю, зумію бути не в останніх рядах"[234].

Він ще на щось сподівався. Власне, він, відкинувши погорду, принижено просив надати йому шанс. Однак виступ П. Постишева, який взяв слово відразу ж після М. Скрипника, перекреслив останню надію. У розпорядженні автора був варіант стенограми російською мовою, який в деяких деталях, редакційно, а не за суттю відрізняється від документа, яким користувалися у згаданій вище публікації київські дослідники Р. Пиріг і Ю. Шаповал (очевидно – варіантом перекладу з газети "Вісті ВУЦВК" від 23 червня 1933 року).

Почав другий секретар ЦК КП(б)У з дуже симптоматичної тези "Притуплення більшовицької пильності щодо класового ворога – ось найтяжча за своїми наслідками вина партійних організацій України. В цьому основна, корінна їх помилка.

Відсутність більшовицької пильності привела до того, що шкідницькі, контрреволюційні елементи отримали найширше поле діяльності саме на Україні"[235].

Зупинившись коротко, буквально в кількох словах, на шкідництві в земельних органах, П. Постишев тут же перекинувся на ситуацію в духовній сфері. "Не подумайте, – заявив він, що ворог орудував лише в системі наших земельних органів. Шкідницькі контрреволюційні елементи змогли розставити свої сили і на інших ділянках соціалістичного будівництва.

Візьміть культурний фронт. Культурне будівництво на Україні, цей найважливіший чинник здійснення ленінської національної політики, має пряме і безпосереднє відношення до всієї нашої повсякденної боротьби. Але ж на цій серйозній ділянці засіло чимало петлюрівців, махновців, агентів іноземних контррозвідок, які пустили глибше коріння, грали керівну роль на окремих ділянках культурного будівництва"[236]. За цим решту (а це дві третини виступу) було присвячено

перерахуванню тих ворогів, які засіли в Наркомосі, та їх дій, для чого тут було створено сприятливі умови.

Замітивши мимохідь, що виступ М. Скрипника ніяк і нікого задовольнити не може, другий секретар ЦК КП(б)У сказав, що "та ділянка, якою донедавна керував тов. Скрипник, я маю на увазі Наркомос і всю систему органів освіти України, виявилася найзасміченішою шкідницькими, контрреволюційними, націоналістичними елементами... Шкідники в Наркомпросі розставили своїх людей по всій системі органів освіти. Про це треба було вам, тов. Скрипник, тут розповісти. Про те, як справа українізації в ряді випадків опинилася в руках різної петлюрівської наволочі, про те, як ці вороги, і з партквитком, і без нього, ховались за вашу широку спину члена Політбюро ЦК КП(б)У, про те, як вони нерідко боронили цих чужих, ворожих нам елементів. Про це треба було говорити, це головне"[237]. Окрім відзначеного вище, йшлося і про захист М. Скрипником цілого ряду робітників Наркомосу, що необґрунтовано обвинувачувались у націоналізмі.

І далі: "Звичайно, своїм виступом тут тов. Скрипник своїх помилок не вичерпав. Помилки є великі, помилки серйозні і в літературних працях тов. Скрипника з національного питання та культурного будівництва, і в його керівництві Наркомосом"[238].

Закінчив же П. Постишев без тіні сумніву наступним: "Я дещо відхилився в сторону, але все це питання, які мають пряме і безповоротнє відношення до причин провалу хлібозаготівель на Україні в минулому році. Адже такі факти могли мати місце лише завдяки тому, що не було у партійних організацій України більшовицької пильності щодо класового ворога"[239]. На цьому пленумі лише троє виступаючих після доповіді Постишева підтримали його оцінки щодо М.О. Скрипника – М. Попов, В. Затонський, К. Сухомлин. Перший з них дещо розшифрував обвинувачення: "...Не в тім помилка т. Скрипника, що він чесно і багато говорив про визволення трудящих мас Західної України від ярма фашизму і капіталізму, а в тім, що він безмежно довіряв Яворським, Баданам, Ерстенюкам і на певному етапі навіть Васильківим, Турянським, Максимовичам, тобто агентам того ж самого фашизму. Не в тім помилка т. Скрипника, що він хотів установити єдиний правопис для Радянської України і для Західної України, бо в цьому нічого страшного немає, а в тім, що у питанні правопису він пішов на поводу буржуазних націоналістичних елементів Західної України, для яких правопис – граматика, термінологія – є знаряддя націоналістичної політики, розриву між трудящими масами України і інших радянських республік, знаряддям політики відокремлення України від Радянського Союзу і підкорення її міжнаціональному імперіалізмові"[240].

Після цього пленуму Миколі Олексійовичу Скрипнику було поставлено ультимативну вимогу – скласти покаяний документ із визнанням

своїх помилок. На чотирьох (!) засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У розглядались написані Скрипником пояснення – і кожного разу визнавались незадовільними.

Однак, гадається, що і не в них полягала справа. Жоден текст не задовольнив би новоявлених Понтіїв Пілатів – тих, хто відверто, цинічно знущався з інтелігентної, розумної, вихованої людини, ще недавно так показно шанованої ними ж. Ось хроніка цього божевілля скупою мовою документів (може й краще, що стенограми засідань Політбюро ЦК КП(б)У не велись, хоч і від протокольних записів стає моторошно): 17 червня 1933 року (протокол № 117). "Про статтю т. Скрипника.

Вважати документ, що написав т. Скрипник з визнанням своїх помилок, за зовсім незадовільний.

Запропонувати т. Скрипнику ґрунтовно переробити цей документ, з тим, щоб через 7 днів обговорити на ПБ"[241].

26 червня 1933 року (протокол № 118). "Про статтю т. Скрипника.

Вважати за потрібне, щоб т. Скрипник написав невеликого листа – сторінок на 10 – 12, в якому він має висвітлити свої основні помилки.

Запропонувати т. Скрипнику подати цього листа на ПБ в 3-денний строк"[242].

5 липня 1933 року (протокол № 120) "Про документ тов.Скрипника. 1. Залишити строк скликання актива Харківської організації – 7.VII.

2. Востаннє запропонувати т. Скрипнику до вечора завтрашнього дня подати ПБ короткого листа з визнанням своїх помилок і рішучою повною їх критикою, для опублікування в пресі, поклавши в основу його – положення, що висунув тов. Постишев. Листа обговорити на ПБ 7.VII. – (ранком).

3. Визнати випад т. Скрипника на засіданні ПБ щодо т.Хвилі – за зовсім неприпустимий"[243]. 7 липня 1933 р. (протокол № 121). "Про документ тов. Скрипника. Зважаючи на те:

1. Що тов. Скрипник не виконав взятого на себе зобов'язання, подати в ЦК короткого листа з визнанням своїх помилок і рішучою повною їх критикою для опублікування в пресі;

2. Що поданий ним документ не відповідає вимогам ЦК і ігнорує ряд даних т. Скрипнику ЦК вказівок – визнати за потрібне вивести т. Скрипника з Політбюро ЦК КП(б)У. Поставити цю постанову на затвердження пленуму ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б)"[244].

У чому "каявся" Скрипник і чому його "каяття" не влаштовувало тодішніх членів Політбюро ЦК КП(б)У? Щоб розібратися у цьому, звернемося до уривка одного із варіантів його листа: "Мої помилки, що мали троцькістський і націоналістичний характер, переросли в примиренство до націоналістичних ухилів і до націоналізму, виходили з відступу від ленінської методології й були перекрученням, викривлен-

ням ленінської теорії, озброювали читачів і передусім нашу молодь не в ленінському дусі, перейшли на практиці в зниження більшовицької пильності й примиренство до ворожих націоналістичних елементів, складали для них сприятливу, примиренську атмосферу, що її використали вороги радянської влади, контрреволюціонери, дворушники, зрадники. За ці помилки й за їх теоретичні, практичні і політичні наслідки я несу повну відповідальність перед партією. Критика моїх помилок є необхідна умова для здійснення всіх завдань партії, що стоять перед нами й передусім у галузі ідеологічній і культурній. Мої помилки дали всіляким ворогам як закордонним, так і в країні, підстави посилатися на мої думки й заяви, щоб використати їх, як зброю проти партії, її генеральної лінії. З обуренням і презирством відсікаючи всі ці, що тягнуться до мене й до моїх виступів ворожі націоналістичні заміри, які хотять протиставити мене цілій більшовицькій партії, що її членом я гордий бути і завдання якої є мої, я заявляю, що непримиренна більшовицька критика моїх помилок, яку дає зараз наша партійна організація столиці України й ціла партія, є не тільки необхідна умова для виправлення й переборення шкідливих наслідків моїх помилок, але є більшовицький класовий вплив, щоб допомогти мені ці помилки виправити й іти надалі більшовицьким шляхом"[245].

Важко уявити, чого ще, яких самопринижень жадали від старого більшовика, який, без перебільшень, все життя віддав партії? Зважимо і на те, що за словами Г. Петровського, "до того, як товариш Постишев викрив Скрипника в своїй промові, ЦК ставив на закритих засіданнях ПБ питання про помилки Скрипника і пропонував йому виправити всі його теоретичні історичні твори. В перший час товариш Шліхтер провадив з ним спори, потім товариш Любченко, потім цілий ряд інших товаришів... Товариш Косіор потім виступив на ПБ з великою доповіддю проти Скрипника... А все-таки до кореня ми не добрались. Щадили Скрипника..."[246].

Жах обіймає, коли читаєш ці рядки. Яким же немислимим перекрученням, карколомним трансформаціям слід було піддати ділові і людські стосунки, щоб власні антигуманні, морально сумнівні дії подавати як "пощаду" до свого неправедно зацькованого товариша по партії.

Від природи гордий, з незалежним, непокірним норовом, Микола Скрипник важко переживав різку зміну ставлення до себе партійного оточення. Нова суспільна атмосфера висвітила справжню ціну багатьох з учорашніх колег, викликала гірке почуття прикрості, розчарування.

Однак зовсім нестерпним було те, що боротьба проти Миколи Олексійовича була виведена за внутріпартійні рамки, що їй свідомо надавалось загальнонаціонального масштабу і звучання. Особливо наочно це видно з публікацій в газеті "Известия ВУЦВК".

Щоправда, радянський офіціоз вміщував інформації, матеріали з деякими, іноді – істотними інтервалами після їх появи чи усного оприлюднення.

21 червня 1933 року "Вісті" вмістили цитату (не вельми яскраву і досить плутану) з промови Голови Президії ВУЦВК Г. Петровського, виголошену 19 травня на засіданні секретаріату ВУЦВК. В ній говорилося, що Наркомос "наробив дуже багато найгрубіших помилок". 22 червня газета надрукувала цитовану вище промову П. Постишева на пленумі ЦК КП(б)У від 10 червня. 30 червня "Вісті" видрукували розлогу інформацію про збори, присвячені ситуації на "мовному фронті". Досить велелюдне зібрання творчої інтелігенції Харкова проходило 27 червня в будинку працівників освіти. На ньому виступив А. Хвиля з доволі різкими нападками на М. Скрипника за "шкідництво на мовному фронті", за прагнення Наркомосу та Інституту наукової мови при ВУАН "віддалити українську культуру від братерської російської", створити "штучну відчуженість між ними".

Свідомо підтасовуючи факти, А. Хвиля намагався довести, що в теоретичних працях і виступах М. Скрипника було буржуазно-націоналістичне підґрунтя, на якому проросли "забруднення" української мови, тенденції "будувати правопис на базі тієї мови, що її творять буржуазні націоналісти в Галичині".

За А. Хвилею виступив завідуючий відділом культурної пропаганди ЦК КП(б)У М. Кіллерог. Згідно з його твердженням, в працях М. Скрипника одна помилка нанизувалась на іншу і вся творчість наркома освіти це – своєрідне зведення таких помилок. М. Кіллерог договорився до того, що оголосив "помилкою" "і гасло про національну свідомість", яке пролунало в деяких промовах т. Скрипника, гасло не ленінське, гасло, що під ним охоче підпишуться українські шовіністи".

Жодного сумніву з приводу явно надуманих звинувачень ніхто не виявив. Більше того, загальноміські збори педагогів, письменників, працівників культури, преси, профспілок, студентів ухвалили резолюцію з осудом М. Скрипника і направили П. Постишеву "палке пролетарське привітання" із запевненнями у готовності боротися "за здійснення Ваших вказівок"[247].

З липня 1933 року газета подала виступ П. Постишева на об'єднаному пленумі Харківського обкому та облвиконкому. Повторивши багато де в чому тези промови на останньому пленумі ЦК КП(б)У, другий секретар Центрального Комітету додав і деякі нові нотки, які виглядають ще погрозливіше. "...Пильність української парторганізації останнім часом, на жаль, послабшала, – ремствував доповідач. – Ви подивіться, наприклад, на масову літературу, яку тиражами на сотні тисяч надсилали 1931 й 1932 рр. до колгоспного села. Адже серед цих брошур і книжок ви натрапите на чимало таких, у яких вовчі очі ворога так і дивляться на вас з рядків. Величезне наше знаряддя – знаряддя

нашої агітації та пропаганди вороги нерідко ухитрялися, сидячи в наших таки апаратах і користаючи з наших матеріяльних ресурсів, скористувати проти партії, проти радвлади, проти колгоспного ладу.

...Ворог намагається сховатись за спину т. Скрипника. Це зайвий раз говорить нам про серйозні помилки т. Скрипника і в його літературних працях з національного питання та культурного будівництва, і в його практичній роботі – у керуванні системою освіти на Україні.

Але марно намагається і тепер ще ворог сховатися за спину т. Скрипника. Тепер сам т. Скрипник тре свою спину жорсткою мочалкою, але не надто міцно натискає. Доведеться допомогти йому трохи (сміх, оплески).

Треба викрити всі помилки, що їх припустив т. Скрипник у його роботах. Треба разом з тим виявити і викрити ті антимарксистські, антиленінські твердження, які протягалося по різних ділянках ідеологічного фронту "шкільного" т. Скрипника".

П. Постишев виступав з прямою погрозою на адресу тих, хто "не розумів", або "не хотів розуміти" важливості такої викривальної роботи, хто "помовчував" про свої настрої з приводу заходів, що їх вживав ЦК КП(б)У, "ховаючи в середині себе незгоду з цими заходами", обіцяв "найнещадніше викорінення" всього, що заважає партії здійснювати обраний курс.

Того ж дня "Вісті" повідомили і про доповідь на зборах партколективу ВУАМЛІНу віце-президента Української Академії наук О. Шліхтера. Прикметна назва тригодинного виступу, який "заслухали з великою увагою": "Чергові завдання культурного фронту в зв'язку з постановами червневого пленуму ЦК КП(б)У". Тексту доповіді редакція не вмістила, однак суть передала трьома лаконічними фразами: "Т. Шліхтер дав глибоку й всебічну аналізу перекручень шкідницької роботи класового ворога на культурному фронті. Піддав нещадній критиці ряд антипартійних і націоналістичних помилок, що їх припустився т. Скрипник в своїх творах та що безпосередньо позначилися в роботі школи та на мовному фронті, в літературі, історії, філософії. Т. Шліхтер накреслив практичне завдання перед організацією ВУАМЛІНу, щоб виправити ці помилки і запобігти їх у дальшому розвиткові української пролетарської культури"[248].

5 липня на зборах партосередку ВУАМЛІНу виступив Голова Президії ВУЦВК Г. Петровський. Він почав з "невеликої історичної довідки", "як в ЦК повстало питання про роботи т. Скрипника і про виправлення помилок, що він їх допустився". Це, на думку доповідача, треба було обов'язково зробити, оскільки М. Скрипник стверджував, що його до останнього часу ніхто не критикував. Г. Петровський визнавав: "Правда, до приїзду т. Постишева по-справжньому більшовицької, розгорнутої критики помилок націоналістичного порядку тов. Скрипника ніхто не давав, і потрібної боротьби проти них не

було"[249]. Однак Голова ВУЦВК тут же пригадав, що "ще півтора роки тому (тобто десь на початку 1932 року – В.С.) т. Любченко вніс до Політбюро питання про грубу помилку т. Скрипника в його трактуванні т.зв. "націонал-більшовизму". Тов. Скрипник цілком не правдиво поділяв більшовизм і визначив укапістів націонал-більшовиками, що їхню програму буцімто здійснює тепер наша партія. Тоді ж таки т.Шліхтер в зв'язку з статтею тов. Сталіна з питань історії партії (мова про листа Й. Сталіна "Про деякі питання історії більшовизму" до редакції "Пролетарская революция" – 1931 рік – № 6 – В.С.), зазначав про деякі грубіші теоретичні помилки тов. Скрипника в його творах з історії Жовтневої революції на Україні. На засіданнях ЦК було вирішено, щоб т.Скрипник найближчого часу переглянув усі свої твори і виправив би помилки. Тов. Скрипник обіцяв найближчого часу цим зайнятися. На жаль, на цьому ЦК обмежився. Він недооцінив всієї важливості й глибини припущених тов. Скрипником помилок і потреби рішуче виправити їх"[250].

Обіцянки М. Скрипник не виконав і тоді Політбюро повернулося ще раз до питання, визначило строк подачі пропозицій М. Скрипником про виправлення помилок. Однак і цього разу справа з місця не була зрушена.

Лише з приїздом П. Постишева почалася рішуча критика помилок наркома освіти. "В одній з своїх промов на засіданні ЦК, – пригадував Г. Петровський, – я сказав, що т. Скрипник обдурив довірря ЦК. Після натиску з боку політбюро т. Скрипник написав свої пояснення на 92 сторінках і озаглавив їх "Національне питання на межі двох п'ятирічок". Цю роботу т. Скрипника визнано за неправильну, бо в ній говорилося не стільки про помилки, скільки про різні моменти національного питання на Україні, навіть з підведенням виправдання своєї творчости, за яким виходило, що свого часу його писання з національного питання були правильні, а тепер минув певний час і вони виглядають инакше. Політбюро визнало це занадто неправильним з боку т. Скрипника і запропонувало йому викласти ясно і точно свої помилки"[251].

Коли червневий пленум ЦК КП(б)У устами П. Постишева відкинув спроби М. Скрипника пояснити свою позицію, останній подав до Політбюро ЦК КП(б)У перероблений і доповнений варіант статті "Національне питання на межі двох п'ятирічок". Однак, за словами Г. Петровського, Політбюро навіть не стало розглядати внесених змін, а запропонувало Миколі Скрипнику дати виклад лише своїх помилок на 10 – 12 стор.

Далі Всеукраїнський староста довго розповідав про ув'язку помилок М. Скрипника з прорахунками, недоліками й шкідництвом в роботі наркомату освіти, де навколо наркома згуртувались шпигунські та інші антирадянські елементи, що розгорнули націоналістичну ді-

яльність, спрямовану на відрив України від Росії, наближення до буржуазного Заходу.

За твердженням Г. Петровського, "ЦК поставився до т. Скрипника дуже бережно, старався не дискредитувати старого більшовика й штовхав його на шлях самокритики власних помилок та їх виправлення. Проте т. Скрипник не виправдав довірря ЦК і навіть навів на ЦК деяку тінь – ніби-то ЦК потурав його помилкам"[252].

Голова ВУЦВК каявся в тому, що КП(б)У дуже пізно розпочала критику М. Скрипника, не реагувала оперативно на заклики Й. Сталіна, ЦК ВКП(б) викривати націоналістичні збочення. Визнавши провину ЦК КП(б)У, Г. Петровський тут же буквально обрушувався на вчених-суспільствознавців. "...Я тепер ставлю Вам, ВУАМЛІНівці, запитання:

– Ви партійці, наукові працьовники марксо-ленінської науки, хіба ви не помічали цієї єреси в практиці національної й культурної роботи? Де були ваші очі, коли всяка наволоч під прикриттям "широкої спини", а й без прикриття, протягала ворожі пролетаріятові, просто контрреволюційні перекручення партлінії і радянської політики? Як це ви не помітили в історичних творах т. Скрипника антипартійних, антиленінських постановок, теорій і нарешті націоналістичної практики в роботі Наркомосу? Чому, справді, ви не ставили цих питань у себе? Чому повз вас це пройшло, чому ви не сигналізували, чому не ставили перед ЦК цих питань?"[253]

Це вже було подібне на шантаж елітного наукового колективу, залякування всієї української науки.

Невідомо, чи був присутній на тих зборах М. Скрипник (мав бути за посадою). І якщо був, то, звісно, гірко переживав уже не стільки за свої незаслужені образи, а за людей, вчених, вся провина яких полягала лише в тому, що вони могли мати думку, яка в чомусь різнилася з офіційними підходами. Назвати ж останні виваженими, обґрунтованими, просто елементарно людяними, за всього бажання, було просто неможливо.

Однак один із найстаріших членів партії не зупинився й на тих претензіях, які вже, здавалось, виходили за розумні межі. "У т. Скрипника така сила ріжних помилок, – наполягав один з найвищих радянських діячів, – над виправленням яких ґрунтовно й багато треба попрацювати не тільки йому самому, а й всім нам – надто багато він їх наробив, – і хоч партія знає його не один, а багато років, як старого більшовика, тим більшу відповідальність він повинен нести"[254].

Ну як було таке чути від людини, для якої все твоє життя було, як на долоні, яка знала тебе мало не з перших революційних кроків і з якою практично, півтора десятка років доводилось працювати пліч-о-пліч на найвищих державних посадах, вирішувати силу-силенну найрізноманітніших питань, достеменно знати, чим ця людина "дихає"?..

А тут ще на довершення, начебто спеціально намагаючись нанести дошкульнішого морального удару, Голова ВУЦВК пригадав, як "на XI з'їзді РКП(б) т. Мануїльський від усієї української делегації заявив, що т. Скрипник не відбиває позицій КП(б)У в національнім питанні". За оцінкою Г. Петровського вчинок Д. Мануїльського "ще й досі є величезним моральним капіталом нашої партії тому, що КП(б)У ніколи не поділяла й не поділяє націоналістичних помилок т. Скрипника"[255].

6 липня 1933 року "Вісті ВУЦВК" під заголовком "Про деякі помилки на теоретичному фронті" надрукували велику промову Панаса Любченка на пленумі ЦК Ленінської Комуністичної спілки молоді України. Популярний партійний і державний діяч, колишній український есер, боротьбист відправними моментами своєї доповіді обрав тезу: Миколою Скрипником було створено окрему "шкілку" і "помилок на теоретичному фронті нароблено дуже й дуже багато. Проти цих помилок зі всім юнацьким завзяттям повинен виступити комсомол. Я думаю, що мені не треба доводити, що коли візьмемося з Вами як слід за цю справу, ми помилки виправимо і до нашої молоді всі входи націоналістам закриємо".

Слова П. Любченка були зустрінуті гучними оплесками присутніх. Однак звинувачувати малодосвідчену та й теоретично недостатньо загартовану молодь у недалекоглядності, примітивному розумінні надскладних суспільствознавчих проблем не варто.

Для того, щоб підкорити собі настрої підростаючого покоління, на карту ставилось все: і авторитет вищих державних діячів, і їх минулі заслуги, і навіть свідома підтасовка доказів. П Любченко звинуватив М. Скрипника у п'яти основних гріхах (групах гріхів).

Передусім, Миколі Олексійовичу, його однодумцям, учням інкримінувалась переоцінка в історичних працях ролі національного питання та недооцінка соціальних аспектів життя. В хід було пущено згадки про всі відомі теоретичні розходження М. Скрипника з В. Леніним і Й. Сталіним і широке цитування творів "послідовників" – М. Рубача, А. Річицького, Гірчака, Каретникової, Свідзинського. "Переоцінивши національне питання, зробивши його основним, домінантним, т. Скрипник і колегія Наркомосу, не зважаючи на вказівки ЦК, вперто встановлювала у Вишах України 110 годин для національного питання і 60 годин для ленінізму. Отже, – наголошував П. Любченко, – перший висновок, коли ми хочемо покінчити, і то як найскорше з помилками, що були припущені на теоретичному фронті, треба покінчити з першою помилкою – переоцінкою національного питання. Треба, щоб ті молоді кадри, які з великої вини т. Скрипника потрапили на неправильні позиції, як найскорше виправили свої помилки, а тих, що нездатні цього зробити – треба усунути з теоретичного фронту".

Лексика, звісно, далека від прийнятої в науці, однак витрачати час і зусилля на переконання інакодумаючих державні функціонери

вважали за зайве. Адже вибору молодим людям вони не залишали – або "виправитись", думати так, як тобі накинуть, або ж бути "усунутим" – ось і всі "альтернативи".

Другий гріх, за П. Любченком, полягав у позиції М. Скрипника, згідно з якою теоретично переоцінити національне питання взагалі неможливо, що це, по суті, невірна теза, просто нісенітниця. Очевидно, почуваючи тут себе недосить твердо, "критик" аргументувати своєї незгоди не став, чи не зміг.

Єдине на що спромігся, це фальсифікувати висловлювання М. Скрипника і надавши йому такого виразу: "...мовляв переоцінки національного питання, себ-то ухилу до місцевого націоналізму не може бути".

Третій гріх – це підтримка і навіть пропаганда у працях М. Скрипника "націоналістичної теорії про безбуржуазність української нації", авторство якої П. Любченко приписав В. Винниченкові, а серед популяризаторів назвав М. Грушевського, М. Сухино-Хоменка, Свідзинського і О. Бадана.

Наступним, четвертим теоретичним гріхом М. Скрипника П. Любченко визначив "ідеалізацію, прикрашування Центральної Ради". Скрипникові помилки підхопили і поширювали тогочасні історики, серед них – Сухино-Хоменко, Свідзинський, Каретникова.

Нарешті, автор виступу перед молоддю звинуватив Миколу Скрипника у обстоюванні погляду ("теорії") про існування такої течії, як "націонал-більшовизм" ("шумськісти", "укапісти", "розламівська ренегатська група Василькова-Турянського" в КПЗУ тощо).

Як і інші автори публічних виступів проти М. Скрипника, П. Любченко підтримав П. Постишева у твердженнях, що М. Скрипник неправильно реагує на справедливі вимоги самостійно викрити основні свої помилки.

Знайомлячись з усіма цими публікаціями (а крім "Вістей ВУЦВК" подібні матеріали з'являлись і в інших органах преси, зокрема – місцевої), М. Скрипник відчував, як кожного разу в душі закипає образа. Невже ж читачі, робітники, селяни, інтелігенція повірять у те, що він разом з їх ворогами бореться проти ленінізму, більшовизму, соціалізму?! Проти нового життя, народу, України?!...

А таки повірять, знаходячись під постійним ідейно-психологічним пресингом! Та ще й, якщо сам він, Микола Скрипник, "зізнається у провинах", "нещадно викриє" їх, як того домагались партійні функціонери! Мабуть, з нього й "вичавлюють" "пояснення", щоб, надрукувавши в газетах, остаточно розтоптати в очах громадськості, по-суті, знищити. То як можна з цим миритись? Як можна цьому свідомо допомагати?!...

Народжувались й інші думки. Микола Олексійович дедалі розумів, що жодні каяття не змінять ситуації – плани погромної пропагандист-

ської кампанії проти нього були далекосяжними, розрахованими на тривалий період. Сподіватись, що ближчим часом він задовольнить вимоги своїх мучителів і його страждання скінчаться – не доводилось. А надалі бути "пішаком" у чужій грі – означало приректи себе на нескінченні ідейні тортури. То ж вихід єдиний – миттєвим рішучим порухом поквитатися з життям, і хоч трішки, хай найстрашнішою ціною, ціною крові – реабілітувати себе за те, що під неймовірним тиском об'єктивних і суб'єктивних обставин почав поволі зсуватись на похилу площину. Піти з життя незламною, чесною, порядною людиною. Не зрадити своїм ідеалам, переконанням – не зрадити собі...

Фатальне рішення визрівало поволі, дедалі зміцнюючись, залишаючи все менше місце для сумнівів, сподівань на чудодійну зміну страхітливих тенденцій.

Востаннє переконавшись в абсолюній безперспективності, алогічності й аморальності подальшого діалогу з тими, хто жадав від нього неможливого, Микола Олексійович 7 липня 1933 року залишив засідання Політбюро ЦК КП(б)У, яке почало розглядати його листа, і про останнє рішення вже не знав. Перетнувши площу ім. Ф. Дзержинського, він піднявся до свого кабінету в Держплані, що містився у будинку Дкержпрому. Можливо, востаннє взявся за перо.

...Через багато років по тому журнал "Сучасність" надав свої сторінки для відтворення невідомих до того нотаток В. Винниченка. До логічних тверджень письменника-емігранта про те, що обов'язково мав бути передсмертний лист М. Скрипника, редакція зробила таку примітку: "Ці логічні припущення В. Винниченка в еміграції відповідають повністю правді. М. Скрипник залишив після самогубства великого листа, адресованого до Політбюро ЦК КП(б)У. В листі осудив новий курс національної політики і мотивував причину своєї смерти. Цей лист ніколи не був опублікований. Згадка про нього та кількарядкова цитата з цього листа появилася була в пресі відразу після смерти М. Скрипника. Також у літературному та політичному світі тодішнього Харкова ходили про цього листа чутки і перекази"[256].

Гадається, тут не все ясно. Для написання "великого листа", в якому б засуджувався "новий курс національної політики" і було викладено причини самогубства, у Миколи Скрипника просто не було часу. Якщо б такий лист був, він би неодмінно був саме великим, ґрунтовним (короткою запискою небіжчик ніколи б не задовольнився – це було зовсім не в його характері).

Якщо такий лист все ж був, то можна припустити, що майже повністю він був написаний зарані – мова, безперечно, про критику зміни курсу у національній політиці.

Можливо, що у переказах поширювались фрагменти з так і не віднайденої записки на ім'я Політбюро, яку від М. Скрипника надто настирно вимагали мало не до останнього подиху.

В обох випадках заключні слова – про зведення рахунків з життям – мали бути написані в останні хвилини, в кабінеті Держплану...

Після цього – дзвінок дружині, короткі, сухі слова прощання і – фатальний постріл.

Микола Скрипник був ще при свідомості, коли на шум збіглись приголомшені працівники із сусідніх кабінетів. Ніби збентежено виправдовуючись, він встиг вимовити: "Це остання помилка Скрипника". І поволі заплющив очі...

Що він мав на увазі, кожен міг у ту мить і, може, зараз розуміти по-своєму...

---

[1] ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 7096. – Арк. 56; ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 1.

[2] Див.: *Скрипник Микола.* Статті й промови. – Том II. Національне питання. Ч. І. – С. 146-164.

[3] Там само. – С. 217-264.

[4] Див.: Солдатенко В.Ф. До оцінки організацій "українських більшовиків". – Український історичний журнал. – 1989. – № 6. – С. 62-69; № 7. – С. 49-57.

[5] Див.: *Ненароков А.П.* Из опыта национально-языковой политики первых лет Советской власти // История СССР. – 1990. – № 2. – С. 6.

[6] *Скрипник М.* Статті й промови. – Т. II. – Ч. 1. – С. 103.

[7] Там само. – С. 73-74.

[8] *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – К., 1998. – С. 128.

[9] Там само.

[10] Там само. – С. 129.

[11] *Скрипник М.* Статті й промови. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 3-17.

[12] Там само. – С. 13.

[13] Там само. – С. 8.

[14] Там само. – С. 132-141.

[15] Там само. – С. 134.

[16] Там само. – С. 132-133.

[17] Див.: Там само. – С. 48-129, 142-315 та ін.

[18] Там само. – С. 178, 182, 219.

[19] Там само. – С. 179.

[20] Там само. – С. 214, 216 та ін.

[21] Див.: ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 204. – Арк. 1-142; Оп. 9. – Спр. 796. – Арк. 1-59; Спр. 873. – Арк.

[22] Там само. – Оп. 9. – Спр. 66. – Арк. 1-6.

[23] Там само. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 240. – Арк. 69; Оп. 8. – Спр. 40. – Арк. 145.

[24] Там само. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 204. – Арк. 81; Оп. 8. – Спр. 40. – Арк. 102.

[25] Там само. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 240. – Арк. 205, 206.

[26] Там само. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 204. – Арк. 15; Оп. 8. – Спр. 40. – Арк. 205.

[27] *Кошелівець І.* Назв. праця. – С. 202-203.

[28] *Скрипник М.* Статті й промови. – Том V. Література й мистецтво. – Харків, 1930. – С. 43.

[29] Там само. – С. 285.
[30] Там само. – С. 285-286.
[31] *Скрипник М.* Підсумки літературної дискусії // Більшовик України. – 1926. – № 1 (липень); Скрипник М. Статті й промови. Т. II. – Ч. 1. – С. 137-138.
[32] Там само. – С. 139.
[33] Там само. – С. 130, 131, 139.
[34] Там само. – С. 125.
[35] Там само. – С. 132-133.
[36] Там само. – С. 126.
[37] Там само. – С. 114.
[38] Там само. – С. 115.
[39] Там само.
[40] Там само. – С. 117-118.
[41] Там само. – С. 124-128, 144-145 та ін.
[42] Там само. – С. 128.
[43] *Скрипник М.* Лист до тов. Лебедя // Статті й промови. Т. II. – Ч. 1. – С. 309.
[44] Там само. – С. 311.
[45] Там само. – С. 309.
[46] Там само. – С. 314.
[47] *Скрипник М.* Статті й промови. Т. II. – Ч. 1. – С. 281-285.
[48] Там само. – С. 294-301, 314.
[49] *Скрипник М.* З приводу економічної платформи націоналізму // Статті й промови. Т. II. – Ч. 1. – С. 300.
[50] *Кошелівець І.* Назв. праця. – С. 204.
[51] Там само.
[52] *Скрипник М.* Статті й промови. Т. II. – Ч. 1. – С. 127.
[53] Див.: *Кошелівець І.* Назв. праця. – С. 196-197; ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 240. – Арк. 84.
[54] *Скрипник М.* Статті й промови. Т. V. – С. 10-11.
[55] Там само. – С. 273.
[56] Там само. – С. 21.
[57] *Скрипник М.* Статті й промови. Т. II. – Ч. 2. – С. 304.
[58] Там само. – С. 304.
[59] Див.: *Кошелівець І.* Назв. праця. – С. 201.
[60] ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1545. – Арк. 88.
[61] Там само. – Арк. 92.
[62] Там само. – С. 88.
[63] ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 59. – Арк. 89-94.
[64] *Кошелівець І.* Назв. праця. – С. 213.
[65] Там само. – С. 199-200.
[66] Там само. – С. 210-211.
[67] *Скрипник М.* Статті й промови. Т. V. – С. 13-14.
[68] Див.: *Кошелівець І.* Назв. праця. – С. 211.
[69] Там само. – С. 211-213.
[70] Там само. – С. 213.
[71] *Скрипник М.* Статті й промови. Т. II. – Ч. 2. – С. 353.
[72] Там само. – С. 351.
[73] Цит. за: *Кошелівець І.* Назв. праця. – С. 113.

[74] Там само.
[75] Українські вісті (Париж). – 1927. – 15 жовтня.
[76] Цит. за: *Кошелівець І.* Назв. праця. – С. 227-228. *Борщак І.* Дві зустрічі // "Україна" (Париж). – 1950. – № 4. – С. 257.
[77] Див.: *Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917 – 1920 рр.). – К., 2001. – С. 65-202.
[78] Див.: *Скрипник М.* Статті й промови. Т. II. – Ч. 1. – С. 167-216 та ін.
[79] Див.: Там само – Т. II. – Ч. 1. – С. 217-264, 270-288; Ч. II. – С. 73-128 та ін.
[80] Див., напр.: Ч. І. – С. 277-278.
[81] Там само. – С. 150-159.
[82] Там само. – С. 155.
[83] Там само. – С. 315-330.
[84] Народность и родной язык населения СССР. – М., 1928. – С. 54, 73.
[85] *Скрипник М.* Статті й промови. Т. II. – Ч. 1. – С. 319.
[86] Там само. – С. 320.
[87] Там само. – С. 321.
[88] Там само. – С. 322.
[89] Там само. – С. 323, 327.
[90] Там само. – С. 318-319.
[91] Вісті ВУЦВК. – 1930. – 24 і 25 квітня . – №№ 94 і 95.
[92] *Див.: Скрипник М.* Статті й промови. Т. II. – Ч. II. – С. 338-346.
[93] Там само. – С. 380.
[94] Там само. – Т. II. – Ч. 1. – С. 92.
[95] Червоний шлях (Харків). – 1933. – № 10. – С. 198.
[96] ЦДАВО України. – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 23.
[97] ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 873. – Арк. 139-140 та ін.
[98] Там само. – Спр. 796. – Арк. 64-66; спр. 1427. – Арк. 59 та ін.
[99] ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 204. – Арк. 37.
[100] Там само. – Спр. 272. – Арк. 34-35.
[101] Там само. – С. 36.
[102] Там само. – Арк. 100; Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 40. – Арк. 81.
[103] Там само. – Спр. 204. – Арк. 139; Оп. 8. – Спр. 40. – Арк. 11.
[104] Там само. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 40. – Арк. 14.
[105] Там само. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 8. – Арк. 37.
[106] Там само. – С. 38.
[107] *Скрипник М.* Статті й промови. Т. II. – Ч. 1. – С. 268.
[108] Там само. – С. 341-344.
[109] Там само. – С. 356.
[110] Там само. Т. II. – Ч. 2. – С. 235-238; 250-253.
[111] Там само. Т. II. – Ч. 1. – С. 269.
[112] ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 240. – Арк. 66; Оп. 8. – Спр. 40. – Арк. 120, 125.
[113] Див.: *Скрипник М.* Статті й промови. Т. II. – Ч. 2. – С. 127-356.
[114] Там само. – С. 356-357.
[115] Там само. – С. 363.
[116] Там само.
[117] Там само.
[118] Там само. – С. 357-358.

[119] ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 66. – Арк. 11.
[120] Там само. – С. 11-12.
[121] *Скрипник М.* Статті й промови. Т. II. – Ч. 2. – С. 357.
[122] Там само.
[123] Там само. – С. 45.
[124] Там само. – С. 71-79.
[125] ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 66. – Арк. 6.
[126] Там само.
[127] *Скрипник М.* Статті й промови. Т. II. – Ч. 2. – С. 55.
[128] Див.: ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 796. – Арк. 54; Спр. 873. – Арк. 48 зв. та ін.
[129] Там само. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 240. – Арк. 61.
[130] Там само. – С. 56.
[131] Там само. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 55. – Арк. 11-15.
[132] Там само. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 87. – Арк. 63-63зв.
[133] Там само.
[134] Цит. за: С чего начинается личность. – М., 1984. – С. 23.
[135] ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 192. – Арк. 19-20.
[136] *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація. – С. 134.
[137] *Скрипник М.* Статті й промови. Т. I.– С.
[138] Цит. за: *Замковий В.П.* Микола Скрипник: сторінки політичної біографії //Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С. 259.
[139] *Скрипник М.* "Два сапога – пара" // Комуніст. – 1926. – 16 червня.
[140] Там само.
[141] Див.: *Скрипник М.* Статті й промови. Т. II. – Ч. 1. – С. 271-288, 302-314, 355-361 та ін.
[142] ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 1553. – Арк. 1.
[143] ЦДАВО України. – Ф. 2708. – Оп. 4. – Спр. 5. – Арк. 32.
[144] ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 17. – Арк. 170.
[145] ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 3. – Арк. 2-3.
[146] ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп.4. – Спр. 192. – Арк. 3.
[147] Там само.
[148] Там само. – С. 4.
[149] Там само. – С. 4-5.
[150] Там само. – С. 5-6.
[151] Вісті ВУЦВК. – 1932. – 26 січня. – № 21.
[152] ЦДАВО України. Ф. 264. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 13; Ф. 2605. – Оп. 3. – Спр. 1553. – Арк. 6-7 та ін.
[153] Цит. за: *Замковий В.П.* Назв. праця. – С. 248.
[154] Див.: *Шаповал Ю.І.* Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – С. 170-171.
[155] Вісті ВУЦВК. – 1933. – 12 липня.
[156] ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. – Арк. 7.
[157] Там само.
[158] Там само. – С. 7-8.
[159] Там само. – С. 8.
[160] Там само. – С. 10.
[161] Там само. – С. 9.

[162] Там само.
[163] Там само. – С. 10.
[164] Там само.
[165] Більшовик України. – 1933. – № 3. – С. 3.
[166] Див.: *Шаповал Ю.І.* Назв. праця. – С. 172-173.
[167] Більшовик України. – 1933. – № 11. – С. 113.
[168] Див.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 112-113.
[169] *Скрипник М.* Вибрані твори. – С. 529-530.
[170] Там само. – С. 530.
[171] Там само. – С. 532.
[172] Там само. – С. 534-535.
[173] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.6. – Спр. 281. – Арк. 191; Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 192. – Арк. 1.
[174] Цит. за: *Пиріг Р., Шаповал Ю.* Микола Скрипник: хроніка загибелі // Політика і час. – 1991. – № 4. – С. 80.
[175] Див.: *Шаповал Ю.* Україна 20 – 50-х років... – С. 116.
[176] Цит. за: *Пиріг Р., Шаповал Ю.* Назв. праця. – С. 81.
[177] ЦДАВО України. –Ф. 1. – Оп.9. – Спр. 1. – Арк. 84; Ф. 166. – Оп.12. – Спр. 7093. – Арк. 57.
[178] Див.: ЦДАВО України. – Ф. 377. – Оп.1. – Спр. 12043. – Арк. 1-2 зв., 53-60, 62-72; Спр. 12046. – Арк. 7-10, 36зв., 41-43 зв. та ін.
[179] Там само. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 12045. – Арк. 5-7 зв.
[180] Там само. – Арк. 73-86, 89-103; Спр. 12046. – Арк. 20-23, 35-41, 47-49 зв., 50-51 та ін.
[181] Там само. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 12043. – Арк. 56.
[182] *Там само.*
[183] Цит. за: *Пиріг Р., Шаповал Ю.* Назв. праця // Політика і час. – 1991. – № 4. – С. 80-81.
[184] Див.: *Скрипник М.* Нариси підсумкі. Українізація та обслуговування культурних потреб нацменшостей УРСР, зокрема російської. Промова на засіданні НКО УРСР з 14.II.1933 р. – Харків, 1933. – 36 с.
[185] Там само. – С. 3-4.
[186] Там само. – С. 5-7.
[187] Там само.
[188] Там само. – С. 9.
[189] Там само.
[190] Там само. – С. 11.
[191] Там само. – С. 11-12.
[192] Там само. – С. 34.
[193] Там само. – С. 13, 14.
[194] Там само. – С. 31.
[195] Там само. – С. 19-26.
[196] Там само. – С. 13-14.
[197] Див.: Там само. – С. 18-19, 27.
[198] Цит. за: *Пиріг Р., Шаповал Ю.* Назв. праця. – С. 81.
[199] *Овчаров Г.*. Микола Скрипник і радянська література. – Харків, 1933. – 103 с.

[200] Там само. – С. 15-16.
[201] Там само. – С. 16-17.
[202] Див.: Там само. – С. 52-55.
[203] Див., напр.: Там само. – С. 30, 70-78, 100 та ін.
[204] Там само. – С. 66.
[205] Там само. – С. 74.
[206] *Шаповал Ю.* Україна 20-х – 50-х років... – С. 116.
[207] Вісті ВУЦВК. – 1933. – 1 травня.
[208] Там само.
[209] Там само.
[210] Там само.
[211] *Хвиля А.* Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Більшовик України. – 1933. – № 7 – 8. – С. 55.
[212] Там само. – С. 43.
[213] Там само. – С. 52-53.
[214] *Шліхтер О.* За більшовицьку непримиренність в теорії // Більшовик України. – 1933. – № 5 – 6. – С. 71.
[215] Там само. – С. 85.
[216] Там само. – С. 72-73, 76-77.
[217] Там само. – С. 77-78.
[218] Там само. – С. 78.
[219] Там само. – С. 78-79.
[220] Там само. – С. 80.
[221] Там само. – С. 80-81.
[222] Там само.
[223] Документ – Лист Д. Мануїльського знаходиться в колекції документів ЦДАГО, однак, чомусь, не зафондований.
[224] Там само.
[225] Там само.
[226] Див.: *Шаповал Ю.* Назв. праця. – С. 117-118.
[227] *Скрипник М.* Вибрані твори. – С. 536.
[228] Там само.
[229] Там само. – С. 537.
[230] Там само.
[231] Там само. – С. 539.
[232] Там само. – С. 539-540.
[233] Там само. – С. 540.
[234] Там само. – С. 540-541.
[235] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 13. – Спр. 400. – Арк. 43.
[236] Там само. – С. 44.
[237] Там само. – С. 46-47.
[238] Там само. – С. 47.
[239] Там само. – С. 48.
[240] Там само. – С. 96.
[241] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 145. – Спр. 18. – Арк. 7.
[242] Там само. – Спр. 19. – Арк. 5.
[243] Там само. – Спр. 20а. – Арк. 2.
[244] Там само. – Спр. 21. – Арк. 1.

[245] Цит. за: *Попов М.* Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними // Червоний шлях. – 1933. – № 7. – С. 119120.

[246] Вісті ВУЦВК. – 1933. – 11 липня.

[247] Там само. – 30 червня.

[248] Там само. – 3 липня.

[249] Там само. – 11 липня.

[250] Там само.

[251] Там само.

[252] Там само.

[253] Там само.

[254] Там само.

[255] Там само.

[256] Володимир Винниченко про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника "Думки про себе на тім світі. (З неопублікованих записок В. Винниченка)" // Сучасність. – 1971. – № 9. – С. 13-14.

ВИСНОВКИ І МІРКУВАННЯ

Будь-який читач, завершуючи знайомство з черговим із вищезапропонованих розділів книги, мабуть, готовий, передусім до висновку, що пошуки й зусилля націонал-комуністів, які б непересічні діячі, талановиті політики їх не уособлювали, незмінно завершувались невдачами, а то й трагедіями. І заперечити щось істотне подібній логіці досить важко.

І все ж, гадається, не варто поспішати здійснювати остаточний історичний присуд щодо непростого феномена.

По-перше. Слід переглянути підходи до оцінки українського комунізму і спробувати вийти на дещо ширші, ніж практикувалося до цього, параметри розгляду самого явища. Навряд чи вірно вважати український націонал-комунізм породженням хронологічно короткого етапу суспільного розвитку (більшість істориків ладні відводити йому лише 1918 – 1925 рр. і наполягають на семи роках існування). Факти говорять, що витоки його, перші прояви, безперечно, віднаходяться ще в 1917 р., а ідеї, незважаючи ні на що, у різних варіантах пробивалися, а то й потужно вибухали і в наступні десятиліття.

Точно так у змістовному відношенні невірно обмежуватись в аналізі й оцінці українських комуністів як висловленими їм партійно-кримінальними звинуваченнями, так і тим, що незаперечний вирок історичному феномену давно винесено.

Підходячи до справи конкретно-історично, слід ще раз глибоко усвідомити, хто саме, які реальні сили в політичному, організаційному, ідеологічному, врешті – у фізичному сенсах стали нездоланною перешкодою на шляху реалізації національно-комуністичних ідей. Це Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків), її невіддільна складова – Комуністична партія (більшовиків) України, радянська політична система, Союз Радянських Соціалістичних Республік. Не маючи жодного сумніву щодо природної зумовленості могутності як згаданих по-окремих інституцій, так і всіх їх сумарно, визнаючи історичну закономірність їх незаперечних переваг і торжества, тим не менше цілком виправданим видається спокійно, виважено ще раз ретроспективно поміркувати над деякими достатньо важливими і логічними "вузликами" минулого, спробувати ще раз неупереджено оцінити історичний досвід на значно масштабнішому зрізі.

Ті об'єктивні проблеми, з якими зіткнулася і ВКП(б), і радянська влада, і союзна держава після організаційної ліквідації українського комунізму, гадається, зайвий раз проливають світло на те, наскільки носії останнього в деяких дуже істотних і принципових аспектах теоретичного аналізу, соціального планування, політичного прогнозуван-

ня були праві, як загалом своєчасно намагалися спрямувати українське та й радянське в цілому суспільство виваженішим, ефективнішим шляхом, убезпечити від негараздів, що його спіткали в наступному.

Реалізація програм українських комуністів не дозволила б задомінувати моноідеології, що завжди і безперечно приховує значну загрозу для будь-якого соціуму, спільноти, в чому зайвий раз і переконав наш вітчизняний досвід. Втілення в життя планів націонал-комуністів привело б до формування важелів-противаг тоталітарній політичній жорсткості, виявом чого, зокрема, стали нехтування демократичними нормами партійного життя, принципами комуністичного керівництва, порушення законності, масові репресії.

Зрештою здійснення засад націонал-комуністичної політики своєю найістотнішою сутністю було спрямоване на задоволення національного інтересу, на забезпечення умов до повнокровного, повноцінного розвитку кожного національного організму, на уважне ставлення до національних особливостей і специфіки, на беззастережну повагу до національних традицій і культури, зведення виправданих обмежень для культивування й забезпечення реальної зверхності інокультури, якою б метою останнє не виправдовувалось.

Якщо уважно, відповідально аналізувати причини того процесу, який привів до втрати керівної ролі Комуністичної партії в Радянському Союзі, й Україні в тому числі, до розвалу самого СРСР, втрати тих незаперечних соціальних завоювань, геополітичних позицій, що визнавалися усім світом, впливали на розвиток людства, то, серед іншого, на одне з чільних місць варто поставити неувагу, відверте небажання дослухатись до того, чого прагнули, про що говорили українські комуністи. Звісно, ні обмежуватись поясненням зумовленості складних і масштабних суспільних процесів, які стали результатом велетенської суми взаємопереплетених об'єктивних і суб'єктивних чинників, ні, тим більше, абсолютизувати їх не слід. Однак і абстрагуватись від них, розцінювати як щось другорядне й меншовартісне, вочевидь, теж невірно.

В акумульованому вигляді вищевикладене може вкластись в коротку констатацію: історичні невдачі та й поразки СРСР і Комуністичної партії багато в чому були пов'язані з тим, що не було знайдено шляхів, механізмів для національної самореалізації народів, що ввійшли до могутньої союзної зверхдержави, яка довгий час впевнено торувала шляхи суспільного прогресу. А найвищим пафосом, найістотнішою метою всього існування українського комунізму й був сміливий, принциповий пошук оптимального співвідношення соціального й національного начал комуністичної політики, досягнення їх гармонійної єдності.

По-друге, ще раз уважно віднестись до історії українського комунізму (як різновиду націонал-комунізму взагалі), до його додаткового

вивчення варто і з огляду на ті процеси, які людство переживає останніми роками.

Повернення до ринкової економіки і культивування на українському ґрунті зразків західних політико-владних моделей, попри оптимістичні запевнення частини партійних і державних провідників, не привели ні до відчутного соціального, ні (як то не дивно за умов існування незалежної держави) до національного прогресу. Навпаки, суспільство зіткнулося з масою величезних труднощів і найскладніших проблем, розв'язання яких далеко не всім бачиться справою недалекого майбутнього.

З одного боку, досвід останніх півтора десятиліть переконує, що відмова від комуністичної орієнтації з її обґрунтованими прагненнями до надійних соціальних гарантій для переважної більшості населення – то ще зовсім не поступальний рух уперед. У всякому разі, щодо останнього виникають достатньо правомірні сумніви. А відтак і зовсім не втрачається притягальна сила комуністичного вчення, хоча на його дискредитацію й спрямовані гігантські зусилля. Своєрідним виявом логічності означеного спостереження є, зокрема, активне апелювання до комуністичних (лівих) гасел (для приниження – самозаспокоєння їх нерідко іменують популістськими) усіх політичних сил (враховуючи правоцентристів, правих, націонал-радикалів тощо). Особливо виразною і, навіть, нав'язливою ця тенденція стає в часи передвиборчих кампаній.

З іншого боку, національно орієнтовані елементи суспільства (звісно, здатні на науково-критичне мислення, об'єктивне світобачення) не можуть не бути стурбованими перспективою, яку обіцяє українській нації її інтеграція в суспільний простір з домінуванням комерціалізаційного начала, підкорення національного інтересу (чи його ігнорування) в разі торжества глобалістських процесів, що нині набирають велетенських обертів, розчавлюючи "під своїми колесами" народи, країни, континенти.

Варто, мабуть, серйозно замислитись, чому в світі ширяться, набувають сили виступи, рухи антиглобалістів. Їх учасники, вочевидь, уже встигли "скуштувати принад" моделі суспільної організації, яка не просто безжально ламає кордони національного, а й брутально знищує саму природу самобутнього, індивідуально-особливого, неповторно-національного.

Важливий урок історії українського комунізму полягає в тому, що справжнього прогресу і розквіту можна досягти не на шляхах відмови від соціалістичного вибору, а, навпаки, викорінення тих підходів і практики, які привели до деформацій сутності комуністичного вчення, відродження його високогуманістичного спрямування, подолання розриву між теорією і реальністю, послідовне й принципове врахування національних особливостей та інтересів.

Можна поставити просте питання: в які часи, хто з тих, котрі не сприймають, неустанно й затято критикують ідеологію й досвід націонал-комунізму, зробив більше для всебічного розвою українства, його справжнього, а не удаваного, показного відродження як поборники єднання соціальних і національних чинників Григорій Грицько, Олександр Шумський, Микола Скрипник?.. Вочевидь, запитання риторичне!

Звісно, нещирим і невиправданим було б вважати і твердити, що завжди і все в ідеології й практиці українського комунізму було бездоганним, ідеальним. Недоліки й прорахунки відомі й про них обов'язково треба також пам'ятати. Однак найголовніше все ж те, що вся славна когорта націонал-комуністів натхненно й болісно прагнула подолати суперечності зростання і знайти перспективу національного поступу, тенденцій суспільного розвитку на тому ж таки "стику" соціалізму й українськості.

То ж "здавати до архіву" спадщину українського комунізму, гадається, зарано. Як мінімум, до нього варто якомога пильніше придивитись, спробувати розгледіти в помислах і пориваннях кращих представників нації, її вірних синів те, що може допомогти впевненому рухові вперед, до нових соціальних і національних висот.

По-третє. Історія людства, за всієї своєї стрімкості, виявляє важкодоланну інерцію щодо радикальних і швидких змін своїх скільки-небудь урівноважених станів. Для того, наприклад, щоб відправити у небуття такі системи як рабство чи феодалізм, коли вони, здавалось би уже історично себе зжили, стали очевидним гальмом суспільного поступу, знадобилась не одна масштабна атака, що завершались прикрими поразками-відступами, за якими починалось тривале накопичення сил, визвольної енергії, аналіз минулих помилок, підготовка до нових соціальних штурмів. Однак історична закономірність, потреби виходу людства на якісно високі, прогресивніші щаблі розвитку зрештою брали таки гору. І цю незаперечну істину також варто мати на увазі, коли мова заходить про український комунізм як несправедливо забуте, не до кінця пізнане й оцінене явище. Тим більше, що ні свавільно "відмінити" національні особливості, ні прагнення людей досягти тих соціальних ідеалів, які науково втілені в комуністичному вченні, нікому не під силу.

***

Усе вищевикладене (історіографічний аналіз, історичний нарис про основні суб'єкти й віхи українського комунізму, сторінки-сюжети з біографій найяскравіших, найталановитіших носіїв його ідей, послідовних поборників соціального й національного прогресу України, блискучі зразки публіцистики Г. Пятакова, В. Винниченка, М. Скрипника), гадається, створює найзагальнішу уяву про причини появи, чинники і процес формування, сутність і результати функціонування унікаль-

ного історичного явища. Точніше, це "ескізні проби" до відтворення надзвичайно складного, суперечливого, масштабного і недостатньо вивченого, осмисленого, об'єктивно оціненого феномена.

Природно, було б невиправданою ілюзією розраховувати на однакове сприйняття всіма читачами запропонованих вище підходів, тлумачення подій і процесів, логіки висновків. Добре усвідомлюючи це, автор сподівається, що поява даної книги приверне увагу, стане поштовхом для роздумів, послугує стимулом для повнокровних, глибоких, детальних досліджень науковців у позначених напрямах, що, зрештою, може дати відповіді на нагальні питання найбільшої суспільної ваги.

ДОДАТКИ

1. ЗРАЗКИ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ

ГЕОРГІЙ ПЯТАКОВ

Сказати, що творчий спадок надзвичайно, всебічно обдарованої особистості практично невідомий сьогоднішньому читачеві – практично нічого не сказати. Гірко визнавати, однак він, мабуть, у переважній своїй більшості просто втрачений.

Сам Георгій Пятаков ніколи не турбувався про збирання, збереження того, що він писав. Він жив своїм сьогоденням і прийдешнім – заради того самовіддано, не покладаючи рук, не зважаючи на втому, працював, з абсолютним переконанням, що революційні зусилля не залишаться марними, приведуть, зрештою, до якісних змін на краще.

Нащадки ж не надто піклувалися про те, щоб породження світлого розуму і справді полум'яного, великого серця передалися тим поколінням, які б могли оцінити їх неупереджено, у всій теоретичній величі й логічній філігранності.

Тому розсіяні по різних дотичних джерелах, мемуарних виданнях свідчення про праці Георгія П'ятакова лише зайвий раз змушують висловити глибокий сум з приводу того, чого ніколи не вдасться повернути. То ж залишається віднаходити поодинокі публікації в періодиці. І якщо з них Г. Пятаков постає "не на повний зріст" (дається взнаки адаптація матеріалів до пропагандистсько-популяризаторського рівня), безперечно, ісполінський характер і інтелект відчуваються відразу і незаперечно.

У пропонованому відтворенні двох статей "Коммуниста" – органа ЦК КП(б)У, редактором якого в 1918 р. був сам Г. Пятаков, у плані поставленого в цій книзі завдання важливо підкреслити не стільки загострену, яскраву полеміку щодо того, як розв'язувати назрілі питання партійного будівництва, організаційної роботи (природно, для Секретаря ЦК КП(б)У вони були на першому, визначальному місці), скільки на аргументації того, для чого взагалі слід було утворювати Компартію України, яким має бути співвідношення між завданнями світового революційного поступу і потребами боротьби за інтереси трудящих у конкретному національному регіоні, як подолати бар'єри (помилки), що заважали новоствореній партії стати на чолі стихійної, масової боротьби, як віднайти оптимальне співвідношення між курсом на зміцнення завоювань соціалістичної революції в Радянській Росії і політичною лінією більшовиків в Україні. З цього погляду, гадається, Г. Пятаков намагався знайти розв'язання надскладної проблеми про застосування загальних засад марксизму для досягнення кон-

кретного результату на ґрунті певної національної спільноти, а відтак поєднати комуністичне вчення із реалізацією нагальних детермінант тогочасного українського суспільства.

І невідомо, наскільки глибоко усвідомлював Г. Пятаков, що він своєю творчістю й діяльністю започатковував достатньо виразну й масштабну тенденцію, надзвичайно талановито її втілював у своїх публікаціях. А відтак нижченаведені статті становлять неабияку пізнавальну, наукову цінність.

ИТОГИ ПЕРВОГО СЪЕЗДА*

В неслыханно трудных условиях собрался Первый Съезд Коммунистической партии Украины. Но собрался и закончился, проделав громадную работу.

Съезд этот собрался *нелегально*, и потому, оценивая его значение и подводя итоги его работам, необходимо все время помнить, что речь идет о нелегальном Съезде, о Съезде представителей нелегальных организаций, одна принадлежность к которым зачастую влечет за собою либо расстрел, либо повешение. Это – одно. А второе обстоятельство, которое необходимо тоже постоянно иметь в виду, это то, что он собрался через два с небольшим месяца *после полного разгрома наших партийных организаций на Украине. Два месяца* прошло с тех пор, как по всему лицу Украины огнем и мечом прошлись войска империализма центральных держав, два месяца, всего два месяца прошло с тех пор, как от организации, от гордой, мощной организации не осталось камня на камне, и как феникс из пепла снова возрождается наша партия, снова выросли на этот раз нелегальные партийные ячейки, разрослись в нелегальные организации, связались друг с другом и собрались на Съезд, чтобы решить вопрос о дальнейшем направлении партийной работы. Поистине изумительна живучесть пролетарской массовой партии, поистине невероятно богат революционной энергией борющийся пролетариат. Только благодаря этой изумительной энергии удалось в течение каких-нибудь двух месяцев собрать наш Съезд.

Первое, что бросается в глаза каждому, хотя бы поверхностно знакомому с историей нашей партийной работы на Украине, это то, что Съезд этот представлял партийные организации действительно *всей* Украины, не только правобережной, но и левобережной. Впервые съехались и *сообща* обсудили вопросы, касающиеся всех их, партийные организации и Киевщины, и Донецкого бассейна, и Екатеринославщины, и Черниговщины, и Одесской области, и Подолии, и Волыни.

Необходимо отметить, что перед партийными организациями Украины с первых дней февральско – мартовской революции встали свои особые задачи, требовавшие единого, общеобязательного и недвусмысленного разрешения. Имея готовые ответы на вопросы общероссийского характера, ответы, дававшиеся нашими общими съездами и нашим общим центральным комитетом, мы не имели таких же ясных и общеобязательных ответов на вопросы, специально Украины касавшиеся. Вопрос о соглашениях с украинскими социал-демократами, например, разрешался каждой местной партийной

* Тут і надалі тексти подаються без змін, мовою оригіналу

организацией самостоятельно: единого, общего решения не было. Вопрос о формах взаимоотношения Украины и России разрешался всероссийской партией на основании абстрактной формулы "право наций на самоопределение", а мы, авангард пролетариата Украины, не давали общего ответа на вопрос, каких же форм взаимоотношения с Великороссией добивается пролетариат Украины: добивается ли он областной автономии, федерации, самостоятельности, или, быть-может, он не желает никакого политического выделения Украины, добиваясь непосредственной связи каждого местного совета с всероссийским центром. Общеобязательных ответов у нас на *эти* вопросы не было и не могло быть, ибо мы не были объединены во всеукраинском масштабе. И далее. Когда встал вопрос о Раде, разве у нас была единая линия? Нет, не было, нужно сказать это открыто, и когда встал вопрос о противопоставлении Раде своего советского центра, разве различные области не противодействовали всеми силами укреплению этого центра и тем самым не ослабляли борьбу с Радой? И это было и это явилось результатом необъединенности наших партийных организаций во всеукраинском масштабе: общие задачи были, но общих действий не было, было областничество, кустарничество, сепаратизм, мелкие счеты различных советов и советиков, секретариатов и совнаркомов, была советская конкуренция и соперничество, было все, что угодно, только не было одного: строгой пролетарской централизации и организованности. Этого не было и это было одной из важнейших причин нашей слабости.

Конечно, мы прекрасно знаем, что все это – "результат объективных причин", что здесь сказывается социальная разнородность различных областей Украины, в частности существенные отличия, имеющиеся налицо между Донецкой областью и Приднепровьем, и т. д. и т. п. Разумеется, все на свете имеет свои причины и все совершается с железной необходимостью, но общественная необходимость действует через человеческую волю, и мы, как политики, должны считаться с тем, к каким результатам приводит эта воля.

Мы видим теперь, как та же самая "необходимость" заставила, наконец, коммунистов объединиться во всеукраинском масштабе, и это объединение– залог гораздо большей успешности нашей работы на Украине. Правда, нужны были три революции и нарастание четвертой, нужен был военный разгром советской власти на Украине и установление военной диктатуры на всей территории ее, резко отграничившей Украину и поставившей перед нашими партийными организациями на этой территории такие особые задачи, что не заметить их не может даже слепой; нужно было, чтобы партия наша снова ушла в подполье и чтобы Украина была вся сплошь занята иностранными войсками; нужно было, чтобы на Украине встал вопрос о вооруженном восстании пролетариата и крестьянства для того, чтобы сепаратистские тенденции были перевешены централистскими тенденциями и явилась об'ективная возможность создания централизованного об'единения всех партийных организаций от западной границы Донщины и до Галиции. Вот этот факт, факт территориального объединения коммунистов Украины на состоявшемся Съезде, этот факт имеет колоссальное значение, и его мы считаем одним из важнейших результатов первого Съезда.

Конечно, старое не исчезает в один день. В ходе практических работ мы уже сталкиваемся и будем еще сталкиваться с кустарным областничеством

и патриотизмом своей колокольни, но Съезд правильно учел не миновавшую еще опасность и объявил самую решительную борьбу всякому сепаратизму. Разумеется, нам придется еще сталкиваться с интеллигентскими тенденциями разбить сложившееся партийное целое, но объективная необходимость и здоровый пролетарский инстинкт на стороне Съезда, и мы уверены, что *эта* работа Съезда будет развиваться нашими местными партийными организациями самым энергичным образом, несмотря на возможное противодействие некоторых кружков.

Нужно отметить, что Съезд совершенно правильно учел не только необходимость, а и большую пользу областных объединений и рекомендовал нашим партийным организациям *в пределах всеукраинского объединения* образовать ряд областных объединений. Но эти объединения не должны ни в малейшей степени ослаблять централизацию партийной работы во всеукраинском масштабе. Областное объединение должно создаваться не в противовес всеукраинскому, а в качестве *дополнения* к нему. Каждый создающийся областной партийный комитет должен действовать под руководством Центрального Комитета – таково постановление Съезда, и это означает именно *конец кустарному областничеству*, конец самостоятельной киевской или одесской политики и начало единой, революционной, пролетарской политики на всем протяжении Украины.

Это, повторяем, один *из самых важных результатов* состоявшегося Съезда. И развернуть этот результат, создать всюду на местах твердое сознание необходимости централизованного всеукраинского партийного объединения– составляет одну из *важнейших* партийных задач, стоящих перед нашими местными работниками. Эта сторона дела важна не только для ближайшего будущего, она важна на долгое время, и чем энергичнее и решительнее будут проводить *эту* линию как организации на местах, так и Центральный Комитет К. П. У., тем более скажется самым положительным образом этот результат Съезда на всей дальнейшей партийной работе на Украине. Но организационное единство есть только *формальный* момент, очень важный и существенный, но все же формальный. Как понятия пусты без наглядных представлений, а наглядные представления мертвы без понятий, так и организационное единство пусто без политического содержания, но и политическое содержание мертво без строгого организационного единства. Если бы Съезд создал *только* организационное единство, то он создал бы лишь *возможность* единства действия, не определив линию поведения. Но Съезд не ограничился разрешением организационного вопроса. Он поставил во всей широте вопрос *о тактической линии* и, обсудив его самым тщательным образом, вынес ряд важнейших решений, определяющих работу наших объединенных партийных организаций.

При решении вопроса о линии поведения, при определении *политики* нашей партии на Украине столкнулись *три* взгляда, под знаком борьбы которых и прошел Съезд. Но сразу же выяснилось, что средняя линия, линия балансирования между правой и левой, *никакого отклика* в среде делегатов с мест не имеет. И это – хороший показатель сознательности отношения делегатов к разрешению наболевших вопросов. *Промежуточная* позиция не нашла поддержки и была единогласно похоронена. Это – тоже один из важнейших результатов Съезда.

В конце концов, осталось два борющихся взгляда, которые, надо отдать справедливость, хотя и казались непримиримыми на первых порах военного поражения советской власти на Украине, с течением времени приближались друг к другу все более и более.

Во всяком случае на Съезде еще шла борьба этих двух взглядов: один взгляд – это взгляд практической постановки в порядок дня вооруженного восстания за восстановление советской власти на Украине, другой взгляд, теоретически признающий вооруженное восстание, считает практическую постановку этого вопроса несвоевременным. Разумеется, с той и другой стороны была развита целая система доказательств, поведших к целому ряду частных разногласий, но суть вопроса заключалась, конечно, в этом, как бы ни прикрывало правое крыло Съезда эту суть разнообразными революционными фразами и словесными признаниями восстания.

В результате тщательного общего и частного обсуждения этого вопроса громадное большинство делегатов высказалось за левую резолюцию, которая и была принята Съездом.

Этим установлена общеобязательная тактическая линия для всех коммунистических организаций, действующих на Украине, и тем самым формальное единство Партии приобрело и политическое содержание.

Третьим важным результатом Съезда необходимо считать то, что впервые дан во всеукраинском масштабе членораздельный ответ на вопрос, каких взаимоотношений России и Украины добиваются коммунисты на Украине. Ответ дан, правда, не вполне исчерпывающий, недостаточно полный, но все же намечена почти *единогласно* правильная пролетарски-централизационная линия, и нам не нужно будет "догадываться" и толковать вкривь и вкось формулу "самоопределения". Ответ дан, он может быть развит, дополнен, расширен, но он есть, и каждый партийный работник может уже руководствоваться постановлением Съезда.

К величайшему сожалению, мятеж левых с.-р-ов и ряд других обстоятельств, отнявших у Съезда довольно большое количество времени, не дали возможности рассмотреть все вопросы, стоявшие в порядке дня, в частности, не было времени подвергать *в полном* объеме столь больной для коммунистов Украины *национальный* вопрос. Но *частное* разрешение вопроса о взаимоотношениях между Россией и Украиной дает возможность и в этом отношении действовать не вслепую и не вразброд, а руководствуясь постановлением Съезда.

Коротко говоря, Съезд ликвидировал областной сепаратизм, установил политическую линию вооруженного восстания на Украине и высказался за пролетарское объединение Советской России с Советской Украиной и за объединение Советской Украины со всеми настоящими и будущими Советскими Республиками.

Это – важнейшие результаты Съезда.

Эти результаты нужно считать колоссальным приобретением для партийной работы на Украине, и в этом отношении заслуга Съезда, несомненно, чрезвычайно значительна.

И мы уверены, какие бы затруднения ни стояли перед нашей Партией на Украине, какие бы сопротивления ни встретил на своем пути избранный на Съезде Центральный Комитет Коммунистической Партии (большевиков)

Украины при проведении в жизнь постановлений Съезда, все эти трудности будут преодолены, все препятствия будут сломлены при самой энергичной поддержке масс.

Слово теперь за местными организациями. Если они окажутся на высоте стоящих перед ними задач, если они расширят и углубят работу Съезда, то созываемый через два месяца Второй Съезд нашей Партии сможет развить намеченную Первым Съездом работу, и Партия наша будет действительно живой, объединенной партией революционных коммунистов, имеющей единый фронт, единство действия и единство цели.

В полной уверенности в том, что работа на местах пойдет теперь с удесятеренной энергией, в полной уверенности в том, что наша нелегальная партия будет расти, шириться и сплачиваться, мы посылаем наш привет всем товарищам на местах и вместе с ними, наперекор нашим врагам, наперекор палачам Украины, с чувством полного удовлетворения оглядываясь на работу только что закончившегося нелегального Съезда, провозглашаем боевой лозунг пролетариата Украины:

Да здравствует нелегальная Коммунистическая Партия (большевиков) Украины!

Да здравствует III Интернационал борьбы!

Да здравствует вооруженное восстание на Украине!

Да здравствует Мировая Социалистическая Революция!

Да здравствует Социализм!

[Г. Пятаков].

Коммунист. 1918. – 15 августа. – № 5.

ИТОГИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Весеннее отступление оставило трудящиеся массы революционизированными до самых глубин, но, с другой стороны, в такой мере распыленными и деорганизованными, что потенциальная революционная энергия не получала и не могла получить своего адекватного действенного выражения. Полное отсутствие какой бы то ни было организации революционных масс было самым серьезным минусом на стороне трудящихся, что приобретало еще большее значение перед лицом прекрасно сорганизованного германского империализма. Первейшая и важнейшая задача нашей партии – или, вернее, обломков нашей партии на Украине состояла, поэтому, в создании – при том чрезвычайно быстром и спешном создании – организующего аппарата. Надо было во что бы то ни стало, в чрезвычайно срочном порядке, под огнем пулеметов и орудий, при свете горящих деревень и в атмосфере безудержного белого террора создать организационный скелет, долженствующий затем уже в самом ходе массовой борьбы облечься плотью организованных борющихся масс.

Эта задача выполнена. Скелет создан.

Это не означает, конечно, что наша партийная и общереволюционная организации безупречны. Мы далеко не склонны закрывать глаза на ее многочисленные недочеты и не боимся сказать это совершенно открыто, даже перед лицом нашего врага, ибо знаем, что недостатки эти будут постепенно

устраняться и будут устраняться только тогда, когда партийный аппарат и аппарат повстанческой власти начнут жить и действовать, начнут функционировать как аппараты борьбы. Смешны и нелепы истерические крики о слабости нашего партийного аппарата: недочеты исправляются не такими криками, а спокойным и вдумчивым *постоянным* улучшением его, в ходе борьбы исправить недочеты можно не иначе, как пуская в ход весь наскоро созданный аппарат. В первое время нечего было пускать в ход, и именно *это* обстоятельство заставляло нас все свое внимание сосредоточивать на восстановлении партии, создании сети ревкомов, организации военно-технического аппарата и т. д. и т. п. и настойчиво требовать от наших товарищей *воздерживаться* временно от вооруженных выступлений. Мы поставили себе серьезнейшую политическую цель: дать возможность революционной энергии масс вылиться в наиболее выгодных для трудящихся формах, втянуть в революционную борьбу наибольшие массы трудящихся и обеспечить в этой борьбе гегемонию за пролетариатом и его партией. К осуществлению этой цели даже приступить нельзя было, не имея хотя бы элементарнейшего организационного аппарата. Такого аппарата не было. Мы его создали.

Этим *предварительная* задача была разрешена, и нужно было немедленно приступить к разрешению второй задачи, гораздо более сложной и важной, при чем дальнейшая организационная работа и работа по улучшению аппарата должны были совершаться уже далее в самом ходе непосредственной борьбы. Созданный аппарат должен был начать жить и действовать, созданный скелет должен был облечься мышцами и крепкою кожею, нужно было перейти от тактики оттягивания к тактике вооруженной борьбы.

Выбрав наиболее удобный момент, наши центры отменили в начале августа лозунг "воздерживайся от выступлений", заменив его боевым кличем: "К оружию". Период только организационной подготовки сменился периодом боевых действий. Партийные и общереволюционные организации должны были принять на себя руководство вооруженной борьбой трудящихся масс, став во главе восстающих, вмешавшись в самую гущу жизни, болея болезнями масс и укрепляясь вместе с ростом силы натиска пролетариата и беднейшего крестьянства на их классовых врагов. Партия должна была нарушить свою подпольную замкнутость и вмешаться в самую сутолоку массовой борьбы, нужно было связать стихийную развертывающуюся борьбу трудящихся с нашим организационным аппаратом. Эта задача встала перед нами в ходе работы, от разрешения ее мы не могли уклониться, как бы трудно оно не было, и за разрешение ее наша Партия взялась.

Так стоял вопрос по существу.

Наивные люди, не понявшие смысла перехода от только организационной работы к организационно-боевой деятельности, ожидали чуда. Как раз наиболее горячие сторонники невмешательства в идущую вооруженную борьбу, не понимая всего своеобразия революционной борьбы на Украине, представляли себе развитие восстания чрезвычайно упрощенно: достаточно нашей Партии махнуть волшебной палочкой, и запляшут леса и горы, подымется буря, разверзнутся хляби небесные и в едином смерче погибнут и империалистская оккупация, и скоропадщина, и Рада. Но чудес в истории не бывает. Чуда не было и на этот раз. Ожидавшие чуда и не узревшие его очень быстро "разочаровались", закричали об "авантюре", "увлечении",

"переоценке своих сил" и т. д. и т. п. Рутинеры революции *не поняли* того, что между августом 1918 года и октябрем 1917 года – дистанция огромного размера. "Чистый рутинер пасует и должен спасовать, как только окажется перед великими и трудными задачами современной войны", – говорит крупнейший военный ученый, генерал ф.-Бернгарди. "Чистый рутинер" не может не спасовать и перед "великими и трудными задачами" современной революции,–добавим мы. Рутинеры большевизма, не увидевшие блестящего повторения октября 1917 г., видят авантюру там, где есть только правильное понимание изменившейся обстановки, изменившегося характера масс, активно принимавших участие в революционной борьбе, и есть правильное изменение тактики. Спорить с кричащими размагниченными интеллигентами – безнадежное дело, ибо в ответ на каждый аргумент, в ответ на каждое соображение – разражается истерика насчет "ложной информации", "самообмана и обмана других", "авантюризма" и т. д. и т. п. Вместо того, чтобы понять и осмыслить происходящее, вместо того, чтобы приспособлять формы борьбы к данным нам условиям ее, истерики с превеликим пафосом "клеймят нас за то, что победа не дается так легко, как им хотелось бы, и предпочитают позу горе-прокурора позе вдумчивого и серьезного политика. Спор с ними – бесплоден. Но самим себе и *борющимся массам* мы обязаны дать ясный отчет о результатах истекшего месяца борьбы и о "видах на ближайшее будущее", тем более, что даже в руководящих кругах нашей Партии *нет отчетливого представления* о том, что можно сделать, чего мы хотим, в каких формах и каким образом развивается революционное движение на Украине. А там, "где царит сомнение относительно того, что можно сделать и чего хотят, там очень быстро исчезают *решение и действие*). Во избежание именно отсутствия правильного решения и во избежание бездействия мы считаем нужным подвести итоги и наметить перспективы классовой борьбы на Украине в настоящий момент.

II.

Что дает нам переход от тактики выжидательно-организационной к тактике действенно-организационной? К чему привел нашу Партию лозунг "К оружию"? Вот вопросы, ответить на которые обязан себе каждый активный член нашей Партии прежде, чем он будет решать вопрос о дальнейшем направлении нашей работы. Ответить на эти вопросы *особенно* важно именно теперь, перед II Съездом Коммунистической Партии Украины, так как только при этом условии мы можем быть гарантированными в том, что решения Съезда будут действительно отражать мнение Партии в целом, а не мнение тех или иных, хотя бы и весьма почтенных, кружков.

Если бы этот переход сопровождался разгромом наших сил, ослаблением влияния в массах, распадом Организационного аппарата и т. п. явлениями, необходимо сопровождающими всякий несвоевременный призыв "К оружию" и всякое неудачное вооруженное выступление, то в таком случае можно было бы действительно говорить об авантюризме большинства Центрального Комитета. Типичной Авантюрой новейшего времени (дабы не приводить исторические примеры из истории Франции 1830 – 1848 г.г. и Германии кануна 48 г.), например, является июльское горе-восстание левых эсэров в Москве: в результате его их силы разгромлены, сами они дискредитированы в глазах самых широких масс, партия разложилась, положение

левых эсэров ухудшилось во много раз, роль их в политической жизни закончена. Наблюдаем ли мы аналогичную, хотя бы в сотни раз смягченных формах, картину на Украине после призыва перейти к боевым действиям? *Отнюдь нет.* Ничего похожего. Все работники с мест свидетельствуют как раз об обратном, и в этом, если угодно, вся суть вопроса: говорить об авантюре может только тот, кто ничего не понимает ни в том, *что* происходит у нас на Украине, ни в том, что такое авантюра.

Нужно сказать, что изменение нашей тактики привело, прежде всего, к *деловой* проверке нашего организационного аппарата.

Было много преувеличений. Было много неверных сведений. Часто товарищи на месте сами не могли дать себе ясного отчета относительно крепости их организации и о боевой пригодности ее. Проверить аппарат, не переходя к боевым действиям при условии 1) нелегальности его и 2) необходимости организации и крестьянства, совершенно невозможно, принимая во внимание краткость срока и необходимость чрезвычайной быстроты работы. Только "неуки" могут упрекать центр в том, что он *заранее* не проверил организационный аппарат и в некоторых случаях–далеко не во всех – оказалось, что вместо организации на месте существует оторванная от масс группа товарищей. Аппарат проверялся неоднократно, проверялся теми средствами, которые могли быть в распоряжении центра в подготовительный период. Эта проверка, принесшая свою пользу, не могла быть исчерпывающей и является, понятно, пустяком по сравнению с проверкой его *на деле.*

Самообман местных работников исчез – и это является тоже большим приобретением. Без лозунга "действуй" этот самообман не исчез бы и до сего времени именно потому, что настроение масс действительно крайне революционно, и учесть, поскольку и при каких условиях это настроение может вылиться в революционное действие, не приступая к действиям, нельзя было. Достаточно упомянуть, что центр буквально *осаждался требованиями с мест* перейти к боевой деятельности, при чем давались гарантии, что на месте "мы сами справимся". Опыт показал, что в целом ряде мест боевой призыв не был осуществлен, *несмотря на отчетливо* революционное настроение масс, не был осуществлен главным образом потому, что местные организации чересчур полагались на стихию, сделав чрезвычайно мало в области организации действия. Увлечение стихией, революционная халатность были разбиты только тем, что мы отдали лозунг "К оружию". В результате местные организации, увидев *на деле,* к каким результатам приводит их халатность, не могут не заняться тем делом, которым они до сих пор занимались крайне слабо. То обстоятельство, что сейчас с мест снова требуют первую инструкцию по организации революционных комитетов, наглядно показывает, что отмеченный процесс перехода к более серьезной работе действительно наблюдается на местах.

Наш лозунг, рассеявший самообман и выявивший целый ряд серьезнейших недочетов нашей организации, поставил перед *всеми* местными организациями вопрос о необходимости, настоятельной, срочной необходимости, а не лишь теоретически признаваемой необходимости, усиленнейшей работы по созданию боевой организации.

Рядом с этим выявилось, что, несмотря на все разговоры о крестьянстве, именно эта сторона организационного строительства была совершенно за-

пущена. Товарищи на месте увидели, что одними прокламациями и хорошими разговорами дела не подвинешь, и проблема работы среди крестьянства встала в качестве проблемы сегодняшнего дня, требующей самого вдумчивого, самого серьезного отношения.

Обнаружился еще целый ряд других недочетов, перечислять которые в *настоящей* статье не нужно. Обнаруженные слабости аппарата должны быть исправлены и они будут исправлены, ибо полдороги к исправлению недочета сделал уже тот, кто обнаружил его. Но обнаружить все эти недочеты ни товарищи из центра, ни товарищи на местах не могли без перехода от строительства аппарата к действию. Такова диалектика развития.

Если бы, однако, такая проверка сопровождалась дезорганизацией масс, ослаблением нашего влияния и дальнейшим ухудшением нашего аппарата, то можно было бы с полным правом посмеяться над такого рода странными приемами проверки. Но дело как раз в том, что этого не получилось и не могло получиться.

Наоборот. Организационный аппарат не только не ухудшился, а заметно улучшается, это необходимо подчеркнуть весьма решительно,– и улучшается как раз под значительным влиянием необходимости действовать.

Далее, в массах вовсе не чувствуется того *разочарования*, какое мы вынуждены отметить в некоторых интеллигентских и партийно-бюрократических кругах: здоровый инстинкт масс подсказал трудящимся правильную оценку происходящего и не дал им смешать нарастающую революцию на Украине с революцией октября 1917 г.

Крестьянство, увлекавшееся ранее частично другими партиями на путь *активной* борьбы, начало отходить от "большевиков" именно потому, что не видело их среди себя, не слышало их боевых призывов, чувствовало себя *покинутым* в тягчайший момент его жизни. Горели деревни, свистели шомпола, трещали пулеметы, сотни и тысячи крестьян расстреливались, а наша Партия не могла принять участия в идущей борьбе, и возлагавший все свои надежды на "большевика" крестьянин начинал относиться к нам недоверчиво. Подчеркиваю: *начинал* относиться, и чем дальше оставались бы мы пассивными, тем большее недоверие вырастало бы в чрезвычайно недоверчивой душе украинского крестьянина. Но теперь "большевик" зовет к борьбе, "он" вновь появился на арене борьбы, и неудачи свои крестьянство совершенно правильно взваливает не на того, кто *зовет* их на борьбу, а на тех, кто не берется за оружие, оно винит свою собственную пассивность и неорганизованность и под влиянием небольших неудач значительно деятельнее берется за подготовительную, агитационно-организационную работу. Наше влияние растет в деревне.

Наше влияние растет и в городе. Рабочие становятся более активными. Прежний столбняк проходит, и рабочий деятельно готовится к финалу.

Если мы обратим при этом внимание на то, что разгромлено, даже частичных, почти совершенно не было, были в некоторых случаях не совсем удачные выступления, слабо поддержанные не организованной массой и технически неважно проведенные (Брусилов), а зато был целый ряд удачнейших военных действий, начиная от снятия часовых и порчи телефонных проводов и кончая уничтожением немецких отрядов численностью в 200 и даже более человек, то мы поймем, что изменение тактики привело нас

к еще одному колоссальной важности приобретению: в массах укореняется мысль о *возможности* победы и над немцами, пресловутая, недоброй памяти легенда о непобедимости "немца" отмирает и, наряду с приливом сил в массы, стремление к налаживанию необходимого аппарата и к обобщению вооруженной борьбы овладеваем массами.

А затем нельзя, действительно, витая в облаках и глубокомысленно рассуждая о пользе организации, не замечать того, что сейчас среди крестьянства – я говорю о широких слоях бедноты – никакая иная работа, кроме военной в широком масштабе, невозможна и никакую иную организацию, кроме боевой, построить нельзя. Это скажет всякий коммунист, работавший хоть немного *сейчас* среди крестьянства Украины. Но крестьянскую боевую организацию заготовить "в прок" нельзя, ибо она требует немедленного боевого применения. А это означает, что мало-мальски правильная работа среди крестьянства *стала возможной* только *после* того, как нами был отдан лозунг "К оружию".

Коротко говоря, не только создана возможность обрастания нашего организационного скелета мышцами и крепкой кожей, но и положено начало этому обрастанию. Нагулять мускулы, не действуя – нельзя, а при нынешних условиях на Украине мы не можем окрепнуть, не переходя к массовым боевым действиям. Важно только, чтобы местные организации наши правильно понимали суть дела и не впадали бы в истерику от того, что вооруженная борьба приняла затяжную форму.

Все это, как мы видим, похоже на авантюру точно так же, как июльские дни в Петрограде 1917 г. на июльские дни в Москве 1918 г.

Для проницательного читателя необходим тут же заметить, что наши слова о проверке и т. п. не следует понимать в том смысле, что *целью* перехода к боевым действиям была эта проверка. Мы говорили лишь о том влиянии, какое оказал этот переход на нашу организацию и на наше влияние в массах, и пришли к тому заключению, что в обоих отношениях это влияние оказалось несомненно положительным. Это – во-первых.

Во-вторых, нужно же в самом деле глядеть правде в глаза и сказать открыто, что несмотря на объективно возникшую сильнейшую тягу к большевизму, имеется и далеко не исчезнувшая и поныне серьезная опасность *усиления* влияния в массах групп и партий, чуждых по существу интересам пролетариата и беднейшего крестьянства, но проникающих сейчас под различнейшими масками в среду трудящихся. Достаточно упомянуть об имеющихся "англофильских" устремлениях в Херсонской губ., о работе приверженцев Рады, о Павловском, о работе правых и левых эсеров (последние, кстати сказать, весьма энергично конкурируют с буржуазной прессой на поприще обливания помоями Советской власти в России и травли большевиков, особенно усердствуют в этом отношении одесские левые с.-ры) и т. п., чтобы сразу же понять, что, оставаясь в стороне от стихийной борьбы масс, наша Партия рисковала очень многим и к моменту "последнего боя" могла снова столкнуться с весьма нежелательным противником. Конечно, победа коммунизма над *этим* врагом обеспечена заранее, но общая победа может быть в значительной мере затруднена (вспомним ноябрь – декабрь 1917 г.) именно тем, что часть трудящихся увлекается временно на ложный путь мелкобуржуазными партиями.

В-третьих же, характерной особенностью предпринятых нами боевых действий является то, что *общего разгрома* на данной стадии их развития быть не может, что же касается частичных неудач, то в громадном большинстве случаев даже таковых не было: все боевые действия привели к дезорганизации противника и лишь в редких случаях наши отряды оказались разбитыми. Та "малая война" (по удачному выражению немцев), которую мы объявили, дезорганизует, отчасти физически уничтожает и совершенно деморализует противника. Ни один немецкий солдат *не знает*, откуда, когда, каким образом и с какой силой ударят на него партизаны. "Большевик – там, большевик – здесь, большевик – везде, нам – капут будет",– говорят не без основания перепуганные немецкие солдаты. Такое положение изматывает армию и делает ее небоеспособной. Это – наша главная цель *на данной стадии* развития борьбы классов на Украине, и *эта* задача несомненно выполняется и выполнялась бы еще более, если бы наши товарищи на местах лучше понимали характер происходящей борьбы.

Наряду с дезорганизацией противника *усиленным темпом* пошел процесс *формирования* ударных групп. К сожалению, мы лишены возможности писать подробно об этом чрезвычайно любопытном и важном явлении, так как оно относится к категории военных тайн, но, зато, мы можем с полной уверенностью сказать, что процесс этот встал на рельсы только *после* нашего призыва: "К оружию".

Нельзя, конечно, не признать, что в одном отношении мы должны внести поправку во все наши осуждения, развивавшиеся нами до августа 1918 г.: процесс восстания идет на Украине значительно более замедленным *темпом*, чем мы ожидали. Мы говорили и говорим, что процесс восстания на Украине носит на себе все характерные особенности партизанской войны и не может поэтому завершиться так головокружительно быстро, как октябрьский переворот. Мы видели, что уже декабрьско – январская борьба имела значительно более затяжной характер, чем октябрьское восстание, мы видим, что борьба с чехо-словацко-казацко-белогвардейской сволочью носит еще более затяжной характер, и мы знали, что борьбу на Украине нельзя себе представить в виде одного короткого сильного удара. Но, тем не менее, *быстроту* развития партизанской войны мы представляли себе большей, чем она оказалась в самом деле. И только. Из этого нужно сделать все необходимые выводы, но впадать из-за этого в истерику и кричать об авантюре могут только люди, не имеющие позвоночного хребта революционера. Во всяком случае одним из итогов призыва "К оружию" явилось и отчетливо-ясное представление о затяжном характере нашей "малой войны".

Замедленность эта объясняется, с одной стороны, *недостатками организации*, а с другой стороны, участием в вооруженной борьбе таких слоев населения, которые по самой природе своей неспособны к самостоятельной политической борьбе. Зачастую крестьянин дерется тогда, когда не нужно, и не дерется тогда, когда нужно: если сегодня у него хлеб не отбирают, то часто он *не способен* в массе своей поддержать восстание, начавшееся в другом уезде, не говоря уже о губернии. С другой стороны, бывает, что достаточно какой-нибудь грубой выходки со стороны немцев или скоропадских "блюстителей порядка", чтобы разразилось самое жестокое восстание в данном месте. *Централизоватъ* крестьянское восстание, *не имея внешне*

ударной массы, – задача почти невыполнимая. Мы говорим почти невыполнимая потому, что при *известных* условиях эта задача все же выполнима, но это уже, собственно говоря, выходит за пределы настоящей статьи.

Последний вопрос подвел нас вплотную к тому кардинальному вопросу, вокруг которого шли споры и на I Съезде и после него, к вопросу о соотношении между пролетариатом и крестьянством и о "крестьянском" характере всего движения. Опыт августа–сентября показал, что право было именно левое крыло нашего Съезда, правильно поставившее вопрос о гегемонии пролетариата и о сочетании борьбы крестьянских масс с борьбою рабочего класса в городах.

Опыт показал, прежде всего, что все разговоры о "десятидесятинниках" – пустой вздор и больше ничего: в массе за нами идет прежде всего сельскохозяйственный пролетариат, полупролетарские элементы деревни и вообще крестьянская беднота. Это – прежде всего.

Затем, и это мы считаем одним из самых своеобразных и характерных для движения на Украине проявлений гегемонии пролетариата, *организующим* и часто *командующим в боях* элементом в деревне является почти всегда рабочий, либо местный (сахарные заводы), либо переселившийся под влиянием безработицы из города (особенно любопытные вещи в этом отношении рассказывают т.т. из Николаева).

Если добавить к этому еще то обстоятельство, что стремление нашей пролетарской партии взять в свои руки боевое руководство партизанской войной постепенно воплощается в жизнь и тем самым движение и в деревнях идет под знаменем пролетарским, то все это вместе взятое решительно опровергает тех панических интеллигентов, которые, желая уклониться от вооруженной борьбы, создают наскоро состряпанную теорию о крестьянском характере движения, с которым порядочному коммунисту, мол, нечего возиться.

Но, скажет иной мудрец, как же это вы сами говорили о большой роли крестьянства и разбирали целый ряд проистекающих отсюда положений. Я отвечаю: одно другому не противоречит. Я утверждаю, что сейчас за оружие хватается прежде всего крестьянство, при чем, говоря о крестьястве, я говорю о крестьянской бедноте и полупролетарских элементах деревни. Это значит, что в данный момент *боевой материал* состоит преимущественно из крестьянства, что накладывает свой отпечаток на *методы* борьбы, не затрагивая политических целей ее. На деревенские массы в настоящий момент выпала доля дезорганизации противника упорной партизанской борьбой, при чем в этой борьбе крепнет организация и к концу ее выступает пролетариат городов, наносящий смертельный удар врагам рабоче-крестьянской власти на Украине.

Пролетариат уже сейчас далеко не пассивен, и говорить о сходстве положения Украины и Польши может только тот, кто не знает ни положения на Украине, ни положения в Польше. Пролетариат, получив оглушительный удар по голове, естественно некоторое время – очень короткое – оставался почти без движения. Но мало-по-малу довольно быстро оцепенение начинает проходить, и он хватается за свое любимое оружие – за стачку. От индивидуальных стачек он скоро переходит к общим групповым стачкам, и стачечная волна подымается на Украине все выше и выше (см. "Хронику"

во всех №№ "Коммуниста"). Железнодорожная стачка, стачка печатников и кожевников и др. показывают, что активность пролетариата становится уже весьма значительной. Но опыт учтен. Опыт вынуждает и рабочих переходить от мирной стачечной борьбы к вооруженной борьбе, и партизанская война перекидывается на города. Это одно опровергает все разговоры об исключительно крестьянском характере революционной борьбы на Украине. Разрастаясь и обобщаясь, борьба эта должна закончиться решительным натиском на предварительно как следует дезорганизованного, измученного, деморализованного врага, и в этом решительном натиске *решающую* политически роль должен и будет играть пролетариат городов.

Всякая аналогия, таким образом, с крестьянскими движениями прошлых эпох является неправильной.

Подводя итоги всему сказанному, мы можем таким образом сформулировать результаты призыва к "К оружию" следующим образом:

1) Организация крепнет и недостатки ее устраняются.

2) Влияние на массы возрастает.

3) Характер движения становится более ясным и отчетливым.

4) Враг систематически дезорганизуется, деморализуется и уничтожается.

Все это – такие приобретения, по сравнению с которыми все "минусы" кажутся пустяковыми и ничего не стоящими...

III.

Подытоживая события последнего времени, мы не могли, конечно, не намечать уже и некоторых перспектив, что избавляет нас от необходимости останавливаться на этом вопросе особенно подробно. Мы хотели бы лишь наметить ответ на общий вопрос о возможности или невозможности политической победы пролетариата на Украине.

Прежде всего необходимо отметить, что Съезд наш был абсолютно прав, когда в своей резолюции по текущему моменту констатировал:

"Империалистская армия Германии и особенно Австро-Венгрии разлагается как орудие господства буржуазии... Оккупационное движение на восток... ставит войска в революционизированную среду и тем самым разрушает эту армию еще более".

Тот, кто видел нашу и немецкую армию в деле в марте – апреле 1918 г., и в августе 1918 г., должен признать, что за короткое время в этой армии произошло колоссальнейшее изменение: разрушение дисциплины, продажность, трусость, нежелание драться с одной стороны, понимание отчаянности положения – с другой, отказ беспрекословно повиноваться – с третьей, и, наконец, несомненно далеко зашедший процесс революционизирования ее – с четвертой, приводят в совокупности к тому, что шансы на восстановление советской власти на Украине несомненно возрастают. Этот процесс пойдет еще дальше, и всячески содействовать ему – священнейшая обязанность всякого действительного революционера, а содействовать этому процессу можно только одним путем: путем революционной пропаганды и параллельно самой беспощадной жестокой партизанской войны. Противник, следовательно, ослабевает. Международное положение складывается все более и более в нашу пользу (Западный фронт и, что гораздо более важно, быстро приближающаяся мировая революция). Внутреннее положение отнюдь не становится более устойчивым – все шансы за то, что мы должны победить,

если сами не упустим из рук победу. Но и в этом отношении дело изменилось со времени I Съезда в нашу пользу: мы, несомненно, окрепли и будем крепнуть все более и более, если только будем действовать, а не выжидать.

Но нужно сказать, что если все складывается пока так, что шансы на победу чрезвычайно велики, а шансы на проигрыш – малы, то победа наша может быть только в результате сравнительно длительной партизанской войны, требующей большого напряжения сил, изощренности, ловкости и умения приспособиться к новым условиям: рутина здесь, хотя бы самая архиблагонамеренная, есть самая опасная вещь. Нужно твердо запомнить, что дело сейчас не в решительном коротком ударе, а в длительном изматывании противника, в ходе чего мы должны организационно расти и крепнуть.

Если местные организации поймут это, если они действительно займутся той работой, которой они обязаны и по формальным соображениям и по соображениям пользы дела заняться, то мы должны с полной уверенностью сказать:

Разбить нас не могут.

В худшем случае борьба может затянуться на такое продолжительное время, что у нас не хватит энергии продолжать ее, но энергия значительно быстрее иссякает у нашего противника, а мировая революция, приближающаяся в грозе и пламени и уже приблизившаяся к нам настолько близко, что мы чувствуем горячее дыхание ее, разразится гораздо раньше, чем у нас иссякнут последние остатки энергии, ибо для ближайшего будущего мы предвидим нарастание энергии, а не уменьшение ее.

Коммунист. – 1918. – 15 октября. – № 7 – 8.

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

У публіцистичній спадщині видатного політичного й державного діяча, що виявився безпосередньо причетним до найважливіших процесів, подій революційної доби (1917 – 1920 рр.), надзвичайно багато матеріалів, спеціальних сюжетів, дотичних до історії всіх тогочасних партій, до складних стосунків між ними і, зрештою, до пошуків українськими патріотами шляхів забезпечення соціального й національного прогресу рідної нації. В.Винниченко в своїй долі органічно уособив і блискуче віддзеркалив метаморфози ідейної еволюції й політичних звивів, які пережили найпотужніші течії українського комунізму – боротьбизм і укапізм. А одна з драматичних сторінок життєвого шляху непересічної особистості – переговори з партійно-радянським керівництвом РСФРР і УРСР про можливість реалізації задумів українських комуністів – увібрала в себе усю суперечливу сутність унікального історичного феномена.

Запропоновані три Винниченкових документи, гадається, здатні створити достатньо виразну, емоційно переконливу уяву про непрості проблеми, які поставали перед тими, хто висував і висуває перед собою надскладні завдання вдосконалення світу, гармонізації суспільних відносин.

ЛИСТ ДО УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН

Товариші, коли почалася польсько-петлюрівська авантюра і робітниче-селянській Україні загрожувала небезпека, коли на поміч революції треба було кинути всі сили "закордонна група українських комуністів" вважала своїм обовязком взяти як найактивнішу участь в боротьбі за соціальне і національне визволення українського народу і з тою ціллю в першу чергу вислала мене як свого представника на Україну. Я виїхав з тим, щоби віддати всі свої сили на боротьбу і працю для революції, а виїжжаючи закликав найчеснійшу частину української закордонної інтелігенції рішуче стати на бік совітської України, їхати туди і не дбаючи ні про всякі посади, почести, ролі й т. п. чесно, щиро, самовідданно взятись до тяжкої, чорної, великої роботи оборони революції й творіння української соціалістичної держави.

Будучи відірваною від України й Росії, судячи про становище там переважно по деклараціям і офіціальним документам, які доходили за кордон, наша група думала й вірила, що українська робітниче-селянська державність справді твориться, що, будучи в братському федеративному звязку з Совітською Росією, беручи поміч у неї й сама даючи свої сили на спільну справу, вона в той же час самостійно розвиває свої внутрішні революційні сили, гуртує їх, зміцнює силу пролетаріата села й міста, надаючи їм організаційно-державні форми. Думаючи так, наша група не розуміла, через що на Україні істнує дві комуністичні партії – "Українська Ком. Партія" "У.К.П." – і "Комуністична партія (большевиків) України" "К.П.б.У", через що вони стоять окремо, і не зіллються для збільшення і зміцнення революційних сил. Наша група гадала, що виною цьому були ще не пережиті до кінця старі непоро-

зуміння, що старе недовіря як з одного боку так і з другого ставало на перешкоді об'єднанню, що, не маючи в основі своїх програм, ніяких глибоких розходжень, їм і можна і треба об'єднати свої сили.

І через те другим дорученням, яке дала мені закордонна група, було: прикласти всі сили, щоби усунути всякі непорозуміння й помогти злиттю двох комуністичних партий в єдину, цільну, партійну організацію.

Приїхавши в Росію, я почав виконувати доручення моєї групи: я заявив керуючому центрові революції Ц.К. Р.К.П., що приїхав од імени Закордонної Групи Укр. комуністів віддати себе на служіння комунізмові і на таку працю, де б я міг бути найбільш корисним для революції.

У відповідь на цю заяву мені було запропоновано вступити в правительство У.С.Р.Р. на пост заступника голови Ради Народних Комісарів з портфелем Наркома, того або инчого комісаріата. Здавалось би, мені, дійсно, давалася велика відповідальна урядова робота, в якій можна було б зробити багато корисного і для революції й для національного відродження українського трудового народу.

Але, на жаль, це тілько так здавалося. В дійсности як раз того єдиного, для чого я їхав, як раз реальної, конкретної праці, роботи мені не пропонувалося. Мені давалися портфелі, почесні тітули, назви, посади, давалися ріжні матеріальні вигоди, зв'язані звичайно з усякими почесними тітулами й посадами, словом моя персональна амбіція задовольнялася цілковито, (себ-то, задовольнялося як раз же, проти чого я застерігав других у своєму заклику), але не задовольнялось инче: бажання взяти активну, дійсну участь в боротьбі й роботі без огляду на посади и тітули.

Два з половиною місяці мого перебування в Росії пішли тільки на виявлення, яку ж саме конкретну, реальну роботу я маю робити. І в результаті цього непродуктивного витраченого часу мені остаточно удалось вияснити, що мене запрошується в Правительство не для роботи, а для одної участи, фігурування в йому, що, я носитиму тітули без права мати технічні апарати своєї посади (як це було мені вияснено Головою Ради Народніх Комісарів У.С.Р.Р. т. Чаковським).

Причина такого чудного результату моїх заходів полягала не в тому чи инчому відношенню до моєї особи, а в загальній основній політиці керуючого центру на Україні. Революцію на Україні провадиться головним чином військом і тими партійними силами, які присилаються з Росії. Величезна більшість революційних внутрішніх укр. сил через це зостається не використованною. Від них вимагається не активність і участь в роботі, а прихильна пасивність і покірність. Вся У.С.Р.Р., як окрема федеративна держава, а фікція. Це треба сказати одверто і чесно. Її "самостійність", "федеративність", "самостійна конституція" і. п. існує тільки в офіціальних заявах, нотах і деклярацiях, дійсний же стан річей не тільки не нагадує ніякої ні самостійности, ні федерації, а навіть тої автономії Генер. Секретаріата, яку колись було вирвано працюючими укр. масами з рук російського буржуазного правительства 1917 р. Як це ні прикро й тяжко констатувати, але відношення соціалістичної Росії до соціалістичної України дуже нагадує відношення імперіалістичних держав до своїх колоній. Через це, натурально Правительство фіктивної української робітниче-селянської держави є також – фіктивним; по обсягу компетенції, по відсутности належного авторітету серед мас, по

характеру діяльности, а головне по його тенденціям його з більшим правом можна назвати "колегіальним намісництвом в Колонії", або "Тимчасовою Комісією Р.С.Ф.Р.Р. для повільної безшумної ліквідації української державности, аніж Урядом.

Отже, розуміючи ці тенденції, що до української державности та всю політику Р.К.П. і К.П.(б)У. на Україні, можна зрозуміти й те чудне противорічя, яке виявилось що до мене, се-б-то, що моя участь в Правительстві здавалася бажаною, а діяльність і робота в йому небажаною. Це зрозуміло. Участь моя в Уряді помагала би тримати ті українські елементи, що довіряють моєму імени, в стані пасивного довіря до політики керуючих центрів, а діяльність була небажана через те, що порушувала би фіктивність і ліквідаційні завдання Українського Сов. Правительства.

Але, сумніваючись все ж таки в своїх виводах, чуючи в той же час запевнення деяких відповідальних членів Ц.К.Р.К.П. що керуючий центр рос. революції рахується в ближчому майбутньому навіть з цілковитою самостійностю України, що незабаром буде приступлено до вироблення федеральної Конституції, що ніби тільки стан війни примушує допускати обмеження української державности, не маючи ніяких підстав не довіряти словам цих осіб, та щоб остаточно вже вияснити собі як не фактичний сучасний стан річей на Україні, то принаймні хоч той напрям політики, ті тенденції для майбутнього, які маються не в осіб, а в керуючого центра

* рос. революції що до України, я звернувся до Ц.К. РКП. з запитанням, якого саме напряму я маю триматися в свої урядовій роботі на Україні, чи має на меті Ц.К. Р.К.П. сперти революцію на Україні на її власні сили чи ні; коли має це на увазі, то, очевидно, мають бути й апарати до того, се-б-то власні українські центри: економічний, партійний, політичний і т.д., які б були в звязку з центрами російськими. Себ-то инчими словами, чи має Ц.К. Р.К.П. тенденцію (не постанову, а хоч би тільки тенденцію), як не зараз, не зразу, то хоч на далі, потрохи, повільно творити ту соціалістичну федерацію самостійних робітниче-селянських республік, про яку сам Ц.К. РКП виносив такі ясні, виразні резолюції (як, наприклад, резолюція Ц.К. Р.К.П. від декабря 1919) і про яку так справедливо і недвозначно раз-ураз говориться в ріжних офіціальних заявах. І на це запитання я не одержав точної, ясної, недвозначної відповіді від Ц.К. Р.К.П. Мене відіслано було за цим у Харків до Ц.К. К.П.б.У. І дійсно я цю відповідь там дістав. На засіданню Ц.К. К.П.б.У. відповідальними членами цієї організації мені було дано таку відповідь, після якої в мене вже не лишилось ніякого сумніву, що мене було одіслано до Ц.К. К.П.б.У., тільки для того, щоб уникнути в Москві прямої відповіді на мої питання. Одні члени Ц.К. К.П.б.У. говорили, що у них взагалі нема ніякої тенденції, ніякого напряму чи то до федерації, чи то "єдиної-неділимої", другі казали, що є тенденція на федерацію, але тут же зараз самі собі заперечували, й говорили, що ніяких центрів на Україні не може й не повинно бути. З цих невиразних плутаних і противорічевих висказувань я мав підставу зробити такий висновок: або Ц.К. К.П.б.У. сам не знає напряму тої політичної роботи, яку провадить, або ж він його знає та чомусь не хоче прямо сказати; але коли не хоче сказати, то це очевидно не є тенденція на утворення власних українських центрів революції, себ-то, не є тенденція на федерацію.

В Москві, коли мене одсилалось в Харків одним із членів Ц.К. Р.К.П. мені

було сказано, що Ц.К. К.П.б.У. є тільки "еманація" (випромінювання, відблиск, чи що) Ц.К. Р.К.П. Отже, значить, відповідь Ц.К. К.П.б.У. була тільки еманацією-відблиском відповіді Ц.К. Р.К.П.

І от тоді для мене вже цілком ясно стало, через що на Україні існує дві комуністичні партії, через що вони не зливаються і через що У.К.П. гостро і підкреслено висуває деякі пункти своєї програми (що Закордонною Групою вважалось непотрібним і навіть не згідним з духом комуністичного вчення). Тепер мені вже зовсім ясні ті ріжниці, які поки що не дозволяють цим організаціям прийти до об'єднання. "У.К.П." кладе в основу своєї тактики і про грами самодіяльність внутрішніх революційних сил кожного краю з усіма випливаючи ми з цього наслідками. К.П(б)У. такої самодіяльності не визнає. Сама назва її, як "партії", а така сама фікція, як і українське правительство. Ця і областна організація єдиної Р.К.П. в єдиній Російській Державі. Центральний Комітет цієї партії по суті є такою самою "ліквідаційною Комісією" партійного українського центру, як Укр. Правительство", а "ліквідаційною комісією" української державности. Ще більше такого характеру надає цим інституціям той факт, що вони не є виборні, а призначені з Москви, як урядовці Ц.К. Р.К.П.

Таке фактичне становище виходить з відношення керуючого центра рос. революції до права укр. нації на самовизначення. За робітниче-селянською Україною не визнається права на державне істнування. Через це, наприклад, ні У.К.П., ні К.П(б)У не дістали представництва в ІІІ Інтернаціоналі, де представництво дається державам, а не націям, народам.

З такого вирішення мусить з необхідностю само собою випливати і фактичне пригнічення української національности і національної культури, а, значить, пригнічення духовного зросту працюючих мас України. Позбавлення українського народу права на економичний центр, і можливості порядкування своїм економичним життям тим самим позбавляє українських робітників і селян можливости національного відродження.

І через те стара політика "діктатури руської культури" на Україні, яка раніше навіть не ховалася офіціальними представниками російського комунізму на Україні і досі фактично провадиться, не зважаючи на всі заяви про українізацію сов. влади, урядової партії К.П(б)У і т.д. Ніяка українізація, коли б було навіть найщиріше бажання її, неможлива при такій загальній політиці, і заяви мусять лишитися самими заявами, як то воно є тепер.

Теоретичним виправдуванням такої політики разу-раз служить – необхідність як найбільшої централізації сил. Ні один комуніст не може бути проти концентрації й централізації сил. Але чого ж централізація повинна бути в дусі руської абсолютної великодержавности і діктатури руської культури над українською? Чому не може бути дійсно – комуністичної федеральної централізації, як то наприклад, обстоює Закордонна Група українських комуністів, але в дусі справжньої, фактичної федерації внутрішньо-самостійних і рівних державних організмів?

Коли б не здорова стихія самих трудових широких мас України, процес ліквідації української державности відбувався би отвертіше і "диктатура русской культуры" запанувала би безоглядно. Але життєвий інстинкт революційних мас не піддається на це і, навпаки, примушує керовників такої діктатури до словесних, декларативних, заспокоюючих уступок, що виявля-

ється в беззмістовних і фіктивних назвах: "У.С.Р.Р.№, "К.П(б)У", "Українське Совітське Правительство" і т.п. Поки що ці уступки тільки на словах. але я не маю ні на крихту сумніву, що ця робітнича масова стихія примусить і до справжніх уступок, до влиття реального змісту в ці порожні назви. Але в даний момент, на жаль, боротьба керовників з цією стихією ще тягнеться.

От це є основна ріжниця між У.К.П. і К.П.(б)У, з якої консеквентно походять всі инчі. І не диво, що в рядах самої К.П(б)У такі непевні, невизначені позіції й саме становище її, як партії, викликають ріжні непорозуміння у членів самої партії. Не диво, що деякі члени Р.К.П. і КП(б)У навіть не українського походження, але послідовні комуністи й совісні працьовники, працюючи на Україні, приходять до висновку, що такий стан річей є шкодливим для розвитку революції на Україні. А тим паче мене не дивує, що всякий українець-комуніст. коли він не ставить своєї амбіції, особистих вигод і інтересів вище загальної справи, не може бути щирим прихильником такої політики на Україні.

А звідси ясно, що У.К.П. в основі вірніше і правильніше намічає тенденції розвитку української революції. Будучи через цілий ряд тимчасових і від неї незалежних причин слабою в цей момент, вона має всі життєві обєктивні дані стати в дальшому чи ближчому майбутньому дійсною партією українського пролетаріата міста й села. Для мене нема ніякого сумніву, що те ж саме життя буде ввесь час підпихати й КП(б)У до основних позіцій, на яких стоїть У.К.П. Неминуче, проти волі тимчасових керовників цієї організації, стихійна сила необхідности витисне з її рядів ті елементи, які хочуть спинити нормальний хід життя. Ознаки цього, повторяю, вже й тепер помічаються в середині самої КП(б)У. Стан війни, ненормальне становище партійного життя перешкоджають цим ознакам набрати масової сили. Але як тільки прийде до нормальної творчої організації сил на Україні, особливо як буде змушено керуючу партію звернутись до організації сил сільського пролетаріяту, – так ці тенденції наберуть непереможної рішучої сили, так КП(б)У в потоці стихії присунеться до берега, на якому стоїть "Закордонна группа українських Комуністів" і "У.К.П.".

Звідси ясно, що кожний український робітник, коли він щиро хоче зміцнення революції на Україні, коли він думая, що революцію в кожній країні треба провадити і затверджувати внутрішніми її силами (не виключаючи тимчасової допомоги й піддержи зовні), коли всяке гальмування розвитку внутрішніх сил, убивання їх ініціативи й самодіяльності і шкодливе для розвитку революції і коли разом з тим, (ще раз підкреслюю) ці переконання і чесні і вищі за особисті вигоди й інтереси, то такому робітникові треба вступати в Українську Комуністичну Партію. Треба напруженою, відданою працею побільшувати її сили, значіння і швидчий зріст в пролетарських масах. У.К.П. не є урядова партія, вона ні вигод, ні почесних посад, ні особистих роскошів членам своїм дати, не може. Її дуже обмежують технічними засобами, їй навіть ставляться ріжні перепони. Але те, що вона, не зважаючи на все це, росте, як раз свідчить про те, що вона не зважаючи на все це, росте, як раз свідчить про те, що вона складається із дійсно комуністичних, ідейних і переконаних елементів, а крім того, що вона є необхідним, природним, логічним явищем української революції. І що швидче й дужче вона ростиме, що більше набіратиме впливу серед працюючих мас України, то тим самим

дужче посуватиме й другу партію КП(б)У до виразного зазначення своїх позицій, до наближення їх до тої точки, на якій стане можливим для одної й для другої сторони повне об'єднання.

Не маючи змоги через вищенаведені причини виконати дані мені доручення, я вертаюсь за кордон, щоб здать справоздання своїй організації. Я виясню перед нею дійсний стан річей на Україні і не маю сумніву, що "Закордонна Група" оцінить як слід інтереси української революції і, виходячи тільки з цього, стане на бік тої партії, яка правильніше виявляє тенденції революції. "Закордонна Група" в деяких пунктах своєї програми ріжниться від У.К.п., але я думаю, що при переведенню організаційного об'єднання цих двох організацій буде досягнено повної згоди в напрямі підкреслення як найтіснішої і дійсної комуністичної федерації всіх совітських республік, а насамперед Росії й України. Так само я певен, що ті товариші, які входять членами в "К.П(б)У" і які бачать і розуміють кричущу необхідність опертя революції на внутрішні сили, які цю необхідність розуміють в домаганнях справжньої федерації, ті товариші з К.П(б)У з свого боку будуть робити рішучі активні зусилля дати політиці своєї партії цей напрям.

І треба твердо памятати кожному укр. комуністові, а також кожному члену У.К.П, що ніякої ворожости не повинно бути до КП(б)У. Це є рідна партія, це є наш дужчий брат, який силою ріжних об'єктивних і суб'єктивних причин робить помилки. Ми не можемо і не хочемо брати участи в тих помилках. Визнаючи величезну ролю, яку заграла в комуністичній революції Російська Комуністична Партія, визнаючи всю її силу, значіння, ідейне керівництво, ми одначе не повинні заплющувати очей на помилки, ким би вони ні робилися, чи самого Р.К.П. чи її уповноваженими; твердо, чесно і непохитно, в інтересах революціх ми повинні ці помилки викривати і перед самою Р.К.П. і перед К.П(б)У, і перед європейським пролетаріятом, і перед українськими працюючими масами; так само ми повинні всіма силами виправлять ці помилки, але виправляти не ворожостю, не саботажом, не ухиляннням від праці, а, навпаки, яко мога активнійшою організацією революційних українських сил, втягуванням їх в процес будування соціалістичної робітниче-селянської держави. Через це всякий укр. комуніст і всякий українець прихильний справі революції повинні як найактивніше підтримувати совітську владу, повинні входити в усі її установи й інституції, повинні щиро й енергично помагати організації Червоної Армії, допомагати продовольчій кампанії, відновленню промисловости, словом, чесно, совісно брати органичну участь в обороні, в охороні, в зміцненню й будуванню У.С.Р.Р. І що вірнішими, діяльніщими, цінніщими працьовниками виявлять себе українські елементи, то швидче й безболючіще докажуть помилку К.П(б)У. то ясніше, на фактах, на ділі виявлять правильність своїх позицій.

Взагалі ж, кожний українець, що зацікавлений хоча би тільки одним національним визволенням свого народу, повинен зрозуміти, що найвірнішою, найкращою за безпекою справжнього, повного національного визволення і відродження всякої пригнобленої, недержавної нації є – тільки розвиток комуністичної революції. І вже, хоча би тільки з національних мотивів кожний українець, що не експльоатує чужої праці, повинен як найгарячійше бажати перемоги революції, захоплення нею всього світу й перебудови всього ладу на комуністичний. Мало того: Кожному такому українцеві треба бути най-

більш вірним прихільником совітської влади і найпослідовнішим комуністом, бо чим чистіше й фактичніше буде переводитися влада рад (совітів), чим точніше буде виконуватися комуністична програма, тим швидчим темпом піде й національне відродження, тим необхідніше буде втягнено маси в робітниче-селянське державне будівництво, а, тим самим неминучище буде надано всій будівничій роботі ті національні форми, які найблищі, найприродніші масам. Найбільша помилка К.П(б)У є те, що ця партія не виконує постанов і програми Р.К.П., себ то, своєї ж власної програми, що члени її не відчувають і не розуміють, що вони не послідовні, не цільні в своїх заявах і ділах, – "нечесні з собою". І завдання кожного укр. комуніста – кликати й їх, і маси до неухильного, точного, чесного виконування комуністичної програми. І треба це робити зараз, тепер же, з усіх сил. Ідея комуністичної революції має колосальну силу, яка сама собою викликає величезну силу мас і не зважаючи на помилки керуючих центрів, поборює перемоги. Але це як раз і засліплює офіціальних керівників і не дає їм бачити своїх помилок, а це в свою чергу заглиблює, побільшує в розмірах помилки і вже серйозніше буде загрожувати перемогам революції. І через те треба намагатися, щоб швидче минув на Україні виїмковий стан військової оборони, щоб швидче військові методи управління перейшли на радянські (совітські), щоб не мілітарізація і бюрократізація влади, а "обробітничення", "обселянення" її переводилось. Тоді помилки К.П(б)У. зразу випнуться і всі послідовні, справжні комуністи з цієї партії будуть змушені переводити в реальне життя і свої власні постанови, і програму своєї власної партії, а це значить, приведе їх до тих позіцій, на яких стоїть "закордонна Група укр. комуністів" – і У.К.П. А це з свого боку зразу ж приведе до повного об'єднання всіх українських комуністичних сил, що являється одною з найбільших запорук перемоги революції.

Хай же живе і перемагає всесвітня комуністична революція!

Хай живе дійсна, не фіктивна федерація совітських республік Росії й України.

Хай живе справжня Українська Соціалістична Радянська Республіка.

З комуністичним привітом

В.Винниченко

МоскваЗ оригіналом згідно:
30 – VII – 1920Секретарь Ц.К.У.К.П.підпис
ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк.24-33.
Рукописна копія, завірена печаткою ЦК УКП

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА Ц.К.Р.К.П.

Согласно предложению тов. Каменева предлагаю на разсмотрение ЦКРКП в письменном виде взгляды заграничной группы Украинских коммунистов на очередные задачи политики на Украине.

Заграничная группа Украинских Коммунистов делегировала меня на Украину для активного участия в борьбе за Коммунистическую революцию. При этом группа исходила из того представления о положении вещей

на Украине, какое у нас создалось от знакомства с резолюцией ЦКРКП (от Декабря 1919 г.) с воззванием тов. Троцкого, с письмом т. Ленина к украинским рабочим и крестьянам и с теми официальными заявлениями Рос. и Укр. Советских правительств, которые случайно доходили за границу. Заграничная группа Украинских коммунистов отмежевалась от сепаратистических ("самостийницких") положений Укр. ком. партий и поручила мне строго и последовательно защищать позиции, на которые стала РКП в своей программе по национальному вопросу и вышеупомянутой резолюции, как наиболее соответствующих духу коммунистического учения и революции. –

Сведения, исходившие из контрреволюционных украинских кругов, а также из заграничной буржуазной и даже "социалистической" прессы, особенно польской, рисовавшие положение Украины, как оккупированной страны, а ее партийные, государственные, политические и экономические органы, как фикцию, заграничная группа толковала и разясняла повсеместно, как провокацию мировой контрреволюции, желающей вызвать недоверие и враждебность к Советской России. –

Однако некоторые данные, которые исходили из источников, заслуживающих доверия и с которыми я познакомился главным образом уже на территории России, указывают мне, что позиции РКП в силу каких-то обстоятельств в жизнь не проводятся. В то же время в частной беседе со мной и тов. Чичерин, и т. Каменев и т. Троцкий, каждый в отдельности, определенно заявили, что РКП стоит на своей позиции действительной социалистической федерации Российской Советской Республики с Украинской Советской Республикой. При этом т. Троцкий и т. Чичерин отметили, что РКП призывает особенности хозяйственно-экономического и национального развития Украины и считается в самом ближайшем будущем с полной самостоятельностью ее. Тов. же Чичерин подчеркнул, что не Ц.К.Р.К.П., а главным образом местные украинские руководящие центры не стоят на высоте задачи проведения в жизнь положений партии.

Вышеупомянутыми товарищами мне дано понять, что мое участие в работе на Украине желательно, а с другой стороны имея такие разноречивые сведения о положении вещей на Украине, я считаю своим долгом в самом начале выяснить перед ЦКРКП ту позицию, какую занимает моя группа в этом вопросе и какую я волне разделяю. –

Группа считает, что падение капитализма в главной мере стоит в связи с органической невозможностью для капиталистической системы производства с одной стороны, централизовать мировое хозяйство, а с другой стороны дать возможность наиболее полного развития каждому отдельному хозяйственному организму. С этой задачей может справиться только коммунизм. – Поэтому группа считает, что всякий экономический и государственный сепаратизм противоречат задачам коммунистического переустройства мира, а с другой стороны этому же вредит подавление или задержка развития производительных местных сил в каждой отдельной стране. Исходя из этих положений, группа не разделяет "самостийництва", считая его не совместными с коммунистическим учением. Самой целесообразной формой государственных и экономических отношений равных и внутренно-самостоятельных хозяйственных организмов должна быть федерация Советских Республик. В настоящем этапе мировой революции таких республик есть

пока две: Российская и Украинская. Война с мировой контрреволюцией, которая главным образом ведется на территории Украины, мешает нормальному и полному выражению федеративных отношений. Однако и в настоящее время могут и должны быть приняты меры к осуществлению хотя бы в главнейшем и возможном тех принципов, на каких стоит РКП в этом вопросе и к устранению тех факторов, которые этому препятствуют. Это диктуется как смыслом самого учения коммунизма, так и ближайшими целями и интересами революции на Украине. – Посылая меня на Украину и имея ввиду заявления и резолюции авторитетных и ответственных органов революции, группа не сомневалась, что в этом направлении делается все, что возможно и нужно. Однако повторяю, данные указывают, что существуют противоречия между заявлениями и действительностью. Это принудило меня просить Ц.К.Р.К.П. разрешить мне мои сомнения. Если мое участие на ответственном посту в Украинском Советском правительстве считается желательным, то мне прежде чем приступить к работе, необходимо знать точку зрения руководящего Центра Российской революции на эту работу и направление ее. Я и моя группа руководились только соображениями полезности. Но могу ли я быть полезным революции, если я в работе буду расходиться с центром? Почему мое участие в правительстве считается желательным? Главным образом, вероятно, потому, что мое имя должно привлечь симпатии определенных национальных элементов к этому правительству. – Но ведь не одним именем привлекаются симпатии. Имя необходимо для обозначения известного направления политики. Политика же приобретает симпатии не именами и заявлениями, а делами, фактами. Если же факты будут противоречить заявлениями "имен", то от этого выйдет не польза делу, а только вред.

Поэтому, если почему либо в данный момент ЦКРКП считает невозможным проведение в дела, в факты те положения, которые выражены им в своих резолюциях и заявлениях, то лучше всего на этот момент не вносить на Украину еще больше дезорганизации и не привлекать меня к правительственной и вообще ответственной работе. Я лично смогу вполне отдаться только такой работе, которая отвечает программным положениям Р.К. Партии и только их могу проводить с верой и убеждением в их полезности в жизнь. – Однако чтобы помимо своей воли не оказаться вредным на всяком другом месте, я предлагаю отправиться с поручениями от 3-го Интернационала в Европу и Америку к коммунистическим организациям. Техническая возможность переезда в Америку у меня имеется. Если же Ц.К. находит, что положения высказанные им в резолюциях, а также в частных беседах со мной отдельными ответственными деятелями революции, могут и должны, если не сразу, не в полном объеме, а постепенно, но с неуклонной и строгой последовательностью проводится в жизнь, то я охотно приму предлагаемую мне работу. При этом считаю необходимым такие конкретные мероприятия:

1) Опубликовать от имени Российского и Украинского Советских Правительств опровержение распускаемых контрреволюционной украинской, польской и европейской прессой сведений об ограничениях и даже фиктивности Украинской Рабоче-Крестьянской Государственности.

В связи с моим вступлением в правительство это опровержение подействует парализующим образом на националистическую агитацию белых Украинцев и Поляков. Надо иметь в виду, что эта агитация в Польше на-

ходит отзвук не только среди буржуазных классов, но и среди рабочих и крестьян. Ссылками на "империализм" и "единонеделимовскую" политику Российского Советского правительства польская шляхта и польские "социалисты" пользуются для разжигания и подъема националистической энергии среди своих войск, воодушевляемых кроме того подвигом "освобождения Украины от насилия общего Полякам и Украинцам врага". –

Решительное, ясное опровержение лжи, подкрепленные моим участием в правительстве, выведет вопрос борьбы из плоскости национальной в плоскость социальную. Каждый честный Поляк и Украинец будет принужден отдать себе отчет и сознаться самому себе, что, идя против Советской власти в России и на Украине, он идет не во имя национальных интересов, а социальных, что он идет с буржуазией, с шляхтой и отаманщиной против рабочих и крестьян.

Такое заявление советской власти последовательно доказываемое и подтверждаемое фактами, если не убьет совсем, то в значительной мере ослабит повстанческую (против советской власти) деятельность националистически настроенных элементов села, а также даст возможность социально сочувствующим элементам, раньше по национальным мотивам относившимся пассивно к советской власти, стать активно на поддержку революции. –

2) Одновременно с опровержением должно быть издано постановление соответствующих органов о действии на Украине Совнаркома в количестве комиссариатов, имеющихся в России.

В этом не надо видеть желания немедленно изменить существующие отношения между РСФСР и УССР. Для данного момента это служило бы огромным агитационным приемом. Украинская контрреволюция свою агитацию о "фиктивности", "оккупации" и т. п. иллюстрирует всегда указанием на отсутствие некоторых важных в экономической жизни комиссариатов. Восстановление этих комиссариатов было бы наилучшим опровержением этой агитации.

В тоже время установление этих органов приблизило бы в реализующейся идее отношения двух республик к нормальному и должному порядку. Этим актом была бы указана тенденция, по которой разумно и планомерно должна бы направляться (сообразуясь с условиями момента) созидательная деятельность советских сил, дана была бы форма, которая постепенно пополнялась бы реальным содержанием.

3) Так же точно должно быть немедленно устранено то ненормальное положение, когда Комиссариаты РСФСР сносятся с губернскими и иными учреждениями на Украине, минуя соответственные комиссариаты УССР.

Это также служит большим агитационным средством для петлюровщины, показывая одновременно всякому, что либо комиссариаты на Украине не стоят на высоте возложенной на них задачи, либо они только пустая декорация.

4) Для наиболее целесообразного и успешного использования экономических средств Украины в интересах революции необходимо привлечение к активной помощи и инициативе местных сил. Это может быть достигнуто лучше всего установлением определенного хозяйственного плана. Наибольшую убедительность этот план в глазах населения может иметь тогда, когда он выработан с участием самого населения через свои руководящие органы.

Поэтому необходимо, чтобы были выработаны на определенный период экономическая, финансовая, продовольственная и т. д. программа обоими совнаркомами РСФСР и УССР и утверждена Ц.К.К.

5) Должна как можно скорее приступить к работе образованная комиссия по выработке федеральной Конституции.

Параллельно с этими чисто государственного характера мероприятиями необходимо сделать соответствующие шаги и в направлении партийной политики на Украине.

Одновременно с официальным заявлением правительств нужно, чтобы руководящий центр революции ЦКРКП твердо выяснил ЦККПУ необходимость фактического и последовательного проведения в жизнь его резолюции от Декабря 1919 года.

Без искреннего и действенного отношения партийного центра Украины в этом направлении, никакие заявления и опровержения не будут иметь силы. Лично для себя я считаю такое выяснение крайне необходимым, так, как боясь, что моя позиция и стремление неуклонно проводить ее в жизнь вызовут подозрение в националистичности, в затаянном "самостийництве", в контрреволюционности и т.д. Мои прошлые позиции будут всегда поддерживать эти подозрения, вызывать недоверие и сопротивление моей работе и через короткое время сделают ее совершенно невозможной. Необходимо, с самого начала ясно и точно зафиксировать направление и принципы. которыми должны управляться все конкретные шаги и действия.

6) Так как теперешний руководящий центр Украины, по некоторым данным, не отвечает выдвигаемым задачам момента, то необходимо пополнить персональный состав его 3 – 4 партийными членами известными своим искренним и твердым отношением к принципу федерации; в числе этих лиц долженствующих дополнить состав Политбюро ЦККПУ, я нахожу необходимым для моей работы включение меня. – Занимая ответственный пост в правительстве, я должен принимать участие в деятельности того органа, который направляет политику правительства.

7) Необходимо ясно определенно выяснить тот принцип, что революция на Украине, как и во всякой иной стране, должна опираться на местные коммунистические силы, что эти силы надо вызвать к жизни, формировать, укреплять, что без этого одними внешними силами, хотя бы качественно испытанными и надежными, но безусловно количественно не остаточными, кроме того и незнакомыми с местными условиями, нельзя создать крепкую Советскую власть. Исходя из этого принципиального положения необходимо твердо и ясно установить, что ни один партийный или советский работник не может быть отозван из Украины или прислан в нее без ведома и согласия руководящего Украинского партийного центра ЦККПУ и в первую очередь необходимо привлечение полезных, испытанных украинских партийных и советских работников, отозванных из Украины или же работающих вне ее.

В частности для меня без установления этого принципа создается в высшей степени затруднительное положение. – Мое присутствие в правительстве может быть полезно с точки зрения привлечения на сторону революции соответствующих национальных украинских элементов. – Я несомненно буду прилагать все усилия, чтобы привлечь на сторону Советской власти на поддержку и защиту ее как можно больше сил. Я буду звать к активности, к

самоотверженности, к работе, к участию в борьбе, защите и строительстве. На мой зов будут отзываться сочувствующие и убежденные сторонники революции. Но каково будет мое положение и состояние этих откликнувшихся людей, если их к работе, к активному участию в защите революции не будут допускать, если их будут "оттирать" по выражению резолюции ЦКРКП, если их будут высылать за пределы Украины без ведома руководящего центра. К чему сведется мое участие в правительстве, какое доверие будет ко мне среди Украинцев? Тов. Троцкий в беседе со мной сказал, что желательно привлечение к революции всякого честного украинского интеллигента, что всякая сила должна быть использована в этот момент, всякому должна быть предоставлена возможность выявить себя в работе в полной мере. Но это пожелание тов. Троцкого только тогда может быть осуществлено, когда будут твердо установлены постоянные, руководящие нормы. Надо, особенно в этот момент, устранить все, что тормозит и парализует развитие революционной энергии. Необходимы точные, ясные, не вызывающие никаких колебаний и сомнений лозунги, цели и нормы. Если необходимо слияние Украины с Россией и устранение всяких мешающих этому местных органов и установлений, то надо привлечь к этому соответствующие силы, дать им точные, недопускающие никаких кривотолков нормы и прямо идти по намеченному пути. Если же считается, что такой путь не приведет к победе революции, что наоборот надо путем развития местных революционных сил укреплять фронт революции, что этим силам необходимо представить возможность самостоятельного государственного, экономического и национального и т.д. развития, то надо и в этом случае поставить вопрос как можно яснее, точнее.

И в одном и другом случае более всего в данный момент необходима наибольшая ясность. Это дает тем силам, которые возьмутся отстаивать ту или иную позицию, уверенность, законченность, твердость в их деятельности. Это положит конец той невыясненности, нерешительности, трениям внутри, необходимости разрываться между словом и делом, что всегда неизбежно бывает при неясной, невычеканенной политике. Это даст тому или другому течению веру в себя, сознание всей ответственности на себе одном, героический подъем энергии и энтузиазм, что в такой критический момент борьбы, как теперь, стоит больше, чем пулеметы и пушки.

Лично для себя я хочу полной ясности и твердого убеждения в полезности своих действий, чтобы иметь возможность отдаться работе и борьбе целиком и беззаветно. И если надо будет погибнуть в этой борьбе, то погибнуть с энтузиазмом, с полной верой в то, что и работа и борьба и смерть были на пользу великому делу.

В.Винниченко

Москва
" " Августа 1920 года
ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк.49-55.
Машинописний текст, звірений з оригіналом, підписаний В. Винниченко

ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМИТЕТУ
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ (большевиков) УКРАИНЫ

Члена Заграничной группы Украинских
Коммунистов Владимира Кирилловича
ВИННИЧЕНКО

ЗАЯВЛЕНИЕ

Когда весною текущего года за границей появились первые слухи о намерении Польской и Украинской контрреволюции напасть на рабоче-крестьянские республики России и Украины, Заграничная Группа Украинских Коммунистов тот час же подняла против этой преступной, несущей разрушение авантюры самую энергичную кампанию.

Одним из мероприятий этой кампании была высылка меня на Украину для непосредственного активного участия в обороне Украинской Советской Республики. Но участие мое в этом великом деле пришлось отложить больше, чем на три месяца. Считая вопрос национального освобождения угнетенных национальностей актуальным и важным вопросом социалистической революции, считая, что не только отрицательное, но и пассивное не активное отношение к нему вредно для успешного развития революции в стране угнетавшейся нации, я должен был, как следует ориентироваться в положении для того, чтобы тем или иным недостаточно обдуманным решением невольно не принести вреда революции, а с другой стороны, чтобы вполне сознательно, твердо, с чистой совестью коммуниста, революционера и члена угнетаемой нации принять в той или иной форме участие в тяжелом деле социального и национального освобождения трудящихся масс нашего народа, как одного из первых этапов всемирного освобождения.

Я три месяца внимательно изучал настоящее положение Украины со всеми ее партийными, социальными, политическими, национальными и междугосударственными отношениями, а в оценке их я старался иметь перед собою одну цель – интересы революции, интересы трудящихся и угнетенных классов, не поддаваясь тем или другим временным поверхностным влияниям, неся ответственность за свое решение не только перед самим собою, но и перед своей организацией, которая выслала меня с определенными идейными директивами, а также перед украинскими рабочими, крестьянами и некоторыми кругами украинской интеллигенции, которые могут с доверием отнестись к моим выводам, я принужден был тем осторожнее и обдуманнее принимать окончательное определенное решение. Поэтому то, когда некоторые явления уже склоняли меня к определенному заключению, а я в это время знакомился с явлениями другой категории, которые вызывали во мне сомнения, то я намеченное решение временно отклонял и снова анализировал, взвешивал и проверял. Трудность правильной быстрой оценки особенно усложнялась той обстановкой, которая создалась на Украине благодаря частой смене властей благодаря взаимоотношениям города и деревни, благодаря историческим национальным отношениям и целому ряду других условий, среди которых протекает революция, в которых еще не вылилось в устойчивые и твердые формы новые социальные отношения, где можно уловить только те или иные наброски и тенденции будущего, где в зависимости от внешней или внутренней защиты советского строя привходят разные вре-

менные факторы, мешающие правильной ориентации. Но в результате трехмесячной напряженной, временами мучительной оценки и проверки своего анализа, я могу наконец твердо добросовестно констатировать следующее:

1) Действительного законченного социалистического строительства на Украине еще нет. Но только убогие разумом, знанием и опытом люди, или безсовестные демагоги, враги трудящихся, могут обвинять за это правящую коммунистическую партию, или советскую власть. Четыре года всемирной империалистической войны, три года внутренней гражданской войны, беспрестанные нападения капиталистических держав и развой национальных контрреволюций, блокада и отрезанность от Европы, все это не только расстроило и привело в упадок хозяйство Украины, но и ставит величайшие трудности к восстановлению его и к тому же к восстановлению в новых необычайных формах.

К этому нужно прибавить внутреннее сопротивление, решенную скрытую враждебность паразитических классов и групп, у которых трудящимися классами вырвано из рук владычество, возможность свободной эксплоатации трудящихся и ленивой праздности; нужно принять во внимание сознательный и несознательный саботаж мелкомещанской интеллигенции, которую волей-неволей притянуло к советской работе.

Все это и многое другое способствовало тому, что процесс нового социального строительства развивается медленно, трудно, не в тех кричащих эффектных формах и проявлениях, которых провокационно требуют враги революционного пролетариата и его руководителя – Коммунистической партии, но не только последовательный марксист, а каждый не живущий чужим трудом, должен признать, что только Коммунистическая партия гарантирует трудящимся полное решительное освобождение от классового угнетения, только она безпощадно, без компромиссов уничтожает в самом корне, в самых основах и зародышах всякую возможность классового господства паразитических классов и кладет фундамент нового строя, с которым никакая буржуазная цивилизация с их "спокойными" организациями не могут сравниться по силе и размеру будущего развития производительных сил человечества, по возможности разцвета его духовных сил, по грандиозности и размаху коммунистической, кеоллевистической цивилизации, то есть по огромным возможностям всего того, что на простом языке называется вечным и еще не осуществимым понятием счастья людей.

2) Вышеозначенные причины, мешающие социальному переустройству Украины, стоят препятствием так же и на пути его государственного строительства. К этим причинам нужно прибавить еще причины исторического и национального характера, которые в течение всей революции усложняли, – да еще и до сего времени, – усложняют процесс национального возрождения украинских трудящихся масс, в смысле обезпечения его определенными государственными формами. Но на основании целого ряда фактов, в результате их подробного анализа и переверки, я могу с полной уверенностью констатировать, что со стороны правящих центров революции нет не только никаких тенденций к уничтожению украинской Рабоче-крестьянской государственности, а наоборот, есть ясная тенденция к созданию и развитию ее (как бы это ни было неприятно русификаторским реакционным элементам все еще мечтающим о "Единой Неделимой") в смысле внутренней самостоя-

тельности и внешней тесной федерации, прежде всего Р.С.Ф.С.Р., а потом с теми рабоче-крестьянскими республиками, которые в ходе революции будут вступать в социалистический мировой федеративный союз. Верно оценивая непобедимый ход стихийного процесса, совершающегося в трудящихся массах Украины, правильно учитывая тенденции украинской революции и идя навстречу ее требованиям К.П.У. проявляет действительную, искреннюю активность в постепенной, на твердой тенденции к созданию украинских внутренне-самостоятельных центров: экономического, политического, государственного и т. д. Те явления и факты, которые как бы противоречат этой тенденции и которые наблюдаются и до настоящего времени в разных отраслях жизни и которые иногда могут дать основание для противоположных выводов, не являются результатом настоящей политики правящего центра партии, а являются результатом прежде всего старых, еще не изжитых и вынесенных со времен царизма ненормальных международных отношений, затем состояния напряженной обороны советских республик, а также последствием того периода, когда украинская демократия, не поняв неразрывной связи между социальным и национальным моментом революционного движения во имя национальных требований выступила против социальной революции, чем надолго посеяла вражду и недоверие в пролетарских революционных массах Украины и России вообще к национальному, а в частности к украинскому вопросу. Но в ходе революции передовая часть городского пролетариата поняла ощносторонность своего отношения к национальному вопросу, поняла необходимость самого тесного объединения с трудящимися массами деревни, где национальный момент приобрел особенно обостренные формы, и принимает все меры к устранению всех препятствий на пути тесного братства и объединения обеих армий труда.

Конечно, отдельные факты отдельных лиц еще долго будут идти в разрез с этой политикой, еще долго и часто даже у более или менее ответственных отдельных деятелей революции будут проявляться в их деятельности пережитки старого отношения, не вытравленного коммунистическим опытом и сознанием, но то, что партия, как направляющий ход революции организм, уже определенно и ясно стала на путь организации внутренних революционных и государственных сил страны, об этом свидетельствует ряд фактов из ее деятельности и политики, особенно последнего времени. Военное положение, напряженная организация всех сил на защиту самого существования советской республики не позволяют органическому процессу приобрести более ясные и точно обозначенные формы. Поэтому декларированная самостоятельность Украинской Советской Республики в федеративной связи с Советской Украиной в силу ненормальных условий в некоторых отраслях государственной жизни временно теряет свои признаки. Но несомненно, что как только настанет время мирного строительства, Рабоче-крестьянская украинская государственность приобретет точные, ясные формы, которые, не нарушая тесной связи с Рабоче-крестьянской Россией, дадут возможность наиболее рационально использовать и развить все революционные творческие силы трудящегося украинского народа.

Еще один из факторов, задерживающих украинское государственно-советское строительство является недоверие некоторых украинских национальных элементов, как из среды рабочих и крестьян, так и трудовой интел-

лигенции к политике правящей коммунистической партии (не говоря уже о злостной социально-враждебной сопротивляемости кулаков и их идеологов, являющихся в настоящее время последней опорой и надеждой раздавленной крупной буржуазии и мирового империализма). Но я уверен, что как только эти трудящиеся элементы ясно увидят указанные мною тенденции, как недоверие исчесне и трудный процесс строительства социалистического государства будет значительно облегчен благодаря их участию.

И чем скорее исчезнет недоверие, чем скорее те элементы проникнутся сознанием того, что только советская власть, только социалистическая революция вполне обезпечивает национальное освобождение трудящиъся масс и гарантирует государственность украинского народа – народа крестьян и рабочих, а с другой стороны, чем скорее украинская трудовая интеллигенция освободится от буржуазного взгляда на государство, как на классово-буржуазный аппарат угнетения трудящихся классов как на средство эксплоатации государственности в своих личных интеллигентско-мещанских интересах, чем скорее она избавится от своего хуторянства и действительно проникнется интересами, трудящихся масс своего веками эксплоатированного народа и не изолируя его, а связывая с трудящимися и эксплоатируемыми классами всех народов активно, сознательно и преданно отдастся строительству рабочее-крестьянской советской государственности, тем скорее и легче исчезнут ее нарекания, а также и остатки старых недоразумений.

3) Что касается политики К.П.б.У. в сфере национально-культурной, то тут даже враги коммунизма и его передовой партии должны признать, что ни при одной власти на Украине, не исключая и Правительств Украинской Народной Республики, для украинских трудящихся классов не раскрывались такие широкие возможности, как за последнее время при советской власти на Украине. Оставляя в стороне те общие экономические затруднения, которые стоят на пути советской власти во всех сферах его строительской деятельности, оставляя в стороне отдельные факты, которые носят на себе печать старых недоразумений, можна с уверенностью сказать, что действительно, только политика коммунистической партии, последовательно и точно проведенная в жизнь, может в наибольшей степени удовлетворить все требования духовного развития трудящихся широких масс, что никакая другая власть не может по социальному характеру своему так глубоко, так искренне взяться за проведение и развитие самых темных, самых забитых слоев нашего народа, как власть советская, руководителем которой является Коммунистическая партия.

4) Организационные взаимоотношения между Р.К.П. также как меж государтсвенные отношения между Р.С.Ф.С.Р. и У.С.С.Р., не имеют точных, твердо зафиксированных формулировок. Р.К.П. есть центр мировой Коммунистической революции. Пока вся тяжесть и ответственность за судьбу революции лежит на ней, до тех пор ей принадлежит руководящая роль в идейном отношении всеми коммунистическими молодыми организациями. Пока же Коммунистическая партия большевиков Украины не имеет своих собственных, надежных, спробованных сил, на которые можна было бы сложить все руководительство революцией, до тех пор К.П.б.У. будет и организационно стоять под непосредственным руководством Р.К.П. И снова, – чем скорее украинские революционные национальные элементы примут актив-

ное участие в организации и работе руководящей партии, чем заметнее проявит себя ценными, надежными и преданными делу освобождения трудящихся членами ее, тем скорее и точнее определяется и взаимоотношения между Р.К.П. и К.П.б.У., с тем большей самостоятельностью будет она проводить революционную строительскую работу на Украине.

Таковы мои главнейшие выводы трехмесячного изучения положения на Украине и исходя из этих выводов, совершенно разделяя такую программу, тактику и политику К.П.б.У. я заявляю Ц.К.К.П.б.у. о своем желании вступить в К.П.У. Вместе с тем уверен, что и все члены моей организации "Загр. группа украинских коммунистов" (как центр ее в Вене, так и все ее секции в Берлине, Праге, Будапеште, Риме, Яблонном и других местах Европы) идейные позиции которой не расходятся с моими выводами, получив мой доклад, немедленно вступят в ряды К.П.б.У.

С коммунистическим приветом
В.ВИННИЧЕНКО
Верно: А.Грушина
Харьков, 6/IX – 20 г.
З перекладом згідно
9.IX – 20 р. м.Харків
ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк.60-62 зв.
Машинописний текст

Дві невеликі публікації, відібрані зі справді гігантської творчої спадщини одного з найяскравіших революційних діячів України (всього його перу належить понад 600 праць), неначебто своєрідно хронологічно позначають надзвичайно важливі, порубіжні віхи процесів, концентрованим втіленням яких стала політика українізації. А в її основі – прагнення максимально наблизити, злити, "переплавити" соціальні (комуністичні) й національні ідеали.

М. Скрипник належав до тих більшовиків, які дуже чутливо реагували на національну ситуацію в Україні, прагнули віднайти таку лінію поведінки, яка б максимально враховувала український інтерес, настрої і поривання переважної більшості суспільства. Тому він одним з перших сформулював завдання, які невдовзі оформилися в загальнопартійну політику коренізації. Безперечно, що на теоретичні висновки видатного політика-державника вплинули й ті зусилля, які здійснювали ліві елементи й течії українських партій у справі єднання двох революцій – соціальної й національної. Так сталося, що М. Скрипнику належало керувати реалізацією планів українізації, коли було досягнуто наймасштабніших результатів. Водночас він першим відчув на собі ударів, спрямованих проти продовження животворних процесів. А відтак його творчість (передусім брошура "Нариси підсумків українізації...") відбила вимушене згортання цікавих шукань і подвижницьких зусиль цілої когорти націонал-комуністів.

ДОНБАС І УКРАЇНА
(З історії революційної боротьбина Україні 1917 – 1918 рр.)

Два рази Радянській владі доводилося покидати Україну; два рази кривава хвиля контрреволюції заливала українські села і міста. Правда, щораз вище здіймається хвиля комуністичного будівництва і тісніше згуртовуються маси навколо червоного прапора. Та тільки тепер, з організацією комнезамів, ми починаємо опановувати українське село і організовувати широкі маси селянської бідноти. Правда, ще й досі то там, то сям в українських селах орудують банди куркулів, що виступають організовано із зброєю в руках і тероризують сільський пролетаріат, – Махно, Тютюнник та зграя інших отаманят намагаються організувати свою анархо-куркульську республіку. На це було багато причин. Ще багато праці доведеться докласти нам для того, щоб остаточно й безповоротно українське село стало на шлях життя і праці в рамках Радянської влади. Я хочу тут торкнутися однієї з головних трудностей нашої роботи на Україні, справи, яку навіть у наших рядах не досить собі уявляють.

У країні, де переважає селянське населення, де пролетаріат фабрично-заводський кількісно не дуже великий, а організаційно надзвичайно ослаблений безперервними кровопусканнями; у країні, де величезна правобережна частина живе багато в чому ще в умовах кріпосницьких латифундій і первісного капіталістичного нагромадження, у такій країні пролетаріат лише в

тому випадку зможе твердо завоювати владу і будувати комуністичне життя, коли він зможе здобути широкий вплив на пролетарські і напівпролетарські верстви селянства.

Вся суть питання про комуністичну революцію на Україні полягає в боротьбі за селянство, за розшарування селянства, за завоювання впливу на нього, за прилучення його незаможницьких верств до основних кадрів індустріального пролетаріату в радянському будівництві. Припустимо, це – умова пролетарської революції досить спільна майже для всіх країн, – навіть для значно більш капіталістично розвинутої Німеччини. В Росії успіх Жовтневої революції значною мірою обумовлювався тим, що після імперіалістичної війни і кріпосницького царизму, робітничому класові, що повів боротьбу проти імперіалістичної війни і кріпосницького землеволодіння, проти лихварського капіталізму, вдалося з самого початку твердо взяти у свої руки керівництво селянськими масами і порівняно легко подолати опір окремих кулацьких верств, що одна за одною відшаровувалися. На Україні відносини між пролетаріатом і селянством ускладнюються деякими привхідними елементами.

Куркульські верстви українського села значно більш організовані і економічно і політично, ніж у Росії. Крім того, вони дуже добре озброєні, особливо на Правобережжі – мають багато зброї, що лишилася після демобілізації старої царської армії і після розкладу німецької та австрійської армій. Отже, куркулі збройно придушували будь-який опір на селі й тероризували незаможницькі верстви. Разом з цим звичайні в капіталістичному суспільстві суперечності між містом і селом прикрашалися на Україні національними кольорами. Село на Україні за своїм національним складом майже виключно українське. Місто складається з елементів, за національним складом російських і напівзрусифікованих – єврейських та частково, на Правобережжі, польських. Індустрія мало централізована, підприємства – переважно дрібні або середні. Міський пролетаріат порівняно мало відійшов від дрібнобуржуазного оточення і живе ще багатьма й багатьма дрібнобуржуазними передсудами. Один з таких передсудів, які століттями плекав царизм і засмічував голови багатьом і багатьом робітникам, – це передсуд національний, тобто погляд на українську мову і українську культуру як на мову і культуру третьорядну, яку можна допустити лише для "простого" домашнього вжитку. Річ у тому, що в містах України розмовною мовою є частково російська, а частково, на заході, – польська мова. Селяни свої культурні потреби задовольняють сяк-так, вживаючи українську мову. Природно, що мало організований і не звільнений остаточно з-під впливу буржуазії робітничий клас повинен був засвоїти собі від буржуазії і поміщицького класу зарозуміле, зневажливе, у крайньому випадку, ставлення до української мови і до української культури. А тим часом демократична Лютнева революція пробудила до національного життя широкі маси селянства, які об'єдналися навколо угодовських партій українських соціал-демократів і українських соціал-революціонерів.

Отже, нашій Комуністичній партії з самого початку 1917 р. в боротьбі за вплив на селянство довелось боротися з русотяпськими передсудами відсталої частини міських робітників України. Наша трагедія на Україні полягає саме в тому, щоб за допомогою робітничого класу, російського за національністю або русифікованого, що зневажливо ставиться часом навіть до найменшого натяку на українську мову і українську культуру, за допомогою

його і силами його завоювати собі селянство і сільський пролетаріат, за національним складом український, який у зв'язку із складними історичними умовами упереджено й недовірливо ставиться до всього російського, "московського".

Тим-то найпершим завданням кожного свідомого робітника є добре усвідомити, що для того, щоб здійснювати свої класові, пролетарські, комуністичні завдання, робітничому класові на Україні треба, обов'язково треба, не ототожнювати себе з російською мовою і з російською культурою, не протиставляти свою російську культуру українській культурі селянства, навпаки, треба всемірно піти у цій справі назустріч селянству. Не як росіянин і українець, не як носій однієї мовної культури до представника іншої, "нижчої" мовної культури, а як пролетар до незаможного селянина, як передовий борець комуністичної революції, до трудівників, які ще не усвідомили своїх класових інтересів. "Говорите по-русски", – іноді каже робітник на загальних зборах і з'їздах, навіть коли сам він по-українському розуміє. Ось шлях, яким ми не повинні йти, коли хочемо справді здобути вплив на селянство.

Українського селянина ми зможемо завоювати, лише підходячи до нього із зрозумілою йому мовою, а коли треба, то й вивчаючи навіть цю саму мову. Ось чому Комуністична партія у своїй резолюції ЦК КП(б)У прямо поставила своїм завданням розвиток української культури, "культивування" української мови, навчання її державних чиновників – радянських службовців. Рівняти місто щодо мови по українському селу, щоб привести українського селянина до рівняння на пролетарське місто. До цього тепер ми прийшли, але тільки після довгої боротьби з міщанськими передсудами, що заражали основну нашу силу, міських робітників.

Хочу тепер ілюструвати свою думку однією історичною довідкою з життя першого українського Радянського уряду, так званого Народного Секретаріату України.

Головна маса пролетаріату України знаходиться в вхідній частині її, в Донбасі. В усіх інших частинах і містах України пролетаріат кількісно і організаційно досить слабий.

Перший з'їзд Рад України, скликаний у Києві, потонув у морі представників куркульсько-селянських спілок, яких покликала туди Центральна рада. Навіть міські, повітові і містечкові робітники йшли тоді ще в значній частині під жовто-блакитним прапором українського націоналізму. Стояла дилема: або визнати Центральну раду і всередині її намагатися відірвати пролетаріат і пролетаризовані верстви селянства, або негайно протиставити свідомий пролетаріат націоналістичній куркульській Центральній раді. Для того, щоб іти першим зазначеним шляхом, робітничий клас Наддніпрянщини був занадто слабий і кількісно, і організаційно, та й класово малосвідомий. Лишалося шукати місця там, де пролетаріат становив численніше, згуртованіше, свідоміше ядро. І делегати від робітників на І Всеукраїнському радянському з'їзді переїжджають до Харкова. Тут Перший з'їзд Рад України, репрезентований робітниками-делегатами, зливається з Третім Обласним з'їздом Рад Донецько-Криворізького басейну. Обирається Перший Всеукраїнський ЦВК, проголошується Перший Робітничо-Селянський Уряд України. Робочий пролетаріат України починає відкриту боротьбу з дрібнобуржуазною соціал-угодовською куркульською Українською Центральною радою. Під час Першого

з'їзду велося чимало спорів серед донецьких представників про об'єднання обох з'їздів і лунали непоодинокі голоси про те, що робітники Донбасу не вважають себе за українців, що вони росіяни; та розбіжності, що з'явилися були, блідли перед насущним завданням боротьби із зрадницькою Центральною радою. Пролетарська солідарність дала себе відчути і згуртувала всіх делегатів. Одностайність виявилася і в дальшій озброєній боротьбі проти гайдамацьких банд. Полтава, Катеринослав, Київ незабаром були взяті Червоною гвардією.

Та із взяттям Києва становище починає змінюватися. Донецько-криворізькі робітники вважають, що завдання вже виконано, і беруться до свого поточного, місцевого, обласного будівництва.

Незабаром після Жовтневої революції і навіть перед нею, коли фізіономія Центральної ради ще не цілком визначилася і з-поза революційних фраз її керівників ще не виглянуло відверто націоналістично-куркульське обличчя, серед багатьох більшовиків виникала думка про те, щоб лишити Придніпровській Україні можливість самостійно виживати наявний дрібнобуржуазний націоналізм і щоб обмежити район дій пролетарської влади на Україні тереном Донецького басейну. Цю думку багато представників донецько-криворізьких робітників живо прийняли і підхопили.

Ми не будемо зараз порпатися в давноминулих подіях і аналізувати, наскільки слушна чи безпідставна була надія перемогти дрібну буржуазію в самій Центральній раді, перебудувати її представницький орган – Центральну раду – в радянський державний апарат. Життя показало безґрунтовність цих міркувань, а прихильники плану перебудови, – тоді українські есери, а тепер члени нашої партії – Шумський, Сєверо-Одоєвський та інші – вже в січні 1918 р. опинилися у в'язниці в Порша і Петлюри. Та думки, що виникли ще в серпні – жовтні про відокремлення Донецького басейну від України, бродили й далі в головах деяких наших товаришів. Як цікавий історичний збіг обставин, є той факт, що в тому самому січні 1918 р., коли Шумський та інші вже сиділи в петлюрівській тюрмі у Києві, донецькі товариші – Васильченко, Жаков та інші – скликали в Харкові IV Обласний з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну з тим, щоб провести план організації окремої республіки. На цьому IV з'їзді довелося вперто боротися за необхідність об'єднання всіх работників України для боротьби проти Центральної ради, вказуючи, що виділення основного ядра пролетаріату Донецько-Криворізького басейну послабить наростаючу боротьбу проти української дрібної буржуазії. Але донецькі товариші, відповідаючи на це, заявляли, що пролетаріат Донбасу все ж повинен відокремитися, що відсталі селяни України є лише тяжким каменем на шиї донецького пролетаріату і будуть ослаблювати успішність його боротьби. Занадто ще сильні були в той час відцентрові сили, коли кожне місто вважало себе самостійною республікою: Старобільські організовували свої робітничо-селянські уряди, а Кременчуки засновували свої державні банки і випускали власні гроші. Ще надто тверде було переконання в тому, що Центральна рада остаточно розбита і що можна почати місцеве будівництво, зовсім не зважаючи на небезпеку з її боку. Лишивши поза увагою всі докази і переконання противників відокремлення, II з'їзд Рад Донбасу в кінці січня 1918 р. постановив виділитися з України і заснувати Донецько-Криворізьку республіку.

В результаті цього виділення Донбасу, після переїзду Першого Всеукраїнського ЦВК та Народного Секретаріату до Києва, Комуністична партія повинна була вести боротьбу з Центральною радою із значно слабшими силами, опираючись на місцеві, менш численні, менш організовані сили робітників. А тим часом зрадники з Центральної ради вже знюхалися з бандитами німецького імперіалізму і вже готували пера, щоб підписати акт продажу України імперіалістичній Німеччині. Незабаром на Україну обрушилася півмільйонна німецька армія, а обабіч неї бігли численні гайдамацькі банди. їм могли ми протиставити тільки слабі, погано організовані червоногвардійські загони. Сили були аж надто нерівні. Неорганізованість радянського апарату дуже давалася взнаки. Не допомогли окремі вияви геройства і загальний впертий характер опору.

Пам'ятаю, як під Бердичевом 800 червоноармійців, робітників і солдатів, під командою Кіквідзе, який пізніше загинув у боях як начальник дивізії на денікінському фронті, майже тиждень билися, яе поступаючись перед кількома дивізіями гайдамацького і німецького війська. Та нерівність сил визначила результат і крок за кроком нам довелося відступати. Радянські загони разом з радянським урядом України були витіснені спочатку з Києва, потім з Полтави, Катеринослава і Таганрога – з України.

Скликаний у березні 1918 р. II Всеукраїнський з'їзд Рад пожвавив і посилив боротьбу. Незважаючи на виділення Донецько-Криворізької республіки в січні, величезна кількість робітничих і селянських Рад Катеринославської та Харківської губерній і Донецько-Криворізького басейну відгукнулися на заклик Всеукраїнського ЦВК й послали на з'їзд своїх представників. На загальному з'їзді з'ясувалася наочно вся недоцільність виділення. І останні місяці боротьби на Україні в 1918 р. пройшли під знаком об'єднання всіх сил військових і партійних, наскільки при тодішній неорганізованості можна було говорити про єдність. Робітники Донбасу стали ядром бойових сил Української Радянської Республіки, що боронилася від ворогів, висунувши керівником такого талановитого борця, як т. Ворошилов. Правда, Раднарком Криворізько-Донецької республіки, що утворився в січні 1918 р., існував ще й далі, та тільки формально; всі його працівники були відряджені на місця, а згодом цей Раднарком зовсім розтанув.

Але на час II Всеукраїнського з'їзду німецькі полчища вже зайняли майже половину України. Часу для організації опору вже не було. Кривава боротьба за Лівобережну Україну і Донецький басейн ще точилася півтора місяця, потім наші загони повинні були з боєм відступати крок за кроком, пробиваючись через охоплену контрреволюцією козацьку Донську область, організовуючись по дорозі під керівництвом т. Ворошилова в стрункy армію, що пізніше дістала назву "10 армії" і протягом довгих місяців обороняла Царицин від красновських банд.

На всій Україні, включаючи сюди й Донецький басейн, почала верховодити спочатку облудна Центральна рада, а після – ставленик німецького імперіалізму і українських поміщиків – колишній царський генерал гетьман Павло Скоропадський.

Проте фракція більшовиків на II з'їзді Рад у березні місяці в Катеринославі ще відчувала деяку відокремленість робітників Наддніпрянщини і Донбасу. Партійні працівники Наддніпрянщини, що випробували на своєму досві-

ді національні експерименти Центральної ради, єдиною тактикою для нашої партії вважали організацію робітничих і селянських мас для підготовки озброєної боротьби проти Центральної ради й захоплення влади пролетаріатом. Навпаки, партійні працівники з Донбасу вважали за можливе "тимчасову угоду" з Центральною радою, щоб підготувати й зібрати сили робітничого класу в рамках керованої Центральною радою держави, щоб "мати можливість" перейти потім до повстання проти неї.

Не було нічого ілюзорнішого, як ці оманні надії на можливість мирного вростання комуністичної революції в рамках пануючої дрібнобуржуазної Центральної ради; гетьманський переворот, що стався незабаром, якнайясніше показав це, відкривши кожному, що дрібнобуржуазна влада, в умовах викликаного імперіалістичною війною розкладу капіталістичного суспільства, може бути лише ширмою для підготовки влади куркуля, поміщика, капіталіста, для неприкритої диктатури буржуазії.

Незгоди серед партійних працівників ускладнювалися ще в цей час приїздом на Україну з Росії лівих комуністів, противників Брест-Литовського миру, що, не знайшовши цілком підтримки у робітників Росії, гадали тоді створити собі на Україні широку базу, щоб протиставити свої погляди комуністичній лінії РКП(б). Вся дальша історія нашої партії на Україні після того на протязі довгого часу стояла під прапором боротьби, поки, нарешті, в ході цієї боротьби не перегоріли всі старі незгоди і не склалися нові відносини.

Вже до І з'їзду КП(б)У в Москві колишні незгоди значно згладилися. Серед партійних працівників Донбасу вже почав відживати місцевий сепаратизм і протиставлення Донбасу всій Україні. Партійні працівники пролетарської частини України поступово відходять від попереднього свого недовірливого і зневажливого чи навіть ворожого ставлення до всього "українського".

З другого боку, "ліво-комуністи", як це, наприклад, не раз говорив т. Яковлєв, робили спроби будувати свою тактику на селянській і напівпролетарській масі проти пролетарської, хоч і обмеженої своїм "місництвом" маси робітників Донбасу.

Та, повторюю, спірні питання вже почали відходити на задній план, партійні працівники Донбасу поступово перейшли на точку зору, що тепер фактично є офіційною точкою зору нашої партії (див. листопадову резолюцію ЦК РКП(б)).

1919 р. можна охарактеризувати, як період зживання дрібнобуржуазних національних відтінків у поглядах робітників Наддніпрянщини українських, у Донбасі – російських. За цей рік ідеологію "единой и неделимой России" широко продемонстрував перед робітниками і селянами Денікін. А петлюрівське повстанство, яке проголосили українські партії соціал-демократів і соціал-революціонерів кінець кінцем привело в нашу партію колишніх боротьбистів і лівих незалежників. 1919 р. ще давалися взнаки відгуки національних переживань. Список щось із 200 розпоряджень цього року з боку різних спецiв, радбурів і псевдокомуністів про заборону вживання української мови свідчить про це. Нашій партії довелося багато докласти праці, щоб ліквідувати такий шкідливий ухил від комуністичної лінії, поки, нарешті, листопадова резолюція ЦК остаточно не ліквідувала ті пережитки і з безумовною певністю визначила шлях для нашої роботи в справі завоювання українського села.

Цією резолюцією ми правильно на всю широчінь поставили й розв'язали національне питання і тепер щільно підійшли до питань класової боротьби. Україна і Росія об'єднуються в єдину бойову федерацію проти світового імперіалізму. Сприяння розвиткові української культури ставиться завданням пролетарської держави УСРР. Україна, нарешті, формується в державну цілість, що об'єднує пролетарські сили і Наддніпрянщини, і Донбасу. І шлях залучення всіх трудящих мас до комуністичного будівництва тільки один: похід пролетаріату Донбасу, щоб завоювати українське селянство для спільного будівництва пролетарської України як частини Радянської федерації.

Скрипник М. Статті й промови. – Т. 2. – Ч. 2. – Харків, 1931. – С.

НАРИСИ ПІДСУМКІВ УКРАЇНІЗАЦІЇ ТА ОБСЛУГУВАННЯ КУЛЬТУРНИХ ПОТРЕБ НАЦМЕНШОСТЕЙ УРСР, ЗОКРЕМА РОСІЙСЬКОЇ

До порядку денного колегії НКО поставлено питання про підсумки українізації та роботи в справі обслугування системою Наркомосу культурних потреб національних меншостей України і зокрема російської нацменшости.

Хочу передусім пояснити, чому це питання поставлено. Чому воно мусить стояти зараз на порядку денному. Доконечність такого пояснення виникає з того, що декілька членів колегії НКО, керівників секторів, це питання розглядали у розрізі поточної перевірки нашої роботи. Зрозуміло, треба перевіряти кожну галузь, треба ставити глибоко по всіх напрямках контроль і перевірку однієї за другою всіх ланок нашої роботи. Це доконечна потреба. Так треба перевірити і роботу в справі обслугування нацменшостей і обслуговання російської нацменшости, так треба перевірити і кожну ділянку, кожне відгалуження нашої роботи і в такому аспекті треба брати це питання. Але, товариші, зараз питання стоїть ще й в іншому порядкові.

На порядку денному стоять два питання взаємно пов'язані – підсумки українізації і підсумки обслугування системою Наркомосу культурних потреб нацменшостей, зокрема російської. Береться зв'язок двох питань. Даний пакт порядку денного примусив кожного з нас ці два питання зв'язати разом, зв'язати фактично, зв'язати їх логічно, зв'язати їх політично. Справа стоїть перед нами не в тому, щоб зараз підвести підсумки, з одного боку, українізації, а, з другого боку, підсумки обслугування системою Наркомосу культурних потреб нацменшостей, зокрема російської. Не так стоїть справа, а так, щоб перевірити підсумки нашої роботи в справі українізації і як складову частину цієї перевірки – наслідки нашої діяльности в справі обслуговання культурних потреб нацменшостей і зокрема російської.

Як стоїть справа переведення українізації в світлі наслідків нашої роботи щодо обслуговання культурних потреб нацменшостей, зокрема російської. Цебто, треба нам перевірити українізацію новим окремим шляхом. Чому ця потреба постала? Коли справа йде про перевірку загальну, передусім перевірку політичну, то значить треба поставити питання, які політичні обставини спричинились до потреби постановки цього питання і чому саме тепер ми

мусили поставити це питання? Постановка цього питання виникає з загальної соціяльної, політичної й економічної ситуації в нашій країні. Ця загальна соціяльно-політична ситуація в нашій країні охарактеризована в останніх виступах вождя партії т. Сталіна, в ухвалах останнього пленуму ЦК КП(б)У на доповідь "Підсумки хлібозаготівель і завдання КП(б)У в боротьбі за піднесення сільського господарства України" і в постанові ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р., що опублікована цими днями в наших газетах.

Мене запитають, а як саме, в чім суть, чому треба ставити питання в такому зв'язку, в чому політичний зв'язок роботи в справі українізації з тим, як ми виконали, чи не виконали плян хлібозаготівель.

Хто так питання ставить, той, очевидно, не розуміє ні того, ні другого, ні суті проводжуваної нами роботи в справі творення української культури, ні суті роботи в справі хлібозаготівлі. Той, очевидно, не стоїть на правильному, вірному більшовицькому шляху розуміння суті веденої нами культурно-політичної роботи. Мені доводилось за останній час демонструвати перед зборами в Києві, у Вінниці і в Харкові одну діяграму, що за моїм завданням виготував Київський відділ наросвіти. Я пропонував, щоб таку діяграму соцвих НКО виготовив і по інших областях України, але, очевидно, за браком таких даних у нас в Наркомосі, такої діяграми по інших областях підготовити не змогли.

Ця діяграма дає дві кривих. Одна крива показує, який – відсоток виконання хлібозаготівель мають всі райони Київської области, кожний зокрема. Інша крива показує рівень успішности занять у школах по різних районах і теж у відсотках. Коли співставити ці дві криві стану хлібозаготівель у районах і успішности занять у школах, по районах виходить дуже характерне явище, ці дві криві майже збігаються. Де крива хлібозаготівель йде в гору, там і крива успішности в школі піднімається, де крива хлібозаготівель падає, там нижче відсоток успішности дітей у школі. Це показує, що виконання хлібозаготівельного пляну і виконання пляну боротьби за якість навчання по наших районах є функції від однієї і тієї ж перемінної, від перебігу клясової боротьби. Там, де ми вміємо подолати куркуля на хлібозаготівному фронті, там, де ми міцно провадимо більшовицьку лінію в галузі господарсько-політичних кампаній, де успішніше ламаємо опір куркуля, розбиваємо куркульські сили і пляни, там ліпше стоїть справа і щодо боротьби за здійснення завдань якости нашої школи. Це, повторюю, один із прикладів, що показує, як міцно пов'язані між собою такі віддалені ніби галузі, як боротьба за виконання пляну хлібозаготівель і боротьба за якість навчання у школі. Тут, однак, нема непосереднього зв'язку, тут більше віддалення.

Але щодо зв'язку справи українізації і хлібозаготівель, то тут існує зв'язок, непосередній. Справа в тому, що ворожі нам клясові сили, куркульські організації ведуть саботаж і опір хлібозаготівлі під гаслами націоналістичними, під гаслами протиставлення радянської України радянській Росії, радянському Союзові. Справа не лише в гаслі "не давати хліба москалям", не лише в цьому петлюрівському гаслі, питання стоїть глибше. Боротьба за хліб є боротьба за соціялістичні шляхи розвитку сільського господарства, боротьба за те, чи наші колгоспи будуть більшовицькими чи куркульськими. Хто далі буде здійснювати провід у нашій країні, чи комуністична партія, що своєю політикою індустріялізації країни, і переведенням першого п'ятирічного пля-

ну створила можливості здійснення суцільної колективізації і господарського зміцнення колгоспів – чи куркуль, петлюрівець, денікінець, махновець – всі ворожі сили, які пробираються до колгоспів. І коли ми розглянемо цю велику історичну боротьбу, що своїм виразом має показники виконання пляну хлібозаготівель, то перед нами – робітниками культурно-освітньої ділянки – стає питання – як ми на своїй ділянці роботи забезпечили нашу перемогу, як ми виконали свою частку роботи. Чи наша робота культосвітня по всіх галузях і передовсім у галузі непосередньої боротьби з куркульськими гаслами, в галузі українізації забезпечена всім необхідним до перемоги.

Ми знаємо приклади, коли певна форма історичного явища наповнюється ворожим змістом, куркульським змістом. Куркулі хотять і хотіли і за це борються наповнити суцільну колективізацію, наповнити наші колгоспи саме таким ворожим змістом, яким петлюрівці й інші вороги наповнили українізацію переводжену на Кубані, де замість українізації вийшла петлюризація. Брак кадрів з місцевих робітників комуністів та дійсно радянських позапартійних призвів на Кубані до того, що там по "українізованих" установах засіли вороги радвлади – петлюрівці, вигнані з України українські націоналісти, всі ті, що самі сунули туди з України, відчуваючи натиск на них більшовицької українізації тут. На Кубані в противагу до більшовицької українізації запровадили петлюризацію і ми мусили рішучо припинити таку "українізацію".

Як у нас стоїть справа з українізацією, більшовицькою українізацією? Це треба перевірити. Революція йде вперед, оглядається і перевіряє себе і в цьому набирає сили. Ми мусимо перевірити себе і зокрема Наркомос УСРР, орган диктатури пролетаріяту, що працює на культосвітній ділянці, орган, що в його руках величезна кількість привідних пасів переводжуваної нами українізації.

У порядкові дня сьогоднішнього засідання стоїть питання про підсумки українізації, зрозуміло, з огляду на те, що в нашій країні сталося. Ми маємо провал. Ми не виконали пляну хлібозаготівель потім зменшуваного тричі – зрізаного пляну хлібозаготівель ми не виконали. У боротьбі з куркулем ми не зуміли напружити зусилля, не зуміли використати всіх важелів цілої нашої системи, не зуміли використати наш важіль культосвітньої роботи, важіль українізації і він попав у деяких місцях нашої роботи в руки ворогів. Це треба перевірити. Це нам диктує і до цього нас зобов'язує останній пленум ЦК КП(б)У і його постанова про підсумки виконання пляну хлібозаготівель 1932 – 33 року і постанова ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року.

Якими методами треба себе перевіряти? Всіма методами. Треба перевести поглиблену перевірку всієї нашої роботи. Нам треба по всіх ділянках нашої роботи перевірити, як там наша робота ведеться, чи там не засіли і не приховалися вороги, які нашу систему в окремих ділянках, наші організації і наші органи використовують для своїх ворожих завдань, щоб петлюрівським націоналістичним шляхом вести ті органи, де вони працюють, проти нас, проти пролетарської диктатури. От яке завдання стоїть перед нами по всіх ділянках. Але треба, крім того, перевірити і окремим способом. Тов. Каганович у своїй доповіді на X з'їзді, доповідаючи про підсумки національно-культурного будівництва на Україні, говорив, між іншим, так:

"Якщо в галузі будівництва нашої державности в галузі будівництва рад, виконкомів, формування органів влади, керівництва ними, зміцнення зв'яз-

ку з масами, пожвавлення рад, що є один з найяскравіших чинників українізації, якщо в цих питаннях партія підійшла безпосередньо до розв'язування їх, то в царині культури цього ще нема. Але все це ніяк не може й не повинно затемнювати всіх тих величезних досягнень, що ми маємо. Очевидно, що далі в процесі розвитку української культури ми натрапимо на чималі труднощі і що завдання полягає не стільки в кількості, скільки в якості, бо поруч нашої радянської культури виростає буржуазна українська культура, зокрема в буржуазних емігрантських колах за кордоном".

Ще на X пленумі (з'їзді) ЦК КП(б)У, доповідаючи про підсумки українізації і культурно-національного будівництва, генеральний секретар ЦК КП(б)У і теперішній секретар ЦК ВКП(б) тов. Каганович говорив, що в дальшому процесі розвитку української культури ми натрапимо на чималі труднощі. Це було в 1927 р. І нам треба у світлі цих слів, шість років тому сказаних, зараз перевірити себе.

У клясовій боротьбі умови міняються, співвідносини сил міняються, складаються нові труднощі. Нам треба їх виявляти, аналізувати, підковувати себе для боротьби з ними. Тому глибоко, детально, всебічно перевірити всі ділянки нашої культосвітньої роботи, в тім числі, зокрема роботу в справі творення нової української пролетарської культури, і зокрема, роботу в справі українізації для нас є обов'язком. Цього від нас вимагає постанова ЦК КП(б)У про підсумки виконання пляну хлібозаготівлі 1932 р. і резолюція ЦК ВКП(б) з 24 січня 1933 року.

Але перед нами стоїть і окрема метода перевірки і доконечність її. Нам не можна обмежувати свою перевірку. Нам треба переглянути–і це обов'язок кожного сектору НКО і цілого НКО УСРР–глибоко перевірити всю роботу, перевірити кадри під кутом зору того, де виявляються ворожі прояви, перевірити, чи все ми зробили, що треба для виконання покладених на нас завдань. Але для цього потрібна і окрема метода. Нам треба перевірити нашу працю в галузі українізації і методом порівняння, як ми сполучаємо цю роботу в справі українізації з роботою для забезпечення національних меншостей України. Я дозволю собі тут щодо цього повторити мої слова, сказані майже два роки тому на першій Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників національних меншостей УСРР 20 травня 1931 р. Там я, між іншим, говорив таке:

"На Раді Національностей Союзу РСР було якось поставлено доповідь уряду УСРР про стан, завдання й перспективи забезпечення на Україні розвитку національних меншостей. Після детального виявлення й обговорення всіх питань цієї доповіді Рада Національностей СРСР дійшла висновку, що на Україні забезпечення національних меншостей стоїть ширше, глибше й розвиненіше, аніж у будь-якій іншій радянській республіці. Ми, представники українського радянського уряду, заявили тоді, що це є наслідком окремішних історичних умов, які висунула історія УСРР, це є окремішність умов і розвитку української, національної формою, соціялістичної змістом культури".

("Перебудовними шляхами". "Більшовик України". 1931 р. № 12, стор. 17).

Завдання забезпечення нацменшостей на Україні для нас не є додаткове завдання, інше, аніж завдання творення української національної формою, соціялістичної змістом культури. Мені приходилося якось говорити, що той, хто ставить перед собою завдання творення української соціалістичної зміс-

том і національної формою культури, але нехтує завдання забезпечити національні меншости, той на ділі стає на шлях націоналізму.

"Ми не були б пролетарськими революціонерами, ми не були б представниками пролетарської культури, коли б ми обмежили свою працю вузькими національними межами будівництва української культури. Той, хто ставить перед собою будівництво української культури, навіть правильно ставлячи її щодо напряму, щоб вона була національною формою і соціялістичною змістом, але, водночас, мала культурно соціяльний обрій обмежений виключно питаннями будівництва української культури в нашій країні, той не пролетарський революціонер, не представник української, національної формою, пролетарської змістом культури, а той є націоналіст, найганебнішого ґатунку. Завдання будівництва української культури в УСРР історія продиктувала, як завдання, непоривно сполучене із завданням будівництва й піднесенням культурного рівня трудящих мас національних меншостей на Україні. Виходячи з такої принципової засади, з такого підходу до завдань національного культурного будівництва і нацменівського культурного будівництва УСРР, ми ні в якому разі не стаємо на шлях дрібнобуржуазного культурного будівництва.

Перед нами стоїть проблема не лише в тому, щоб забезпечити культурні проблеми трудящих мас національних меншостей України, не лише в тому, щоб піднести лише їх культурний рівень, не лише в тому, щоб додавати до тих досягнень, що мають трудящі маси, нові блага культурного рівня, організованости і свідомости. Ні, цей підхід не наш. Цей підхід дрібноміщанський, ліберальницький підхід культурно-національної обмеженості. Перед нами широчезне завдання щодо національних меншостей України. Першим завданням щодо національних меншостей України є те саме, що стоїть для нас і щодо національної більшости України. Як щодо українського народу історія поставила перед нами завдання не лише розвитку української культури, але побудови нової української, національної формою і соціялістичної змістом культури, то таке саме завдання стоїть перед нами й щодо всіх національних меншостей України.

Ми маємо перед собою завдання не лише підвищити культурний рівень різних національностей, але також завдання побудувати нові радянські національні формою і пролетарські змістом культури різних національностей нашої країни".

("Б. У" 1931 р. № 12, стор. 21 – 22).

Саме в цьому є історична окремішність України, в цьому окремішність умов розвитку української формою, соціялістичної змістом культури. Нас лише пролетарська революція звільнила від гніту російського царату, лише пролетарська революція дала нам можливість творити нову пролетарську українську культуру національну формою, соціялістичну змістом. У нас не може йти справа так, щоб здійснювати це творення нової пролетарської української культури і щоб, поруч із тим, мало місце нехтування, забування національних меншостей, бо поруч українців були пригнічені царатом і буржуазною поміщицькою владою трудящі й інших націй. Лише шляхами братерського єднання й солідарности трудящих ріжних націй можна вести творення нової української національної за формою і соціялістичної за змістом культури.

Я радий, що можу тут знову повторити, що бігла перевірка, яку ми зараз провели, того, як ми забезпечуємо культурно-освітні потреби національних меншостей, показує, що в нас робота і її наслідки, беручи взагалі, позитивні. Безсумнівно є окремі недороблености, їх треба перевірити, виявити, поправити. Але щодо забезпечення національних меншостей ми стоїмо на хороших шляхах і тут можна лише повторити слова з доповіді тов. Косіора на XI з'їзді КП(б)У, коли він говорив так:

"Готування покоління, що підростає, розв'язує твердо й остаточно питання українізації. Якже провадиться в нас українізацію трудових шкіл соцвиху–шкіл, що через них переходить основна маса дітей? Нині українські школи першого концентру та семирічки охоплюють 2.400.000 дітей, що до загального числа учнів становить 83,2%, маючи української людности 80%. Із цих даних видно, що й інші національності віддають своїх дітей до української школи, при чому повинен сказати, що зростання українізації шкіл проходить водночас із забезпеченням інтересів національних меншостей. Діти, що вчаться російською мовою, становлять 8,8% за загального відсотку російської людности 9,2, єврейською мовою – 3,6%, за загального відсотку єврейської людности 5,4, польською мовою – 1% за загального відсотку польської людности 1,6. Звичайно, ми ще більше повинні забезпечити культурний розвиток національних меншостей на Україні, при чому особливо потрібно посилити культурну роботу серед польської людности, тому, що ця ділянка взагалі відстає, тому, що взагалі райони, де зосерджена головним чином польська людність, культурно були надзвичайно відсталі і шкільна мережа за передреволюційних часів була мізерна".

(С.В. Косіор. "КП(б) У в боротьбі за генеральну лінію партії" 1930 р. "Пролетар". Стор.66).

Це було близько 3 роки тому. За минулі три роки, підсумовуючи, або ліпше сказати, проробляючи попередній нарис підсумків нашої роботи в справі культурного обслуговання нацменшостей, я радий констатувати, що ми щодо цього провели поглиблену роботу і культурне забезпечення і робота наша в справі українізації, робота в справі творення нової української національної формою і соціялістичної змістом культури, йде поруч з поглибленим забезпеченням інтересів нацменшостей, з забезпеченням культурно-національних потреб нацменшостей в УСРР.

Але ми маємо перевірити свою роботу зокрема і окремим методом порівняння. Методом порівняння не взагалі з нацменшостями, а порівняти нашу роботу в справі творення нової української національної за формою, соціялістичної за змістом культури, не лише з обслуговуванням культурно-національних потреб нацменшостей України взагалі, а зокрема і передовсім з однією окремою національністю, окремою нацменшістю України, а саме з російською.

Чому це так? Чому саме цей метод мусимо взяти за основу перевірки? Чому я примушений був поставити на порядку денному засідання колегії Народнього комісаріяту освіти УСРР саме питання про переведення українізації та стан забезпечення культурних потреб нацменшостей і зокрема російської? Бо, шановні товариші, в питаннях обслуговування культурно-національних потреб грецької національности, німецької, польської, чеської, молдавської, татарської т. д. боротьба куркульства проти комуністичної,

інтернаціональної лінії, зрозуміло, виявляється по всіх наших національних районах та сільрадах, але все ж не досягає такого загального державного обсягу, який має питання про забезпечення культурно-національних потреб російського населення УСРР.

Національна ворожнеча, що її сіють наші вороги – українські націоналісти, які зараз є саме керівниками, ідеологами куркульської кляси і її решток, зосереджена саме навколо питання нашого відношення до російської національности. Знову й знову і кожен раз, коли ворожа нам куркульська кляса організовує свої сили для опору черговим важливішим завданням і мероприємствам комуністичної партії і пролетарської диктатури, знову "проти Москви" скеровують свої вістря ворожі сили куркульські, підкуркульницькі, всілякі вороги наші.

Ті заходи, ті господарсько-політичні кампанії, що виникають із суті цілої нашої будівничої роботи, ті заходи, які потрібні, щоб виконувати основні завдання будівництва соціялізму, вони намагаються виставити як заходи "диктовані Москвою". На цьому хотять організувати маси проти Радянської влади, розжеврюють націоналістичну ненависть, щоб підривати пролетарську диктатуру. І коли ми, комуністи, завжди маємо своїм завданням вести боротьбу за пролетарську єдність, за пролетарську солідарність, і коли ми, органи системи народньої освіти, є і мусимо бути органами комуністичної освіти і, значить, органи боротьби за пролетарську солідарність, то зокрема перед нами стоїть бойова лінія боротьби навколо питань ставлення трудящих України до трудящих Росії.

По цій лінії ідуть ворожнечі напрямки, відсіль точиться злоба й отрута ворожнечої націоналістичної пропаганди. Той, хто цього не розуміє, той, хто тепер, коли ми маємо 15 років пролетарської диктатури, знову починає говорити про "Москву", як щось чуже, виходить із міркувань про Москву, як щось окреме, той отруєний націоналізмом, у того в душі жевриться гробак націоналістичних забобонів, націоналістичної ненависти, націоналістичних протиставлень. І тому ми, більшовики, зараз, як і завжди, мусимо йти не лінією найменшого опору, а лінією найбільшого опору, натискати там, де виявляється найбільший ворожий опір. Там, де виявляється лінія найбільшого наступу ворожнечої пропаганди, ворожнечої агітації, ворожнечої діяльности, туди скеровувати свої сили, туди бити. Ворог – куркуль говорить, і на цьому організовує навколо себе одурачені елементи, що у нас "керує Москва". Ми мусимо одверто говорити – Москва столиця Радянського Союзу, Москва – серце пролетарської диктатури. Москва є розум всесвітньої пролетарської революції. Ми горді тим, що ми, комунари, працівники радянської України, заснували Радянський Союз спільно з російськими робітниками.

Куркуль говорить: як це так, що російські робітники мають одержувати хліб від українських селян. Ми відповідаємо: – так, наш хліб потрібний нашій робітничій клясі для соціялістичного будівництва, єдиного для всіх робітників, для всіх трудящих Союзу і тому робітники й селяни колгоспники України горді тим, що наш хліб іде для наших братів.

Куркулі-націоналісти на кожному кроці вороже ставляться до російських робітників і російських селян, що є громадянами нашої країни, куркулі сіють злопихательство і ненависть, увесь час під'юджують проти російських робітників, що працюють разом з нами на наших заводах і шахтах, радгоспах і

МТС. Ми на це мусимо відповісти поглибленою перевіркою того, як ми в нашій галузі працюємо для забезпечення російської національної меншости.

Забезпечення російської національної меншости України, її культурних потреб – це для нас доконечна умова того, щоб переводжувана нами українізація була більшовицькою, а не петлюрівською, умова того, що ми своїми, пролетарськими, більшовицькими, ленінськими шляхами будуємо нову українську, національну формою, соціялістичну змістом, культуру. Це є доконечна умова, щоб у нас під формою, під формулою будівництва нової української національної формою, соціялістичної змістом культури, не просувався зміст націоналістичний, не просувався зміст націоналістичної ненависти, зміст занедбання інтересів національних меншостей на Україні. І коли тепер, на 15 році пролетарської революції, ми зустрічаємося з занедбанням, з призирливим ставленням до російської мови, ми мусимо сказати на відповідь–російська мова–мова Леніна, мова широчезних трудящих мас Росії, що боролися за Жовтень, і призирливе ставлення в нашій пролетарській країні до російської мови, до мови, якою писав Ленін, за допомогою якої півтораста мільйонів трудящих ведуть велику справу будівництва соціялізму – річ абсолютно неприпустима.

Перевірка показує, що ми свою частину завдань, які виникають із заповітів Леніна, виконали недостатньо. Російська мова зараз вивчається революційним пролетаріатом цілого світу,–а у нас, як у наших школах поставлено навчання російської мови? Російську книжку читають тепер всі, хто лише може так-сяк читати по-російськи, а у нас як іде поширення російської книжки? Згадую, як я, будучи за кордоном, оживав, коли діставав до рук "Правду", чи "Известия". Я знаю, як наші газети цінують за кордоном, як поцінюють за кордоном радянське слово, писане в російській мові. А яке у нас відношення до російської мови? Чи нема занедбання, чи нема призирства?

У нас, на Радянській Україні, пролетарська революція надала можливість будувати нову українську пролетарську культуру, національну формою, пролетарську змістом. Чи ми у себе не маємо окремих прикладів примусової українізації, занедбання й призирливого ставлення до культурно-національних потреб російської нацменшости? Перевірити переводжену нами українізацію можна саме цим, саме тут кислота що перевірить, чи наша українізація є більшовицькою, чи немає в ній рис петлюризації. Цією кислотою можна перевірити, скільки більшовицького золота є в нашій роботі, скільки є там петлюрівської націоналістичної лігатури.

От чому, я гадав, що для нас є доконечне у себе на порядку денному тепер, після публікації постанов пленуму ЦК КП(б)У про підсумки виконання хлібозаготівельного пляну і постанови ЦК ВКП(б) від 24-1, поставити на колегії НКО УСРР питання про підсумки українізації, зробити перевірку, і саме перевірити, як здійснюємо ми забезпечення культурно-національних потреб російської національности.

Давайте перевіримо, яку сяме картину відкривають нам доповіді керівників секторів НКО.

За переписом 1926 року російське дитяче населення, що навчалося, навчалося такими мовами: російською мовою– 75,9%, українською – 23,6%, німецькою – 0,2%, єврейською й болгарською – 0,1%, вірменською, грецькою – 0,01%, польською – 0,03%, молдавською – 0,04%. Я порівняю ці дані про

мову навчання російських дітей з даними про мову навчання українських дітей. Тоді ж українською мовою навчалось – 97,2%, російською – 2,1%, польською – 0,2%, єврейською – 0,04%, болгарською, молдавською 0,01%, німецькою 0,04%.

Таким чином, за даними шкільного перепису 1926 року, три четвертини дітей російських навчалося в російській мові, але 23,6% всіх дітей російських навчалося не російською, а українською мовою. Це був показник невірної лінії. Мені тоді, ще не бувши народнім комісаром освіти, довелося виступити по доповіді народнього комісара освіти і говорити, що цей показник визначає невірну лінію, що це співвідношення чисел, що українських дітей вчилося рідною мовою –97,6%, а російських дітей рідною мовою вчилося лише –75,9%, показує, що основне питання натоді на Україні у шкільній справі щодо обов'язкового навчання на рідній мові було питання не українського населення, воно вже було на тоді вирішене, а питання національних меншостей.

Що маємо зараз? Загальна кількість дітей української национальности, що навчаються українською мовою, 1931 р. становила 93,8%, треба зазначити, цей відсоток неповний, бо ми маємо ще крім того велику кількість дітей українських, що навчаються у мішаних російсько-українських школах, де в одних групах викладання ведеться російською мовою, а в других –українською мовою. Отже, коли беремо повно, то українські діти забезпечені аж на 99,7% навчанням українською мовою. Як справа стоїть з російськими дітьми – з мовою їх навчання? Російських дітей в російських школах навчалося лише 48,8% загальної кількости російських дітей? Мене повідомили, що в Одесі в російських школах вчиться лише 48,1% російських дітей. Такі дані були б такі кричущі, з них треба було б такі широкі політичні висновки робити, це була б така оцінка цілої нашої роботи, що відціля виникала потреба перевірити дані. Я перевірив. Дані вірні.

Дійсно, в Одесі в російських школах вчиться лише 48,1% російських дітей, по Україні в російських школах вчиться лише 48,8% російських дітей. Але це не всі російські діти, які навчаються російською мовою, бо крім того велика сила російських дітей навчається в мішаних російсько-українських школах, де частина груп російські, а частина – українські, де в одних ведеться навчання російською мовою, а в других – українською. Коли брати і міряти не школами, а групами, бо в нас діти навчаються не школами, а групами, то російською мовою, як рідною, з загальної кількости всіх російських дітей навчається на Україні 91,0%. Таким чином, беручи дві цифри навчання російських дітей російською мовою 75,9% з 1927 р. і 91,0% в 1932 р., ми мусимо відзначити велике зрушення. Коли б було у нас 48,0% навчання російського дитинства російською мовою, а решта більш половини російських дітей навчалася б українською мовою, то нас треба було б розстріляти, кого політично, а кого й фізично.

Констатую однак, що справа стоїть не так. За п'ять років ми зуміли, коли брати Україну в цілому, подолати той ганебний прорив, ті націоналістичні риси, які були в нашій школі, коли більше як одна четвертина всіх російських дітей навчалася не російською, а українською мовою, цебто, коли була ганебна примусова українізація, що саме тоді характеризувала шкільну політику НКО УСРР.

Коли брати в цілому наслідки роботи, то, порівнюючи з тим, що було 5 років тому, ми мусимо відзначити величезне зрушення. Однак, ми не можемо оголошувати собі ніякої амнестії, ми мусимо прочитати ці числа інакше, а саме, що в нас тепер після п'ятнадцяти років пролетарської революції і будівництва нової пролетарської української культури ще 9% російських дітей одержують навчання не в російській мові, а в українській, і ми 9% дітей російських ставимо в умови такі, коли вони не можуть інакше вчитися, як українською мовою. Як зветься такий стан, коли в нас, в нашій республіці, в першому концентрі дитина може одержати навчання лише тоді, коли вона навчатиметься не в своїй мові, не в тій, в якій вона говорить, як назвати це інакше, як не примусова українізація школи! Те, що 91,0% російських дітей на Україні навчається російською мовою, показує, що переборено ганебний прорив, який був 1927 р., коли було 75,0%. Але те, що 9% російських дітей навчається тепер 1932 – 33 р. не в рідній мові, показує, що в нас є примусова українізація, навіть, коли брати Україну в цілому. Цей факт мусимо констатувати, відзначити для того, щоб виправити цю велетенську хибу, напруживши всі зусилля.

Такі загальні українські дані, це дані пересічні, вони зведені з різних міст, районів. Коли для цілої України, беручи всі її триста вісімдесят районів міст і селищ, є пересічно 9% російських дітей, що навчаються не російською мовою, то заздалегідь можна сказати, що в окремих районах, в окремих містах і селищах відсоток дітей російських, що навчаються не російською мовою, значно більший. А ми мусимо, як про це говорить постанова ЦК ВКП(б) про школу, своє керівництво зробити конкретним і диференційованим. Ми не можемо засліпити собі очі загальними пересічними числами. Ми мусимо вивчити конкретні явища. Діти, що навчаються в школах, це конкретні діти, живі істоти, з живим мозком, із живою мовою, і пересічними даними по цілій Україні, покривати явища, які б'ють окремих конкретних дітей, ми ніяк не можемо. Отже, коли ми маємо 9% дітей російських, що не охоплені навчанням рідною мовою по всій Україні, то значить по окремих містах і селищах цей відсоток значно вищий.

В російських районах, а їх у нас вісім – школа російська, і там російські діти на 100% охоплені навчанням в рідній російській мові. Значить, коли б ми взяли всю Україну без російських районів, то в такому разі неохоплення навчанням в рідній мові російських дітей було б значно більше.

Але треба переходити до більш конкретних явищ, до окремих рис по всіх окремих пунктах.

От у мене є дані Харкова, Одеси, Миколаєва, Чернігова, Києва, Вінниці, Дніпропетровського, Маріюполя, Гришиного, Артемівського, Кадієвки, Ворошилівського, Червоного Луча. По всіх цих містах, крім Дніпропетровського, Кадієвського та Червоно-Лучського районів, маємо значне збільшення кількості російських дітей, що одержують навчання в школі чи групах з російською мовою навчання.

	1930 – 31	1932–33
Харків (район)	8437	9168
Одеса (Міськрада)	8068	9182
Миколаїв	2345	3325

Київ (район)	11454	11610
Вінниця	544	913
Дніпропетрівське (Міськрада)	4664	4413
Маріюпільський район	4130	5053
Гришинський район	893	1100
Артемівський район	885	988
Краматорський район	892	1582
Горлівський район	3154	4281
Ворошилівський район	1131	1461
Кадієвський район	1832	1772
Червоно-Лучський район	3427	2907

По місту Харкову маємо, навпаки, зменшення кількости учнів у школах з російською мовою навчання. У 1928 – 29 р. було 22 російських школи з 11248 учнями, 1930 – 31 року 16 шкіл з 9718 учнями, 1932 – 33 року – 10 шкіл з 8854 учнями. Таким чином із загальної кількости 15658 харківських дітей російської національности в школах з російською мовою навчання навчалося лише 56,5%. Правда, за цей час значно виросла кількість мішаних російсько-українських шкіл, де в одних групах викладання переводиться в російській мові, а в інших – в українській: 1928 – 29 року – 8 шкіл із 4986 учнями, 1930 – 31 року 10 шкіл із 5457 учнями і 1932 – 33 року 20 шкіл із 16704 учнями. Близько половини учнів, цих мішаних шкіл учиться в групах із російською мовою навчання і таким чином відсоток дітей російської національности, охоплених навчанням в російській мові, доходить 90%. Але вже той факт, що українською мовою навчається дітей більше, аніж кількість дітей української національности (при наявности 34385 дітей української національности в українській мові вивчається 37384 учнів) – показує, що близько 3000 дітей неукраїнців примусово українізувалися.

Ще гірший стан в Одесі. 1930 – 31 р. в Одесі було дітей в російських школах 8.068, 1932 – 33 р.– 9.182, до загальної кількости російських дітей 48,1%. Кількість учнів в російсько-українських школах 1930 – 31 р. – 6.052 учнів. За 1932 – 33 рік даних про кількість учнів в мішаних школах Одеський відділ наросвіти ще не надіслав, маємо лише повідомлення, що ця кількість значно збільшилась, що у російських групах російсько-українських мішаних шкіл бідьше половини загальної кількости учнів, до 4000 учнів. Коли 9.000 складає 48%, то 4000 складає 21%. 48 та 21 буде 69%. На жаль, ми не маємо повних даних про Одесу, в усякому разі треба констатувати, що в Одесі маємо ганебний прорив. На цей стан я указував ще 1931 року, коли кажучи про Одесу на Всеукраїнській нараді в справі культурного обслуговування нацменшостей, я казав таке:

"Я щойно був в Одесі, робив там доповідь на культактиві м. Одеси. Зібралось 2.000 народу: учителі, професори, робкори, культкомісії цехів і заводів, культкомісії різних профспілок, взагалі новий пролетарський культурний актив, що перед ним я мав доповідати. Перед тим я поставив Одеській секції наросвіти вимогу, щоб дали мені дані про стан освіти. Тоді ж якраз відбувалася міжрайонна нарада в справах шкільних, для якої виготовили дані, а я одержав копії. Це були дані – скільки всього є шкіл, скільки груп по школах, скільки в них належить національним меншостям: єврейській, ні-

мецькій, болгарській. Це все є. А я запитав, але ж є ще одна національна меншість – російська, чому про неї немає даних? Я дістав відповідь: ми росіян рахуємо спільно з українцями. На те я сказав на Одеській нараді і зараз це повторюю на адресу інспектури національних меншостей НКО: "не знаю, що в них є, який великодержавний шовінізм – російський, чи український, чи який інший, але напевно якийсь є, що не визнає росіян на Україні за окрему національність, не визнає росіян за національну меншість і гадає за можливе зарахувати росіян до українців або навпаки українців до росіян".

("Перебудовними шляхами". "Більшовик України". 1931 р. № 12, с. 25-26).

Констатую, що ці мої вказівки, які я дав в Одесі на початку 1931 року, які тут безпосередньо давав сектору соцвиху Наркомосу, всі вони залишені без уваги всіми тими кого вони стосувалися. Стан в Одесі не було перевірено і ті хиби, що тоді я відзначив, як хиби українського великодержавництва, не було виправлено. Після того ми маємо такий факт, що близько 30% російських дітей там не можуть одержати навчання російською мовою і одержують українською. Коли 30% російських дітей не можуть одержати навчання в рідній мові і одержують його в українській мові, то це є примусова українізація, це є прояв великодержавного шовінізму не російського, а українського, це є петлюрівщина. Там українізація ведеться не нашими шляхами. Там ведеться не більшовицька українізація, а петлюрівська.

Я не маю можливости перевірити всі дані, що подав нам сектор соцвиху НКО, що їх зібрав статистичний відділ НКО і що є в розпорядженні НКО. Вони надзвичайно відірвані, неповні, їх іноді не можна порівнювати, бо немає загальної кількости дітей даної національности, нема загального відсотку охоплення за мовою навчання, помішуються школи й групи. Але, товариші, ми вже на прикладі Одеси зможемо сказати, що в нас в деяких містах і районах справа шкільна проведена таким чином, що значно більше як 9% по цілій Україні, а по окремих містах і селищах ще значніший відсоток і сягає до 30% російських дітей, які не можуть одержати навчання в школі у своїй рідній російській мові і примушені вчитися з великими труднощами у чужій їм, незрозумілій, мові, мові українській. Це ми мусимо визнати і констатувати, як факт примусової українізації, як факт, занедбання культурно-національного обслуговування потреб російської національної меншости, як факт ганебного прориву у переведенні нами українізації. По багатьох окремих містах шкільна справа являє собою терен, де замість більшовицької українізації переводжувано примусову українізацію, де виявляється самий одвертий націоналізм окремих робітників і органів Наркомосу, де занедбано культурно-національні потреби російської національної меншости, де не нашими шляхами йде справа, де переводжено петлюризацію.

Зі всією суворістю, твердо й чітко ми мусило це зазначити, і мені дивно те, що мені, а не секторові соцвиху НКО доводиться це робити. Керівник сектору соцвиху, член колегії НКО тов. Барун мусила нам довести це даними, вона мусила була відшуковувати окремі дані, порівнювати їх і дійти цього висновку. Цей політичний висновок мусив бути зроблений передусім непосередньо робітниками шкільної справи сектору соцвиху НКО, його інструкторами, референтами і керівником сектору соцвиху НКО.

У своїй цитованій вже доповіді я наводив дані такі: "На початку 1930 – 31 навчального року дітей російської нацменшости охоплено навчанням рідною

мовою на 81,2%, охоплення щодо російської національної меншости у нас кепсько стоїть".

Треба констатувати передовсім, що у нас надзвичайно кепсько стоїть справа з даними. Не можна керувати конкретно й диференційовано, не маючи конкретних і диференційованих даних, і перший обов'язок керівництва є одержати такі дані. Як із цим справа стоїть у нас? Ми не маємо всіх відомостей ще за 1931 навчальний рік. На 1 січня 1933 р. ми мусили одержати дані від усіх областей. Ми від всіх областей їх не одержали. Коли взяти ті статистичні дані, що ми одержали з місць і районів тощо, то треба констатувати, що статистична форма, за якою збиралися ці дані, цілковито промовчує питання про мову навчання і про національність дітей. Цю статистичну форму виробила всесоюзна управа народнього господарчого обліку. Ми мусили виробити свою форму з додатковими даними. Ми таку форму виробили, погодили з НК РСІ, розіслали на місця. Але замість того, щоб додати її до всесоюзної форми, виробленої ЦУНГО СРСР, і послати як одну форму, ми послали дві: форму ЦУНГО СРСР і нами вироблену форму. Це розбивало увагу на місцях, це зменшувало можливість одержати задовільні дані. Сама постановка збирання статистичних даних була невірна. А що ще гірше, це те, що нема дійсного прикладання енергії, щоб одержати ці дані. Нічого посилатися, товариші, на те, що нам даних не дають; ми мусимо їх одержати. Правда, сектор соцвиху двічі ставив перед керівництвом НКО питання про неприсилання даних і в двох випадках винесено винним догану за неподання даних. Дані треба було одержати. Чимало робітників НКО їздять по всіх областях і їм треба одержувати на місцях дані і для сектору соцвиху. Нам треба засвоїти погляд, що ми не федерація установ, а єдина установа і який би робітник Наркомосу не їхав, мусить забезпечувати завдання всього Наркомосу.

Перевірки не було, контролі не було, не було перевірки, що на місцях є. Я зачитав вам ті вказівки, що я 1931 р. дав щодо російської національної меншости. Я сам їх особисто не перевіряв. Це велика хиба. Правда, умови моєї роботи були не досить сприятливі, бо я 1932 р. був у Харкові всього 2 місяці без одного тижня, а решту часу був у районах. Однак ця доконечність роз'їздів поставила передо мною саму доконечність контролю. Чи це зробив я? – Так. Я контролю організував перерозподілом обов'язків між заступниками і на одного з моїх заступників тов. Гірчака було покладено спеціяльне завдання – поруч загального керівництва і відання трьома секторами, спеціяльно перевіряти, контролювати і керувати всіма питаннями, що забезпечують переведення ленінської національної політики в роботі НКО і особливо забезпечувати національні меншости і зокрема –про це я тричі на протязі останніх півтора років говорив з тов. Гірчаком – перевіряти забезпечення культурних потреб російської національної меншости. Заступник НКО тов. Гірчак, хоч він сам також багато роз'їжджав, але все таки був багато часу на роботі в НКО, не перевірив стану роботи, не заслухав жодної доповіді сектору соцвиху, не дав жодної вказівки, не перевів жодної перевірки. Я сам не мав можливости перевірити, бо був у роз'їздах, але я організував контролю й перевірку, через свого заступника. Однак цієї контролі й перевірки не виконано. Я сам давав секторові соцвиху непосередні вказівки. Я у прилюдно виголошеній і надрукованій доповіді давав секторові соцвиху писані вказівки. Але сектор

соцвиху по цих моїх вказівках ніякої перевірки не зробив, як і не перевірили завідувачі обласними відділами наросвіти стану забезпечення російської нацменшости навчанням на рідній мові. Наслідком цього ми маємо, що хоч і зменшилося недоохоплення навчаннням російських дітей рідною мовою з 18,8% 1930 – 31 року до 9% 1932 р., але все таки залишився дуже великий відсоток на Україні, бо аж 9% російських дітей недоохоплено навчанням рідною мовою. При цьому по окремих містах і селищах був великий прорив, були петлюрівські ворожі націоналістичні прояви.

Справа з викладанням рідною мовою російського населення складається з трьох питань. У своїй доповіді в травні 1931 р. надрукованій в "Більшовику України" в №№ 12 і 13 – 14 я спеціяльно зазначив ці три окремі питання. Ми маємо перед собою передовсім росіян, дітей росіян, що до них ніякого сумніву не може бути. Тут є тверда й чітка вказівка, безумовна й безсумнівна: "*навчання дітей треба починати тою мовою, якою говорить дитина*", (*"Перебудовними шляхами". "Більшовик України"* 1931 р., ч. 12 ст. 29). І до того я додав:

"Далі треба додавати й інші мови, далі стоїть питання про вивчання, як предмету, по школах національних меншостей України – української мови і, далі, російської мови. Під цим кутом зору треба провести поглиблену перевірку нашої роботи, виявити її хиби й недоліки та скерувати на правильний ленінський шлях".

("Б. У." 1931 р. № 12, стор. 29).

Російські діти мають навчатися російською мовою. Перевіряючи це я так казав 1931 року: "Це теза загальнокомуністична, проголошена Марксом і Леніном, теза про те, шо навчання треба обов'язково починати тією мовою, якою говорить дитина. Інакше бо утрудниться сам. навчання, інакше бо настане затримка розумового розвитку дитини і зайва навантага дитини. Навчання треба починати з першої групи тією морою, якою говорить дитина. Отже, справа не в національній приналежності, не в походженні дитини, не в бажанні батьків, а справа в тому, щоб полегшити дитині надбати знання. Ця теза загальновизнана. Однак, її на місцях порушено. Про це я одержав цілу низку записок, і тов. Гулько навів про це дані з Дніпропетровська. Там є 52 школи, що охоплюють 28.649 дітей, з них 1.411 дітей нулевої групи, тобто таких, що їм менше, як 8 років, і 27.238 дітей шкільного віку. Порівняльні числа щодо національности нацменівських дітей і мови, якою вони навчаються, такі. Російських шкіл є 8; за наявности в Дніпропетровському 7.658 російських дітей, навчається російською мовою 5.150, тобто 69% російських дітей. У чотирьох єврейських школах, за наявности 7.062 єврейських дітей в Дніпропетровському єврейською мовою навчається тільки 12,6% єврейських дітей. В одній німецькій школі у Дніпропетровському навчається 279 дітей, серед них 52% учнів належить до інших національностей. Числа ці разючі, на них треба звернути увагу".

("Б. У." 1931 р. № 13 – 14, стор. 26)

"Але ми зараз обговорюємо не загальну мовну політику в справі національно-культурного будівництва, а говоримо про мову, якою треба навчати в перших групах школи, і тут для нас мають значення не загальні міркування, а тверді факти".

("Б. У." 1931 р. № 13 – 14, стор. 27)

"В перших групах трудової школи дитину треба навчати тією мовою, якою вона говорить, і ви, товариші педагоги й культосвітробітники, не маєте права ґвалтувати дитинство. Не ви визначаєте мову навчання, а дитина, тобто її мова, якою вона говорить. Шовіністичні стремління єврейських, українських,, російських діячів, що хочуть ґвалтувати дитинство, зустрінуть від вас непримиренну боротьбу".

("Б. У." 1931 р. № 13 – 14, стор. 28)

Перевіряючи з цього погляду стан по окремих школах, я робив 1931 року такі висновки:

"Візьмемо Харківську школу № 50-а. Це російська школа. У ній російських дітей 246, єврейських–266, українських 69. Отже в російський школі – більшість – єврейські діти. Запитую-якою мовою говорять батьки – російською. Піонерзагін – російською. Якою мовою розмовляють діти поза школою – російською. Чи правильна національна політика щодо цієї школи. Правильна, хоча там і є більш половини єврейських дітей, та ідішізувати школу, тобто переводити на єврейську мову навчання відповідно до національности більшости дітей – значить їх ґвалувати.

Візьмемо Чернигівську міську семирічку. Тут єврейських дітей 35%, російських 25%, українських 15%, інших 5%. У другому концентрі навчається євреїв 45%, росіян – 35%, українців – 15%. Батьки говорять російською мовою, піонерзагін працює російською мовою, діти поза школою говорять, здебільшого, російською мовою. Чи правильно побудовано школу, що навчання в ній провадиться російською мовою. Здається правильно, хоча остаточно сказати не можна, бо в першій групі цієї школи є 50% єврейських дітей, і мову, якою вони розмовляють, не зазначено.

Візьму інший приклад. Мельніківську семирічку у Молочанському районі, колишньої Артемівської округи. В ній українських дітей 99%, навчання провадиться українською мовою, піонерзагін працює українською мовою, збори батьків і комітету сприяння працюють почасти українською, почасти російською мовою, молодші діти говорять українською мовою, а старші – наполовину українською, наполовину російською. Чи правильно побудована школа, що навчання поставлено українською мовою. Правильно.

Візьмемо Чернігівську семирічку № 1. В ній українських дітей 57%, а решта – єврейські й російські діти. Піонерзагін працює українською мовою. Батьки розмовляють російською, почасти – єврейською мовою. Діти розмовляють поза школою українською мовою. Чи правильно, що цю школу українізовано. Правильно, її вірно побудовано.

А от візьмемо іншу школу – харківську № 57. Навчання провадиться українською мовою. Піонерзагін працює почасти українською мовою, почасти російською. Батьки розмовляють російською й українською мовою. Діти розмовляють "здебільшого російською мовою". Правильно українізовано школу чи ні. Здається неправильно. Хоча остаточно сказати не можна цього, бо дані про те, що діти говорять здебільшого російською мовою, є про старший концентр, а не про перші групи".

("Б. У." 1932 р. № 13 – 14, стор. 29).

І як загальний висновок з цього я говорив:

"Отже, річ у тому, що в нас саме життя диктує потребу уважно перевірити національно – мовну ознаку наших шкіл на перших щаблях у перших

групах. Хоча один товариш тут кинув репліку, що це буде космополітизм, коли дитину навчати мовою якою вона говорить, – на мою думку, іти іншим шляхом – це значить іти явним шляхом націоналізму. Я навів приклади шкіл невірно побудованих щодо цього. Помилка тут не від того, що школа провадить роботу єврейською, російською, українською мовою, а від того, що є розходження між мовою, якою провадиться навчання, і мовою, якою говорить дитина поза школою. Під цим кутом зору треба перевірити нашу роботу".

("Б.У."1931р.№ 13 – 14, стор. 29-30).

Крім того, на Україні є дві групи населення, що потребують окремої уваги. Передусім ми маємо 200.000 громадян, що за даними перепису 1926 р., визнали своєю національністю російську, а своєю рідною мовою визнають українську. Ми не можемо цих громадян розглядати в рівень з тими росіянами, які своєю рідною мовою визнали російську. Вони визнали своєю національністю російську, а рідною мовою визнали українську. Треба було б окремо виділити, окремо поміркувати, як з ними бути. Друга група населення, це є 1.300.000 громадян, що за даними перепису визнали себе за національністю українцями, а рідною мовою визнали російську.

Отже нам треба було виявити, як з цими трьома окремими групами населення бути. Щодо російського населення, яке визнає себе за російське і щодо націнальности і за мовою, ніякого сумніву не може бути. Російське населення має право в нашій республіці навчати своїх дітей у своїй рідній мові. У нас це не виконано, це треба перевірити і забезпечити повнотою.

Як бути з двома цими групами, на якій мові переводити навчання дітей цих двох груп? 1.300.000 тих, що визнали, що вони українці, а рідною мовою визнали російську, і 200.000 тих, що за національністю росіяни, а за рідною мовою українці. Не можна ставити справу лише так, що тих, що визнають українську мову за рідну, щоб їх діти навчалися українською мовою, не можна вирішити питання за цією ознакою, коли складається розбіжність двох національних ознак – російської і української.

В своїй промові 1931 року перш за все, я дав директиву щодо російського населення – навчати російських дітей у російській мові. Поруч з тим, щоб удосконалити лінію, дав чіткі вказівки спеціяльно щодо тих двох груп. Щодо групи тих громадян 1.300.000, що визнали своєю національністю українську, а рідну мову визнали російську, я говорив таке:

"Мова, що нею в дійсності говорить цей мільйон населення міст і містечок України, вельми неоднорідна. Іноді – зокрема по більших містах – і здебільшого у середньої міської буржуазії, чиновництва, кваліфікованої інтелігенції в старому сенсі цього слова і т. інш. – це російська мова, з певною домішкою українських слів, що додають мові так званий coleur locale. Такою мовою пишуть деякі російські письменники походженням з України. Здебільшого в них синтакса і вся побудова мови українська, а вимова і певний запас слів російські. Значна частина таких громадян говорить по-українському лише з певною домішкою російських слів і виразів. Врешті, переважна частина таких громадян говорить мовою ламаною, мішаною, де здебільшого на основі української мови переплітаються слова українські і російські із словами російськими, що мають вимову російську, в найрізноманітніших пропорціях, залежно від місцевости. ступеня начитаности, перебування в старій армії чи

службі в чиновному апараті, від кількости прийшлого російського населення в даній місцевості, напр., в Донбасі, і від багатьох інших причин.

Дитяче населення цієї групи людности нашої країни говорить також мішаною, ламаною мовою. Тую мову не можна ніяк визнати за російську мову – вона не є чисто російська; ту мову також не можна визнати за чисто українську. Це справді мова мішана, ламана. І от коли тих дітей приймаємо до першої групи трудових шкіл, постає складне й велике питання: якою ж мовою починати навчання з тими дітьми. Очевидним є для кожного з нас, що ніяк не можна переводити з тими дітьми навчання тією самою ламаною й мішаною мовою, що нею говорять ті діти. Не можна також для кожного окремого містечка й селища, для кожної окремої групи населення, іноді для кожної окремої дитини окремим "діалектом" писати підручники, переводити спільне для цілої групи, школи навчання. Це значило б калічити дітей і позбавити їх усякої перспективи дальшого навчання. За базу навчання може бути лише певна мова, що має певну виразність, а не мовна мішанина, що її характер для майже кожної людини своєрідний і не має ніякої загальности. Очевидно, мовною основою для навчання таких дітей нашої країни, що вживають мішану й ламану мову, може бути якась з тих мов, що входять основною складовою частиною в їх мовну мішанину, – чи російська, чи українська мова. Завданням навчання таких дітей має бути – вивчити їх перестати перемішувати російську і українську мови, навчити їх розрізняти ті мови у своєму розумінню і своєму вжитку – і тим самим навчити їх української і російської мов".

("Перебудовними шляхами", "Більшовик України" 1931 р. № 13 – 14, стор. 32 33).

Це я казав про групу людности, що говорить ламаною мішаною мовою, а саме мовою українсько-російською, тієї людности, що заявила на перепису, що вони українці, але рідна мова їх російська. Я казав:

"В одних умовах, для однієї групи дітей, що говорять ламаною мовою, треба навчання починати українською мовою; для інших дітей, в інших випадках і умовах, варто починати навчання російською мовою. Тут потрібна увага і праця, педагогічне спостереження; тут має виявити себе справжнє педагогічне мистецтво". І далі казав я:

"Тому такий, що має певний суб'єктивний характер, вибір мов навчання дітей з мішаною мовою треба корегувати й керувати лініями, що мають характер об'єктивний. Провідною лінією у кожному відношенні має бути виявлення того, яка є мовна основа мішаної говірки тих дітей".

Оскільки – казав я: "Треба констатувати, що такою мовною основою мішаної говірки дітей по містах, містечках і селищах України є мова українська, тому, здебільшого, у випадках мішаної мови дітей навчання з ними треба починати з мови української".

Щождо другої групи населення України, тих 200000 люду, що визнали своєю національністю російську, а за рідну мову визначили українську, я говорив так: "Проте, ніяк не можна забувати й іншого походження ламаної й мішаної мови у нас на Україні, а саме – природного процесу українізації прийшлої російської людности, що, всупереч русифікаційній політиці царату, живучи серед українського населення, цілком підпадала під вплив української мовної стихії і переходила на ламану й мішану мову. Показником того

процесу є, за статистичним переписом 1926 року, число 200.000 громадян УСРР, що визнали своєю рідною національністю російську, а своєю рідною мовою – українську.

Безсумнівно, далеко більше число громадян УСРР, що визнали своєю рідною національністю і мовою – російську, на ділі говорили мовою ламаною й мішаною.

Такою ж мовою говорять і їхні діти. Мовною основною їх мішаної говірки є, здебільшого, мова російська – і цією мовою треба в такому разі і переводити їх навчання. Зрозуміло і тут є ціла низка переходових мовних ступенів, але в усякому разі треба визнати, що починати українською мовою навчати дітей, що їх мішана говірка має явно російську мовну основу, і значило б порушувати основні потреби педагогіки, погіршувати умови розвитку дітей і, що треба зокрема підкреслити, – значило б на ділі порушувати ленінську національну політику і в шкільній справі сходити з шляху пролетарського інтернаціоналізму на рейки явного націоналізму українського.

Соціяльно шкідливе значення таких націоналістичних збочень ніяк не применшує той факт, що, беручи статистично, кількість в УСРР українців з мішаною мсвою в десятки разів перебільшує кількість росіян з ламаною мовою. Маємо дбати про здійснення засад інтернаціоналізму і про забезпечення пролетарської єдности трудящих всіх національностей за всяку ціну, в усяких умовах.

Своєрідний характер мають випадки, коли важко визначити в мішаній говірці, яка із складових мов є її мовною основою. Це може стрінутися тоді, коли в говірці українізованої російської дитини домішка й вплив українських мовних елементів остільки кількісно та якісно велика, що це вплинуло навіть на мовну основу його говірки – чи так само зрусифікованою, але українського походження, дитиною (а більш усього таких випадків маємо тоді, коли спостерігач, що виявляє мовну основу говірки, не зуміє сам цього зробити). В разі такого помішання мовних елементів, що важко навіть виявити мовну основу мішаної говірки дитини, очевидно для мови початкового навчання такої дитини з однаковою підставністю можна було б брати і ту і ту із складових мов мішаної говірки".

("Перебудовними шляхами". "Більшовик України" 1931 р. №13 – 14. стор. 34-35).

Отже два роки тому я провів аналізу і вказав, як треба вести справу і додав, крім того, тверду й чітку засаду, яку хочу повторити тут, бо в нашій шкільній справі вона має велике значення і мусить бути постійною, як абетка нашої роботи. Я вказував про те, що в усякому разі аж ніякого примусу, аж ніякого ґвалтування дітей у питаннях визначення мови навчання не може бути. Навчати дітей треба на тій мові, на якій вони говорять.

"Загальним регулятором у цих справах має суті міркування про загальні тенденції мовного розвитку країни.

Оскільки економічний розвиток УСРР, зокрема за реконструктивної доби, неминуче призводить, як зазначав я перед тим, до ще дальшої і поширенішої українізації наших міст, містечок і селищ І до подальшої українізації нашої робітничої кляси, остільки у зазначених випадках двомовности, мішані й ламані говірки дітей, у виборі початкової мови їх навчання можна у більшій частині місцевостей УСРР надавати перевагу у виборі і мові української). По

національних районах російських навпаки: у таких випадках під час вибору початкової мови навчання можна перевагу надавати мові російській.

Треба у всякому разі підкреслити, що в цілій цій справі ніяк не можна вживати будьякого примусу, будьякої гвалтовности. У національних співвідносинах кожний найменший факт примусу є надзвичайно шкідливий і стає непосередньою допомогою нашим клясовим ворогам".

("Б. У." 1931 р. № 13 – 14, стор. 31-32).

Отже, я, здається, чітко й ясно ще 1931 року поставив питання про шкільне обслугування культурно-національних потреб російського населення УСРР:

1. Дітей населення обов'язково треба навчати в російській мові. Найменший відступ від цього веде в лабети українського великодержавного шовінізму;

2. Дітей населення, що говорить мішаною українсько-російською говіркою (1300000 люду, що визнали за переписом 1926 року своєю національністю українську, а за рідну мову визнали російську) здебільшого треба починати навчання на українській мові, але остільки, оскільки мовною основою їх говірки є мова українська.

3. Дітей населення, що говорить мішаною російсько-українською говіркою (200000 громадян, що за переписом 1926 року своєю національністю визнали російську, а за рідну мову визнали українську) здебільшого треба починати навчання на російській мові, але остільки, оскільки мовною ознакою їх говірки є мова російська.

4. Ці тези ніяк не говорять, про "загальну мовну політику в справі культурно-національного будівництва, а говоримо про мову, якою треба навчати в перших групах школи"

("Б. У." 1931 р. ч. 13 – 14 стор. 27).

5. "Треба в усякому разі підкреслити, що в цілій справі ніяк не можна вживати будьякого примусу, будьякої ґвалтовности. У національних співвідносинах кожний найменший факт примусу є надзвичайно шкідливий і стає безпосередньою допомогою нашим клясовим ворогам".

("Б. У." 13 – 14, стор. 32).

6. "Питання, що стоїть перед нами, ніяк не може мати одну відповідь для всіх випадків. В одних умовах, для однієї групи дітей, що говорять мішаною мовою, треба навчання починати українською мовою, для інших дітей, в інших випадках і умовах, варто починати навчання російською мовою", бо "загальний характер мови дитини, що говорить ламаною мовою, переважність елементів тої чи тої із складових мов її мішаної мови визначає те, яку мову та дитина скорше, ліпше, зручніше, з меншими труднощами може засвоїти, відходячи від своєї двомовної мішанини".

("Б. У." 13 – 14, стор. 33).

7. "Завданням навчання таких дітей має бути–вивчити перестати переміжувати російську і українську мову навчити їх розріжняти ті мови у своєму розумінню і своєму вжитку–і тим самим навчити їх української і російської мов".

("Б. У." № 13 – 14, стор. 33).

І от тепер, перевіряючи справу політично, я мушу зазначити, що ці мої вказівки до виконання прийнято не було і в наслідок того маємо перед собою ганебний прорив. В тій же доповіді, кажучи про Одесу, я сказав:

"... в Одесі... наша наросвіта стала за сліпе знаряддя в руках одеської буржуазії. Це треба підкреслити й виправити".

("Перебудовними шляхами", "Більшовик України" 1931 р. № 13 – 14. с. 26).

Оглядаючися назад і перевіряючи, як лунали мої слова доповіді 1931 року і моєї статті "Перебудовними шляхами", я мушу одверто визнати, що, очевидячки, треба було ще настирливіше підкреслювати їх скерування, ще більше бити по всіх проявах українського шовінізму. За умов, коли я сам не мав фізичної можливости перевірити виконання моїх вказівок, а апарат НКО залишив поза увагою навіть конкретні мої пропозиції щодо перевірки (наприклад, щодо Одеси), а мій ближчий помішник по керівництву і заступник по НКО занехаяв доручення перевірки і контролю, яке йому було спеціяльно дано, за таких умов, очевидячки, наші вороги зуміли і змогли під формою виконання моїх тез, які були всім своїм змістом скеровані проти націоналізму, протаскати націоналістичний, ворожий нам зміст. Це вони зробили за допомогою невеличкої політичної махінації, а саме: замовчати те, що я казав про обов'язкове навчання російських дітей на російській мові, і однести до всіх дітей наших міст, містечок і робітничих селищ те, що я казав про групу людности, яка визнала своєю національністю українську, а за рідну мову визнала російську. Промовчати про те, що я зокрема підкреслював у своїй доповіді, що російським дітям треба давати навчання в російській мові – промовчати про це-то і значить виходить з націоналістичних засад.

Здавалося мені, що я достатньо загострив свої слова, коли казав:

"Треба констатувати, що мовною основою мішаної говірки дітей по містах, містечках і селищах України є мова Українська. Тому здебільшого у випадках мішаної мови дітей навчання з ними треба починати з мови української"... "Проте, ніяк не можна забувати й іншого походження ламаної і мішаної мови у нас на Україні–а саме природного процесу українізації прийшлої російської людности, що, всупереч русифікаційній політиці царату, живучи серед українського населення, цілком підпадала під вплив української мовної стихії і переходила на ламану й мішану мову".

"Мовною основою їх мішаної говірки є, здебільшого, мова російська – і цією мовою треба в такому разі і переводити їх навчання. Зрозуміло і тут є ціла низка переходових мовних ступенів, але в усякому разі треба визнати, що починати українською мовою навчати дітей, що їх мішана говірка має явно російську мовну основу, значило б порушувати основні потреби педагогіки, погіршувати умови розвитку дітей і, що треба зокрема підкреслити–значило б на ділі порушувати ленінську національну політику і в шкільній справі сходити з шляху пролетарського інтернаціоналізму на рейки явного націоналізму українського". "Соціяльно-шкідливе значення таких націоналістичних збочень ніяк не применшує той факт, що беручи статистично, кількість в УСРР українців з мішаною мовою, в десятки разів перебільшує кількість росіян з ламаною мовою. Маємо дбати про здійснення засад інтернаціоналізму і про забезпечення пролетарської єдности трудящих всіх національностей за всяку ціну в усяких умовах".

("Б. У, № 13 – 13, стор. 34).

Таким чином, здається, мої тези були цілком чіткі й недвозначні. І однак маємо факт, що в наслідок нашої роботи маємо ганебний прорив, примусову українізацію російських дітей по низці наших великих місцевостей.

В чому причина того? Перша причина, як я вже казав, в тому що не було здійснено нами основного обовязку керівництва–перевірки і контролю того, як на ділі переводяться до життя вказівки.

Подруге в своїй промові 1931 року давши чіткі и диференційовані вказівки, я, однак, не указав, якими шляхами і засобами можуть наші вороги боротися проти нас на тих шляхах, які махінації вони можуть вжити, щоб, вирвавши окремі тези й речення з моєї доповіді і тим перекрутивши їх, використати їх проти нашої інтернаціональної лінії. Аджеж завжди треба мати на увазі ворога.

І, потретє, великою хибою моєю була недовершеність. Мало було зазначити, що в Одесі наросвіта стала знаряддям в руках буржуазії. Треба було самому ж і вжити відповідних організаційних заходів, а не передовіряти їх апаратові НКО, який занедбав мої вказівки, не доручати цього керівного обов'язку свойому заступникові, який приспав це завдання. Треба було невідкладно і гостро боротися проти виявлених випадків націоналістичних проявів в органах наросвіти, проти явищ применшення клясової чуйности з боку робітників освітнього терену.

Позвольте мені тепер обернутись до того, про що туї повідомляли, до одного тонкого засобу, яким перекрутили нашу політику українізації наші вороги, чи ті, що були сліпим знаряддям в руках ворога, – нашу національну політику і в шкільній справі.

Треба сказати, що однією з причин, чому в нас не охоплено дітей російської нацменшости, а значить і нашого прориву є дислокація шкіл, розташування їх. За територіяльною ознакою наші школи так розташовані, що не завжди в близькій місцевості набирається відповідна кількість дітей російської нацональности, щоб скласти з них російську групу. І от, я дозволю собі запитати – коли сектор соцвиху, коли пляновий сектор перевіряли це розташування? Провадилась перевірка, чи ні? Я спеціяльно в своїй доповіді вказував на міста, містечка й робітничі селища України, де питання забезпечення культурно-національних потреб російської нацменшости стоїть гостро руба. Я вказував приклад Одеси, де інспектура стала за сліпе знаряддя в руках буржуазії. Чи проведено перевірку цього розташування мережі шкіл і цього шляху забезпечення інтересів національних меншостей? Мережу шкіл не перевірено з цього погляду і тому організація мережі шкіл іноді несвідомо, а іноді свідомо веде до унеможливлення дітям російської національної меншости навчатися їх рідною мовою.

Другий шлях це є механічне скорочення російських шкіл. От у мене є дані про те, як змінялася у нас кількість російських шкіл з року на рік. У 1927 р. було до загальної кількости шкіл 7,1% російських шкіл, 1928 р. було 7,1%, У 1929 р. 6,7%, у 1930 р. 6,2%, у 1931 р. – 4,7% і таким чином з 1367 шкіл з російською мовою навчання в 1927 р. ми маємо зменшення в 1930 р. до 1033 шкіл. Я не забуваю того, що кількість охоплених навчанням дітей визначається не лише кількістю шкіл, але й кількістю груп з російським навчанням. У школах може бути різна кількість груп і різна кількість дитячого населення охоплена тими групами. Але, товариші, поперше, і кількість шкіл визначає можливість забезпечення навчанням даної національности на рідній мові, кількість російських шкіл визначає можливість забезпечити навчанням на рідній мові російських дітей, бо коли у тій чи тій місцевості нема російської

школи, то скільки б не було російських груп у іншій місцевості, то в даній місцевості, в даному районі діти не можуть учитися російською мовою.

Ми маємо перед собою факт зростання українського населення у складі міського населення. Щодо Харкова, наприклад, маємо такі дані.

1926 р. у Харкові було з загальної кількости 417.342 чол. українців – 160.138 – 38%, росіян – 154.448 – 37%, євреїв – 81.130 – 19%.

На 1 червня 1932 р. в Харкові було із загальної кількости 651.957 населення українців 311.352 – 48%, росіян – 197.733 – 30%, євреїв – 115.587 –18%.

Відповідно до зміни національного складу міст і змінюється склад дитячого населення міст. Українізація міст–це неминучий наслідок економічних, соціяльних й політичних процесів, які проходять на Україні. Але хоча міняється відповідно до зміни національного складу населення і національний склад дитячого населення, і відповідно до того виростає і кількість груп по школах, то все таки, на мою думку, виходить, що за ці п'ять років кількість українізованих колишніх російських шкіл збільшилася на відсоток більший, аніж відсоток і темп збільшення українського населення в містах. Адже треба зазначити, що коли населення українське у Харкові виросло з 35 до 48%, то кількість російських шкіл за один рік зменшилася з 17 до 14 одиниць.

Отже маємо у цій зміні кількости російських шкіл не лише вияв природного процесу переводжування шкіл на українські, тому, що дитяче населення стало українське, а маємо перед собою процес свідомо штучно форсований. І коли маємо перед собою явище, що в нас значний пересічний відсоток по Україні аж до 9% російських дітей не охоплено навчанням в рідній мові, так цьому одною з причин є механістичне скорочування кількости російських шкіл, штучно переводжуване на місцях.

Третій спосіб, це кунштюк з переводом дітей з першого концентру на другий. Зараз ми маємо такі дані про кількість російських груп першого й другого концентру на Україні. Без Молдавії і без Дніпропетровської области, бо від них немає даних, є по Україні 490 чотирьохрічок з кількістю учнів 83.865, російських 7-мирічок є 213 з кількістю учнів 27.292. Таким чином, всіх російських дітей, які закінчують російські чотирирічки, не можна охопити російськими семирічками, навіть, коли прийняти зокрема до уваги, що крім російських шкіл є ще мішані російсько-українські школи і в них є російські групи. Місткість російських семирічок недостатня, порівнюючи з випуском російських шкіл і російських груп в мішаних російсько-українських школах. Щодо розташування російських шкіл семирічок, шкіл другого концентру, то тут треба сказати, що це розташування ще більше штучне. Тов. Корнетов, завідувач сектору кадрів у своїй доповіді вказав на те, що це розташування шкіл дало себе в знаки. Часто-густо діти росіян, що закінчили російську школу першого концентру, примушені навчатися в українських школах на другому концентрі тому, що близько нема російської школи другого концентру, або нема російської групи в мішаній російсько-українській школі відповідного концентру.

Треба зазначити, що хоча можливо з деяких міркувань мішані російсько-українські школи складніші з педагогічного погляду, то однак лінія, що переводить на ділі наш соцвих і місцеві відділи наросвіти, лінія на ліквідацію російсько-українських мішаних шкіл є невірна шкідлива лінія. Нам нема в даному разі діла до загальних педагогічних міркувань, що ними обґрунтову-

ють це переведення мішано російсько-українських шкіл на одномовні українські. Нам нема до цього діла, коли в наслідок того, що штучно зменшують кількість російських груп у мішаних російсько-українських школах, приходить до того, що занедбані культурно-національні потреби російської національности і виходить замість більшовицької українізації – петлюризація.

Дальше тов. Корнетов навів дані про те, що кількість російських дітей, які закінчили російські школи й російські групи у мішаних російсько-українських школах, менша, аніж кількість дітей прийнятих до російської школи другого концентру, а тому заявок на учителів не роблять, нових груп російських з цих дітей російських, що закінчили російські чотирирічки, не організовують – таким чином маємо перед собою штучний процес поставлення російських дітей у такі умови, що вони неминучо попадуть в лабета примусової українізації.

Мене лише одно дивує. – Два роки тому сектор кадрів, виходячи з проекту розподілу студентів, що закінчили виші, виявив цей факт, і однак сектор кадрів і його керівник цього факту не поставив на обговорення керівництва НКО і колегії НКО. Коли ж члени колегії заслуховували про це доповідь тов. Корнетова і не винесли окремої постанови, то товариші члени колегії НКО УСРР виявили тоді примиренство саме до цього факту, не зрозуміли його соціяльно-політичного значення, а він себе добре дає в знаки в Києві. Коли брати цей факт, то він характерний. Це сталося в тому Києві, де закривають російський педтехнікум, де виселяють польський педтехнікум, це в тому Києві, де ворожі нам елементи, користуючись притупленням партійної чуйности з боку окремих комуністів, прикриваються і накладають свою руку на установи, які забезпечують національні меншости.

Хто робить це? Хто робить це, хто на ділі порушує лінію партії, вказівки Наркомосу, хто на ділі перекручує лінію, хто на ділі приводить до занепаду обслуговання культурно-національних потреб російської нацменшости? Хто призводить до того, що у нас виходить примусова українізація і замість більшовицької українізації, виходить на ділі в окремих місцях петлюризація. Хто це робить? Треба передусім звернути увагу на ролю завідувачів шкіл. Роля завідувача школи, як керівника, який передусім керує і відповідає (мені тут знову доводиться повторити те, що говорив я скрізь) – роля завшколою мусить бути підвищена, відповідальність його мусить бути підвищена. Треба перевірити склад керівників шкіл. Нам потрібна одноособовість, значить підвищена відповідальність. І коли в школах, – а школи передусім на ділі переводять прийом дітей –, ми маємо такі факти, як навмисне затушкування потреб в організації російських груп, затушкування потреби в російських вчителях, штучне зменшення кількости російських груп, то, значить, мусили сигналізувати, що ці пункти треба перевірити, завідувачів шкіл також перевірити, що з політичного погляду там небезпечно. Подруге, треба перевірити мережу шкіл, розташування шкіл, розташування 4-річок і 7-річок, російських, яке співвідношення між ними, організацію мішаних шкіл, кількість російських груп у мішаних школах. Як іде організація чи реорганізація шкільних груп російських, де нема російських шкіл, а є відповідна кількість учнів росіян; перевірити перетворення російських шкіл в українські. Все це треба переводити через місцеві відділи народньої освіти, треба це перевіряти. Ми цього не маємо. Ми мусимо поставити собі це за завдання на шкільному фронті по

окремих місцях, зокрема по великих містах, по робочих селищах, по містечках. Ми маємо перед собою порушення лінії партії у справі українізації, прояви натиску ворожих нам сил, притуплення чуйности клясової і партійної з боку окремих робітників органів народньої освіти, місцевих органів міських і селищних, керівників шкіл.

Таким чином, попередня перевірка підсумків українізації, обслугування культурно-національних потреб російської нацменшости сигналізує нам, що в нашій системі є окремі гнилі явища, виростають спроби націоналізму, і це тоді, коли питання боротьби з націоналізмом на чергу порядку денного поставлено жорстокою куркульською боротьбою, яка довела до зриву плян хлібозаготівель. За цих умов такі явища набувають іншого значення, значення політичного.

Шкільну справу, яка має велике значення, ми мусимо під цим кутом зору перевірити – не лише в цій галузі і не лише щодо обслугування російської нацменшости, а по всіх напрямках. Коли ми констатуємо, що у нас у нашій системі по окремих місцях і саме по бойовій лінії куркуль протаскує ненависть націоналістичну, стається ганебний прорив і виявляється примусова українізація, цебто українізація націоналістична, петлюрівська, в такому разі маємо поставити собі завдання перевірки, мусимо констатувати, що наше керівництво по районах, по містах тут збанкротувало, а ми не спроможні виявились перевірити їх. Перед обласними відділами наросвіти треба поставити на всю височінь це питання. Треба ставити це питання перед сектором соцвиху, за це мусить відповідати Наркомос в цілому і в тому числі і я. Мало того, що я давав вказівки, мало того, що організував і провадив контролю через своїх заступників треба було перевірити–перевірити і виявити.

Висновки звідци такі – питання перевірки нашої системи і роботи її, перевірка чуйности і клясового озброєння її, в боротьбі з ворожими націоналістичними проявами мусить бути поставлено на чергу порядку денного у всій роботі шкільній і дошкільній, у всій роботі соцвиху. Але не лише в роботі соцвиху, а і по всіх інших ділянках.

Візьмемо хоча б мистецтво. Ми переводили декілька років тому свідомо російські театральні видовища, що були у нас на Україні, на українські, українізували їх. Українізували опери в Харкові, Києві, Одесі, перетворили опери на українські з великою боротьбою проти буржуазного і дрібнобуржуазного опору великодержавників російських, які проявили опір у цій роботі, переваджуваній Наркомосом за вказівками партії. Але, товариші, Vernunft тепер ward Unsinn, те що було розумне в свій час, набуває іншого значення. Коли у нас в нашому місті, в столиці не було українських театрів, а лише російські, то опір українізації був великодержавним шовінізмом. А тепер, коли твердо і чітко стоїть на своїх ногах український театр – українська музкомедія, українська опера, то тепер відсутність турботи про російський театр є що найменше потуранням українському націоналізмові. Треба знати, як зміняються умови. Коли в одному напрямку треба було вести українізацію театрів для переведення вірної, правильної, більшовицької лінії в галузі мистецтва, то тепер інша лінія. Сектор мистецтв НКО, за моїми пропозиціями, це питання ставив, але не довів справи до кінця і справа заклякла. Ми з вами цю потребу проґавили. Що з того, що у нас в Харкові відсоток українського населення виріс, зменшився відсоток російського населення. Та ж абсолютна кількість

російського населення виросла, у нас же багато тисяч нових робітників росіян є на будівництвах і на заводах їх обслугувати треба, їх національно-культурні потреби забезпечити треба. Питання про російський театр поставити треба і довести до вирішення. Ми маємо театри російські, в Києві, – хороший театр в Одесі, у Дніпропетровському. Але ми проґавили час в питанню про організацію російського театру в Харкові. Нам потрібний театр. І нічого одговорюватися тим, що у нас є літні гастролі російських театрів. Це не є достатнім забезпеченням потреб російської нацменшості. Коли приїздить сюди хороший театр російський, то не лише росіяни, а й українці з великим задоволенням дивляться, бо маємо перед собою хороший театр, але російський постійний театр є заходом для забезпечення національно-культурних потреб росіян.

Як змінюються умови, це видно, хоча б зі стану справи видання російських підручників на Україні раніш і тепер. Говорять деякі товариші у нас російські підручники не видаються, у нас мало паперу, мовляв 1 без того російські підручники привозяться з Росії.

Посилаються на постанову ЦК ВКП(б). Є така постанова, ЦК РКП(б) з 6-II 1924 р. "про партійне керівництво пресою", де в розділі III "В галузі книжкової справи" читаємо:

"В галузі видання книжок не російськими мовами, відділу преси спільно з Наркомосом і представниками місцевих національних видавництв опрацювати заходи щодо оздоровлення місцевих видавництв, що відповідали б дійсним потребам маси населення і могли б створити масового читача. В центрі роботи поставити видання потрібної кількости популярно-марксистської літератури, політичної літератури для села і підручників для селянської школи. Не припускати при цьому жодного паралелізму. По національних республіках особливо на Україні і в средній Азії максимально скоротити кількість видаваних і передрукованих російських книг. Перенести центр ваги видавничої роботи на місця. Вважати за необхідне утворити при ЦК КП(б)У спеціяльне партвидавництво типу "Красной Нови".

Тепер, говорячи про побільшення видання російської книжки на Україні, посилаються на те, що є директива максимально скоротити видання російської книжки. Хто так говорить, той позабуває, що 1924 р. з загальної кількости 2.757 книжок, видаваних на Україні, українською мовою видано лише 855 книжок, цебто 31,1% і 1.848, цебто 67% російською мовою, а перед тим 1923 р. українською мовою було видано 385 книжок, резолюцію ж ту винесено на базі досвіду 1923 р. 1923 року із 2461 книжки, виданої на Україні, українською мовою видано 385, цебто 15,6% з російською мовою 1985, цебто 80,7%. Після того в наслідок постанови ЦК ВКП(б) відбулися значні зміни і 1931 р. українських книжок видано 76,9%, російських 13,7%. Як тепер можна говорити, що резолюція ЦК РКП(б) від 1924 року тепер має таке значення як того ж 1924 р. За дев'ять років пройшли великі зміни.

Коли 1924 року резолюція ЦК РКП(б) про максимальне скорочення видань і передруків російських книжок била великодержавний російський шовінізм, забезпечила розвиток української книжки і забезпечувала зростання української національної по формі, соціялістичної за змістом культури, то тепер 1933 року, при тій цілковитій зміні співвідносини – опір збільшенню видання російських книжок є потурання українському націоналізмові і б'є

по забезпеченню культурно-національних потреб російської національної меншости. Змінилися цілковито в протилежний бік умови. Інше протилежне значення має тепер той самий факт. Ми мусимо по всіх галузях у світлі виявлених фактів перевірити себе під кутом зору тих завдань і тих ліній, що по них іде зараз соціяльно-політична й соціяльно-економічна боротьба, перевірити всі ділянки нашої роботи і зокрема перевірити НКО зі всією його системою.

Тов. керівник сектору науки доповів скільки у нас є аспірантів, наукових робітників українців і росіян, які у нас є установи,– все це цікаво. Але ліпше б він сказав якими шляхами деякі наукові установи, от, наприклад, інститут наукової мови веде лінію роботи, – чи нашими шляхами, чи не нашими. Чи не було там випадків, коли термінологічна робота видавання російсько-українських термінологічних словників пішла не нашими більшовицькими шляхами, а шляхом кування нових українських слів, вигадування їх, аби тільки не брати російські. Там роботу у справі розвитку й формування української мови спробували ворожі нам сили скерувати ворожою лінією проти російської і української мови.

Українська мова, є окрема мова, вона має свої внутрішні особливості. Але дозвольте сказати, коли справа йде про шляхи розвитку мови і коли говорять зокрема тепер, на теперішньому відтинку часу, про протиставлення української мови російській, то ми на це відповідаємо – старі спогади про "малороссійське наречие русского языка" на радянський терен тягнути нічого. У нас нема сумніву щодо самостійности української мови. Це питання зняла пролетарська революція, що розкрила широкі перспективи розвитку української культури радянської, пролетарської національної за формою, соціялістичної за змістом.

Для нас питання української мови не стоїть як питання залежности чи незалежности. Це питання розв'язане пролетарською революцією. Коли справа йде про протиставлення, то це є лінія ворожнеча, петлюрівська, націоналістична. Для нас російська мова є не лише мова Леніна, для нас російська мова є мова, на якій говорить столиця великого Радянського Союзу, це мова, на якій говорить 160 мільйонове населення нашої держави, це мова, на якій надруковано величезну марксівську пролетарську літературу, і нам протиставляти себе російській мові ніяк не можна. Хто, піджеврюючи розмови про те, що, мовляв, українська мова була пригнічена й придавлена, на терені радянських республік пролетарської диктатури, провадить лінію протиставлення і скеровує розвиток на буржуазну польську, німецьку тощо мови, аби тільки не російську, хто не хоче у видаваних книжках для гірників, наприклад, вживати для інструментів слів хоч і з російської мови, перейшовших до української, але вже засвоєних, а замість них у своїх термінологічних словниках вигадує і виковує нові штучні українські слова, то той іде націоналістичними шляхами. За це ми відповідаємо. У питаннях мови, правопису, у всіх виданнях мусимо перевірити й виявити, де є прояви ворожої нам лінії. Після справи СВУ, де виявилося, що в інституті наукової мови був один з опорних пунктів єфремівської контрреволюційної зграї, ми маємо перед собою нове явище, коли ціла низка робітників інституту мовознавства зараз притягнені до відповідальности за нові й не лише у мовній галузі виявлені заходи контрреволюційної боротьби проти пролетарської диктатури. Треба

перевірити персональний склад робітників наукових установ, щоб виявити, де там забралися ворожі елементи.

По двох напрямках пішла акція ворогів, по двох вертикалях вони направили свої зусилля. Поперше, скрізь, де наші органи й установи мають зутичність з сільським господарством, земельні органи, МТС, Заготзерно тощо, вони пролізли в радянські органи, де вони працюють і використовують ці органи для контрреволюційної роботи. Подруге, акція ворогів пішла по лінії культосвітньої роботи. Де ми були, чому ми проспали це, хіба ми по лінії термінологічних словників не були зобов'язані викрити контрреволюційну роботу? Були зобов'язані і могли викрити. Ми виявили, очевидно, недостатню чуйність, ми мусимо посилити перевірку по всіх галузях роботи, ми мусимо виявити, де ворог є.

Позвольте мені тепер знову повернути до доповіді керівника сектору оргінструкторського. Ну, цифри у нього були, але ці цифри про основне питання не говорять, цебто про те, що ми загубили клясову чуйність. Я не гадаю, що кожний співробітник обов'язаний читати всі статті, що я пишу. Але я виступав, як народній комісар і говорив від імени Народнього Комісаріяту Освіти і я вказував, що Одеський відділ народньої освіти став сліпим знаряддям у руках буржуазії. Чи це оргінструкторський сектор перевірив, виявив. Ні, він цього не зробив. Основне завдання оргінструкторського сектору НКО має бути не в тому, щоб підбирати папірці і підраховувати статистичні дані, а в тому, щоб перевіряти цілу систему, ввесь апарат наросвіти. Оргінструкторський сектор має бути знаряддям перевірки керівництва органів наросвіти. Це те само як в ЦК партії таким перевірочним органом є оргінструкторський сектор. Його завданням має бути перевірка кадрів міських і районових, щоб це були органи пролетарської диктатури, щоб у них були робітники, які провадять нашу більшовицьку ленінську політику, щоб не виходила замість більшовицької українізації петлюризація. Чи це завдання нами проведено в життя? Ні, не проведено, а треба провести. Цей висновок треба зробити було вам, а не годувати колегію порожніми цифрами тоді, коли стоїть питання про політику, про те, чи здатні ми, чи нездатні виконувати завдання партії, чи здатні ми на своїй ділянці роботи, коли йде завзята класова боротьба, свою долю внести своєю часткою роботи. Ми мусимо бути здатними, бо той, хто нездатний, згубив би клясову чуйність, перестав би бути пролетарем, комунаром, робітником радвлади. Клясова боротьба сувора вона вимагає від нас чуйности. Те, що вчора було правильно, може стати сьогодні неправильним, те, що вчора за лінією партії було вірно, тепер могло стати невірне і і може стати зброєю в руках ворогів. Це треба нам цілковито усвідомити собі.

Тому нам зараз у світлі постанов пленуму ЦК КП(б)У про підсумки виконання хлібозаготівель і резолюції ЦК ВКГЦб) від 24 січня, треба перенести глибоку перевірку своєї роботи і передовсім констатувати зараз наявність ганебного прориву у нас в роботі системи НКО по окремих містах, по окремих селищах і робітничих пунктах щодо забезпечення російської національної меншости. Ми мусимо констатувати, що по окремих місцях у нас виявилося зниження клясової чуйности, що по окремих місцях люди стали знаряддям у руках ворогів, що прикривалися, ворогів, що обернули переводжувану нами українізацію на петлюризацію, яка має найшкідливіші наслідки, зо-

крема зараз у загостреній атмосфері в боротьбі куркульського націоналізму проти пролетарської диктатури, проти лінії партії. Треба констатувати, що наші сектори з приводу цього не зробили потрібних заходів. Такі помилки є і по сектору мистецтва і по сектору масової комосвіти і по сектору соцвиху і оргінструкторському. У нас нема достатньої чуйности в наших секторів. Відціля треба зробити висновки: ліквідувати ганебні прориви, дійсно організувати перевірку, підвищити клясову чуйність, напружити всі зусилля, щоб на освітній ділянці було здійснено завдання виконати свою частку великої соціялістичної будови.

Скрипник М.О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УРСР, зокрема російської. Промова на засіданні колегії НКО УРСР з 14.II.1933 р. Харків, "Радянська школа". – 1933. – 36 с.

ІВАН ДЗЮБА

Відомий вчений-літературознавець, культурний, громадський діяч ніколи не був ні комуністом, ні націонал-комуністом. Природно, було б зовсім невиправданим шукати підстави для відповідної ідейно-політичної кваліфікації його творчості, в тому числі й книги "Інтернаціоналізм чи русифікація?", хоча об'єктивно – пульсування думки її автора, його моральна позиція – багато в чому суголосні із зусиллями палких поборників гармонізації соціальних і національних ідеалів, суспільного прогресу.

У плані запропонованої читачам праці видається виправданим і доцільним навести сюжет із дослідження І. Дзюби про українізацію. Він містить істотні, цікаві, цінні міркування й спостереження щодо дуже непростої сторінки вітчизняної історії, в якій значною мірою закумулювалися прагнення українських комуністів.

УКРАЇНІЗАЦІЯ ТА ЇЇ РОЗГРОМ

Більшовицький вождь В.І. Ленін та інші діячі партії неодноразово з'ясовували, що в той час, як формальна рівність націй здобута Жовтневою революцією, для забезпечення фактичної рівності націй потрібен тривалий період цілеспрямованого національного будівництва.

Як початок цієї роботи X з'їзд РКП(б) у 1921 році накреслив такі найближчі завдання: допомогти "невеликорусским народам" –

"а) развить и укрепить у себя советскую государственность в формах, соответствующих национально-бытовым условиям этих народов;

б) развить и укрепить у себя действующие на родном языке суд, администрацию, органы хозяйства, органы власти, составленные из людей местных, знающих быт и психологию местного населення;

в) развить у себя прессу школу, театр, клубное дело и вообще культурно-просветительные учреждения на родном языке;

г) поставить и развить широкую сеть курсов и школ, как общеобразовательного, так и профессионально-технического характера на родном языке..."[1].

Нині можемо констатувати, що ні один з цих чотирьох пунктів (а це ж були тільки найближчі завдання!) невиконаний.

а) Державність будувалася і будується скрізь в однакових формах, за одним шаблоном (всупереч тому, що чітко говорив на цю тему Ленін).

б) Адміністрації, господарських органів та органів влади, що діють рідною мовою, немає (в Україні принаймні).

в) Преса, школа і театр лише частково українські, та й то тільки формально, причому український відсоток останнім часом зменшується, особливо щодо школи, на користь російського; а щодо клубної справи, кіно та культурно-просвітніх закладів, лекцій, гуртків і т. д. – цього майже зовсім немає, зокрема, в містах все це ведеться російською мовою.

г) Професійно-технічного навчання рідною мовою зовсім немає, воно цілком ведеться по-російському.

Чому ці прямі й чіткі постанови не здійснені і чи буде хтось за це відповідати – не нам судити. Ми лише констатуємо факт.

Але треба додати, що в Україні була чесна й енергійна спроба здійснити ці постанови – вона відома під назвою українізації. Про неї тепер соромляться згадувати, і саме це слово зробили одіозним.

А насправді це була спроба істинно інтернаціоналістської політики, накресленої прямими вказівками Леніна та постановами з'їздів РКП(б) та КП(б)У, підтримана і схвалена Комінтерном (Комінтерн і раніше, наприклад, при розпуску УКП – Української комуністичної партії – гарантував національний розвиток України).

Вище вже трохи говорилося про українізацію. Тут тільки варто додати, що це була широка політична концепція, яка включала в себе:

1) Виховання трудящих України в революційно-класовому дусі і в дусі розуміння своєї національної приналежності, своєї відповідальності за національне соціалістичне будівництво України, розуміння соціалістичної національної державності, виховання національної свідомості і гідності та інтернаціоналістського ставлення до інших народів.

2) Виховання російського населення в Україні в дусі поваги й уважного, дружнього ставлення до українського національного життя й будівництва, до культури, мови, традицій і т. д., заохочування до пізнання й вивчення української культури, історії, мови, до співучасті в творенні нових національно-культурних цінностей при одночасному забезпеченні національно-культурних потреб росіян як національної меншості в Україні.

3) Українізація партійного, радянського, всього суспільного життя.

4) Українізація господарського та науково-технічного життя.

5) Українізація великих міст та промислових центрів.

6) Опанування пролетаріатом української мови й культури, виховання пролетаріату на цій мові та культурі й перетворення пролетаріату на їхнього активного творця.

7) Українізація шкільної справи, технічної, професіональної і вищої освіти.

8) Українізація культурно-освітньої справи.

9) Сприяння найвищому розвиткові всіх галузей української культури.

10) Забезпечення за Україною необхідного мінімуму економічно-господарської ініціативи.

11) Те саме в сфері політичній та дипломатичній.

12) Забезпечення національно-культурних інтересів кількох мільйонів українців, що проживають в інших республіках, найбільше в Російській Федерації; в перспективі об'єднання з Україною суміжних земель з українською більшістю населення (на Дону, Курщині та ін.),–

Як бачимо, питання ставилося ґрунтовно і серйозно. Саме так і повинні були його ставити комуністи Української Радянської Республіки, народ якої 450 років був під колоніальним гнітом (понад 150 – польським і близько 300 років – російським) і, дістався нарешті свободу, мусив надолужувати свої елементарні права. Якби цей курс був здійснений, то Україна, безсумнівно, понад свої теперішні успіхи в економіці, науці і частково мистецтві мала б

незрівнянно більші і радувала б усі нації Союзу, всі народи соціалістичної співдружності самобутністю свого соціалістичного обличчя, яскравістю і динамічністю своєї національної культури, всебічним розквітом національного життя,– була б справжнім (а не пропагандистським) наочним і гіпнотизуючим взірцем плідності ленінської постановки національної справи для всіх молодих національних держав Азії й Африки, для всіх національно-визвольних рухів.

Але в цієї сміливої і конструктивної ленінської політики були люті вороги, одверті й приховані. Це про них говорили делегати XII з'їзду РКП(б), чиї виступи частково цитувалися вище. Перші роки по смерті Леніна ці вороги ще терпіли ленінський курс, потім почали вище й вище піднімати голови.

1927 року ЦК КП(б)У звернувся до Виконкому Комінтерну в справі російського націоналістичного збочення в партії, яке перешкоджало українізації. Суть цього збочення характеризувалася так:

"Це збочення полягає в ігноруванні і недооцінці значення національного питання на Україні, що часто прикривається інтернаціоналістичними фразами, зокрема:

1) у приниженні значення України як частини СРСР, в намаганні трактувати утворення СРСР як фактичну ліквідацію національних республік;

2) у проповідуванні нейтрального ставлення партії до розвитку української культури, у трактуванні її як відсталої, "селянської" у противагу руській, "пролетарській";

3) у спробах за всяку ціну зберегти перевагу руської мови у внутрішньому державному, громадському й культурному житті України;

4) у формальному ставленні до проведення українізації, що її визнається часто тільки на словах;

5) у некритичному повторюванні шовіністичних великодержавних поглядів про так звану штучність українізації, про незрозумілу народові "галіційську" мову й т. ін і в культивуванні цих поглядів всередині партії;

6) у намаганні не переводити політики українізації по містах і серед пролетаріату, обмежившись тільки селом;

7) у надто тенденційному роздмухуванні окремих перекручувань під час переведення українізації і в спробах виставити їх як цілу політичну систему порушення прав національних меншостей (руських, євреїв)"[2].

1927 року російський націоналістичний ухил був засуджений. А 1932 року Сталін круто змінює курс і посилає в Україну своїх довірених людей (чи не з числа оцього російського націоналістичного напрямку?) нищити "український буржуазний націоналізм", а насправді всякі вияви української національності, національного життя, національної культури, освітні, наукові кадри. Донедавна все хвалилися успіхами українізації – тепер стає модним і доблесним хвалитися нищенням української культури, рапортувати про кількість знищених учених, письменників тощо. На XII з'їзді КП(б)У (1934).

Сьогодні політика, конструктивні методи і дух українізації надійно забуті, глибоко поховані. А партійними документами часів українізації можна лякати, шокувати теперішнього ортодоксального партчиновника.

Задля психологічного експерименту можна процитувати сучасним вершителям національної політики – з резолюції XI з'їзду КП(б)У 1930 року:

"Українізація школи, вишів і втишів та технікумів забезпечує готування нового покоління в дусі політики партії в національному питанні, забезпечує готування українських кадрів для промисловості, сільського господарства".

Далі констатується зростання відсотка українського друку: в травні 1930 року частка газет українською мовою становила 89%, української книжки – 80%. Іде "бурхливе зростання українізації серед пролетаріяту й головно серед основних його кадрів. Поруч цього ми маємо безперечне систематичне зростання складу українців серед пролетаріяту, причому процес українізації набагато випереджає зростання нових кадрів. За минулі три роки набагато збільшилося число тих, хто говорить, читає і вміє писати українською мовою, серед основного загону пролетаріяту – серед металістів – число тих, хто вміє писати, з 14% до 35%... Робітнича кляса України безпосередньо бере до своїх рук розвиток української радянської культури, стає за її дійсного будівничого і творця. Відповідно до цих величезних зрушень у робітничій клясі щодо здійснення ленінської національної політики особливі обов'язки покладаються на профспілки. Профорганізації основних промислових районів не лише не йдуть ще попереду цього потягу робітничої кляси до опанування українського культурного процесу, але виразно відстають від цього руху. Незважаючи на чималі зрушення щодо українізації в клубній і в усій культурно-масовій роботі, ця робота, безперечно, відстає від запитів і вимог робітничої кляси. Культурне обслуговування робітничих мас українською мовою, опанування руху робітничої маси до культурно-національного будівництва і дальше прискорення і розвиток цього руху профспілки України повинні взяти до своїх рук і йти на чолі мас". "Ці три елементи – школа, преса й українізація пролетаріяту – міцна база, що справді забезпечує в найкоротший строк нечуваний розвиток української національної формою і пролетарської змістом культури"[4].

Де все воно тепер: де "українізація вишів і втишів та технікумів", де казкові, як на сьогодні, відсотки української книжки, де українізація пролетаріату та інженерно-технічних кадрів? ...А про профспілки як українізатора, пробачте, і говорити смішно. Не кажучи вже про те, що коли б хтось зараз поцікавився "кількістю тих, хто читає українською мовою... і тих, хто вміє писати", – його б затаврували як зоологічного націоналіста і обплювали б або ж здогадалися б, що він шпигун... Адже навіть така елементарна, необхідна соціологічна статистика, як кількість і динаміка українських і російських шкіл та учнів у них, книжок, тиражів преси тощо,– "законспірована" державна таємниця і не публікується. Неспроста, звичайно...

Що залишається до цього додати? Хіба те, що і без "міцної бази" (див. вище), передбаченої XI з'їздом КП(б)У, ми ухитряємося хвалитися "нечуваним розквітом української... культури".

[1] "КПРС в резолюціях...", Т. 1, с 559.

[2] "Два роки роботи; Звіт Центрального комітету КП(б)У", Х., 1927, с 57–58.

[3] "XII з'їзд КП(б)У; стенографічний звіт", Х.. 1934, с 380.

[4] "XI з'їзд КП(б)У: стенографічний звіт", Х., 1930, с 737– 738.

ПРО АВТОРА

Солдатенко Валерій Федорович

Народився 1946 р на Донбасі. Закінчив Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної Академії наук України. Лауреат Міжнародної премії імені Володимира Винниченка та премії НАН України імені Миколи Костомарова. Завідувач відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Близько 40 років досліджує історію суспільно-політичних, революційних, національно-визвольних рухів в Україні перших десятиліть XX століття. Важливе місце відводить з'ясуванню різних аспектів генеалогії української ідеї, вітчизняного досвіду державотворення, соборництва, міжнародної та військової політики. Плідно розробляє проблеми історіографії та методології науклвих досліджень, сучасного українознавства, політології. Загалом має понад 350 публікацій.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Монографія

Солдатенко
Валерій Федорович

У ПОШУКАХ СОЦІАЛЬНОЇ
Й НАЦІОНАЛЬНОЇ ГАРМОНІЇ:
ЕСКІЗИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОМУНІЗМУ

Комп'ютерний набір – О. Собачко
Редактор – Ю. Давидова
Технічний редактор – В. Дорошек
Коректор – Р. Попушняк

Підп. до друку 10.12.2006 р. Формат 70 х 100 1/16
Друк офсетний. Гарнітура Bookman Old Style
Ум. друк. арк. 38,7. Друк. арк. 30,0
Ум. обл.-вид. друк. арк. 31,0. Тираж 1000 прим.
ЗАТ "ВІПОЛ"
03151, Київ, вул. Волинська, 60
Зам. № 6-2142
Видавництво "Світогляд"
02192, Київ, вул. Миропільська, 17.
Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України ДК №1423 від 14.07. 2003 р.